

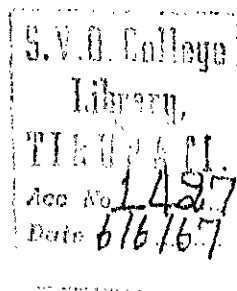
सम्पादकः—

श्रीपण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकः

व्याकरणा-शास्त्र का इतिहास, ऋग्वेद की ऋक्संख्या
प्रन्थानां लेखकः, दशपाद्युण्दिवृत्तिः, वाररुचनिरुक्तसः
भागवृत्तिसंकलनम् आदिप्रन्थानां सम्पादकः)

सहयोगी—

इतरामशङ्करभट्टाचार्यः, व्याकरणाचार्यः एम. ए. क

यव से प्राचीन वृत्ति है। यह सर्व प्रथम सन् १६३० ई.
 लिबिश द्वारा रोमन अक्षरों में जर्मन भाषा में लि-
 खित छपी थी। इस पर पं० युधिष्ठिर सीमांसक ने
 ॥ और कई योग्य व्यक्तियों को इस कार्य के लिए प्रेरणा
 नेक कारणों से सफल न हो पाई। अन्त में उन्होंने स्व-
 ० न रहने पर भी और बहुत सी प्रतिकूलताएँ होते हुए
 ॥ सम्पादन बहुत सफलता और योग्यता पूर्वक किया है
 दकीय वक्तव्य तथा ग्रन्थ में लिखी विद्वत्ता पूर्ण टिप्पणी

ने को यह व्याकरण का एक छोटा सा ग्रन्थ धातुपाठ
 ही प्रतीत होता है। पर गहरी दृष्टि से देखा जाये तो
 तना प्रकाश आज तक किसी विदेशी या स्वदेशी विद्व-
 ॥ है। इसकी गहराई को कृतभूरि परिश्रम विद्वान् ही र-
 मेरा मत है। विद्वान् इनकी सब मान्यताओं के साथ स-
 भी यह कार्य बहुत ही उत्कृष्ट कोटि का हुआ है।

रामलाल कपूर ट्रस्ट अमृतसर के संचालकों ने ऐसे ग्रन्-
 ॥ कर भारतीय प्राचीन साहित्य की महती सेवा की है
 ॥ में महान् कार्य कर रहा है। ट्रस्ट ने इस ग्रन्थ के
 दूरी पर छापने आदि में भारी कष्ट सहन किया है।
 पं० युधिष्ठिर जी को धन्यवाद देता हूँ जो इन्होंने
 ट्रस्ट की ओर से किया। उनके सहायक पं० राम
 ॥ करणाचार्य एम. ए. को भी उनकी सहायता के
 ता हूँ।

को शीघ्र प्रकाशित करने का श्रेय श्री वा० हंसराज

- ३—धावर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा
 ४—धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्—लघुवृद्धपाठौ
 ५—वृद्धस्य त्रिविधः पाठः
 ६—पाठान्वयवस्था
 ७—पूर्वधातुपाठानामनुवादः
 ८—श्लोकधातुपाठः
 ९—धातुवृत्तिकाराः
 १०—प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि

तदीयं संस्करणम्

रतरङ्गिणी

- १—श्वादिगणः
 २—अदादिगणः
 ३—जुहोत्यादिगणः
 ४—दिवादिगणः
 ५—स्वादिगणः
 ६—तुदादिगणः
 ७—रुधादिगणः
 ८—तनादिगणः
 ९—कच्चादिगणः
 १०—चुरादिगणः

रिशिष्टानि

- १—धातूनां वर्णानुक्रमसूची
 २—क्षीरतरङ्गिण्यामुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां

चनं विना काश्चिदप्याचार्यः शब्दशास्त्रे

त एव पाणिनेरौत्तरकालिकाः कातन्त्र-चान्द्र-जैने
हेमप्रभृतिशब्दानुशासनानां सर्व एव प्रवक्तारः स्वं
लोचुः । पाणिनेः पौर्वकालिकैः सर्वैः शब्दशास्त्र-प्रवक्ता
प्रवचनं कृतं नवेत्यत्र यद्यपि न शक्यते याथातथ्येन व
णेनेः प्राचीनस्यापिशलेर्बहवो धातवो यत्र तत्र अ
, तेन तस्य धातुपाठप्रवक्तृत्वं स्पष्टमेव । ततोऽपि प्रा
शकृत्स्नस्य सम्पूर्णां धातुपाठश्चनवीरकविकृतया
नाथीकृत एषु पञ्चषेषु वर्गेषु प्रकाशतामुपगतः । एवं
। यानि मतानि ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते तेष्वनेकधातूनां
प्रोक्तो धातुपाठोऽप्यासीदिति संभाव्यते । सर्वनाम्नां
ादकस्य वैयाकरणमूर्धन्वस्य शाकटायनस्य धा
ाङ्गैव नोदेति । एवं पाणिनेरुत्तरवर्तिनां पूर्ववर्तिनां
क्तृणां तत्तद्धातुपाठस्य प्रवक्तृत्वे^३ निश्चिते शक्यत
गवता पाणिनिनाऽपि शब्दानुशासनं प्रवचता ध
वचनमयदयं कृतं स्यात् ।

पाणिनेर्धातुपाठः

यं धातुपाठं पाणिनीया वैयाकरणा आद्विशन्ते
पाणिनि-प्रोक्त इति समेषां पाणिनीयानां मतम् ।

१. सकारमात्रमस्ति धातुमापिशलिराचार्यः प्रतिजानीते । न्यास
। एवमन्यत्रापि (न्यास पृ० ६६८, ६६९, ७०१) द्रष्टव्यम् ।
धातु, व्याकरणस्य शाखान्तरे आपिशलादौ स्मरणात् । स्क
ग २ प्रष्ठ २२ ॥ [तु] छान्दसोऽयमित्यापिशलिः । धातुप्रदीप पृ

व एतस्य धातुपाठस्य पाणिनाथत्वं न स्वाकरात्

गतिपादितं हि पूर्व^१ गणकारः^२ पाणिनिर्न भवतीति । तथ
च सूत्रकारः । न्यास भाग २ पृष्ठ ८४० ।

—यद्यत्र त्रिग्रहणं क्रियते निजादीनामन्ते वृत्करणं किमर्थम्
व्यः, न सूत्रकारः अन्यो हि गणकारोऽन्यश्च सूत्रकार इत्युक्तं
१ २ पृष्ठ ८७३ ।

सकारस्य स्ववचनविरोधः—धातुपाठस्योपाणि
न्यासकारस्य द्वे वचने पुरस्तादुद्धृते । परमेकत्र
पाठमालोचयन्नयं न्यासकारः 'किञ्चिद् धातुगणं पाणि
तेपेदे । तथा चाह—

तस्य पाणिनिरिव अस्य भुवि इति गणपाठः । न्यास भाग

नेन स्ववचनविरोधेन त्रिग्रहस्थाने निपतितस्य न्यास
त्वमनं कथंकारं प्रमाणतां भजेत् ।

न्यासकारस्य भ्रान्तिः—अपि चास्मन्मते न्यासकार
पाणिनीयत्वप्रतिपादकौ हेतू हेत्वाभासावेव । नहि
रः प्रोक्तकृतयोर्ग्रन्थयोरन्तरं वेत्ति इत्यपि तद्वीक्ष्य
विज्ञायते । स हि खलु अष्टाध्यायी धातुपाठश्च प
न्थावित्यास्थायालोचयांचकार । यदि हि नाम के

० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य द्वितीयभागे द्रष्टव्यम् (अचि
यति) ।

१. नहि कश्चित् पूर्वं न्यासे धातुगणकारस्यान्यत्वप्रतिपादकं

१. नहि कश्चित् पूर्वं न्यासे धातुगणकारस्यान्यत्वप्रतिपादकं

वभिप्रेतौ । न च पाणिनिना कचिद्व्यष्टाध्याय्यां :
 ङ्संज्ञा विधीयते ।

आङि चापः, आङो नाऽस्थियाम् (अ० ७।३।१०५, १२०)
 न तृतीयैकवचनं वा निर्दिश्यते । न च कचित् पा
 ङ्संकेतः प्रतिज्ञातः ।

वमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । सति चैवं विरोधेऽष्टाध्याय्या
 त्वं दूरेऽपाकृतं स्यात् । यदि हि नाम पूर्वसूत्र^२-निर्दे
 ङ्यां विरोधपरिहारः कर्तुं शक्यः, तर्हि तेनैव हेतु
 तुपाठयोरपि विरोधपरिहारः कर्तव्यकारं न भवेत् । ए
 ष्यष्टाध्याय्याः पाणिनेः कृतित्वमपाकृत्य तत्प्रवक्त
 यन्ति ।

क्तकृतयोर्भेदः—वैयाकरणैः सर्वमपि संस्कृतवाङ्म
 ङ्गात्-कृत-व्याख्यानभेदैः पञ्चधा विभज्यते^३ । अत
 योः तेन प्रोक्तम् (अ० ४।३।१०१), कृते ग्रन्थे (अ० ४।३।१
 प्रत्ययविधानमूच्युः । कृतेषु ग्रन्थेषु सर्वा अपि
 र्वा तद्ग्रन्थकारस्यैव भवति । प्रोक्तग्रन्थेषु तु इत
 तेः । प्रवक्तारस्तु खलु पूर्वतो विद्यमानस्य शास्त्रस्य पा

१. अत्र 'कवायामिट् प्रतिषेधात्' (महा०) इति वा
 दशः, टायामादेशः' इति कैयटवचनं चानुसन्धेयम् (महा० प्रदीप
 तु भगवान् पाणिनिराकारलोपं शास्ति । यथा—जृम्रश्च्यं
 ॥२॥५५) ।

२. निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् । महा० ७।१।१८॥ एवमन्य

व प्रोक्तविभाग आयुर्वेदीयचरकसाहतावा संस्कृत
तं संस्कृतलक्षणम्—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ।

संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥

अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरके^१णातिबुद्धिना ।

संस्कृतं^२तत्.....॥ सिद्धि० १२।

इयं तावद् वास्तविकी स्थितिः, यत्समग्रे संस्कृ-
तूताः शास्त्रपदालङ्कृता विद्याग्रन्था सम्प्रत्युपलभ्य
तत्तदाचार्याणां प्रवचनरूपा एव, न तु तत्कृतयः ।

सति चैवम्, अष्टाध्यायीधातुपाठावपि पाणिनेः प्र-
त्ययोर्यत्र कचिदपि विरुद्धांशो निरर्थकांशो वा
उन्नद्धोतोभ्यां संगृहीतौ तावित्येवं समाधेयम् । अय-
ं ऽष्टाध्याय्यामप्युपलभ्यमानानां विरोधादीनां परि-

आन्तेरपर कारणम्—योऽयं खलु पाणिनीयो
प्रत्युपलभ्यते, तस्याऽद्य यावद् बहुकृत्यः परिष्कार-
व्यवस्थाऽभूत् (एतद्विषय उपरिष्ठाद्वक्ष्यते) । अन-
याऽपि बहुव विरोधस्य संभवः ।

धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासनस्य प्रवचनं
(वः (अ० १।३।१) इति सूत्रविज्ञापितस्तत्खिलरूपो^३

१. अयं चरको वैशंपायननाम्ना प्रसिद्धो महर्षिः । चर-
साख्या इति वृत्तिकृत् (४।३।१०४) । अत एव सर्वेऽपि वैशम्प-
यन्ते । न एव शतपथादिषु चरकाध्वर्यु-नाम्ना स्मर्यन्ते । द्र० व

७२।७५), शमामथाना दायः स्यात् (अ० ७२।
 ७६) सूत्रेषु धातुपाठान्तर्गतावा धात्वनुपूर्व्याः स्मरण
 ियधैरनुबन्धैः सूत्रेषु कार्यविधानाच्चा^१नुमीवते
 सूत्रपाठ-प्रवचनात् प्रागेव प्रातिपदिकगणवद्^२ ध
 वचनं व्यधायि । यतो नहि तत्प्रवचनाभावे कथं
 प्रवचनं संभवति ।

माध्यकारस्तु भगवान् पतञ्जलिरिमं धातुपाठं पाणिन
 ति । तथाहि—

एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—
 च सूत्रात् । महा० १।३।१॥

स्पष्टमेव धातुपाठस्य सूत्रवत् पाणिनीयत्वमुपपादित
 िपदेन पाणिनिरेवाभिप्रेतः, वतो हि तस्यैव भूवादयो
 । इति सूत्रनिर्दिष्टाऽऽदिग्रहणेनैतज्ज्ञापनमुक्तम् ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवं जातीयकानामिद्विभिन्न
 ंश्विन्तुमनुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने, स्कन्दिर् गतिश्
 १।३।७॥

मन्तुद्धरणे य एव खलवाचार्यो ज्ञापयति-क्रियायाः ।
 ते-क्रियाया अपि, इत्यनया वाक्यरचनया विस्पष्टम् ।
 मनुषक्तानाम् उबुन्दिर् आदि धातूनां पाठकः पाणि
 -तथाजातीयकः खलवाचार्येण स्वरितजितः पठिता य उभय
 ियं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । महा० १।३।७२॥

। द्र० काशिका १।२।३, महामाध्यदीपिका सर्वहरिकृता पृष्ठ १
 अनुदात्तजित आत्मनेपदम् (अ० १।३।१२) स्वरितजितः कर्त्रे

१. ७२।७५) सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः (अ० ७२।

पाणिनिरेवात्राचार्याऽभिप्रेतः । तथा सति पाणिनिनै
गतवः पठिता इति व्यक्तम् । स च पाठो धातुगण ।
॥न्वत्र ।

५—कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् ? वृधिरस्मायविशेषणोपदि
मात् क्तिन्प्रत्ययः । १।१।१॥

अत्र हि भाष्यकृता प्रकृतिपाठस्य साक्षादुल्लेखः कृत
रेष्टा स एव, येन क्तिन्प्रत्ययस्य विधानमुक्तम् । क्ति
ता पाणिनिरेव, अतः प्रकृतिपाठे वृधेरुपदेष्टाऽऽ
र्हति, नान्यः ।

६—बहवो हि त्रैयाकरणाः सूत्रपाठमिव धातुपाठम
न्यमानास्तत्रस्थप्रयोगसामर्थ्यादनेकेषां प्रयोगाणां
न्ते । तथाहि—

क—कथमुद्यमोपरमौ ? अड उद्यमने (क्षीरत० १।२४६)

१।७११) इति निपातनादनुगन्तव्यौ । काशिका ७।३।३४।

ख—धू विधून्ने (क्षीरत० ६।६८), वृष प्रीणने (क्षीरत० पृ०

तनादेतयोर्तुम् भविष्यति । न्यास भाग २ पृष्ठ ७९२॥

ग—व्याजीकरणे' लिङ्गाद् घञि कृत्वाभावः—व्याजः । क्षीर

घ—शुभ शुम्भ शोभार्थे (क्षीरत० ६।३३) अत एव निप

क्षीरतरङ्गिणी ६।३३॥

ङ—शोभेति निपातनात् इति वामनः काव्यालंकारे (५।

एतैः प्रमाणभूतानामाचार्याणां वचनैर्धातुपाठस्य

वं सर्वथा विस्पष्टम्, नात्र कश्चिच्छङ्कालवोऽप्युदे

धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा

नाम भू सत्तायाम् एव वृद्धौ इत्येवं सार्थको धातूना पाठ
 त्वसमुदायस्य धातुसंज्ञायाः शङ्केष्व नोदेति, भू शब्दा
 पदस्य पाठात् । अत एव एतद्भाष्यव्याख्याने कैयः

॥४॥ परिच्छेदकः, तस्यापाणिनीयव्यात्, अभियुक्तैरुपलक्ष्यतये

अभियुक्तपदव्याख्याने नागेशः—भीमसेनेनेत्यैतिह्यम् इत्युक्तं
 ठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धा
 तुः । वा इति धातुः, वा इति निपातः । लु इति धातुः, लु इ
 ति धातुः, दिव इति प्रातिपदिकम् । महा० १।३।१॥
 हे नाम धातुपाठेषु या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः इत्
 देशः स्यात्, तर्हि शङ्केष्वेयं नोदिवात् । यः खलु प्रा
 तः स धातुसंज्ञो भविष्यति । आवन्तस्तु नैव प्रापणार्थं
 तुसंज्ञायाः प्राप्तिः, यस्य प्रतिषेधः कर्तव्यो भवेत् ।
 तदिष्वप्युह्यम् ।

क) न कर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । महा०
 ॥

कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति । महा० ३।१
 को हि धातुप्रातिपदिकनिपातानामर्थानादेष्टुं समर्थः । महा० ।
 त्रिवाक्यं व्याख्ययन् नागेश आह—पचादीनामर्थरहितः

महोजिदीक्षितोऽपि भूवादिसूत्रकौस्तुभे (१।३।१)
 न धातूनां पाठे स्वीचकार । तथाहि—

एभिः प्रमाणैरिदं विस्पष्टं यत्पाणिनीयधातुप-
सोऽपाणिनीयः । पाणिनिस्तु श्वेधस्पर्ध इत्येवमर्थविर-
पपाठेति ।

पाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—तः
र्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वं सिध्यति, तान्युच्यन्ते—

१—महाभाष्ये के चन धातवोऽर्थनिर्देशपुर-
तेन ज्ञायते महाभाष्यात् प्राक् पाणिनीयधातुपा-
मान आसीत् ।

२—चुटु-सूत्र-व्याख्याने महाभाष्यकारः पठ-
अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नैवं जातीयकानां
यदयमिरितः कश्चिन्तुमनुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने,
णयोः, इति । महा० १।३।७॥

पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनं कृतमिष्यते ।
पुरस्तात् । अतो येन खलयाचार्येण उबुन्दिर् स्कन्दिर् ध-
नुषक्तौ च पठितौ, तेनैव तयोरत्र निर्दिष्टा निशामने
अपि पठिता इति विस्पष्टम् ।

३—भूवादिसूत्रेऽप्याह भाष्यकृत्—

वपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदेन चापि वर्तते—केशश्मश्रु व-
चोदनायाच्चासु दृष्टः, प्रेरणे चापि वर्तते—अग्निर्वा इतो वृष्टिमी-
यन्ति इति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः, निर्मलीकरणे चापि वर्त-
कुरु, उन्मृदानेति गम्यते । महा० १।३।१ ॥

अत्र महाभाष्यकृता केषाञ्चिदर्थानां दृष्टव्यमु-
वर्तनत्वम् । तत्र दृष्टः-वर्तते-पदयोरैकार्थ्यं नेति तु व

प्रामाण्यं स्वाकुर्वन्त । तद्यथा—

—कथमुद्यमोपरमौ ? अड उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुग
७।३।१४ ॥

—धू विधूनने तृप प्रीणने इति निपातनादेतयोर्नुग् भवि
ग २ पृष्ठ ७९२ ।

—शुभ शुम्भ शोभार्थे । अत एव निपातनात् शोभा
॥३३ ॥

—शोभेति निपातनात् इति काव्यालङ्कारे (५।२।४१) वामः
दि हि नाम धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयो नाभविष्यत्
ानां तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिरपि नोद्दिष्यत् ? ।
त्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिस्तस्मात् स्पष्टमेव यद् धा
प्रामाणीकुर्वन्तो वैयाकरणास्तानर्थनिर्देशान् पाणि

—धातुवृत्तिकारा बहुव धातुसूत्राणां संहितापाठस्य
त्य सूत्रविच्छेदे विप्रवदन्ते । यथा—

—तपपेश्वर्येवावृतुवरणे (क्षीरत० ४।४८, ४९) इति दैर्वा
त्तमानं वा-पदं पूर्वसूत्रस्यावयवः, उत्तोत्तरस्य । पृ
कस्य तप सन्तापे (क्षीरत० १ । ७१२) इत्यस्यैश्वर्ये व
वष्ट इत्येके भन्त्यन्ते । उत्तरावयवेऽपि वा इति पृष्ठ
शदिकस्य वृतु-धातोः (क्षीरत० १।५०४) वरणे वा ।
इत्यपरे संजिरन्ते, धात्वेकदेशो वावृतु इति धात्
न्ते ।^२

दृष्टव्यः । ईडेः चोदनावाख्याऽर्थौ धातुपाठे पठितौ नोपलभ्ये
रिष्टाद् वक्ष्यते ।

मन्यमानाः पत-धातोर्गतौ वा णिजुत्पद्यत इत्याहुः ।
वयवं मन्यमाना अपि वा पदं स्वतन्त्रमभ्युपगम्य
दू वाऽदन्तत्वमाहुः, अन्ये तु वा शब्दं धात्ववयवं
धातुं स्वीचक्रुः ।^२

अयं सर्वोऽपि विवादो धात्वर्थनिर्देशानां पाणिनि
।पपद्यते । यदि हि नामैतादृशेषु स्थलेषु श्वेषस्पर्ध-यत्
श एव पाणिनीयोऽभविष्यत्तर्हि तपवावृतु पतवापश इत
वा-शब्दे पठ्यमानेऽपि वावृतु धातोः वापश धातोश्च न
नोत्पद्यते, वा-रहितपाठे तु नतराम् । यदि हि तप-
र्थविरहिते पाठे सन्देहावसरः स्यादपि तदा तप-व-
-वृतु, एवं पत-वापश यद्वा पतवा-पश इत्येवं न
तु यथा वृत्तिकारा आहुस्तथा ।

सायणः सार्थपाठे पाणिनीयं मन्यमानः त
।अ तप ऐश्वर्ये वा—वृतु वरणे इत्येवं, तप ऐश्वर्ये
।वं चोभयथा सन्धिविच्छेदमपि पाणिनीयमाह । त

अस्माकं तूभयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रति
ते पृष्ठ २९३ ।

६—यदि हि पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशोऽप
र्हि समाने प्रघट्टके एकस्यैव धातोर्द्विः पाठो नोपपद्यं
दर्शनाय सकृत् पाठ एव पर्याप्तः स्यात् । तथाहि—

क—अट्टादिषु हुडेः—हुडि संघाते, हुडि वरा
७२, १८०) ।

ख—शौट्टादिषु किटः—किट खिट आसे, इट

यथा—

-रधि लधि गत्यर्थाः, लधि भोजननिवृत्तावपि (क्षी

-गज गजि.....शब्दार्थाः, गज मद्दने च (क्षीरत

-तय नय गतौ, तव रक्षणे च (क्षीरत० १।१३८, १३९,
नन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे एकस्य धातोः समाने प्रा
प्तमेव संभवति, न द्विः । अर्थनिर्देशाभावेऽर्थभेदात्
तोऽभावात् । यदि हि नाम केनचिद् अर्वाकुकालिके
पाणिनीये पाठे धातुभिः सह अर्थसंयोजनं कृतं स्या
तोऽर्वावर्थाविकस्मिन्नेव स्थाने निर्दिशेत्, न तु पाणि
नस्य धातोरर्थभेदात् द्वयोः स्थानयोः पाठं कुर्यात् ।
। पाणिनिना सूत्रपाठे बहुलं वन्दसि इति समानवा
मर्थभेदात् चतुर्दशसु स्थानेषु पठितं, तथैव धातुपाठे
तुरर्थभेदाद् द्विस्त्रिंशं पठित इति ।

प्रमाणैर्धातूनामर्थनिर्देशः पाणिनीय इति विस्पष्ट

धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्

वर्वादयोर्निर्णयः—धातुपाठस्योऽर्थनिर्देशः पाणिनीयः ।
त्यत्रोभयथाऽपि प्रमाणानि निर्दिष्टानि । तत्र त्वेष निप
चार्येण भगवता पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनमका
शय्या अर्थनिर्देशं विना श्लेषस्यैव इत्येवं ज्ञानं तत्र न

अष्टाध्याय्या द्विधापाठः—यथा धातुपाठस्य ।
 णेनीयः, एवमष्टाध्याय्या अपि द्विविधः पाठ उप
 र्तेकभाष्याश्रयभूतः, अपरः काशिकादिवृत्तिकारा
 र्तेकभाष्याश्रयभूतोऽष्टाध्याय्या लघुपाठः, काशि
 [पाठः । अष्टाध्याय्या द्विविधपाठविषयेऽस्माभिः ‘सं
 ख का इतिहास’ नाम्नि ग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादि
 तम्, विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यते । एवमेवान्येष
 रक्त-स्मृति-नाट्यशास्त्रादिषु द्विविधः पाठ उपलभ्यते ।

वार्तिकपाठस्याश्रयः—यथा वार्तिककारोऽष्टाध
 णमाश्रित्य वार्तिकं सूत्रयामास, तथैव धातुपाठस्यार्
 [पाठमेवाशिश्रयदिति परिमाण ग्रहणं च (१।३।१) इति त
 तञ्जलव्याख्यानाच्च सुवचम् ।

भट्टनागेशस्य भ्रान्तिः—धातूनामर्थनिर्देशविध
 ःप्रकारकान् निर्देशानुपलभ्य पातञ्जले वचसि कृत
 णाणितशब्दशास्त्रस्तत्र भवान् नागेशभट्टोऽपि भ्रान्त
 था । स हि ‘काश्चिन्नुमातुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशा
 णयोः (२।३।७) इति भाष्यपाठं व्याचक्षाण आह—

तुमेति—एतदभाष्यात् केषाञ्चिद् धातूनामर्थनिर्देशसहि
 स्तायते । भाष्यप्रदीपोद्घोत १।३।७॥

किम् अर्थनिर्देशो भीमसेनीयः—औत्तरकादि
 णनीया विद्वांसो मन्यन्ते यत् पाणिनीये धातुपाठे के
 मन्यन्ते ते केनचिद् भीमसेननामकेन वैयाकरणेन पठि

१।२।२०॥

च या प्रापणे इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकः । तस्यापाणिनीयत्वा
अर्थे निर्दिदिदुरिति स्मर्यते ।^१ श० कौ० १।३।१॥

धातुप्रदीपकारो मैत्रेय आह—

पून् यवा भीमः श्रोक्तवास्तद्वदागमात् । धातुप्रदीप पृष्ठ १ ।

मास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्धसेनगणी (सं० ७००

त् परतोऽन्यैर्वैयाकरणैरर्थद्वयेऽपठितोऽपि [चिती] धातुः संज्ञ
। पृष्ठ २९४ ।

दैष्टैः प्राचीनैः सुदृढैश्च प्रमाणैर्घात्वर्थनिर्देशानां पाणि
नागेशादीनां वचनानि भ्रमबुलान्येव । 'भीमसेनकृतोऽ
नहि कस्मिंश्चिदपि प्रामाणिके ग्रन्थे उपलभ्यते । अ
स्ति स्मर्यते' इत्यादिनिर्देशोऽपि भ्रान्तिमूलक एव
रुद्धरणयोस्तु नैतद् व्यक्तमुक्तं यद् भीमसेनोऽर्थनिर्देश
त्रेतावदेव ज्ञायते यदस्ति भीमसेनस्य पाणिनीयधा
तुश्चेत्तत् सम्बन्ध इति ।

कारणम्—भीमसेननामा कश्चिद् वैयाकरणो धातुपा
व्याख्याता वाऽऽसीद् इत्युपरिष्ठाद् वक्ष्यते । सम्भाव्यं
न पूर्वनिर्दिष्टा भ्रान्तिरुत्पन्ना स्यात् ।

भ्रान्तिः—केचनेतिहासानभिज्ञा एनं भीमसेनं पाण्डु
परनामानं मन्यन्ते । तद्वतीवाविचारितरमणीयम्
नैरेव भारतयुद्धात् स्वार्धद्विशतवर्षेभ्य उत्तरतो बभूव

येयम्—न च प्रापणादिरर्थो नियामकोऽनार्थत्वात् । अमियुक्तैः

यः खलु धातूनामर्थविरहितो भवेत्तस्यार्थ इत्येवं
इदानीं नोपलभ्यते । मन्ये पठनपाठने सार्थस्य वृ
ल्लघुपाठो नाशं गत इति ।

वृद्धस्य त्रिविधः पाठः

भारतीये वाङ्मये यद्गूढां ग्रन्थानां देशभेदेन वि
लभ्यन्ते । पाणिनीयव्याकरणेऽपि केषाञ्चिद् ग्रन्थानां
लभ्यन्ते । तथाहि—

अष्टाध्याय्याः—पाणिनेरष्टाध्याय्याः पौर्वः, पश्चि
क्षिणात्यश्चेत्येवं त्रयः पाठा उपलभ्यन्ते । काश्याः
त्तयं पाठमाश्रयति स पूर्वदेशीयः । क्षीरस्वामी क्षी
त्रपाठं निर्दिशति स पश्चिमोत्तरदेशीयः । दाक्षिणा
त्यायनो^१ यं सूत्रपाठमनुसृत्य वार्तिकपाठं प्रोव
क्षिणात्यः । एषु पूर्वदेशीयो वृद्धपाठः, अपरौ तु लघु
येण समानौ ।

पञ्चपाद्यादिः—पाणिनीयसम्प्रदायसंबद्धानां
सूत्राणामपि त्रिविधः पाठो दृश्यते ।^२ उज्ज्वलद
ः । क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्यामुद्धृतः पश्चिमो

१. प्रियतञ्जिताः दाक्षिणात्याः । महाभाष्य १।१, आ० १

२. पञ्चपाद्यादिसूत्राणां त्रिधा विभागोऽस्माभिरुपेक्ष्य
ब्रह्मवृत्तेरादौ 'जैनेन्द्र व्याकरण और उस का खिलपाठ' नाम
यः (द० भारतीय ज्ञानपीठ काशी संस्क०) । अयं पञ्चपादी
संस्कृत-पाठ-शास्त्रम्

॥ तथाहि—

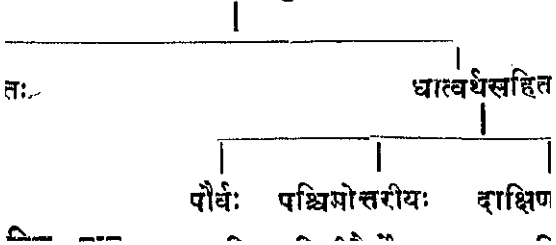
पौर्वः—धातुपाठस्य प्राच्या व्याख्यातारो मैत्रेयप्रभू
द्वियन्ते, स पौर्वः पाठो द्रष्टव्यः । न्यासकारोऽपि प
ते ।

पश्चिमोत्तरदेशीयः—पश्चिमोत्तरदेशीयाः क्षीरस्वाम्यादयो
तः स पश्चिमोत्तरदेशीयः ।

शात्यः—अथ पाठोऽस्माभिर्न साक्षादुपलब्धः । प
पाल्यकीर्तिराचार्यो यं पाणिनीयं धातुपाठमाश्रित्य स
शच, स दाक्षिणात्यपाठः सम्भाव्यते । पाल्यकीर्त्तध
ः पौर्वपाठेन संवदति यथा पश्चिमोत्तरपाठेन । तेन
पञ्चपाठुणादिसूत्राणां दाक्षिणात्यः पाठः पश्चिमो
तः संवदति, तथैव धातुपाठस्यापि दाक्षिणात्य
पाठेन प्रायः समान एव बभूवेति शक्य ऊहितुम् ।

ठचित्रम्—धातुपाठस्य ये विविधाः पाठा अधस्ता
सौकर्येण ज्ञानाय चित्रं चित्रियते—

पाणिनीयो धातुपाठः

यः खल्वर्थनिर्देशसहितो धातुपाठः संप्रत्युपलभ्य
महत्त्वव्यवस्था दृश्यते । तत्र केषांचिद् धातूनां कम
दर्थविपर्ययः, केषाञ्चिदभावः, केषांचित् पुनरा
। नहि धातुपाठस्य कयोरपि द्वयोर्व्याख्यानयोः स
गते । एषा चाव्यवस्था चिरकालादेव प्रसृता, उच्यते
ता । तथाहि—

१—जक्षित्यादयः षट्.....नवार्थः परिगणनेन, आगणान्ता
हि प्राप्नोति आङः शासु..... । महा० ६।१।६॥

एतेन भाष्यवचनेन रूपं यद्भगवतः पतञ्जलेः काले
[इत्यस्य धातोः वेवीङ् वेतिना तुल्ये (क्षीरत० २।७८)
पाठ आसीत् ॥^१ भाष्यव्याख्यातुः कैयटस्य काले
धातोः वेवीङ् उत्तरं पाठो नासीदिति तदीयव्याख्यान
एतेन कैयटात् प्रागेव केनचिद् विदुषा आङः श
वेशने (क्षीरत० २।१४) इत्यनन्तरं पाठः परिवर्तितः स्य

२—आगणान्तायामभ्यस्तसंज्ञायां येऽन्ये तत्र धातव
सार्थं प्राप्नोति, तत्र परिहरन्नाह भाष्यकारः—वसिष्ठ
।

अत्राह कैयटः—वस शस्ति स्वप्ने इति ये न पठन्ति, के
तौ इति तन्मतेनैतदुक्तम् ।

एतेन कैयटकालेऽत्र द्विविधः पाठ आसीदिति स
ः पाठोऽद्याप्युपलभ्यते । क्षीरतरङ्गिण्यां वस स्वप्ने
८२) इति पाठो दृश्यते, धातुप्रदीपे वस शस्ति स्वप्ने

चुरादिगणारम्भे ।

[त्तिकारः सायणो बहुत्रेथं लिलेख—

चेत् धृञ् धारणे इति पठन्ति, सोऽनार्षः.....। अस्माभिस्तु प्रकरणे हस्तेनन्तरं पठित्वाऽयमुदाहृतः ।^१ धातुवृत्ति

।तौ.....‘गोपोष्ठक्’ इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्योरयं धातुरादादिक इति चास्य प्रयोजनं नास्ति । अस्माभिस्तु काप्ययं पठितव्य इति ठेतः । धातुवृत्ति पृष्ठ १८५ ।

मवाये.....एवं च न्यासकारादीनां बहूनामभिमतत्वादयं धातु-
धातुवृत्ति पृष्ठ २०२ ।

१ भाष्यवृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिषु तथा ऽयं धातुर्नेति प्रतीयते इति आत्रेयमैत्रेयपुरुषकारादिषु दर्शनादिहास्माभिलिखितम् । धातु-

षडश स्वामिकाशयानुसारेण लिख्यन्ते । धातुवृत्ति पृष्ठ २९३
।। बुद्धिश्च मैत्रेयानुरोधेनास्माभिर्दण्डके पठितः । धातुवृत्ति

करणे इति भूवादौ पठ्यते ।.....अनेन प्रकारेणास्माभिर्धातु-
।।^३ ऋग्भाष्य १।८२।१॥

भाष्ये (१।३।१) पठ्यते—ईडिः स्तुतिचोदनायाच्चा-

स्करणेऽत्र पाठोऽशुद्धो वर्तते ।

।। ठः चौखम्बासंस्करणे ‘जृ वयोहानौ’ (पृष्ठ ३९४) इत्यत्र नोप-
करणे (भाग ४. प्रश्न २९४) तु दृश्यते । अन्ये काशीसंस्करं

पानाः प्रमाणत्वात्प्रामाण्यवद् । वक्ष्ये स्यात् । पठ
 णे चिरकालात् पाठविपर्ययात्साम्प्रतिकः । सायणे
 हत्या स्वच्छन्दतया पाठपरिवर्तनं परिवर्धनं च व्यः

साम्प्रतिकः पाठः सायणपरिष्कृतः—पाणि
 : सार्थो धातुपाठः सम्प्रत्युपयुज्यते, न स प्राचीनो
 । विविधग्रन्थसाहाय्येन सायणद्वारा परिष्कृतः ।
 स्तु पूर्वोदाहृतैस्तदीयवचनैः स्पष्ट एव । तदनु भट्टे
 त्र स्वल्पः संस्कारो विहितः । एताभ्यामुभाभ्यां सं
 वाद्यत्वे पाणिनीयत्वेनाभ्युपगम्यते यैयाकरणैः । तत्र
 तरप्रसिद्धानां भूयिष्ठानां धातूनां प्रक्षेपात् स्वश
 रित्यागान्नायं पाणिनीयशब्देन व्यवहर्तुं योग्यः । :
 ति न्यायेन तादृशपाठस्य सायणपाठः इत्येव समीचीन

भोटलिङ्गीयः पाठः—संप्रति पाश्चात्यलेखकैस्त
 तीयैश्च यो धातुपाठः प्रामाणिकत्वेन स्वीक्रियते, स
 भोटलिङ्गेन संगृहीतः, न स पाणिनीयः । तेन हि त
 ामपि यथासम्भवं सर्वेषां धातूनां तत्र विना विचा
 ये । अतोऽयं पाठः सायणपाठादपि भ्रष्टतरः, :
 वर्तते ।

संहितापाठस्य प्रामाण्यम्

यथाऽष्टाध्याय्यां सूत्राणां संहितापाठस्यैव
 त्म्यते पतञ्जलिप्रभृतिभिराचार्यैस्तथा धातुपाठेऽपि
 संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमुरीक्रियते व्याख्याकारैः
 तत्र धातुसूत्रविच्छेदे विवदन्ते वृत्तिकाराः । तथाहि

पतगतौभाषशातुपसर्गात् इति संहिताया चुरादौ पठः
स्यामी—

ते, पतति.....। वा शब्दस्तुत्तरैकदेशार्थः, वावृतुवत् । १०।२४

सूत्रे स पुनराह—

तुपसर्गाद् वादन्तत्वमित्येके—पशयति पाशयति । १०।२५०॥

आख्यानभेदो संहितापाठमाधित्यैव संभवति, नान्यः

माह सायणः—

आमी संहितायां धातुपाठाद् वाशब्दस्तुत्तरधातुशेषं वष्टि इति । ध
७॥

। धातुसूत्रविच्छेदोऽपि पाणिनीयः—यः पूर्वत्र संहि
त्य विविधरूपः सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, स पाणि
नानां मतम् । इदमेवोररीकृत्य तपेऽश्वर्येवावृतुवरणे इत्यत्र

तुभ्यमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । धा
॥

भावः—धातुपाठं प्रवचता भगवता पाणिनिना केच
‘अश्वर्ये वा, वृतु वरणे’ इत्येवं विच्छिद्य प्रतिपादित
र्ये, वावृतु वरणे’ इत्येवम् ।^२

पूर्वधातुपाठानामनुवादः

ठः पाणिनेः प्रोक्तरूपो ग्रन्थो न तु कृतरूपः । प्रोक्त
। पूर्वग्रन्थेभ्य एवोपयोगिनोऽशान् शब्दतोऽर्थतः

गीतरङ्गिणी (४।४८, ४९), धातुप्रदीपः (प्रष्ठ ६३) पुरुषका
तिश (प्रष्ठ २९३) च तदन्ता ।

योणां धातुसूत्राण्येवानूदितवान् इत्यत्र नास्ति लेश
परः । तथाहि—

१—यथाऽष्टाध्याय्याः सूत्राणि ततः प्राचीनैर
स्त्रादिसूत्रैः संवदन्ति,^१ तथैव पाणिनेः धातुसूत्रा
क्ये क्रमवैपरीत्येऽपि तत्प्राचीनैः काशकृत्स्नधातु
रशः संवदन्ति ।

२—यथाष्टाध्याय्यां यत्र तत्र केषांचित् प्राचीन
त्राणां सद्भाय उपलभ्यते,^२ तथैव पाणिनीये धातु
रत् छन्दोबद्धसूत्राणां सद्भावो दृश्यते । तथाहि—

क—भ्यादौ चते चदे च याचने इति पठ्यते (क्षीर
त्र चकारो भिन्नक्रमः सञ्ज्ञापि रेट् परिभाषणे इति पूर्वसू
त्राण्यर्थं समुच्चिनोति । तथा सति, अन्यत्रेवेहापि
ठेन भाव्यम् । परन्त्वत्र छन्दोऽनुरोधेन^३ चक
ठितः ।^४

चते चदे च याचने इत्यत्र छन्दोऽनुरोधेन चकार
ध्यमविज्ञाय क्षीरस्वामिना पूर्यधातुसमुच्चयार्थं इत्यु
क्तोर्याचनं पारिभाषणं चोभावर्थौ विज्ञायेते । व्य
क्तम्, अन्यत्र कचिदपि पूर्वधातुसमुच्चयाय चव
मचन्द्राचार्यस्तु क्षीरस्वामिनो व्याख्यानमनुसृत्य 'रेट्
।' (१।८९७) इति सूत्रे विस्पष्टं याचनपदं पपाठ ।

१. द्रष्टव्यानि 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य ।
। प्राचीन सूत्राणि ।

२. सं० सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ १।

३. 'चते चदे च याचने' इत्यत्र १८९७ पृष्ठे पाठः ।

स्वाद्यौ षिघ आस्कन्दने, उदात्तावमुदात्तेतौ, तिक तिग च,
त० ५।२२—२५) इति पठ्यते (इह क्षीरस्वामिमैत्रे
वकारात् स्कन्दनार्थं समुच्चिन्यन्ति । अत्र उदात्तावमु
प्रवधानेऽपि चकारः स्कन्दनार्थं समुच्चेतुं कथं स
त्तेकारैः । काशकृत्स्नकातन्त्रहैमशाकटायनधातुप
त्त्वोर्हिसार्थत्वमेवोक्तम्, न स्कन्दनार्थत्वम् । अपि
(क्षीरत० ५।२५) इत्यत्राह क्षीरस्वामी—तिक तिघ न
—चषघ्नोति इति । एतेन ज्ञायते तिक-तिघ-धात्वोः
श्चकारः केषांचिन्मत उत्तरधातोराद्यवयवः । वस्तु
मास्कन्दने तिक, तिग च षघ हिंसायाम् इत्यनुष्टुभो द्वे च
चीनस्य छन्दोबद्धधातुपाठस्यैव पठिते । तेन च
मश्छन्दोनुरोधेन पठिता, न स पूर्वधात्वर्थान्तुर्कषण
तोराद्यवयवार्थ इति ।^१ तस्माच्चकारस्योभयथाऽपि
सम्, तिकतिगधात्वोर्हिसैवार्थः ।

चुराद्यौ उपसर्गाच्चदैर्घ्ये (१०।२२९) इति पठ्यते । अत्र द
भिन्नक्रममाहुः' इति वदन् 'उपसर्गाच्चदैर्घ्ये च' इति पाठेन श
ते । ययन्त्वत्रापि छन्दोवशादेय चकारो भिन्नक्रमः प
।^२

प्रमाणैर्विरूपष्टं यत् पाणिनेः प्राक् कश्चिद् धातुपाठश्च

तनीयम्—'जुड प्रेरणवाची शुठालस्ये गज मार्जे च । शब्दायै
रुषकारोद्धृते (पृष्ठ ५०) श्लोकधातुपाठांशे 'गज मार्जे च'
ण ।

हं--

क—चवर्गान्तेष्वुदात्तेषु परस्मैपदिषु इकारान्तोऽपठ्यते । क्षीरत० १।१४९॥

ख—उदात्तेष्वन्तःस्थान्तेषु अनुदात्त इकारान्तो ० १।३७४॥

ग—ऊष्मान्तेषु परस्मैपदिषु वान्तः कव-धातुः । क्षी अयं प्रकरणविरोधः पूर्वाचार्याणामनुरोधत इति आहुः । एतदेवाभिप्रेत्य हि ज्ञेये (१।१४९) इत्यत्र वक्ष्य क्षीरस्वामी कस्यचित् प्राचीनस्य धातुगणव्याख्यातुः ते—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः कचित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः ॥ क्षीरत०

अत्र इदमप्यवधेयम्—काशकृत्स्ने धातुपाठेऽप्येवमेतेषु मध्ये इकारान्तस्यानुदात्तस्य क्षि-धातोः पाठ उ। एतेनापि पाणिनीयधातुपाठस्य प्राचां धातुपाठानाम् ।

श्लोकधातुपाठः

पाणिनेः प्राक् कस्यचिच्छ्लोकवद्धो धातुपाठः ३।पादितं पुरस्तात् । अर्वाचीनेष्वपि केषुचिद् ग्रन्थेऽस्य केचनांशा उद्धृता उपलभ्यन्ते । तथाहि—

१—तथा च 'पूरी आप्यायने ष्वदास्वाद' इति श्लोकधातुपाठः १ ४४ ।

२—यत्तु श्लोकधातुपाठे 'फक् नीचैर्गतौ तक् मर्षणे बुक् भाषणे'

पुरुषकार पृष्ठ ७६ ।

विशं मृश गुद प्रवेशामर्शनेषु षद्वल विशरणार्थः' इति च ।
द्वषकार पृष्ठ ८३॥

तथा च—'तव' पत ऐश्वर्ये वावृतु वर्तने कासु दीप्स्यर्थे' इति ।
देवराजीया निघण्टुव्याख्या २।१।२॥

प्रमाणैः श्लोकवद्धः कश्चिद् धातुपाठः पुरुषकार
देवराजस्य च काले विद्यमान आसीदिति सुव्यक्त
तेरासीदिति न शक्यते वक्तुम् ।

धातुपाठसंबद्धा अन्ये ग्रन्थाः

पाठसम्बद्धा अन्येऽपि केचन ग्रन्था विद्यन्ते । तद्यथा
प्राख्यातनिघण्टुः—अयं ग्रन्थः पुरुषकारे वर्णवर्तितम
ान उद्ध्रियते । पुरुषकारयिरचयितुः कृष्णलीलाशुक्
स्य त्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्धे इत्यस्माभिः स्त्रीये
का इतिहास' नास्ति ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ ४४५-४
। आख्यातनिघण्टुस्तस्मात् प्राचीन इति सुव्यक्त
तुर्नामादि किमपि न ज्ञायते ।

प्राख्यातचन्द्रिका—अस्य कर्ता भट्टमल्लो वर्तते । अयं
थेन नैषधव्याख्याने (४।८४) स्मर्यते । अतः भट्टम
र्दशशताब्द्याः पूर्वकालिक इत्येव शक्यते वक्तुम्
न्मते तु १२५० वैक्रमाब्दात् पूर्वकालिको मल्लि
स्तरेण प्रतिपादयिष्यामः ।

व 'तप' इति युक्तः पाठः स्यात् ।

तथ्य चत्तु मष्टमल्लः १२२५ वक्रमाब्दात् प्राचीन इ
ते वक्तुम् ।

एको मल्लः क्षीरस्वामिना विट आक्रोशे (क्षीरत० ।
रूत्रव्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अत एव विट शब्दे पिट आक्रोशे इति मल्लः पर्यट्टकान्तरे वि
अयं मल्ल आख्यातचन्द्रिकायाः कर्तुर्भट्टमल्लाद् वि
न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे ।

वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिनाऽऽख्यातचन्द्रिकाया
तानां समास्यारूपेणार्थबोधका इमे (३-९) ग्रन्था

३—कविरहस्यम् हलायुधस्य (सं० १२३०—१२६०) ।

४—क्रियाकलापः विद्यानन्दस्य ।

५—क्रियापर्यायदीपिका वीरपाण्ड्यस्य ।

६—क्रियाकोशः रामचन्द्रस्य ।

७—प्रयुक्ताख्यातमञ्जरी कविसारङ्गस्य ।

८—क्रियारत्नसमुच्चयः गुणरत्नसूरेः ।

९—धातुरूपभेदः दशबलस्य वरदराजस्य वा ।

१०—धातुसंग्रहः—अयं ग्रन्थो मालतीमाधवटीकाकारे
व्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अभिसन्धिर्वैश्वनार्थ इति धातुसंग्रहः ।

जगद्धरस्य १३५० वैक्रमाब्दः काल इत्यैतिहासिका
तू प्राक्तनोऽयं धातुसंग्रह इति स्पष्टम् । ग्रन्थक
पे न ज्ञायते ।

११—ओष्ठ्यकारिकाः—अयं षट्कारिकात्मको ल
नू पञ्चमीयधकारवतां धातूनां संग्रहो वर्तते । अ

अस्माकं तूभयमापं प्रमाणमुभयथा शिष्याणां प्रातपादनात् । पृ॥
 २—उदात्तेषु चान्तेषु धातुषु अनुदात्तस्येकारान्तस्य
 एणं निदर्शयन् क्षीरस्वाम्याह—
 वक्ष्यति च—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः कश्चित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानां पूर्व्वेवामहोदधतः । क्षीरत० १।१।
 अत्र 'वक्ष्यति' क्रियायाः कः कर्तेति न व्यक्तीकृतं क्षीर-
 क्षीरस्वामिनो वाक्यविन्यासप्रकारेणानुमिनुमो यद्
 ना धातुपाठं प्रवचता वा तदीया वृत्तिः शिष्येभ्य
 तत्रैवायं श्लोकोऽपि भगवतोपदिष्ट इति ।

२—सुनागः

महाभाष्येऽसकृत् सौनागवार्तिकान्युपलभ्यन्ते ।
 नुसारं सुनागनामाऽऽचार्य एषां प्रवक्ता ।^२ अयं न
 नाद्वर्वाचीन इति कैयटव्याख्यानादवसीयते ।^३

वार्तिकप्रवक्त्रा सुनागेन पाणिनीयधातुपाठस्यापि
 नमुक्तमिति कतिपयैः प्रमाणैरयगम्यते । तथाहि—

१—यिभाषा भावादिकर्मणोः (अष्टा० ७।२।१७) इति
 मनः पठति—

सौनागः कर्मणि निष्ठायां शक्रेटमिच्छन्ति विकल्पेन, अस्येत्ये

२—इदमेव सौनागमर्तं धातुवृत्तावसकृन्निर्दिशति स

नचिद्वर्णस्य । सर्वहरिकृता महाभाष्यदीपिका, पृष्ठ ३७१ ।

यैण शिष्याः प्रतिपादिताः । काशिका ५।१।५० ।

१. महाभाष्य २।२।१८॥ ३।२।५६॥ ४।१।७४, ८७॥

३—क्षीरतरङ्गिण्या आदायन्ते च धात्वर्थसम्बन्धि सौनागमत-
मित्थमुद्धरति क्षीरस्वामी—

धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोनार्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥१॥

वामनक्षीरस्वामिभ्यामुद्धृते मते धातुपाठविषयके इति तु स्पष्टमेव । अनयोः प्रतिपादनं भगवता सुनागेन क कृतमिति नोक्त-
मुद्धर्तृभ्याम् । तत्र प्रथमं मतं तदीयवार्तिकपाठेऽपि कथञ्चित् सम्भवति, परन्तु क्षीरस्वाम्युद्धृतं द्वितीयं मतं तदीय धातुव्याख्यान एव सम्भवति, नान्यत्र । अतोऽनुमीयते तत्र भगवता सुनागेन पाणिनीय-
धातुपाठस्य किमपि व्याख्यानं विरचितमिति ।

३—भीमसेनः

कस्यचिद् भीमसेनस्य पाणिनीयधातुपाठेन सह कश्चिन्म-
हत्त्वपूर्णः संबन्ध इति विविधग्रन्थकारयत्नैः सुस्पष्टं विज्ञायते ।
तथाहि—

१—सर्वानन्दः (सं० १२१५) स्वीयेऽमरटीकासर्वस्वे १।१।७
व्याख्यान एवमाह—

अर्वं पर्वं वर्वं कर्वं खर्वं गर्वं मर्वं सर्वं चर्वं गतो इत्ययमपि भूवादौ भीमसेनेन
पवर्गान्तप्रकरणे पठितः ।^१ भाग १, पृष्ठ ८ ।

१—सर्वानन्दात् प्राचीनो मैत्रेयो (सं० ११६५) धातुप्रदीपादौ
भीम स्मरति—

बहुषोऽमूर् यथा भीमः प्रोक्तवांस्तद्वदागमात् ।

२—मैत्रेयादपि बहुप्राचीन उमास्वातिभाष्यव्याख्याता सिख-
सेनगणी लिलेख—

१. क्षीरत० पृष्ठ ३, ३२३ । सुरादौ (पृष्ठ ३०१) द्वितीयं चरणम् 'एकैको-
ऽर्थो निर्देशितः' इत्येवं पठ्यते, तृतीयचरणं 'प्रयोगतोऽनुमातव्या' इति । श्लोकोऽयं
चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि पठ्यते । तत्र तृतीयचरणे 'प्रयोगतोऽनुमन्तव्या' इति पाठः ।

२. टीकासर्वस्वे श्लोके आतवः अर्वं पर्वं इत्येवमन्तस्थान्ताः मुद्रिता । तत्रा-
मादिकं मुद्रणमिति सर्वानन्दयचनादेव स्पष्टम् ।

इत्याचक्षत इत्युक्त पुरस्तात् ।

५—लवपुरस्य दयानन्दमहाविद्यालयान्तर्गते लाल
भीमसेनीयधातुपाठस्यैको हस्तलेख आसीत् ।^१

एतैः प्रमाणैर्भीमसेनस्य धातुपाठेन सह आसीत्
य इति सुव्यक्तं भवति ।

कालः—भीमसेनोऽयं कदा कंच प्रदेशं स्वजन्तुषां
मपि विज्ञायते । भीमसेनस्य यावन्तो निर्देशा विविधाः
। तेषु सिद्धसेनगणिनो निर्देशः प्राचीनतमः । सिद्ध
क्रमानन्दस्य सप्तमी शती काल इत्येक ऐतिह्यविद् ३
नश्चेतोऽपि भूयान् प्राचीनः । इयं हि तस्यावरासीमा
त्रं वृकोदरं मन्यन्ते । तदयुक्तमिति पुरा प्रदिष्टम् ।

तुपाठेन सह संबन्धः—भीमसेनस्य ये निर्देशाः प्राच
न्ते, तैरेतावत् स्पष्टमवगम्यते यदस्ति भीमसेनस्य
ठेन सह कश्चिन्महीयान् संबन्धः । भीमसेननाम्ना
य संग्रहालयेषूभ्यमानाः केचन धातुपाठकोशा
स्य प्रज्ञापकाः । परं धातुपाठेन सह तस्य कीदृश
वेवदन्ते वैयाकरणाः । पाणिनीयधातूनामर्थं निर्देश
येके ग्रन्थकारा आहुः । मतमिदं प्रमाणविरहित
सम्यगुपपादितम् ।

धातुवृत्तिकारः—वयं त्वन्नुमिन्नुमो यदयं भीमसेनः ।
उस्य वृत्तिकार इति । अस्यानुमानस्योपोद्बव
स्तः—

१—कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास आह—

अस्यानुमानस्योपोद्बवस्तः—

तान् नामसन्तान स्वधातुवृत्तावेव विवृतं स्यात्, नह
मेदं सम्भवति ।

—दैवव्याख्याता कृष्णलीलाशुक्रमुनिराह—

प्रेरणे । भीमसेनेन कथादिष्वपठितोऽप्ययं 'बहुलमेतन्निदर्शनम्
धातुवृत्तौ पठ्यते । पृष्ठ ९५ ।

मेय पाठः स्वल्पभेदेन देवराजीये निघण्टुव्याख्यां
ते । पृष्ठ ४३, १०९ ।

दैवव्याख्याने 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्य कर्त्ता भीम
स्यात् (अन्यस्यानिर्देशात्), तर्हि भीमसेनेन काचिद्
ता इति स्पष्टमेव । यद्यत्र 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्य
भेदेतः स्यात्तदापि पूर्वप्रमाणेन भीमसेनस्य धातुवृ
त्तेमेव ।

४—अज्ञातनामा

अचिदज्ञातनाम्नो वृत्तिकारस्य तदीयाया धातुवृत्तेश्च प
तिपुरुषकारनिघण्टुव्याख्यानादिपूपलभ्यन्ते । तथाहि—
क्षीरस्वामी श्रथि शैथिल्ये इति धातुसूत्रव्याख्याने कं
स्मार

ये... इतिस्वादतुनासिकलोपाभावः । श्रेथे इति तूदाहरन् वृ
त्त ० १।२९१॥

इद् धातुवृत्तिकारः—क्षीरस्वामिना स्मृतो वृत्ति
रो द्रष्टव्यः । तदुक्तं क्षीरपाठमुद्धरता सायणेन—

रत्निणी—इदिस्वादतुनासिकलोपाभावात् श्रेथे श्रेथे इत्युदाहरन्
। अत्र वृत्तिकारो धातुवृत्तिकृद् उच्यते । धातुवृत्ति पृष्ठ ४६

मित्यस्यादाहरणत्वेन धातुवृत्ता पठ्यते । १।७।२॥ २।१२।२७॥

देवराजस्य द्वितीयः पाठो भीमसेनप्रसङ्ग उद्धृते
न सह संवदति । तेनैतदपि सम्भवति, यदेवराजः पु
गाठमुदाजहारेति ।

यद्युपरितनेषु प्रमाणेषु स्मृतो धातुवृत्तिकारो
सेनस्तदीया धातुवृत्तिर्वा न स्यात्तर्हि क्षीरस्वामिनः
चिद् विदुषा काचिद् धातुवृत्तिर्विहिता इति निः
तुम् ।

५—क्षीरस्वामी (१११५—११६५ वि

क्षीरस्वामिनाम्ना शब्दशास्त्रनिष्णातेन क्षीरतर
धातुवृत्तिर्विरचिता । इयमुपलभ्यमानासु सर्वा
ग्रीनतमा महत्त्वपूर्णा च वर्तते । एतस्या एकं संस्कार
लिबिशेन १९८७ वैक्रमाब्दे (सन १९३०) रोमनाक्षरेषु

परिचयः

वंशः—क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशो
श्चेत् स्वकीयः परिचयो वृत्तान्तो वा लिखितः । अत
रान्तोऽन्धकूप एव निपतितो वर्तते ।

क्षीरतरङ्गिण्या भ्वाद्यदाद्योरन्ते 'भट्टेश्वरस्वामिपु
'.....' इति पाठदर्शनात् क्षीरस्वामिनः पितुः
मी आसीदिति विज्ञायते ।

शाखा—क्षीरस्वामिना यज-धातुव्याख्याने (१।
इत्युक्तम् । एकजानमेव भिक्षे यजवि काठकस्यैव ना

—क्षीरस्वामी कस्मिन् काले बभूव इति न शा-
तुम् । तथापि—

एकः खलु क्षीराभिधानः कश्चिच्छाब्दिकः कद्वलणेन
मर्यते—

तरादागमस्याथ व्याचक्षाणान् क्षमापतिः ।

यद्विच्छिन्नं महाभाष्ये स्यमण्डले ॥

भिधानाच्छब्दविद्योपाध्यायात् सम्भृतश्रुतः ।

सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपरिद्धतः ॥ ४१४८८, ४८९॥

मीराधिपतेर्जयापीडस्य राज्यकालः ८०८ वैक्रमाब्दात्
रावदातिष्ठन्त ऐतिह्यविवः ।

स्वामी तु क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशटीकायां च ३
स्वतीकण्ठाभरणं चासकृदुवाजहार । तस्मादयं क्षी-
रस्मृतात् क्षीराभिधानाद् विदुषोऽन्य इति विस्पष्टम्
—गणरत्नमहोदधौ स्मृतः—सतनवत्युत्तरैकादशशत्यां वि-
तेदधौ वर्धमानो द्विः क्षीरस्वामिनं सस्मार । तथाहि-
—ज्योतीषि ग्रहनक्षत्रादीनि वेत्ति ज्यौतिषिकः इति वामनक्षीरस्-
ष्ठ १८३॥

ठान्तरम्—ज्योतीषि ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्ये

। द्र० पृष्ठ १८३ टि० २ ।

नयोः पाठान्तरे न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरकं
२।८।१४) सहाक्षरशः संवदति ।

—क्षीरस्वामिना भार्गव मारिष इत्यपि, यथा पर्वत

अनयोरापे पाठान्तर न्यस्तः पाठः क्षारस्वामना
रेष-पदव्याख्याने (१।६।१४) उपलभ्यते ।

एतेन इदमपि स्पष्टं, यद् गणरत्नमहोदधेर्योरोपीयं
तं भारतीयं चोभे अपि संस्करणे भ्रष्टयाठबहुले स्तः ।
इयं क्षीरस्वामिनोऽवरा सीमा ।

३. क्षीरस्वामी हेमचन्द्राचार्यं तदीयं शब्दानु-
वत् साक्षात् सस्मार, एवं हेमचन्द्राचार्योऽपि क्षी-
रणिडतचन्द्रसागरसूरिणा हैमवृत्तेर्याऽऽनन्दबोधिनीवृ-
त्तां त्रिषु स्थानेषु हेमचन्द्राचार्येण 'अन्यः' पदेन स्मृत-
स्वामीति प्रतिज्ञातम् ।^१ यद्येतत् सूरिमहोदयैः प्राच-
रं विवृतं स्यात्तर्हि हेमचन्द्राचार्यतः प्राचीनः क्षीरस्व-
ां शक्यते वक्तुम् । हैमव्याकरणस्य रचना ११९३—
बभूवेत्यपि सूरिमहोदयानां मतम् ।^२ तदेवं ११९९
वित्ती क्षीरः ।

४—क्षीरतरङ्गिण्याः कोशान्ते पद्यमिदं पठ्यते—
कश्मीरभूवेमण्डलं / जयसिंहनाम्नि, विश्वम्भरापरिवृढे वृद्ध-
शासत्यमात्यवरसूतुरिमां तिलेख भक्त्या, द्रविणवानपि भातु
कश्मीराधिपतेर्जयसिंहस्य कस्यचिद् अमात्यस्य ।
ऽङ्गिणी प्रतिलिपिकृतेत्यस्याभिप्रायः ।

अत्र स्मृतस्य जयसिंहस्य नृपते राज्यकालः ११८
१९५ वैक्रमाब्दपर्यन्तमासीत् । एतस्मिन्नन्तरे क्षीरतर-
पिकरणादितः प्राचीनः क्षीरस्वाभीति सुव्यक्तम् ।

५—सैत्रेयरक्षितः ११६५ वैक्रमाब्दात् ११९० वै-
कीये भानप्रदीपे विरचयामासेत्यस्माभिर्यार्करणैति

अत्रस्थाऽस्मदीया दिष्पण्यपि द्रष्टव्या ।

-तुहिर् दुहिर् इत्येके । पृष्ठ ५२ ।

व्या क्षीरतरङ्गिणी १।४८७।

-अपरे तु वावृतु वरणे इति परिस्मन् वाग्रहणं संबध्य वातुमेक
वावृतु वरणे इति वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशाला :
९३।)

। ४।४९ सूत्रस्था क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

-प्रीतिचलनयोरित्येके । पृष्ठ १०३ ।

५।१५ सूत्रस्था क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

-आदयस्त्वागणान्ताः । तेषामपि समाख्ययमत्र वृत्करणमित्येके ।

प्र ६।३३ सूत्रस्य क्षीरतरङ्गिणी अवलोकनीया ।

-भासार्था इत्येके । भासार्था दीप्त्यर्थाः । पृष्ठ १४४ ।

व्याऽत्र १०।१९७ सूत्रस्था क्षीरतरङ्गिणी, तत्रस्थ
व ।

तेः कतिपयैरुद्धरणैरेतद्व्यक्तं भवति यत् क्षीरस्यामी
प्राचीनः । एवं च कृत्वा ११६५ वैक्रमवादात् प्राचीन
ति तु निश्चितमेव ।

रिस्वामिनोऽन्ये ग्रन्थाः—योऽयं जाता विश्वसृजः क्रमेण पुनिभि
क्षीरतरङ्गिण्या अमरोद्घाटनस्य चादौ समानरूपेण ।

षड्वृत्तीनामुल्लेखः श्रूयते । ताश्चेमाः षड्वृत्तयः—

१. अमरकोशोद्घाटनम्

४. अमृततरङ्गिणी

२. क्षीरतरङ्गिणी

५. गणवृत्तिः

३. निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः

६. निघण्टुवृत्ति

अत्र केचित् प्रतिजानते ।

ण्यां निदर्शितः शब्दः शब्दतम् पाठः साधीयान् । एको
क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्गाटने वा कचित् स्यात्
शब्दः कोशपर्यायत्वेनापि लोके प्रसिद्धः ।^१ अतो दे
ऽपि निघण्टुटीका नास्ति निर्दिष्टा ।

६—मैत्रेयरक्षितः (सं० ११६५)

मैत्रेयरक्षितनाम्ना बौद्धविदुषा धातुप्रदीपनाभ्येव
लब्ध्वी वृत्तिर्विहिता ।

परिचयः

अयं मैत्रेयरक्षितः कस्मिन् काले, कुत्र, कुतश्च ज
ज्ञायते ।

कदाचिद् बाङ्गः—धातुप्रदीपे बहुत्र धातोर्दन्त्योः
दवादिगुणानाम् (६।४।१२६) इति प्रत्यक्षसूत्रेण एत्वाभ्या
षेधे प्राप्तेऽपि चन्द्रसम्प्रत्या एत्वाभ्यासलोपप्रतिषे
धः—

१—वज वज गतौ (१।२४६, २५०).....एत्वाभ्यासलो
पः सदाहृतः—ववाज ववजतुः..... । पृष्ठ २५१

२—एन वन शब्दे (१।४६०, ४६१).....भवान्, भव
त्वाभ्यासलोपनिषेधश्चात्रैसदाहृतः । पृष्ठ ३७ ।

एतेनानुमीयतेऽयं मैत्रेयः कदाचिद् यज्ञदेशीयः स
या हि वत्रयोरभेदेनोच्चारणात् प्रायेण मुह्यन्ति ।

कालः—सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्वधे धातुप्रदीपस्त
ना चासकृदुद्धृता । टीका सर्वस्वश्च सर्वानन्देन १२

१. एतद्विज्ञाय ऋक्सत्रानुक्रमण्याः षड्गुरुशिष्यव्याख्य

॥—मैत्रेयरक्षितो व्याकरणशास्त्रस्यासामान्यपि
स्य तन्त्रप्रदीपनास्त्री न्यासव्याख्या अतिविपुला वै
ते । धातुप्रदीपान्ते स स्वयमाह—

वृत्तिन्यासं समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थविस्तरम् ।

नास्नातन्त्रप्रदीपं यो विवृतास्तेन धातवः ॥१॥

प्राकृत्य भाष्यजलधेरथ धातुनामपारायणरूपणपाणिनिशास्त्रयेदी
गलापचान्द्रमततत्त्वविभागदक्षो धातुप्रदीपमकरोज्जगतो हिताय ।
भाषावृत्तिकृत् सीरदेवोऽप्याह—तस्माद् बोद्धव्योऽयं
स्तरा एव रक्षितग्रन्था विद्यन्ते । पृष्ठ ९५ ।

॥ कृतिः—रक्षितस्याऽन्याकृतिः तन्त्रप्रदीपाख्या
व्याख्या वर्तते । अनेन महाभाष्यस्यापि काचिद्
इत्यस्माभिरनेकैः प्रमाणैरनुसितम् । एतद्विषयेऽस्य
शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थो द्रष्टव्यः (पृष्ठ २८५)

धातुप्रदीप-टीका (११९० दै०)

नचिदज्ञातनास्त्रा विदुषा धातुप्रदीपस्य काचित् टीका
य टीका सर्वानन्देन स्वीयेऽमरकोशटीकासर्वस्वे
तेनास्याः कालः १२१६ विक्रमाब्दात् प्राचीन इति नि
वक्तुम् । अस्माभिरस्याः कालः ११९०-१२१५ वै
मत (द्र० सं० व्या० शास्त्रेतिहास पृष्ठ २८३) ।

७—दैवम् (१२०० वै०)

अयं श्लोकात्मकः प्रकरणग्रन्थो देवनास्त्रा केनचिद्
नः । अस्मिन् ग्रन्थेऽनेकत्र पठितानां सरूपाणां धातू

देवनामा विपश्चित् कस्मिन् काले कुव चाजा
चिदपि विज्ञायते । दैवग्रन्थस्य सम्पादकेन गणपतिः
कालः खैस्ताब्दस्य नवमशताब्द्या आरम्भाद्वाद्वादश
वर्यं त्वस्य कालः एकमद्वादशशत्या अन्तिमः पाद
तत्रेमौ हेतु—

१—क्षीरस्वामी दैवं न कश्चित् सस्मारे। क्षीरस
वैक्रमाब्दात् ११६५ वैक्रमाब्दं यावत् काल इत्यस्मादि

२—देवव्याख्यात्रा कृष्णलीलाशुक्रमुनिना द
दशनिर्देशः कृतो येनानुमीयते यदयं देवो मैत्रेयरक्षित
तथाहि—

क—देवेन तु 'धै वेष्टने स्तापयति तिष्ठायति' इति मैत्रे
स्मान्नायमनुसृतः । पृष्ठ २३ ।

ख—देवेन तु मैत्रेयरक्षितविसम्भादेतदुक्तम् । पृष्ठ २८

यदि कृष्णलीलाशुकमुनेर्लेखः सत्यं स्यात्तर्हि
ताद् औत्तरकालिक इति निश्चितं शक्यते वक्तुम् ।
देवस्य १२०० ऐकमाब्दः काल इत्येय युक्तम् ।

दैववार्तिकम् (१.२५० वै०)

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिना दैवस्य पुरुषकारा
लेखि ।^१ अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयेतरव्याकरणसम्प्र
मदे-पद उद्धरणदर्शनादस्य कर्तुरनेकतन्त्रनिष्ठ
स्फुटं भवति । सायणेनायमस्य ग्रन्थश्च स्वीयधातुवृ
त्तः । अनेकञ्च सायणो नामनिर्देशं विनैव पुरुष
वद्धरति ।^२

त्येके मन्यन्ते ।

५:—कृष्णलीलाशुकमुनेः क काल इति नास्ति कश्चि
तस्य कालनिर्णयाय याति सहायकानि प्रमा

—
पुरुषकारे हेमचन्द्राचार्यः त्रिः स्मर्यते ।^१ हेमचन्द्रस
कालः ११६० वैक्रमाब्दात् १२२० वैक्रमाब्दपर्यन्ता
म् । अत इयं पुरुषकारस्य पूर्वा सीमा ।

निघण्टुव्याख्यात्रा देवराजयज्वना पुरुषकारस्य ना
इयोः स्थानयोः पाठ उद्धृतः ।^२ देवराजीयं निघण्टुः
६२।३ ऋग्भाष्य उद्धृतम् ।^३ अतो देवराजस्य वैक्रमा
या उत्तरार्धः (१३५०—१४००) काल इत्येतिह्यविदः ।
पुरुषकारस्यावरासीमा ।

लीलाशुकमुनिः स्वव्याख्याने कचिद् दैवस्य पाठान्
ते । दैवस्य कालः १२०० वैक्रमाब्द इत्यनुमितं पुरस्
ठान्तरोत्पत्तावपि कश्चित् काल अपेक्षत एव । स च न
शद्वर्षमित आवश्यकः ।

प्रमाणैः सामान्यतयेकमेव शक्यते वक्तुं, यत् पुरुषक
० वैक्रमाब्दात् १३५० वैक्रमाब्दे यावत् कदाचिद् ब
रामजयरामयोर्भ्रान्तिः—‘संस्कृत साहित्य का संक्षिप्त
ग्रन्थस्य लेखकाभ्यां सीतारामजयरामाभ्यां कृष्णक
कालः ११५७ वैक्रमाब्दो निर्दिष्टः । स चासमीचीन इत्य
व्यस्पष्टमेव ।

पुरुषकार पृष्ठ २२, २४, ३७ ।

अप प्रेरणे’ इत्यारभ्य ‘धातवृत्तौ पठ्यते’ इत्यन्तः । पृष्ठे ४३.

वीचानि । पुरुषकारधृतोद्धरणैः सम्भाव्यते वदिय
।द् व्याख्या स्यादिति ।

अन्ये ग्रन्थाः—कृष्णलीलाशुकमुनिना विरचिता
।—

१.—सुप्पुरुषकारः—सायणः सुब्धातुव्याख्याने
पाठमेकमुद्धरति—

तदुक्तं पुरुषकारे—बहयतीत्युदाहृत्येष्टानि यत् वृष्टं कार्यं तदप्य
यिद्, नापीष्टवद्भावश्च । यिद्सन्नियोगशिष्टत्वात् तदभावे ।
माप्तैरिति । धातुवृत्ति पृष्ठ ४२८ ।

नैष पाठो मुद्रिते पुरुषकारे दृश्यते । अतो ज्ञायते ।
मुनिना कश्चित् सुब्धातुव्याख्यात्मकोऽपि पुरुषकारः
चेत इति ।

२—कृष्णलीलामृतम्—इदं स्तोत्रम् ।

३—सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्या—कृष्णलीला
स्य सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्नः शब्दानुशासनस्व
। व्याख्या विरचिता । एतद्विषयेऽस्मदीयो व्याकरण
लोकनीयः ।^२

एतदपि संभाव्यते सायणेन पूर्वनिर्दिष्टः पुरुषका
कण्ठाभरणव्याख्यात उद्धृतः स्यात् ।

४—अभिनवकौस्तुभमाला, ५—दाक्षिणामूर्ति
म्पादकस्य गणपतिशास्त्रिणो मते इमावपि ग्रन्थौ
कमुनेरेव कृती स्तः । अन्योरप्यन्ते—इति कृष्णली

तुमावपस्य गान्ताऽनुजस्य । गान्ताऽनुजस्य ।
यं वृत्तिर्वैयाकरणनिकायेऽत्यन्तं प्रसिद्धा वर्तते ।

संक्षिप्तः परिचयः

यणेन विविधग्रन्थेषु स्वपरिचयो निबद्धः । तदनुसा-
रायणः, मातुः श्रीमती, ज्येष्ठभ्रातुर्माधवः, कनिष्ठस्य
ते । अस्य तैत्तिरीया शाखा बौधायनं सूत्रम्, भा-
भूव । अयं १३७२ वैक्रमाब्दे जन्म लेभे, १४४४ वै-
र्षदेशीयः स्वर्जगाम ।

यण एकत्रिंशद्वर्षवयस्को विजयनगराधिपतेः प्रथमस-
पणनाम्नोऽनुजस्य (वै० सं० १४०३—१४१२) मन्वि-
दनु तत्पुत्रस्य संगमस्य (सं० १४१२—१४२०) शि-
च स्वीचकार, तदनन्तरं प्रथमस्य बुक्कनृपतेः (सं०
द्वितीयस्य हरिहरस्य (सं० १४३८—१४४४) चाम-
ह ।^१

धातुवृत्तेर्निर्मितिकालः

धातुवृत्तेराद्यन्तयोः पाठेन ज्ञायते यत् सायणेन संग-
मलंकुर्वतेयं वृत्तिर्विरचिता । तथाहि—

दिौ—अस्ति श्रीसंगमदमापः पृथिवीतलपुरन्दरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकमादर्शे त्रिलोक्यां प्रतिबिम्बते ॥४॥

न्ते—इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसंगममह-
यायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां धातुवृत्तौ

अदेवं धातुवृत्ते रचनाकालः १४१५ वैक्रमाब्दात् १४२०

माजे प्रसिद्धिर्वर्तते । अत एव तन्नाम्ना प्रसिद्धेषु ग्रन्थे
स्पर्शिको विरोधोऽप्युपलभ्यते । सत्येवं माधवीया ।
पं विरचिताऽऽहोस्वित् तत्सहायकेनान्येनैव केनचि
मेता इति सन्देहो जागर्त्येव । धातुवृत्तौ कष्ट पादविक्षेप
ख्यानान्ते पठ्यते—

यज्ञनारायणार्येण प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

तस्या निःशेषतस्तन्तु त्रीद्वारो भाष्यपारगाः ॥ ९

एवं मव्य बन्धने इति सूत्रान्तेऽपि—

अत्रापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

यज्ञनारायणार्येण बुध्यतां भाष्यपारगैः ॥ पृष्ठ १

उभयत्र स्मृतो यज्ञनारायणः किं सायणस्यैव
साहायकस्य धातुवृत्ते रचयितुर्वास्तविकं नामेति सन्दे
हेतु प्रमाणमुपलभ्यते । वयं त्वनुमिनुमो यदयं
णस्य सहायको धातुवृत्ते रचयिता स्यात् ।

धातुवृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

माधवीयधातुवृत्तेः प्राचीने क्षीरस्वामिमेवैरक्षि
ये समुपलभ्येते । ते अत्यन्तं संक्षिप्ते स्तः । तयोरपि
पुस्तकः । तैताभ्यां विद्वांसोऽपि धातुकान्तारायगाहनं
रधियां तु का कथा । नैव च तयोः प्रतिधातु णिजन
णि प्रदर्श्यन्ते । माधवीयायां खलु प्रायेण सर्वेषां ध
देप्रक्रियाः संक्षेपतः प्रपञ्चयन्ते । अपि च सन्दिग्धेषु
मतान्युद्धृत्य निर्णयो विधीयते । यद्यप्यनेकत्र परमस
या कारिन्त्यमपि समुपलभ्यते । तथापि कस्यचित्तां नित्यं

त्याग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि

स्य द्वादशशत्याः पाणिनीयव्याकरणस्य पठनपाठनं
मुञ्चिष्यत्वाप्रक्रियाक्रमेण प्रवृत्तम् । प्रक्रियाग्रन्थका-
तत्रैवान्तर्भावः कृतः । ते चैमे ग्रन्थाः ग्रन्थकाराश्च—

धर्मकीर्तिः	११४० वै०
म्	१३०० वैक्रमब्दात्पूर्वः
विमलसरस्वती	१४०० वैक्रमब्दात्पूर्वः
दी रामचन्द्रः	१४८० वै०
मुदी भट्टोजिदीक्षितः	१५७५ वै०
स्वम् नारायणभट्टः	१६२० वै०

वर्षेषु नैव सर्वे धातवो विव्रियन्ते, नापि व्याख्यात-
ादिसर्वप्रक्रियासु रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । उत्तरयोर्ग्रन्थ-
तवो व्याख्याताः तथापि शुद्धकर्तृप्रक्रियां विहाय
शं रूपाणि नोच्यन्ते । णिजन्तादिप्रक्रियाप्रदर्शनाय
शं रूपाणि निदर्श्यन्ते । नैतेषु किञ्चिद्वैशिष्ट्यं वर्तते ।
ानां ग्रन्थकृतां तद्व्याख्याकृतां च कालादिविषये-
ा व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य प्रो-
७५-३९४) विस्तरेण ग्रन्थपाटीति नेह पुनः प्रपञ्च्यते ।
पाणिनीयधातुपाठस्य तद्व्याख्याग्रन्थानां च विषयः
ः । पाणिनेः पूर्ववर्तिनामापिशल-काशकृत्स्नादीनाम्,
प्र कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-अभिनवशाकटावन-हैम-
धातुपाठविषये तद्वृत्त्यादिविषये च विस्तरभिया न
तेषां विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'
नाम्ने विस्तरेण तद्व्याख्याकृतिरुपगते ।

पाणिनीयधातुपाठस्य उपलभ्यमानासु वृत्तषु
क्षीरतरङ्गिणी प्राचीनतमा वर्तते । ब्रूतो-लिविशनाम
।ऽस्याः प्रथमं संस्करणम् ऋषिवस्वङ्कुचन्द्रमिते
।ब्दे (=१९३० ईसवीये) प्रकाशितम् । अस्मिन् संस्
।रणां प्रयोगात्, भूमिकायां टिप्पण्यां च
।वहाराज्ञेदं भारतीवानां संस्कृतविदुषां कृते लाभ
।दुपलब्धिकालादेवास्माकीना मतिरस्य ग्रन्थस्य
।नस्याजायत । तदनु द्वितीये विश्वमहायुद्धे तदपि
।तां गतमिति कृत्वा तत्प्रकाशनस्य महतीमावश्यकता

अस्मदाचार्यवर्याणां पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासूनां
।नान्दाश्रमे विद्यामधीयानेन वर्णिता वाचस्पतिना
।त्य १९९८ वैक्रमाब्देऽस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलि
।चेत् कारणेन सोऽदादेर्मध्यं यावत् प्रतिलिपि कृत
। भारतदेशविभागानन्तरं काशीमागत्य २००९ वैक्रमा
।स्माभिः स्वयमकारि । तस्मिन्नेव काले काश्या राज
।विद्यालयेऽधीयानेन पण्डितरामशंकरभट्टाचार्येणा
।स्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिर्विहिता । भट्टाचार्यो
।शनायापि संचकल्पे, परं कार्ताथ्यं नाभजत । २०
।मलालकपूरनिक्षेपसंस्थाधिकारिभिरस्य ग्रन्थस्य
।रकारि । बहुकार्यव्यग्रतया मयाऽस्य ग्रन्थस्व सम्पा
।रभट्टाचार्यस्य साहाय्यमग्राहि । किञ्चित् कालानन्त
।न्यकार्यजातमुररीकृत्यास्मात् कार्यात् प्रायेणोपररा
।स्थयैककालात् काशीं परित्यज्य देहलीं प्रत्यायातः
।स्य सभावमानं साहाय्यमप्यनश्यत् । मयेव सक

शोऽकारि । यथा—पृष्ठ २८, टि० ३, १; पृष्ठ २२, टि० ६; पृष्ठ २३, टि० २, एवं सर्वत्र ।

अत्र विद्वलाचार्यकृतावां प्रक्रियाकौमुदीव्याख्यायामुद्धृता-
नां स्मृतानां वा पाठानामलपीयानेव संग्रहोऽभूत्, तदग्रन्थस्यास्मत्-
सकाशेऽभावात् ।

५—अन्यत्रोद्धृतपाठभेदनिर्देशः—यत्रान्यत्रोद्धृतः क्षीरत-
रङ्गिणीपाठः सर्वथैव भिन्न आसीत्, यद्वा क्षीरस्वामिनाम्ना क्षीरतरङ्गि-
णीनाम्ना वोद्धृतः पाठोऽत्र नोपलब्धः, तादृशपाठानां निर्देशाष्टिप्पण्या-
मस्मामिर्विहितः । यथा—पृष्ठ १४, टि० ६; २५, ८; ३८, ३; ४३, ३;
४८, ५; ६६, ७; १११, ७; ११७, ६; १५८, १; २००, ७; २२८, १; २३७,
४; २४६, ३; २५५, ३; २७१, १; २७४, १; २७६, ५; २८१, २, ६; २८३,
३; २८४, १; २६१, ६; २६५, १-२; २६६, २; २६८, १-२; २६९, ७;
३००, ४-५; ३०१, ४; ३०२, ४-५; ३०८, २; ३११, २ ॥

६—मूलपाठसंशोधनम्—पुरुषकारादिपूद्धृतपाठसाहाय्येन
यत्र तत्र जर्मेनसंस्करणे मुद्रितानामपपाठानां संशोधनं कृत्वा तेषां
टिप्पण्यां संकेतो विहितः । एतद्विषयका इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—
पृष्ठ ६, टि० १; २४, २, १४३, ५; २३१, १ इत्यादयः ।

७—मूलपाठशोधप्रदर्शनम्—यत्र मूलपाठशोधनाय न किञ्चित्
साक्षात् साधनमुपलब्धं, तत्रापपाठानां स्थाने साधु पाठाभ्युहष्टिप्प-
ण्यां प्रदर्शितः । यथा—

पृष्ठ ५, टि० १; ८८, ४; ६०, ६; ११५, १; १५४, ३; १६६, ७; १७१,
१; १७२, ३-४; १७४, १; १६६, २; २०१, १; २०५, ४; २२८, २; २३६,
५; २७५, १; २८०, २; २८८, १; २९२, ३; ३०५, १; ३०७, ४; ३०६, ३;
३११, २; ३२१, ३ ॥

८—त्रुटितपाठपूर्तिः—यत्र कश्चित् क्षीरतरङ्गिण्यां पाठस्त्रुटित
आसीत् तस्य [] कोष्ठे पूर्तिं विधाय टिप्पण्यां तन्निर्देशः
कृतः । यथा—पृष्ठ ११७, टि० २; १२२, १ इत्यादिषु ।

९—भ्रष्टपाठ-संकेतः—यत्र यत्र क्षीरतरङ्गिण्यामस्माभिः पाठ-
भ्रंशो विज्ञातः, तस्य सर्वस्य संकेतष्टिप्पण्यां विहितः । यथा—पृष्ठ ७०,

टि० २. ७; २०६, २; २५०, १-२; २६१, ३; २६५, ३; २७३, ५; २८६, ४; ३०४, १; ३०६, ५; ३१०, ४ इत्यादिषु ।

१०-पाठतुलना—बहुत्रास्माभिः क्षीरस्वामिनोद्धृतानां पाठानामन्यग्रन्थैः सह तुलनाऽकारि । यथा—पृष्ठ ३, टि० ७; पृष्ठ ८ टि० ४ इत्यादिषु ।

११-उद्धरणानामाकर-ग्रन्थनिर्देशः—लिबिशेन येषामुद्धरणानामाकरग्रन्थनिर्देशः स्वीये संस्करणे न कृतः, तेषु बहूनां मूलस्थानमुपलभ्य तत्र तत्र निर्देशोऽकारि । अत्र इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—

पृष्ठ १४८, टि० १; १६५, १; १६६, ३; १६६, ६; १७३, ४; २०५, ५; २०६, १; २७४, ३; २८२, २ इत्यादयः ।

कचित् टिप्पणीं विनाऽपि निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८, पं० ३ ।

१२-युक्ताऽऽकरनिर्देशः—लिबिशेन बहुवोद्धरणानां वास्तविकमाकरस्थानमपरिज्ञाय तत्सहस्रपाठतुलनायै स्थाननिर्देशः कृतः । तादृशेषु बहूनामुद्धरणानामस्माभिर्मूलमाकरस्थानमुपलभ्य तन्निर्देशो विहितः । दशपादयुगादिसूत्रनिर्देशः सर्वोऽप्येतादृश एव । तदतिरिक्तेष्वपि बहुषु अस्मन्निर्दिष्टो युक्ताऽऽकरनिर्देशो द्रष्टव्यः ।

१३-आकरनिर्देशे लिबिशभ्रान्तिनिराकरणम्—पाणिनीयव्याकरणस्य सम्यक् परिचयाभावात् लिबिशोऽनेकत्रोद्धरणनिर्देशो परिभ्रान्तः । अस्माभिः सर्वत्रैव तादृशस्थलेषु तद्भ्रान्तिः परिहृता । अत्रैताष्टिप्पण्योऽवलोक्याः—

पृष्ठ २६, टि० ६; ११७, ४; १२८, ३; १२६, १; १३६, १; १४०, ६; १५०, ३-४; १५६, ३; १६०, २; १६१, २. ५; १६२, ६; १६५, २; १७३, ३; १७७, २; १७८, ३; १८२, ४; १८६, ३; १८६, १; १८८, ४; २००, ४; २०२, ६; २०४, ४; २०५, १-३; २१७, १; २२५, १; २२८, ५; २३३, ३; २३४, २; २३६, ४-५; २४१, ३; २४४, १; २४६, २; २५०, २; २५४, ५; २७३, ३; २८५, १-२; २८७, ५; ३०६, ६; ३१३, ३ इत्यादयः ।

१४-धातुसूत्रव्याख्याभ्रमनिराकरणम्—क्षीरस्वाम्यादिभिर्बहुत्र धातुसूत्राण्यशुद्धानि व्याख्यातानि । तेषां टिप्पण्यां परिमार्जनं विहितम् । यथा—पृष्ठ ८, टि० ५; १८८, ४ इत्यादिषु ।

१५—क्षीरस्वाम्यभिप्रायनिदर्शनम्—अनेकत्र टिप्पण्यां क्षीर-
स्वामिनोऽस्पष्टोऽभिप्रायो व्यक्तीकृतः । यथा—पृष्ठ १, टि० २. ४; ६, ६;
५६, ७; १७७, १; २१२, २; २१७, १; २२०, ३; २२६, ७; २३४, १;
२५६, १ इत्यादिषु ।

१६—क्षीरभ्रान्तिप्रदर्शनम्—क्षीरस्वामिना बहुत्र भ्रान्त्या-
ऽन्यथा धातुरूपप्रतिपादनं कृतम्, सूत्रनिर्देशो वा विहितः । तादृशी-
नां यथासम्भवं सर्वासां भ्रान्तीनां परिहारटिप्पण्यां विहितः । यथा—
पृष्ठ ६१, टि० ४; ७१, १; ७५, २; ८५, २-३; १३५, ५; १८२, ३; १८३, ३;
१८४, २; २०५, ३; २२८, ४; २३५, २; २३७, ५; २३८, ३; २४०, ३;
२४५, ४; २४८, ४; २५१, ३; २६३, १; ३१२, २ इत्यादिषु ।

१८—स्वयमपठितधातूनां निर्देशः—क्षीरस्वामी कंचिद्
धातुं व्याचक्षाणः तस्य तत्सदृशस्य वाऽन्यगणपठितस्य धातोर्निर्देशं
करोति । तादृशनिर्देशो क्षीरस्वामिना बहुत्र तेषामपि धातूनां निर्देशः
कृतो यान् स स्वयं तत्तद्गणेषु न पपाठ । अस्या भ्रान्तेरपि यथा-
स्थानं टिप्पण्यां निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८६, टि० २; ११७, ५; २१२,
१; २२३, १; २६७, १; २८५, १; ३०७, ३; ३१३, २ इत्यादिषु ।

१८—सायणेन सुधैव निर्दिष्टानां क्षीरमतानां निर्देशः—
सायणेन स्वकीयायां धातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनास्त्रा क्षीरतरङ्गिणीनास्त्रा
वा बहूनि क्षीरतरङ्गिणीविपरीतानि मतान्युद्धृतानि, तानि टिप्प-
ण्यामस्माभिर्व्याख्यानमालोचितानि । यथा—पृष्ठ ३६, टि० २; ४०, ५;
६६, ५; १६८, ५ इत्यादिषु ।

१९—क्षीरस्वामिवचनाभिप्राये सायणभ्रान्तिः—कचित्
सावणः क्षीरस्वामिवचनाभिप्रायेऽपि भ्रान्तः । तादृशभ्रान्तेरपि
टिप्पण्यां निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ १८२, टि० २ ।

२०—धातु-पाठालोचनम्—बहुत्र टिप्पण्यामस्माभिर्धातूनां
पाठास्यालोचनाऽपि व्यधायि । यथा—पृष्ठ ३२, टि० ३; ३३, ५; ८७, ३;
८८, ४; १३०, ३; १३६, २; १६३, १; १६५, ४; २२६, ५; २३०, १;
२४४, ४; २६१, २; ३०६, १ इत्यादिषु ।

२१—पाणिनीयसूत्रार्थालोचनम्—कचित् पाणिनीयसूत्रार्थालोचनमपि विहितम् । यथा—पृष्ठ १४२, टि० ५ ।

२२—उणादिसूत्र-पाठविचारः— उद्धृतोणादिसूत्रप्रसंगेन कचिदुणादिसूत्रपाठस्याप्यलोचना कृता । यथा—पृष्ठ १९३, टि० ४ ।

२३—चान्द्रधातुपाठ-भेद-भ्रंशादिनिदर्शनम्— क्षीरतरङ्गिण्यां चन्द्रनाम्ना निर्दिष्टाः केचन धातवो जर्मनमुद्रिते चान्द्रधातुपाठे पाठभेदेनोपलभ्यन्ते, केचन तत्र नैवोपलभ्यन्ते । तेषां टिप्पण्यामस्माभिर्यथास्थानं निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ ६२, टि० ३; २२७, १; २३५, १; २८०, ३; २८१, १. ५; २८२, १. ३; २८४, ५; २८६, ४; २८८, ४; २६३, ३; २६४, ३; २६५, ३ इत्यादिषु ।

२४—अर्थविशेषनिर्देशः—अनेकत्रास्माभिः केषाञ्चित् प्रसंगादुपात्तानां शब्दानां विशिष्टार्थनिर्देशायापि प्रयतितम् । यथा—पृष्ठ ८६, टि० ५; १३८, १; २४७, २; २६६, ४ इत्यादिषु ।

२५—वैयाकरणमतमीमांसा— बहुत्र टिप्पण्यामाधुनिकानां वैयाकरणानां मतान्यपि मीमांसितानि । यथा—पृष्ठ ६, टि० २; ६१, १, ६७, १; १३१, १; १३३, ५; १८०, ७; २७६, १ इत्यादिषु ।

२६—प्राचीनसंस्कृतभाषायाः प्राचीनशब्दशास्त्राणां च विपुलता—भगवतः पाणिनेः प्राक् संस्कृतभाषाऽतिविपुलाऽऽसीत्, उत्तरोत्तरं तस्या ह्रासः समजनि । तद्दृष्ट्वास्मानुगुणमुत्तरत्र शब्दशास्त्राणामपि संक्षेपोऽभूत् । तेन प्राक्प्रयुज्यमानान् विलुप्तान् बहुविधान् धातुप्रातिपदिकप्रत्ययाननिर्दिश्य तत्संबद्धरूपनिदर्शनायोत्तरवर्तिभिराचार्यैर्धात्वादिषु यानि वर्णागमादेशलोपादीनि कार्याणि विहितानि तन्मीमांसायै यथास्थानं बहुविधाष्टिप्पण्यो लिखिताः । यथा—पृष्ठ १६, टि० ४; २२, ५; ३१, ३; ४६, २; ४६, ६; ५१, १; ५६, १; ७०, १; ७६, ५; ८३, ५; ६४, २; १२४, ६; १३५, ६; १३६, २; १५१, १; १६३, १; १७६, ४; १६६, ६; २१६, ४; २४६, ४; २८६, १; ३१५, ५ ।

एवं विविधाभिष्टपणीभिरलंकृत्येदं क्षीरतरङ्गिणी-संस्करणं विदुषां पुरस्तात् समर्प्यते । आशासे विद्वांसो महाभागा हंसक्षीर-

नीरन्यायेनोचितं यथार्थं वा परिगृह्य, अनुचितमयथार्थं वा लिखितमुपेक्षिष्यन्ते ।

क्षमा-याचना—यथाशक्ति यथाबुद्धि च परिश्रमेण सम्पादितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे कार्यस्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तित्वाद्, अस्मत्प्रमादाद्, दृष्टिदोषाद् दूरदेशे मुद्रणात् मुद्रणकाले मात्राक्षरादीनां पाताञ्च या अशुद्धयः संजाताः तासां कृते विदुषः पाठकान् क्षमां याचे । विशेषतो यत्र केचिद्धातु व्याचक्षणेन ग्रन्थकृताऽन्यगणपठितस्य तस्य तत्सदृशस्य या धातोर्निर्देशकृतः, तत्रास्माभिस्तत्स्थाननिर्देशाय या धातुसूत्रसंख्या निर्दिष्टास्तासु बहुत्र व्यत्यासः समजायत । एष संख्याव्यत्यासः प्रायेण द्वित्रिसंख्यानमेव । अतो यत्र मुद्रितधातुसूत्रनिर्देशेऽन्यगणपठितं तद्धातुसूत्रं नोपलभ्येत, तर्हि ततोऽग्रे द्वित्रिः संख्या अवलोकनीयाः । रुधादिगणस्थानां धातूनां निर्देशेऽधिकानां संख्यानामपि व्यत्यासः समभवत् । तदर्थं क्षमां याचमान इदं संस्करणं विदुषां करकमलेषु सादरमुपस्थाप्यते ।

विदुषां व्रशंवदो
युधिष्ठिरो मीमांसकः

क्षीरतरङ्गिणी

[पाणिनिमुनिप्रणीत-धातुपाठ-व्याख्यानभूता]

तरङ्गसुभगं कणन्मधुपकिङ्किणीजालिनं^१,
 करं प्रचलपुष्करारुणशिखाग्रमुल्लासयन् ।
 विभुर्जयति विघ्नजिद् भुवनपृष्ठमारोपयन्, ५
 दुरन्तदुरितक्षयाद् विजयवैजयन्तीमिव ॥ १ ॥
 धातुवैषम्यशमनाद् वाङ्मयाप्यायनी सताम् ।
 क्षीरस्वामिप्रसूतेयं वृत्तिः क्षीरतरङ्गिणी ॥ २ ॥
 सूत्रव्याख्या^२ कार्यजातं गणानाम्^३,
 सेदत्वानिद्वोपग्रहा^४ इत्फलं च । १०
 अष्टाध्याय्यां ये विशेषप्रयोगा,
 धातोर्धातोर्दक्षितास्ते विशेषात् ॥ ३ ॥
 य एव पारायणिकैर्हृष्टोऽत्र विवरीतुभिः ।
 पन्थास्तेनैष याताः स्म कृत्वा गजनिमीलिकाम्^५ ॥ ४ ॥

१. '०जालकम्' पाठान्तरम् ।

१५

२. धातुसूत्रव्याख्येत्यर्थः । 'भू सत्तायाम्' इत्यादीनि पाणिनिवचनान्येव सूत्रत्वेनात्र व्यवहृतानि ग्रन्थकृता । अत एव 'भू सत्तायाम्' इत्यतः प्राक् 'प्रकृतयः सूत्र्यन्ते' (द्र० पृष्ठ० २ पं० ११) इत्युक्तम् ।

३. स्वाध्यायादिगणानाम् ।

४. उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे इति भट्टोजिदीक्षितः । नागेशस्तु 'उपदेश- २०
 व्यङ्ग्यं स्वार्थत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्तये परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्षण-
 बोध्यते' इत्याह (उद्योत ३।१।८५) ।

५. गजनिमीलिकाशब्दे उद्दालकपुष्पमखिकादिवत् 'संज्ञायाम्' (चष्टा०
 ३।३।१०९) इति सूत्रेण एवुल् द्रष्टव्यः । यथा गजः सम्मुखगतं वस्तुजातमगणयन् गच्छति

न विचारिताः प्रयोगाः पारायणिकैर्हि तत्र संरब्धम् ।

सत्यार्थधातुकेऽपि च षोढा^१ नोदाहृता प्रकृतिः^२ ॥५॥

भग्नाः पारायणिकाश्चन्द्राद्या अपि यत्र विभ्रान्ताः ।

तान् धातून् यिवरीतुं गहनमहो अध्यवसिताः स्मः ॥६॥

५

जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः,

शब्दाः संवसनादसाधुभिरपभ्रष्टाः स्थ भो भ्रातरः ।

वाग्देव्याद्य कृता मदेकशरणा मात्रा यतोऽस्मान्मया,

न्याय्ये वर्तमनि वर्तनाय भवतां षड्वृत्तयः^३ कल्पिताः ॥७॥

अथ नित्यानां लोकवेदप्रसिद्धानां भवतीत्यादिशब्दानां स्वरार्थ-

१० साधनकालाद्यवणोधनार्थं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याख्यानम् इति प्रकृतयः सूच्यन्ते^३—

१. भू सत्तायाम्, २. उदात्तः । भू इति अविभक्तिकोऽयं

निर्देशो भ्रान्तिनिरासार्थः, छान्दसो वा सुलुक्^४ - छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति (१।१।१ भाष्ये) इति । एवं सर्वत्र । सतो भावः सत्ता=अस्ति-

१५ त्वम् । भावो धात्वर्थसामान्यमिति यावत् । यदाहुः—

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ।

प्राप्तक्रमा विशेषेषु किया सैवाभिधीयते ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ॥ इति ।

(वाक्यपदीय ३।१।३४, ३५)

२० तद्वद यत्कार्यं क्रियते तद गजनिमीलिकाशब्देनोच्यते ।

१. शुद्धा, शयन्ता, सनन्ता, णिचि सन्परा, यङन्ता, यङ्लुगन्ता च । तथा च स्वयं ग्रन्थकारो वक्ष्यति—‘स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्यन्ता सनन्ता णिचि सन्परा । यङन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या, निप्रयोजना’ । (पृष्ठ ७ पं० १०, ११) इति ।

२. श्लोकोऽयं क्षीरस्वामिकृतायाममरकोशटीकायामपि दृश्यते । कास्ताः
२५ षड् वृत्तय इति न निश्चितं शक्यते वक्तुम् । केचनैवं प्रतिजानते—१-अमरको-
शोद्धाटनम्, २-क्षीरतरङ्गिणी, ३-निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः, ४-अमृततरङ्गिणी,
५-निघण्टुवृत्तिः, ६-गणवृत्तिश्चेति ।

३. ‘निर्दिश्यन्ते’ पाठा० ।

४. ‘सुलुक्’ पाठा० ।

सा जातिरित्यर्थः । यद् वैशेषिकम्—साभान्यं द्विविधम्, परमपरं च । परं
महाविषयत्वात् (तु०—प्रशस्तपादभाष्य, उद्देशप्रकरण) । अपि च—

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ।

तथा—यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः^१ प्रयो-
^{१२} इति । अत एव माङ्गलिकत्वाच्च^३ पूर्वमस्य प्रयोगः ।

[धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निर्दर्शनार्थ इति सौनागाः । वंदाहुः-]^४

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः^५ ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या^६ अनेकार्था हि धातवः ॥^७

तथा च भूरयं क्वचिद् अस्त्यर्थे वर्तते—बहूनि धनान्यस्य
न्ते, सन्तीत्यर्थः । काप्यभूतप्रादुर्भावे—क्षीरमोजिन्याः श्रुतधरः^८ १०

१. 'भवन्ती' इति वर्तमानकालस्य पूर्वार्चार्थसंज्ञा । तेनायमर्थः—
न्या क्रिया न प्रयुज्यते, तत्र वर्तमानकालिकोऽस्मात्तुः प्रयोक्तव्य इति । तथा
महाभाष्ये (२।३।१) —'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति
' इति ।

२. 'तत्रास्ति भवतीति परं प्रयोक्तव्यम्' पाठा० ।

१५

३. भूशब्दः खलु महाव्याहृतिवाचक इति तस्य मङ्गलार्थकता युवतेति
(महाभाष्यप्रदीप १।३।१) ।

४. कोष्ठान्तर्गतोऽयं पाठो मद्रासहस्तलेखेऽधिक उपलभ्यते । द्र०
१०४६ सं० ७९४ । चुरादावपि (सूत्र
व्याख्याने) अयं पाठोऽभिमतः श्लोकश्चोपलभ्यते ।

२०

५. चौरादिके उद्धरणे 'एकैकोऽर्थो निर्दर्शितः' इति पाठान्तरम् ।

६. 'ऽन्ये मन्तव्या' पाठा० । तच्छब्दो मङ्गलप्रसंगादसत् । 'पञ्चमं
वर्त' इति हि तल्लक्षणं भवति । चान्द्रधातुपाठान्ते 'ऽनुगन्तव्या' इति पठ्यते ।

७. श्लोकोऽयं चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि दृश्यते । काशकृत्स्नधातुपाठस्य
रीकारम्भ एकः श्लोक इत्थं पठ्यते—

२५

“निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्च त्रयोऽप्यभी ।

अनेकार्थाः स्मृताः सङ्घिः पाठस्तेषां निर्दर्शनम्” ॥ इति ।

अत्र 'सङ्घिः' इत्यस्य 'इन्द्रचन्द्रापिशिलिगार्ग्यालवपौकैः' इत्यर्थः कवच-
† विवृतः ।

८. 'श्रुतधरः' पाठा० ।

पुत्रो भवति, जायत इत्यर्थः । कचिद् अभूततद्भावात्मके सम्पद्यर्थे—
पटोऽशुक्लः शुक्लो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अपि च तत्तदुपसर्गव-
शाद् धातोः स खोऽर्थः प्रकाश्यते । यथा प्रभवतीति स्वाभ्यर्थः,
प्रथमत उपलम्भश्च । पशुभवति, परिभवति, अभिभवति इति प्रथ-
मः^१ तिरस्कारः । सम्भवतीति तन्मात्रार्थः^२ । अनुभवतीति संवेद-
नम् । विभवतीति व्याप्तिः । आभवतीति भागावगतिः^३ । उद्भवती-
त्युद्भेदः । प्रतिभवतीति लग्नकत्वम्^४ ।^५

उदात्त इत्यस्यानुदात्तत्वाभावेन एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् (७।
२।१०) इतीडागमनिषेधाभावात् सेद्वत्वम्^१ । आर्धधातुकस्येड् वलादेः
१० (७।२।३५) इति प्रत्ययस्य सेद्वत्वेऽनिद्वत्वे चोपचाराद् धातोस्तथा^२
व्यपदेशः ।

आत्मनेपदोभयपदानुबन्धाभावाच्च शेषात् कर्तरि [परस्मैपदम्]
(१।३।७८) इति परस्मैपदम् । अपवादाभावाच्चौत्सर्गिकः शब्धिकरणः ।
भवति । भवन् । भविता ।

१५ १. 'प्रथमतः' इत्यनावश्यकं पदम् । 'प्रायशः' इति पाठो युक्तः स्यात् ।
२. तावतीमात्राऽत्र युक्तैत्यर्थः । तथा चैवं वाक्यं प्रयुज्यते—'प्रस्थमन्नौ-
दनानां सम्भवति' । 'जन्मार्थः' पाठा० ।

३. 'भागावगतिः' 'भागावगतिः' पाठा० ।

४. अस्पष्टार्थमिदं पदम् ।

२० ५. काशकृत्स्नधातुपाठस्य कनडटीकायां भू-धातोर्निमित्ते ऽर्था निर्दिष्टाः—
" सत्तायां मङ्गले वृद्धौ निवासे व्याप्तिरसम्पदोः ।

अभिप्राये च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः ॥

सत्तायां यथा—विरला भवन्ति सन्तः, सन्तीत्यर्थः । मङ्गले यथा—पुत्रस्य
भूतिः कार्या, मङ्गलमित्यर्थः । वृद्धौ—गोत्रस्य भूतिः, वृद्धिरित्यर्थः । निवासे—भवनम् ।
२५ सव्याप्तौ—विश्वं भवति, व्याप्नोतीत्यर्थः (अस्मिन्नर्थे सकर्मकोऽयं धातुः, सम्पा०) ।
सम्पद्यर्थे—अदीर्घो दीर्घो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अभिप्राये—अयं भावः,
अभिप्राय इत्यर्थः । शक्तौ—तन्तुर्भवति-शक्नोतीत्यर्थः । प्रादुर्भावे—अक्रूरो भयति,
जायत इत्यर्थः । गतौ—भूताः, गता इत्यर्थः ।" इति (पृष्ठ २) ।

६. 'सेद्वत्त्वम्' पाठा० ।

७. 'तयोः' पाठा० ।

निरनुनासिकत्वादूकारस्येत्यसंज्ञा नास्ति । अत एव उदात्त
इत्याह, नोदात्तेदिति । यत् स्मृतिः—

दरिद्रा-जागृ-दीधीडाम् एकाचां च चिरेजिरेः ।

अदन्तोर्णोति-वेवीडो स्मर्यते नेत् तथा लडेः ॥ १

एधादीनां त्वेकारादेर्निरनुनासिकत्वादेय इत्यसंज्ञा नास्ति । यद्वैषा- ५
भपि अकारादौ^२ लुप्त एकाच्त्वादेव सा न स्यात् ।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे, भावकर्मणोश्च (१ । ३ । १४, १३) आरम्भे-
पदम् । व्यतिभवते, अन्येन चिकीर्षितां भवनक्रियां करोती-
त्यर्थः । अन्योऽन्यक्रियाविनिमये हि कर्मव्यतिहारे एकवचनं न स्यात् ।
भावे त्वेकवचनमेव, आख्यातस्यासस्ववृत्तित्वेन संख्याद्यभावात् । १०
तर्हि एकवचनमपि कथम् ? द्वयादिप्रतिपक्षैकत्वाभावेऽपि अभेदे-
कत्वात्^३ । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते इति हि भाष्यम् (१ । १ । ३८) । चैत्रेण
भूयते । अत एव मध्यमोत्तमपुरुषावपि न स्तः । भूयते त्वया, भूयते
मया । अनुभूयते सुखम्, संवेद्यते इति । अथान्तरेऽत्र वर्तमानादकर्म-
कस्यापि सकर्मकत्वम्, सकर्मकस्यापि चाकर्मकत्वम् । यदाहुः— १५

धातोर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ ४

(वाक्यपदीय ३ । ७ । ८७ । पृष्ठ २३४)

१. श्लोकोऽयं माधवीयधातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनाम्नोद्भ्रियते । तत्र च
द्विविधः पाठ उपलभ्यते । भैरुरसंस्करणे—‘दरिद्राजागृदीधीडामनेकात्वं चिरेजिरेः । २०
अदन्तोर्णोतिवेवीडो स्मर्यते येस्तथोलडेः’ इति पाठः (भाग ४ पृ० २२७) । काशी-
संस्करणे तु—‘दरिद्राजागृदेधीडोऽनिकाचश्च चिरिजिरेः । चकारस्यूणोतियेवीडः स्मर्यते
यौ तथोलडेः’ इति पाठः (पृष्ठ ३७४) । स चात्यन्तं परिभ्रष्टः । चतुर्थचरणस्य
पाठस्त्वत्यन्तं सन्दिग्धः । क्षीरतरङ्गिण्यां दुरादौ (सू० ९) ‘तथा लण्डिः इति स्मरणात्’
पाठः । वयं तु चौरादिकनवमसूत्राख्यानुसारं ‘स्मर्यते नेत् तथोलडेः’ इति पाठो २५
युक्त इत्यनुमिमीमेह । २. ‘अकारादौ’ पाठः । ३. ‘अभेदेत्वात्’ पाठः ।

४. श्लोकोऽयं भागुरिप्रोक्त इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः
(द्र० २८२ सूत्र-प्रमोदजननी टीका) ।

अर्थान्तरे कार्यान्तरे वर्तनाद्^१ धातोः सकर्मकोऽपि धात्वर्थो-
ऽकर्मकः क्रियते । यथा—भारं वहति, उद्यच्छतीत्यर्थः^२; नदी वहति,
स्नवतीत्यर्थः^३ । कर्मणो धात्वर्थान्तःप्रवेशादकर्मकत्वम्, यथा—जीव
प्राणधारणे (धा० सू० १।३७५) जीवति; वृत्ती गात्रविज्ञेये (धा० सू० ४।८)

५. नृत्यति । अत्र प्राणगात्राख्ये कर्मणी धात्वर्थेनैव क्रोडीकृते । कर्मणः
प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम्, यथा—देवो वर्षति; नेह—पार्थः शरान् वर्षति ।
प्रयोक्तुरविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे आख्यातम्^४,
यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते ।

अकर्मकत्वं च—किं करोति ? पचतीत्यादिव्यपदेशशेषादीनाम-
१० पर्यनुयोज्यत्वात् किं करोति^५, भवतीत्यस्त्येव व्यपदेशः । सत्यम्, किन्तु
क्रियाख्यकर्मनिबन्धनोऽसौ न बाह्यकर्मापेक्षः, भवनं करोतीत्यर्थावग-
मात् । क्रिया हि सर्वधातूनामन्तरङ्ग^६ कर्म । अत एव च क्रियावि-
शेषाणां कर्मत्वं स्मरन्ति—शोभनं घटो भवति^७ ।

कालभावाभ्वदेशाश्च सर्वक्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वेन सर्वधातू-
१५ नामपरिहार्याः । मासमास्ते, गोदोहं स्वपिति, क्रोशं क्रीडति, कुरुष्व-
शेते^८ ।

सकर्मकाकर्मकव्यवहारः कथामिति चेत् ? द्रव्यकर्मनिमित्त
इति ब्रूमः । कर्मयोगामृततरङ्गिण्याम्^९—

१. 'वर्तमानात्' पाठा० ।

२०

२. द्रष्टव्यम्—महाभाष्य १।३।२७॥

३. 'भावे प्रयोगः' पाठा० ।

४. पचतीत्यारभ्य करोति पर्यन्तं कचिबास्ति ।

५. 'आन्तरम्' पाठा० ।

६. अयं भावः—द्विविधो हि धातुः, सकर्मकोऽकर्मकश्च तत्र सकर्मकधातूनां

२५ द्विविधं कर्म, अन्तरङ्गं बहिरङ्गं च । तत्र क्रियाविशेषणमभेदसंबन्धेनान्तरङ्गं कर्म ।
तद्वित्रं च बहिरङ्गम् । बहिरङ्गकर्मापेक्षयैव धातवः सकर्मका अकर्मकाश्च व्यपदिश्यन्ते ।
अकर्मकधातूनामन्तरङ्गमेव कर्म भवति ।

७. द्रष्टव्यम्—महाभाष्य १।४।५१॥

८. 'यन्ममैवामृततरङ्गिण्यामुक्तम्' पाठा० ।

प्रत्ययोऽकर्मकाद् भावे कर्मणि स्यात् सकर्मकात् ।

सकर्मकाकर्मकत्वं द्रव्यकर्मनिबन्धनम् ॥ इति ।

भट्टशेशाङ्गधरस्वत्रैवं^१ गुरुमुष्टिं समादिक्षत्, यदाह—द्विरूपो
धात्वर्थः, भावः क्रिया च । अत एव क्रिया भावो धातुः^२ (कातन्त्र ३।१।९)
इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् । तत्र^३—अपरिस्पन्दमानंसाधनसाध्या भावः,^४
सपरिस्पन्दमानंसाधनसाध्या क्रिया । अतो भावार्थो धातुरकर्मकः,
क्रियार्थो धातुः सकर्मकः । भावक्रिययोश्च पर्यायत्वमदुरायप्रकर्षेण ।
धात्वर्थसामान्ययुक्तायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् । गतमेतत् । प्रकृत-
मनुसरामः ।

स्याच्छ्रुद्धा प्रकृतिर्प्यन्ता सनन्ता णिचि सन्परा^५ । १०

यङन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या^६, निष्प्रयोजना ॥

शुद्धोदाहृता ।

णिच्—भवन्तं प्रयुङ्क्ते भावयति, करोतीत्यर्थः । यदाहुः—

नित्यं न भवन्^७ यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।

न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥

१५

१. 'अत्रैव' पाठा० । 'भट्टशेशाङ्गधर०' इति युक्तः पाठः० ।

२. तुलना कार्या—क्रियावचनो धातुः, भाववचनो धातुः (महाभाष्य
१।३।१) ।

३. यदवात्रैवं वाक्यविभागः—एत एव क्रिया भावो धातुः इति ।

अभियुक्तैर्व्याख्यातं तत्र—अपरिस्पन्दमान० । ४. 'स्पन्दन' पाठा० । २०

५. णिचि पूर्वस्मिन् सति सन् परो यस्यां सा प्रकृतिरित्यर्थः ।

६. शुद्धेत्यादिक्रमेण षोढा प्रकृतिः । अतोऽन्या न विधते । ननु णिचि
सन्परेतिवत् यङि यङ्लुकि वा सन्परा, सनि वा णिच्परेति कथं नोक्ताः ? उच्यते,
प्रयोगाभावादन्या निष्प्रयोजना । अत एव 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (अ० ६।१।८)
सूत्रे भाष्यकृता 'अनभ्यासस्य' इति प्रत्याख्यातम् । अन्यथा यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा २५
सनि, सनन्ताद्वा णिचि लुङि अनभ्यासस्येति ग्रहणाग्रहणे रूपभेदः स्यात् । भाग-
वृत्तिकारस्तु यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा सनि पुनर्द्वित्वं मन्यते । अत्र विशेषस्तु भागवृत्ति-
संकलन एतत्सूत्रदिप्पण्यं द्रष्टव्यः ।

७. 'नित्यमभवनं' पाठा० ।

तेन भूतिषु कर्तृत्वं^१ प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।

प्रयोजकक्रियासाधुर्भावना^२ भावनाविदः^३ ॥ [इति]

(तन्त्रवार्तिक २।१।१ पृष्ठ ३७७, ३७८ पूना संस्क०)

भावयेक्योतिरान्तरम् इत्यनेकार्थत्वाद् ध्यायेदित्यर्थः ।

- ५ चुरादौ भू प्राप्तावात्मनेपदी (धा० सू० १०।२३१) भावयते पदम्
प्राप्नोतीत्यर्थः । आधृषाद् वा (धा० सू० १०।२०१) इत्यणिच्पक्षे—
उत्साहाद् भवते लक्ष्मीम् । भुवोऽवकल्कने (धा० सू० १०।१८५) णिच्—
सर्पिषा सक्तून् भावयति, मिश्रयतीत्यर्थः । ययासश्चो युच् (३।१।१०७)
भावना ।

- १० सन्—बुभूषति । श्रुक् किति (७।२।११) सनि प्रहृष्टोश्च
(७।२।१२) इति नेद् । समारांसमिच्छाभुः^४ (तु० ३।२।१६८)
बुभूषुः ।

प्यन्तात् सन्—बिभावयिषति । ओः पुण्यङ्यपरे (७।४।८०)
इत्यभ्यासस्येत्वम् ।

- १५ यङ्—बोभूयते । डित्त्वात् तङ् ।
यङ्लुक—बोभवीति, बोभोति । चर्करीतं^५ (धा० सू० २।८१)
परस्मैपदम् ।

१. 'तेनैव भूतिकर्तृत्वं' पाठा० ।

२. 'भावानां' पाठा० । इमे त्रयोऽप्यपपाठा एव, मूलग्रन्थे (तन्त्रवार्तिके)

२० षष्मदर्शनात् ।

३. प्रतिपन्नस्य कादाचित्कत्वेन प्रभितस्य भूतिषु भवनेषु भवनक्रियासु ।
तस्य प्रयोजकक्रियां भावनामित्यन्वयः ।

४. काशिकादिषु 'समारांसमिच्छा उः' इति सूत्रपाठ उपलभ्यते । स्वामिना
प्रायेण सूत्रेषु पञ्चमीस्थले षष्ठी पठ्यते । युक्तायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् ।

- १५ ५. चर्करीतमिति यङ्लुकः प्राचां संज्ञा । अदादिगणे चर्करीतं च (२।८१)
इति पठ्यते । तेन यङ्लुकोऽदादित्वमात्रं विधीयते, न परस्मैपदित्वमपि । यद्यनेन परस्मै-
पदविधानमपि स्यात्तर्हि तेतिक्ते (७।४।६५) इत्यत्र "तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपा-
र्यते नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तङित आत्मनेपदमिति । नियमार्थं
तर्हि भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नाप्यत्रेति । क मा भूत् । वेमिदीति

विशेषास्तु—भुवः प्रभवः (१।४।३१) अपादानम्—हिमवतो गङ्गा प्रभवति। गतिस्थावुषा (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्—अभूत्, भूसुवोस्तिङि (७।३।८८) गुणाभावः। भुवो वृग् लुङ्सिदोः (६।४।८८) अभूवन्, आत^१ (३।४।११०) एव सिञ्जलुगन्ताक्षियमात् सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (३।४।१०९) इति श्रेष्ठस् नास्ति। बभूव बभूवुः—इन्धिभवतिभ्यां च (१।२।६) इति कित्त्वम्, भवतेरः (७।४।७३) इत्यभ्यासस्यात्वम्। भावकर्मणोरत्वं नेत्याहुः^२—बुभूवे त्वया, अनुबुभूवे सुखम्।

भृशादिभ्यो भुव्यच्च् (३।१।१२) इति क्यङ्—अभृशो भृशो भवति भृशायते। आमः कृञनुप्रयुज्यते इति कृञः प्रत्याहारात्^३ कृभ्व-स्त्यनुप्रयोगः^४। कारयां बभूव। १०

भुवो भावे (३।१।१०७) क्यप्—ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम्। भव्ययेय (३।४।६८) इति कर्तरि—भव्यः पुमान्। भावकर्मणोरचो यत् (३।१।९७) भव्यं त्वया, अनुभव्यं सुखम्। ओरावश्यके (३।१।१२५) ण्यत्—भाव्यम्, अवश्यभाव्यम्; लुप्पेदवश्यमः कृत्ये^५ (३० काशिका ६।१।१४४) [मलोपः]।

चेच्छिदीति” इति भाष्यकारवचने प्रमत्तगीतं स्यात्। प्रायेण सर्व एव धातुवृत्तिकारा ‘चर्करीतं च’ इत्यनेनादादित्वस्य परस्मैपदस्य च विधानं भवते। १५

१. अत्र जर्जनसंस्करणे ‘अत एव’ पाठ उपलभ्यते स चापपाठः। अत्र “पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्। अत एव सिञ्जलुगन्तावान्स्मादिति। अभूवन् प्रत्ययलक्षणेन ज्ञसप्राप्तः प्रतिषिध्यते” इति “आतः” (३।४।११०) सूत्रस्थं काशिकावचनमनुसन्धेयम्। २०

२. मतमिदं माधवीयधातुवृत्तौ प्रौढमनोरमायां च दूषितम्। वस्तुतस्तु ‘भवतरेः’ (७।४।७३) सूत्रे ‘इकश्चित्पौ धातुनिर्देशे’ (३।३।१०८ वा०) इति वचनात् धातुमात्रं गृह्यते न कर्तृविशिष्टम्, बभूवे त्वया, अनुबभूवे सुखमित्येव भवति। कैयटादयोऽप्यत्रैवानुकूलाः। कीरस्वामी त्वत्र काशिकाकारमतमाश्रितवान्।

३. अत्र ३।१।४० सूत्रस्थं भाष्यमनुसन्धेयम्। २५

४. ‘प्रत्याहारस्यानुप्रयोगः’ पाठा०।

५. भाष्ये वचनमिदमन्यथोपलभ्यते। भाष्योक्तानां त्रयाणां वार्तिकानां संग्रहसमकः कश्चिच्छ्लोकोऽत्र काशिकायां पठ्यते। अत्र विशेषः ‘संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास’ नामके ग्रन्थे (पृष्ठ २२७) द्रष्टव्यः।

ग्रहादौ^१ (३।१।१३४ गणे) परिभावी;^२ भूतेऽभिभावी^३ । भवतेषां वा वक्तव्यः^४ (द्र० काशिका ३।१।१४३) भवतीति भावः, भवः । आशिते भुवः करणभावयोः (३।२।४५) खच्—आशितो भवत्यनेनेति आशितंभव ओदनः, आशितस्य भवनम् आशितंभवो वर्तते । कर्तरि भुवः खिण्णच्-खुकर्त्तौ (३।२।५७) आढ्यादिषु कर्तृषु ङ्यर्थेष्वचर्त्तौ—अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः, आढ्यंभावुकः । भुवश्च (३।२।१३८) इतीष्णुच्, छान्दसत्वं नेष्टम्,^५ भविष्णुः । ग्लानिस्थश्च ग्लुः^६ (३।२।१३९) भूष्णुः; किंति च (१।१।५) इत्यत्र गकारस्य चर्त्तभूतत्वाद्^७ गुणाभावः । लघपतपद (३।२।१५४) इत्युक्त्वा—भावुकः । जिह्वि (३।२।१५७) इतीनिः— परि-
 १० भवी । भुवः संज्ञान्तरयोः (३।२।१७९) क्तिप्—स्वयंभूः, प्रतिभूः । विप्रसम्यो ब्रह्मसायाम् (३।२।१८०) विभुः, प्रभुः, संभुः । मितप्रवादित्वात् (द्र० ३।२।१८० वा०) शम्भुः । ऋदोरप् (३।२।१५७) प्रभवः, विभवः, अनुभवः । श्रिणीभुवोऽ-
 लुपसंग (३।२।२४) घञ्—भावः । नद्यप्रभावादिति प्रभावः^८ । परौ भुवोऽ-

१. नन्दिग्रहिसूत्रे नन्दीति णिच् निर्देशः, ग्रहीति इका । अत एव स्वामिना

१५ विस्पष्टप्रतिपत्तये 'ग्रहादौ' इत्युक्तम् । नात्र सूत्रपाठभेद ऊहनीयः ।

२. काशिकायां ग्रहादिगणे 'परिभावी परिभवी' इत्युभयं पठ्यते । तेन पक्षे वृद्धवभावो द्रष्टव्यः ।

३. 'अभिभावी भूते' इति ग्रहादौ गणसूत्रं पठ्यते ।

४. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते । अत्र 'ग्रहः ग्राहः' इतिवद् व्यवस्थितवि-

२० भाषा द्रष्टव्या ।

५. 'कवीनाम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

६. 'वस्तुः' पाठा० । 'स्तुः' इत्येव भाष्यसम्मतः पाठः । 'वस्तुः' इत्यत्र गकारश्चर्त्तभूतो निर्दिश्यत इत्येव भाष्याभिप्राय इत्यन्ये ।

७. अत्र 'स्तोमिन्त्वाव स्थ ईकारः क्लितोरीत्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्रयुकोऽनिदृत्वं गकोरिति' (३।२।१३९ भाष्ये) इति श्लोकवार्तिकमनुसंधेयम् ।

२५

८. अविस्पष्टमिदं वाक्यम् । अत्र पाठान्तरमपि नोपलभ्यते । अत्र कदाचित् 'नद्यत्र प्रभवदिति प्रभावः' इति सम्यक् पाठः स्यात् । तथा सत्ययमर्थः— हि यतः सूत्रे 'अलुपसंगे' इत्युपात्तं, ततश्चात्र प्रपूर्वकाद्भवतेर्न प्रभावशब्दोऽपि तु प्रकृष्टो भावः प्रभाव इति प्रादिसमाप्ते भवति ।

ज्ञाने (३।३।५५) वा घञ्—परिभावः, परिभवः । कर्तृकर्मणोश्च भूकणोः
३।३।१२७) ऋयर्थयोः खल्—अकृच्छ्रेणानाक्येनाक्येन भूयते स्वाक्यं
मवं भवता । स्वाक्ये तत्प्रत्यये कृग्वोः (३।४।६१) क्त्वाणमुलौ—पार्श्वतोभूया-
स्ते, पार्श्वतोभूत्वा, पार्श्वतोभावम् । नाभार्थप्रत्यये ऋयर्थे (३।४।६२)
नानाभूयास्ते, नानाभूत्वा, नानाभावम्; द्विधाभूयास्ते, द्विधाभूत्वा, ५
द्विधाभावम् । तूष्णीमि भुवः (३।४।६३) तूष्णीभूयास्ते, तूष्णीभूत्वा,
तूष्णीभावम् । अन्वच्यातुलोभ्ये (३।४।६४) अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वा,
अन्वग्भावम् ।

निरूढादयो यथा—भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । भूतिः भस्म ।
भूताः ग्रहाः^१ । भवत्यस्मिन् भवनं गृहम् । १०

कृत्परिशिष्टेऽपि^२—सविध्यति गम्यादयः (३।३।१) भावी । भुवः
किम् (दश० उ० १।१६ कपाठः) भूमिः । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् (उ० ४।६५)
भूरि । अदि भुवो ङतच् (उ० ५।१) अद्भुतम् । भुवः क्युन्^३ (तु० उ०
३।८१) भुवनम् ॥१॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

१५

३. एध वृद्धौ । इतः कृत्यान्ताः (१।३।१) पञ्चत्रिंशद् उदात्ता अनु-
दात्तेतश्च । तेनायम् एकारस्योदात्तत्वात् सेट्, अकारस्य चानुदात्तत्वाद्
अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (१।३।१२) इत्यात्मनेपदी । एधते । एधमानः ।
एधिता । एयेधत्यूठु (६।१।८९) इत्युपसर्गस्य एङि पररूपं नास्ति—
प्रेधते । मा भवान् इदिधत् इति परत्वाद् ह्रस्वे कृते पुनःप्रसङ्ग- २०
विज्ञानाद् द्विर्वचनम् । असुनप्रत्यये (द्व० उ० ४।१८८) एधः इन्धनम् ।
यथैवांसि समिद्धोऽभिः^४ (गीता ४।३७) इति । अबोदैधौषप्रश्रथहिमश्रथाः (६।४।२९)

१. अत एव भूतावेशमहवेशशब्दौ पर्यायवाचिनौ दृश्येते ।

२. कृत्परिशिष्टशब्देनानोणादिपाठो लक्ष्यते । उणादयो बहुलम् (३।३।१)

इत्यस्यैव व्याख्यानभूतत्वाद् उणादिपाठस्य । पूर्वनिर्दिष्टा निरूढास्त्वष्टाभ्यामिस्थाः । २५

३. नेदं सूत्रस्वरूपम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशमात्रम् ।

४. 'यथैधःसुसमिद्धोऽभिः' पाठा० । चित्त्वमिदं मूलग्रन्थविरोधात् ।

इतीन्धेर्घञि निपातनाद् अदन्तोऽपि एधोऽस्ति^१ । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—एधा ॥२॥

४. स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवच्छा । स्पर्धने भ्रातुः^२—

भ्रात्रा सह स्पर्धां करोतीत्यर्थः । स्पर्धमानः । स्पर्धिता । स्पर्धमानः
 स कृष्णम् इति तु कृष्णं प्राप्येत्यध्याहारात्^३ । अणावकर्मकात् (१।३।८८)
 इति णेः परस्मैपदम्—स्पर्धयति । यङ्लुकि—लङ्ङीदृपक्षे (द्र० ७।३।
 १४) अपास्पर्धीत्, अनिटि अपास्पर्त् । रात् सस्य (८।२।२४) इति
 नियमात् संयोगान्तलोपाभावः । सिपि तु—सिपः हल्ङ्याङ्म्यः (६।१।६८)
 इति लोपे प्रत्ययलक्षणेन जश्त्वे, सिपि धातोर्वा, दश् (८।२।७४--७५) इति
 १० रुत्वपक्षे रो रि (८।३।१४) लोपे दीर्घे (द्र० ६।३।१११) च अपास्पा इति
 रूपम्, अरुत्वपक्षे तु तिबन्तवत् । अनुदात्तेतश्च हलादेः (३।२।१४९)
 इति युच्—स्पर्धनः । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—स्पर्धा ।
 बाहुलकादिष्णुच्^४ मेवं स्पर्धिष्णुनवान्यो धृतो नाको हिमाद्रिणा^५ ॥३॥

५. गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । प्रतिष्ठा आस्पदम् । लब्धु-

१५ मिच्छा लिप्सा । ग्रन्थनं^६ ग्रन्थः । अस्य पृथक्पाठो विरलप्रयोगार्थः^७ ।
 गाधते । गाधिना । ऋदित्वात् नाग्लोपिशास्त्रदिताम् (७।४।२) इति णी

१. इत्थमेवादन्तमेधपदममरटीकायाम् (पृष्ठ ८२) अपि साधितवान् स्वामी ।
 भ्रातुजिदीक्षितस्तु 'एधधातोरेव हलश्चेत्येनन घञि' निरवोचत् । अयमदन्तः पुंसि ।
 उदाहृतं च मुकुटेन—“एधान् हुताशनवत इति कालिदासः” इति ।

२० २. पराभिभवस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहाद् अकर्मकत्वम् । 'धात्वर्थेनोपसंग्रहात्'
 हयुक्तत्वात् (द्र० पृष्ठ ५ पं० १६) ।

३. कृष्णमिति न स्पर्धेः कर्म, अपि तु प्रापेरिति भावः ।

४. अयं भावः—यद्यपि स्पर्धधातोः 'इष्णुच्' साक्षात् विहितस्तथापि
 'कृतो बहुलम्' (३।३।११३ वा०) इति वचनात् समाधेयः । जयादित्यस्तु 'भुवश्च'
 २५ (३।२।१३८) इत्यत्र 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—भ्राजिष्णुना लोहितचः दनेन'
 हयुक्तवान् । ५. अनुपलब्धमूलमिदम् । ६. 'ग्रन्थनम्' पाठा० ।

७. पुरुषकारे (पृष्ठ २०) त्वयमुदधृत्य "व्यभिचरति चैतत् 'पूय' विशरये
 दुर्गन्धे च" इत्यत्र" इत्येवं दूषितः । वयं तु पृथग्विभक्तिनिर्देशेनानुमिनुमो

चङि उपधाहस्रो नास्ति—अजगाधत् । अजगाधम् अतलस्पर्शम्^१ ॥४॥

६. बाधु रोटने । रोटनं प्रतिधातः^२ । बाधते । बाधिता ।
अबबाधत् । बाधनः । गुरोध हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये बाधा । या-
धस्तु अचि (द्र० ३।१।१२४) । अर्जिदशिकम्यमिपंसिबाधाम् (उ० १।२७)
इति कुः हत्वं च,^३ बाहुः ॥५॥

५

७. नाधु नाधु याचोपतापैश्वर्याशीःषु । उपताप उपघातः^४ ।
याचोपतापयोरित्यर्थयोः क्रियात्वात् ऐश्वर्याशिषोस्तु द्योत्ययोर्धर्म-
माबाभिधानात् । यथा घण्टा ध्वनति, श्वेतते प्रासादः—संयुज्यते,
समवैति, अस्ति, गण्डतीति गुण-संयोग-समवाय-सत्ता-द्रव्याणि
सिद्धानि आख्यातेन साध्यत्वेन प्रतीयन्ते । पूर्वापरीभूतं भावमाख्याते- १०
नाचष्टे' (निरुक्त १।१) इति । नाधते । अननाधत् । तथा नायते । आशिषि
नाथ इत्युपसंख्यानात् (१।३२१। वा०) आत्मनेपदम्, वष्टी च सूत्रात्^५
(२।३।५५)—सर्पिषो नाथते-सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते । अन्यत्र नृपं
नायति, याचते । रिपुं नाथति, स्वामी नाथति, ईष्टे । नाथोऽचि (द्र०
३।१।१३४) । नाथ^६ इत्यनुपसर्गस्य नियमाद्येहात्मनेपदम्^७—

१५

यदत्र कदाचित् 'प्रतिष्ठाति-समोः' इत्येव मूलपाठ आसीत् 'ग्रन्थे च इत्ययमंशः पश्चात्-
नैर्वर्धितः । यथा क्वचित् घातुपाठकोशेषु 'हुवप बीजसन्ताने' इत्यस्य स्थाने 'हुवप
बीजसन्ताने छेदने च' इति दृश्यते । तुलनीयम्—यथा वपिः प्रकिरणे दष्टः, छेदने
चापि दृश्यते' (महामाण्य १।३।१) ।

१. अमरकोश कां० १, वारिवर्ग, श्लोक १५ । २. 'प्रतीघातः' पाठा० । २०

३. अमरटीकायां (पृष्ठ १५१) क्षीरस्वामिना 'बहति बहते प्रयतते वा बाहुः,
बाहु प्रयत्ने' इत्युक्तम् ।

४. उपताप रोग इति वृत्तौ, उपघात इति तरङ्गिण्याम् (मा० धा० पृष्ठ ३७) ।

५. अयं भावः—'आशिषि नाथः' इत्यानुपूर्विकमुपसंख्यानं सूत्रं च द्वयमपि
वर्तते । तत्रोपसंख्यानादात्मनेपदम्, सूत्राच्च वष्टी विधीयते ।

२५

६. आशिषि नाथ इत्यात्मनेपदविधायके वार्तिके ।

७. पाठोऽत्र भ्रष्ट इति प्रतिभाति । अत्र शुद्धः पाठ एवमूहनीयः—'नाथ
इत्यनुपसर्गस्य नियमाद्येहात्मनेपदप्रतिषेधः' इति ।

काव्यप्रकाशे त्वयं श्लोकः च्युतसंस्कृतिदोष उदाहृत्य "अत्रानुनाथत इति

एतन्मन्दविपकतिन्दुरफलश्यामोदरापाण्डुर-

च्छायं हन्त पुलिन्दसुन्दरस्पर्शकमं लक्ष्यते^१ ।

तत् पक्षीपतिपुनिकुञ्जरकुलं जीवाभयाभ्यर्थना

दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रांशुकैर्मा पिधाः^२ ॥

- ५ नोपदेशाच्चैतौ । यथाहुः—सर्वे नादयो नोपदेशाः, नृति-नन्दि-
नर्दि-नक्कि-नटि-नाधृ-नाथृ-नृ-वर्जम् (तु० महाभाष्य ६।१।६५) इति ।
उपसर्गादिसमासेऽपि नोपदेशस्य (८।४।१४) इति णत्वं नास्ति—प्रनाथते ।
अननाथत्वं ॥६,७॥

८. दध धारणे । दधते, दधेते, दधन्ते । यङ्लुकि-दाद-
१० धीति, दाददधि । दधस्तथोक्त्वा (८।२।३८) इति भङ्भावो नास्ति, तत्र हि
धाञो ग्रहणम् । कौशिकस्तु दद धारणे^३ दध दाने इति पाठं
व्यत्याख्यात् । ददते मणिम्^४, दधते धनमर्थिभ्य इति । युक्तायुक्तत्वे त्वत्र
सूरयः प्रमाणम् । वयं हि मतमेदप्रदर्शनमात्रेणैव कृतार्थाः, मुनिमुख्यानां वाक्यं कथं-
कारं विकल्पयामः, वयमपि हि स्वल्पतोऽन्यैः कियन् नोपलप्स्यामहे ॥८॥

- १५ ९. स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणम् उत्प्लुत्य गमनम्, आस्क-
न्धनं^५ वा^६ । उद्धरणमिति तु श्रीभोजः । इदितो ह्य धातोः (७।१।५८)—
स्कुन्दते । सलोपे कुन्दम्^७ (द्र० उ० ४।९८) ॥९॥

सर्पिणो नाथते इत्यादावाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् 'आशिषि नाथः' इति ।
अत्र तु याचनमर्थस्तस्मात् 'अनुनाथति स्तनयुगम्' इति पठनीयम्' इत्युक्तम्
२० (द्र० उल्लास ७) ।

१. 'वर्तते' पाठा० ।

२. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

३. निरुक्ते (२।०) 'दण्डो ददते धारयतिकर्मणः', इत्युक्तम् । एतेन कौशिक-
पाठ एव ज्यायान् इति लक्ष्यते ।

४. 'अमूरो ददते मणिम्' इति निरुक्तपाठः (२।२) ।

२४ ५. 'आस्त्वनम्' पाठा० ।

६. आप्रवणमुत्प्लवणमुत्प्लुत्यगमनं वेति तरङ्गिणी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४१)
उद्धृतः पाठः ।

७. अमरदीकायां (पृष्ठ ९९) कुन्धति कुन्दम्' इत्युक्तं स्वामिना ।

१०. श्विदि श्वैत्ये । श्वेतगुणक्रियायाम्^१ । श्विन्दते प्रासादः । श्वेतगुणः सिद्धोऽपि आख्यातेन साध्यैकरूप^२ उच्यते, कृता तु साध्योऽपि धात्वर्थः सिद्धतया पाकादिवत्, शब्दशक्ति-स्वाभाव्यात् ॥१०॥

११. वदि अभिवादनस्तुलोः । गुरून् वन्दते-अभिवादयते ।^५
देवान् वन्दते—स्तौति । वन्दिता । वन्दनः । शृङ्गधारायः (३।२।१७३)—
यन्दायः । वन्दी मङ्गलः^३ णिनिः । अचि (द्र० ३।१।१३४) तु यन्दी^४
हठहता स्त्री । षट्ठिवन्दिदिभ्य उपसंख्यानात् (द्र० ३।३।१०७ वा०) युच्—
यन्दना । उणादौ वन्दाकः^५ कामवृक्षः ॥११॥

१२. भदि कल्याणे सुखे च । कल्याणं श्रेयो मङ्गलादि,^{१०}
सुखम् आत्मगुणोदयः । भन्दते । भन्दिता । भदन्तः^६ श्रमणः ।
चुरादौ (१०।७०) भन्दयति ॥१२॥

१३. मदि स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-गतिषु । मोदो हर्षः, मदो
दर्पः, स्वप्नेनालस्यमपि लक्ष्यते । चन्द्रस्तु मदि जाव्ये (१।३।१५) इत्ये-
वाह । मन्दते । मन्दिता । मन्दः । मन्दिवाशिमथि (उ० १।३८) इत्यु-
रच्—भन्तुरा वाजिशाला । इषितिमिमदि (दश० उ० ८।२६ 'केपाठः')
इति किरच्—मन्दिरम् । स्फायितश्चिवि (उ० २।१३) इति रक्—^{१५}

१. 'श्विदि श्वैत्ये' इत्युक्तम्, तत्र श्वैत्यस्य गुणत्वादक्रियात्वेन धात्वर्थाभावात्
लक्षणया श्वेतगुणक्रिया लक्ष्यते । श्विन्दते प्रासादः, श्वेतो भवतीत्यर्थः ।

२. 'साध्यैकरूप' पाठा० ।

२०

३. 'वितालशब्दः प्रयोजनमेषां वैतालिका राज्ञोऽवसरपाठका मङ्गला [?,
मङ्गला] ख्याः, प्रातर्बोधका इत्येके' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १६५) स्वामी ।

४. 'वन्द्यते याच्यते वन्दी हठाहता स्त्री' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १९९)
क्षीरस्वामी ।

५. उणादौ 'आक' प्रत्ययः दृश्यते (उ० ४।१३), तेनेदं पदं सिध्यतीति ।^{२५}
स्वामिनोऽभिप्रायः । वन्दाकक्षीवरमिल्लुरिति हेमचन्द्रः (उणादिटीका ३४) ।

६. भन्देर्नलोपक्ष (उ० ३।१३०) इत्यनेन । प्रवृजितार्थक इत्युज्ज्वलः । श्रमण-
शब्दो बौद्धमिल्लुवाचक इत्येके मन्यन्ते । तदसत्, बुद्धप्रादुर्भावादुपहितहलवर्षप्राचीनि
शतपथब्राह्मणे (१४।७।१।२२) तस्य प्रयोगदर्शनात् ।

मन्द्रः । मद्रो माद्यते^१; (द्र० उ० ४/१०२) मदिरा च । अग्निमादिस-
दिभ्य आरम् (उ० ३/१३४) मन्दारः^२ । कृदपदयश्च (उ० ५/४१) इति-
मन्दरः^३ । खजे आकः (उ० ४/१३) इति बाहुलकादाकः—मन्दाकः ।
मत्वर्थीये चेन्नौ (द्र० ५/२/११५)—मन्दाकिनी^४ ॥१३॥

५

१४. स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते, स्पन्दिता । स्पन्दि-
तुम्, स्पन्दनः, स्पन्दः ॥१४॥

१५. विलिदि परिदेवने । परिदेवनं शोचनम् । क्लिन्दते ।
उदात्तेतस्तु पाठात् (धा० सू० १/५९) क्लिन्दति । स्वरितेतस्तु नोक्तः,
कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः^५ ॥१५॥

१० १६. मुद हर्षे । मोदते मुदित्वा । रत्नो व्युपधाद् हलादेः संश्च
(१/२/२६) इति विभाषा कित्वाद् मुदित्वा मोदित्वा, मुमुदिषते मुमो-
दिषते । मोदनः । इष्टपधहारीकिरः कः (३/१/१३५) कुमुदम्^६ । मोदयति^७
मोदकः । इषितिभिमादिमुदि (द० उ० ८/२६ क) इति किरच्—मुदिरो
मे घः । मुदिमोर्गणौ (उ० १/१२८) मुद्गः । स्फायितश्चि (उ० २/१३) इति
१५ रक्—मुद्रा । चुरादौ मुद संसर्गे (१०/११०) मोदयति ॥१६॥

१७. दद दान । ददते, ददेते, ददन्ते । ददिता, ददितुम् ।
न शस-दद-वादि-शुणिनाम्^८ (तु० ६/४/१२६) इति लिटि एत्वाभ्यासलोपौ न
स्तः—दददे ॥१७॥

१. तुलनीया अमरक्षीरटीका पृष्ठ ४८ ।

२०

२. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दानियति मन्दारः, मन्दा आरा अस्ये-
ति वा' इत्युक्तं स्वामिना ।

३. 'मन्दरः सैरिमः शक्रभवनं खं दिवं नमः' इति त्रिकाण्डशेषः ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दमकति अवश्यम्' इति निरवोक्तत्वात् स्वामी ।

५. अयं मातृः—ये खलु धातवः स्वरितेतः (यथा पचादयः), ते कर्त्रभिप्राय

२५ आत्मनेपदिनो भवन्ति, । अयं तु अनुदात्तेत्सूदात्तेस्तु चोभयत्र पठितः । तेनानुदात्तेत्वाद्
अकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं भवति, उदात्तेत्वाच्च कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदम् ।

६. कौ पृथिव्यां मोदत इति कुमुदम् ।

७. 'मोदयते' पाठा० ।

८. काशिकादिपुं न शसददवादिशुणानाम्' इति पाठः । तत्र गुणशब्देन

१८. ष्वद स्वर्द आस्वादने^१ । आस्वादनं जिह्वया लेहः ।
 चैत्राय स्वदते । षोपदेशत्वाद् इएकोः, आदेशप्रत्यययोः (८।३।५७-५९) इति
 षत्वम्—असिष्वदत् स्तौति ययोरेव वणि (द्र० ८।३।६१) इति नियमात् षत्वं
 नास्ति—सिष्वदिषते, सिष्वदयिषतीति । सः सिष्वदिसहीनां च
 (८।३।६२) षत्वाभावः । स्वदनः । कुवापाजिमिष्वदीत्यादिना (द्र० उ० १।१) ५
 उण्—स्वादुः । चुरादौ ष्वद संवरणे (१०।२००) स्वादयति । स्वर्दोऽषोप-
 देशः, यत् स्मृतिः^२—अजूदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मि-स्विदि-स्वदि-स्वजि-
 स्वपयध, सृपि-सृजि-स्तृ-स्तृ-स्त्या-सेकृ-सुवर्जम् (तु० भा० ६।१।६४) । स्वर्दते,
 असस्वर्दत् ॥१८, १९॥

१९. ऊर्द माने क्रीडायाञ्च । मितिर्मान^३मिति मुख्योऽर्थः^४ । १०
 चकारादास्वादानेऽपीति दुर्गः । ऊर्दते, वोरूपधाया दीर्घ इकः, हलि च (८।१।
 ७६-७७) इति दीर्घः ॥२०॥

२०. कुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । क्रीडानियमोऽत्र धातू-
 नामनेकार्थत्वे लिङ्गम् । कूर्दते । स्फूर्जेर् (धा० सू० १।१।४८) दीर्घोपदेशाद्
 वोरूपधाया दीर्घमनित्यमाहुः^५—कुर्दते, कुर्दनः । गुर्दनः । गुर्द- १५

सावितोऽकारो लक्षणया गृह्यते । स्वामिधृते 'गुणिनाम्' इति पाठे गुणः=गुण-
 शब्दो विधायकत्वेनास्यास्ति इति मत्वर्थीये हनि प्रत्यये शक्त्यैव सोऽर्थो लभ्यते ।
 स्वामिधृतः पाठोऽन्यत्र न कचिदुपलब्धः । अत्र तत्त्वबोधिनी द्रष्टव्या (सि० कौ०
 भा० ३ पृ० १६९) ।

१. "संवरणे" इति क्षीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४३) साधवः । तथैव २०
 पुरुषकारोऽपि (पृष्ठ ४४) ।

२. स्मृतिपदेनात्र भाष्यमभिधीयते । तत्र चायं पाठः—'अजूदन्त्यपराः
 सादयः षोपदेशाः स्मि-स्विदि-स्विदि-स्वजि-स्वपयध, सृपि-सृजि-स्तृ-स्त्या-सेकृ-
 सुवर्जम् (६।१।६४) । अजूदन्त्यौ सात् परौ येषां ते सकारादयः सर्वे षोपदेशा इत्यर्थः
 (उद्योत) ।

२५

३. इह मानं सुखमिति सम्मतायाम् इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ४४) ।

४. अत्र 'गाधृ' (१।५) धातोर्वृत्तिस्तत्रस्था टिप्पणी (७) च द्रष्टव्या (पृष्ठ १२) ।

५. अयंभावः—'वोरूपधाया दीर्घ इकः' (८।२।७६) इत्यनेन 'स्फूर्जि' इति

स्थाने^१ दोगांः खुर्दं पेडुः । गुदस्थाने गुधेत्येके । उपाध्यायास्तु गुदक्रीडायां
पायुविहार एव द्वौ धातू इति व्याख्यत, तत्रेति सभ्याः^२ । गोदन्ते-जुगु-
दिषते, जुगोदिषते । के (द्र० ३।१।१३५) गुदम् ॥२१-२३॥

२१. घूद क्षरणे । क्षरणं निरसनम् । सूदन्ते । निःसूदितः ।
५. चुरादौ घूद निःस्रवणे^३ (तु० १०।१६४) निःसूदयति । नन्द्यादौ (द्र० ३।१।
१३४) सूदनः । पचादौ सूद- (द्र० ३।१।१३४) सूदः^४, सूदी ।
सूददीपदीक्षां च^५ (तु० ३।२।१३५) इति युज् नास्ति—सूदिता ॥२४॥

२२. ह्राद अव्यक्ते शब्दे । अव्यक्तेऽनतिस्फुटवर्णे । ह्रादन्ते वुन्वु-
भिः, नूपुरह्रादः । पृषोदरादित्वाद् (द्र० ६।३।१०९) ह्रस्वे कृते ह्रवः ॥२५॥

२३. ह्लादी मुखे च । चशब्दादव्यक्ते शब्दे च । ह्रादन्ते । णिच्
(द्र० ३।१।२६) आह्लादितः । श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेट्, निष्ठायां
ह्रादो ह्रस्वः (द्र० ६।४।९५) प्रह्रस्वः । क्तिनि अपीष्यते^६—प्रह्रस्तिः ॥२६॥

२४. स्वाद आस्वादने । स्वादन्ते । स्वादनः ॥२७॥

२५. पर्द कुत्तिसते शब्दे^७ । पायुध्वनौ वर्ततेऽयम् । अन्ये

१५. ह्रस्वपाठेऽपि दीर्घत्वं सिद्ध्यत्येव, किं दीर्घोपदेशेन । अतस्तद् व्यर्थं सद् 'बोहपधायाः'
इति दीर्घत्वस्यानित्यतां ज्ञापयति ।

१. 'कुर्दस्थाने' पाठा० ।

२. 'तत्रेति सभ्याः' इति क्वचिन्न ।

३. 'निरासे' पाठा० । चुरादौ 'घूद आस्रवणे' (१०।१६४) इति पाठ
उपलभ्यते ।

४. पाचक इत्यर्थः ।

५. 'सूददीपदीक्षश्च' इति काशिकादिषु पाठः ।

६. 'ह्राद इति योगविभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात्, प्रह्रस्तिः' इति
काशिका (६।४।९५) अत्रालोच्य ।

७. किमर्थमयं संयोगान्तेषु उर्दादिषु न पठितस्तदाह सायणः—'संयोगान्तेषु
उर्दादिष्वयं न पठितः शब्दविशेषार्थेन द्राघा (?) ह्रादा) दिनापि साम्यात् । स्वादि-
२५ स्त्वाकारवत् संयोगादित्वेन ह्रादाद्यनुरोधेन मध्ये पठितः, (धा० वृ० पृष्ठ ४५) । एय-
मनेकत्र धातुपाठक्रमविषये सायणेनोहः कृतः, स तत्रैवानुसन्धेयः, उदाहरणार्थमत्र
सायणपाठ उपन्यस्तः ।

निश्शब्दमधोवातं भन्वाना अशब्द इत्याहुः । पर्दते । पर्दनः । पर्देनि
प्रसारणमहोपश्च (उ० ३।८०) इति पृदाकुः सर्पः ॥२८॥

२६. यती प्रयत्ने । यतते । यतित्वा । ईदित्वाङ्कीदितो निष्ठा-
याम् (७।२।१४) इतीण् नास्ति—यत्तः । यजयाचयत्विङ् (३।३।९०) इति
नङ्—यत्तः । यतेर्वृद्धिश्च (उ० २।९५) इत्यृन्—याता देवरभार्या, यातरौ^३ ५
चुरादौ यत निकारोपस्कारयोः (१०।१८१) यातयति ॥२९॥

२७. युतृ जुतृ भासने । योतते, अयुयोतत् । कौशिकस्तु
ज्योतिः सिद्धये जुतिं ज्युतिं^४ मन्यते, ज्योतिश्च युतेरिजिज्ञादेजः^५ (तु० उ०
२।११०) इति सिद्धम् । जुतिरिति दुर्गः—अजुतत् अजोतीत् ॥३०, ३१॥

२८. विथृ वेथृ याचने^६ । वेथते, अविवेथत् । किति विशेषः— १०
विथितः, वेथितः । कौशिकस्तु अविथुरसिद्धये यातन इत्याहुः, तन्न, व्यथेः
सम्प्रसारणं किञ्च (उ० १।३९) इति सिद्धेः ॥३२, ३३॥

१. प्रसारणशब्दोऽयं सम्प्रसारणशब्देन समानार्थिकः ।

२. काशिकादिषु '०विङ्' इति पाठः ।

३. दीर्घभावं दर्शयितुमस्योपन्यासः । तथा च स्मृतिः—'पिता माता १५
नानान्दा ना सव्येष्टुभाद्युत्तरः । जामाता दुहिता देवा न वृजन्ता इमे वृजन्त
दश' ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ ३२८) क्षीरस्वामिना "ज्योतते ज्योतिः" इत्युक्तम् ।
वस्तुतस्तु युतिरिव ज्युतिरपि स्वतन्त्रो धातुः । तस्य कात्यायनश्रौतसूत्रे (४।१।४।५)
'अवज्योत्य' इति ल्यबन्तः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । अर्वाकालिकैराचार्यैरप्रयोगाद् २०
धातुत्वस्य पाठो न कृतः, एतद्भातुनिष्पन्नं लोके लब्धप्रचारं ज्योतिःपदं तत्समानार्थ-
काद् युतधातोर्निष्पादितम् । उत्तरोत्तरं कथं धातुपाठस्य संक्षेपोऽभूदिति काशकृत्-
पाणिनिप्रोक्तयोर्धातुपाठयोस्तुलनया स्पष्टं प्रतीयते ।

५. दशपादी-श्वेतवनवासि-कातन्त्र हेम-कण्ठाभरणादिपठितेनोपादिसूत्रेण सह
मेवं संवदति ।

२५

६. 'आथो धान्त इति कौशिकः, क्षीरस्वामिना त्वयं पक्षो दूषितः' इति
भातुवृत्तायुक्तम् (पृष्ठ-४५) । सायणोक्तः पाठस्त्वन नोपलभ्यते । कदाचिदत्र ग्रन्थपातः
संजातः स्यात् ।

२९. अथि शैथिल्ये । शैथिल्यमगाढता । अन्थते, अन्थेति वक्तव्याद्' (काशिका ६।४।१२२) एवाभ्यासलोपौ न स्तः, तत्र हि अन्थिरूपोपादानेन अन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे (तु० ९।४१, ४३) इत्यस्य ग्रहणम्—शश्रन्थे, अन्येऽप्राप्याहुः । इदित्वाऽनुनासिकलोपाभावः, श्रेथे इति ५ तूदाहरन् वृत्तिकृद् भ्रान्तः^१ । नोपधात् थकान्ताद् वा (१।२।२३) इति क्त्वा वा कित्—अन्थित्वा, अन्थित्वा । शिथिलः (द्र० उ० १।५३) श्रुथः ॥३४॥

३०. ग्रथि कौटिल्ये । कौटिल्यं कुप्युतिर्वन्धश्च । ग्रन्थते । ग्रन्थयते^३ । ग्रन्थना । ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा । ग्रथितः । खनिकस्यञ्ज्य-सिखसि (उ० ४।१३९) इति ग्रन्थिः । कृचादौ अन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे^४ (तु० ९।४१, ४३) इत्युदात्तेतौ सकर्मकौ स्तः—अथनाति । ग्रथनाति । अथयते ग्रथयते, अनिदितां हल उपधाया क्छति (६।४।२४) इत्यनुनासिकलोपः । श्रेथुः, प्रेथुः, शश्रन्थुः, जग्रन्थुरिति^५ । एतौ चुरादौ आधुषाद्वा (१०।२०१) विकल्पितप्यन्तौ स्तः । अन्थयति, अन्थयति, ग्रन्थयति ग्रन्थयति । कर्मकर्तरि किरादिषि अन्थिग्रन्थिब्रूनामात्मनेपदाकर्मकाणामिति^६ यक्- १५ चिणौ न स्तः—अन्थते स्वयमेव, अथनीते, अश्रन्थिष्ट । ग्रन्थते, ग्रथनीते, अग्रन्थिष्ट ॥३५॥

१. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते ।

२. 'इदित्वा'.....'भ्रान्तः' पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४६) उद्धृतः । 'अत्र

२० वृत्तिकारः धातुवृत्तिकृद् उच्यते' इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४६) ।

३. इदित्वाचलोपाभावं दर्शयितुं पदमिदमुदाहृतम् ।

४. तरङ्गिण्यां कृचादौ 'अन्थ विमोचनहर्षयोः, मन्थ विलोडने, ग्रन्थ सन्दर्भे' (४१-४३) इत्येवं पठ्यते । 'अन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इत्याहुर्विकस्तु चुरादौ (२२६) पठ्यते ।

५. अत्र कश्चित् पाठो नष्ट इति प्रतिभाति । ये तु 'अन्थिग्रन्थिदन्मिस्व- २५ क्षीनामिति वक्तव्यम्' (काशिका १।२।६) इति पठन्ति तेषां भतेऽपि क्छिष्टः क्त्वे-ऽनुनासिकलोपे एवाभ्यासलोपौ श्रेथुः प्रेथुः । ये तु तादृशवचनस्य भाष्येऽनुक्तत्वाद-प्रामाण्यं मन्यन्ते, तेषां भते शश्रन्थुः जग्रन्थुः इति रूपम् ।

६. अयं 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यभाऽत्मनेपदात्' (३।१।८७ वा०) इत्यस्य 'भारद्वाजीयाः पठन्ति यिश्चिअन्थिग्रन्थिब्रूनामात्मनेपदाकर्मकाणाम्' (३।१।८९ वा०) इत्यस्य चार्थतोऽनुवादः ।

३१. कथं श्लाघायाम् । श्लाघा गुणारोपः । कथ्यते, कथित्वा ।
वेकत्यनः । वौ कष-सप्त-कथ (३२।१५३) इति धिनुण्—विकट्थी ॥३६॥

३२. उदात्ता अनुदात्तेतः । व्याख्यातमेतत्^१ । भवादिगणे
प्रथमः प्रघट्टकः तवर्गान्तप्रस्तावाद् एकप्रघट्टकेनोक्तः । एवं यथा-
वमनुसर्तव्यम् ॥

[सेटः^२ परस्मैपदिनः]

३३. अत सातसगमने । सातत्येन गमनं नित्यगतिः । इतः
गुन्ध्यन्ताः (१।६०) पञ्चत्रिंशदुदात्ताः सेट उदात्तेतश्च परस्मैपदिनः ।
गतति, अतन्, अतिता । न गतिर्हिसार्थेभ्यश्च (१।३।१५) इति व्यतिहारे तङ्
स्ति—व्यत्यतति । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्—अतसी^३ । १०
इत्यजिबन्त्यजि (उ० ४।२) इतीथिन्—अतिथिः । अज्यतिभ्यां (उ० ४।
३५) इतीण्—आतिः पक्षी । पदि च (उ० ४।१३२) पदातिः, पादस्य पदा-
पति^४ (तु० ३।५३) इति पत् । सातिभ्यां भनिन्मनिणौ च^५ (तु० उ० ४।१५३)
इति मनिण्—आत्मा ॥३७॥

३४. चिती संज्ञाने । संज्ञानं संवित्तिः । चेतति । श्रीदितो निष्ठा- १५
म् (७।२।१४) इति नेट्—चित्तम् । चितिः^६ । रलो व्युपधादधलादेः संश्च (१।२।
६) इति वा कित्त्वम्—चितित्वा, चेतित्वा; चिचितिषति, चिचेतिषति ।
हपि^७—चिन् । असुनि—चेतः (द० उ० ४।१८९) । अनुपसर्गाक्षिप्पविन्द
॥१।१३८॥ इति णौ शैः—चेतयः । चुरादौ चित संवेदने^८ (१०।१२६)
आत्मनेपदी—चेतयते । चेतनम्, चेतना ॥३८॥

२०

१. इदं वाक्यं प्रमाणयति यत् 'उदात्ता अनुदात्तेतः' इत्येवमादीनि वचनानि
प्राप्येवेति ।

२. अमरटीकायां स्वामिना 'न तस्यते अतसी' इत्येवमभिहितम् (पृष्ठ १४३) ।

३. 'पादस्य पदाज्याति' इत्येवं काशिकादिषु पाठः ।

४. श्वेत दशपाद्याधुणादिषु चकारो न पठ्यते ।

५. 'चित्तिः' पाठे 'क्षिणिष्ठावद् वक्तव्यम्' इतीडभावो द्रष्टव्यः ।

६. 'सम्पदादिभ्यः क्तिप्' (३।३।१०८) इति वार्तिकेन ।

७. 'णौ' क्वचिन्नास्ति । ८. चुरादौ 'संवेदने' इति पठ्यते ।

२५

३५. च्युतिर् आसेचने। आसेचनमीषत्सेकः। च्योतति च्यो-
तिता। इति वा (३।१।५७) इति लुङि वाऽङ्—अच्युतत्, अच्योतीत्।
च्युतिवा च्योतिवा, चिच्युतिषति चिच्योतिषति^१ ॥३९॥

३६. इच्युतिर् क्षरणे। क्षरणं स्रवणम्। शस्तालव्योऽत्र,
५ दन्त्यादित्वे हि—षट्श्च्योतन्तीति इच्युत्वस्यासिद्धत्वाद् ङः सि धुट् (८।३।
२९) इति धुडागमः स्यात्^२। द्रमिडाश्च्युतिरित्यप्याहुः—चोतति, अच्यु-
तत्, अचोतीत्। कौशिकस्तु इच्युतिमयोपधं मन्यते—श्चोतति ॥४०॥

३७. कुथि पुथि लुथि मन्थ हिंसासंक्लेशयोः^३। हिंसा प्राण्युप-
घातः, संक्लेशो बाधा। कुन्थति, कुन्थ्यते। नोपधात् थकान्ताद् वा (१।२।२९)
१० कित्—कुन्थित्वा, कुथित्वा। क्रयादौ कुन्थ संक्लेशणे (तु० १।४४) कुन्थनाति।
पुन्थति। लुन्थति। मन्थति, मन्थ्यते, मथितम्, मन्थित्वा, मथित्वा।
मन्थः (उ० ४।११) इतिः किञ्च—मथिन् मन्थाः। अचि—मन्थः। उणादौ
मन्थाणः^४, शानच्च^५। उवलादौ मथ विलोडने (१।५८१) मथति, मथः,
माथः। क्रयादौ मन्थ विलोडने (१।४२) मन्थनाति, मन्थ्यते। मथिमाथी-
१५ त्यपीति दौगाः^६—मन्थति, मन्थ्यते; मान्थति, मान्थ्यते ॥४१-४४॥

१. विकल्पेन किञ्च 'रलो व्युपधात्०' (१।२।२६) सूत्रेण द्रष्टव्यम्।

२. 'शस्तालव्यो स्यात्' पाठः प्रक्रियाकौमुद्यामुदधृतः (पृष्ठ १२)।
अत्र सायणः—'अत एव वृत्तिकारादिविरोधात् तालव्योष्मादिवादिनौ स्वामिकाश्यपा-
वुपेक्षौ' इत्याह (धा० वृ० पृष्ठ ४८)। दन्त्यादित्वे धुडागमस्तु न प्राप्नोति 'श्चुत्वं'
२० धुत्वे सिद्धं वक्तव्यम्' (८।२।६ वा०) इत्युक्तत्वात्।

३. सायणादयः 'मन्थ विलोडने' इति स्वतन्त्रं सूत्रं पठन्ति, अत्र च मन्थ
स्थाने मथिम्। द्र० धा० वृ० पृष्ठ ४८।

४. 'मन्थानः' इति पाठोऽत्र युक्तः स्यात्। स च 'सम्थानच् स्तुवः' (उ०
२।८९) इत्यनेन विहित आनच् बाहुलकाद् द्रष्टव्यः।

५. अमरटीकायामपि 'मन्थतीति मन्थानः शानच्' (पृष्ठ २१६) इत्याह स्वामी।
२५ एतच्च भातुजिदीवितेन दूषितम् (अमर० पृष्ठ ३२६)। शानच्प्रत्यये सुगामावे
साधु। महाभारतादौ शानचि सुगामावो बहुत्रोपलभ्यते।

६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४८) च स्मृतोऽयं पाठः।

३८. विधु^१ गसाम् । सेधति, सिषेध । परिसेधाति गाम् ।
गमयतीत्यर्थः । सेधतेर्गतौ (८।३।११३) इति षत्वं नास्ति, अन्यत्र निषेधति
पापात् । उपसर्गात् सुनोति-सुवति (८।३।३५) इति षत्वम्, सेधति-निर्देशात्
सिध्यतेर् (धा० सू० ४।८४) नास्ति—निसिध्यति । उदितो वा (७।२।५९)
इति ङवो वेद् सिद्ध्वा, सिधित्वा, सेधित्वा, रलो व्युपधात् (१।२।२६) ५
इति वा कित्त्वम् । यस्य विसाषा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेद्—सिद्धः,
निरनुबन्धपाठे तु सिधितः^२ । रलो व्युपधाद् (१।२।२६) इति वा कित्त्वम्—
सिसिधिवति सिसेधिवति ॥४५॥

३९. विधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम् ।
माङ्गल्यं मङ्गलविषया क्रिया^३ । अत्रैवायमुदित्, अर्थान्तरे पुनरुदित् । १०
ऊदित्वात् स्वरति-सूति (७।२।४) इति वेद्—सेद्धा पुत्रं, शासितेत्यर्थः,
सेधिता । लिटि क्रयादिनियमान्^४ नित्यमिद्—सिषिधिव । यस्वेका-
जादघसाम् । (७।२।६७) इति कसोर्नियमादिद् नास्ति—सिषिद्ध्वात् ।
दिवादी विधु संराडी (४।८४) अनिद्—सिध्यति, सेद्धा ॥४६॥

४०. खाद भक्षणे । खादति, अचखादत् । अदिखादिनी- १५
वहीनां प्रतिषेधात् (द्र० १।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—खादवति
पिण्डी चैत्रेण । निन्द-हिंस-क्लिश-खाद (३।२।१४६) इति वुञ्-खादकः ॥४७॥

४१. खद स्थैर्ये हिंसायां च । खदति । अचि (द्र० ३।१।१३४)
खदा^५ । अजिर-शिशिर (उ० १।५४) इति खदिरः ॥४८॥

१. इममुदितपाठमुदाहृत्य दूषितवान् सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४९) । २०

२. स्मृतोऽयं पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४९) ।

३. 'शास्त्रं.....क्रिया' इत्युदधृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८७) स्मृतं न
धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५०) ।

४. कसुभ्भ्योऽनुदात्तेभ्यो लिटि इद् प्रतिषेधः सिद्ध एव, किं पुननिषेधेन,
एवं तर्हि व्यर्थं सज्ज्ञापयति यदि लिटि इयिनषेधस्तर्हि कथादिभ्य एव, नान्येभ्यः । २५
अयमेव नियमः कथादिनियम उच्यते ।

५. अचि खियां टाप् ।

४२. वद स्थायै । वदति, वद्यते । अमरादौ^१ वदरम्, यदरी ।
वादिर ओष्ठयादिः । वद व्यक्तायां वाचि (१।७३२) इति तु दन्त्यौष्ठयादिः—
वदति, उद्यते । पदेति कण्ठः—पदति ॥४९॥

४३. गद व्यक्तायां वाचि । गदति । नेर्गद (८।४।१७) इत्युप-
५ सर्गाणत्वम्—प्रणिगदति । गदमदचरयम् (३।१।१००) इति गद्यम् । नौ
गदनदपठ (३।३।६४) इति वा अप्—निगदः, निगादो घञ् (द्र० ३।३।१८)
भिदादौ (द्र० ३।३।१०४) गदा । गदोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । चर्चर-
वर्चर-गद्गद-घुर्घुर-घर्घर-जर्जर-झर्जर-कर्कर-भर्भर-सर्सर-बुद्बुद-मु-
मुर-मर्मर-दर्दर-पुर्पुरादि^२ [घु] द्वित्वं पृषोदरादित्वात्^३ । चुरादौ स्तनगदी-
१० देवशब्दे (१०।२४७) इत्यदन्तः—गदयति ॥५०॥

४४. रद विलेखने । विलेखनमुत्पादनम् । रदति । ल्युः (द्र०
३।१।१३४) रदनः । अचि (द्र० ३।१।१३४) रदो दन्तः ॥५१॥

४५. णद अव्यक्ते शब्दे । नदति । उपसर्गादिसमासेऽपि (८।४।१४)
इति णत्वम्—प्रणदति । नौ गदनद (३।३।६४) इति वा अप्—निनदः,
१५ निनादः । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) नदद्—गदः, नदी । अनुद् नदेश्च (उ०
३।५२)—नदनुः^४ । चुरादौ (१०।१५७) भासार्थः—नादयति ॥५२॥

४६. अर्द गतौ याचने च । अर्दति । यातने चेत्येके—अर्दितः
खेदित इत्यर्थः । तस्मान्नुद् द्विहलः (७।४।७१) इति लिटि लुट्—आनर्द ।
नन्त्राः संयोगादयः (६।१।३) इति रेफो न द्विरुच्यते—अर्दिदिषति । ल्युः
२० (द्र० ३।१।१३४) जनार्दनः । अर्देः संनिविभ्यः (७।२।२४) निष्ठावां नेट्—
सम्पूर्णः । अभ्यर्थाविदूरे (७।२।२५) अभ्यर्णे सेने आसाते । चुरादौ अर्दं,
हिसि हिसायाम् (१०।२२०) अर्दयति ॥५३॥

१. 'विसरादौ' इति पाठः । अमरादिविसरादिर्वा न कचिदुपलभ्यते गणः ।
अत्र कदाचित् 'उणादौ' इति युक्तः पाठः स्यात् । अत्र उ० ३।१३१ सूत्रव्याख्यान-
२५ मालोचनीयम् ।

२. हस्तलेखेषु 'पूर्वादि' पाठः । स चाशुद्धः ।

३. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६।३।१०९) इति सूत्रे पृषोदरादेराकृतिगण-
त्वात् इति भावः ।

४. नदनुः=भेघः ।

४७. नर्द गर्द शब्दे । नर्दति । प्रनर्दति, णोपदेशत्वम् अतन्त्रम् परिगणनात् । गर्दति । शृङ्गशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् (तु० उ० ३। १२२)—गर्दभः ॥५४,५५॥

४८. तर्द हिंसायाम् । तर्दति । वितर्दिका वेदी^१ ॥५६॥

४९. कर्द कुत्सिते शब्दे । कर्दति । कलिकर्षोमः (उ० ४।८४) ५ कर्दभः^२ ॥५७॥

५०. खद दन्दशूके । दन्दशूके गर्हितदशनयुक्तायां क्रियायाम्, दशनमात्रे वाच्ये साधननिर्देशः साधनप्रधान-प्रयोग-समवायार्थः^३ । दन्तशूकपाठेऽपि दन्ताः शूका^४ अस्याति स पदार्थः पर्यवस्यति । खर्दति॥

५१. अति अदि बन्धने^५ । अन्तति, आनन्त । अन्तकः । १० अन्वति, आनन्द । अन्वृहभू (उ० १।९३) इत्यन्दुः पादभृङ्गला^६ । अदि-पाठोऽनार्षः । अन्ये अति इति बन्धने इति पेटुः—इन्ताश्चकार^७ ॥५९,६०॥

५२. इदि परमैश्वर्ये । परमैश्वर्यं परमेशानक्रिया । इन्दति । ऋज्रेन्द्रामवज्र (उ० २।२८) इति रक्^८—इन्द्रः ॥६१॥

१. 'सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृति-नन्दि-नर्दि-नकि-नाटि-नाथ-नाथ-नवर्जम्' १५ इति णोपदेशस्मृतौ नर्दः प्रतिषेधात् णोपदेशत्वमविवक्षितम् इति भावः ।

२. 'वेदिका' पाठा० ।

३. अमरटीकायां (पृष्ठ ६२) क्षीरस्वामिना 'कृणोति कर्दभः' इत्युक्तम् ।

४. पाठोऽयं सायणेन धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५२) स्मृतः ।

५. शूकः = श्लक्ष्णतीक्ष्णामः ।

६. 'अत्र धनपालः—तान्तं द्रविडाः पठन्ति, आर्यास्तु दान्तमिति; उभय-मिति मैत्रेय-स्वामि-काश्यप-सम्मतकारादयः' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५३) सायणः ।

७. 'पादकटकः' पाठा० ।

८. 'अतेः पाठोऽनार्षः । अन्ये अदि इति बन्धने इति पेटुः, इन्ताश्चकार' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ७५) उद्धृतः पाठः । क्षीरतराक्षिण्यां तु 'अदि' पाठः, न तु 'अतेः' । २५

९. इदं क्वचिज् । रत् इति तु युक्तम्, रक्ः क्रूररूपप्रत्ययाभ्यां व्यवहितत्वात् । विशेषस्तत्र दशपाशुणादिवृत्तौ इन्द्रपदटिप्पण्यां (पृष्ठ ३१६ टि० ५) द्रष्टव्यः ।

५३. विदि अवयवे । एकदेशगतक्रियायाम् । विन्दति ।
विन्दुः, बाहुलकाद् उः । विन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) इति वेत्तेर् (२।५७)
निपातनम् ॥६२॥

५४. णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । निन्दा । वा निंसनिक्ष-
५ निन्दाम् (८।४।३३) णत्वम्—प्रणिन्दिता, प्रनिन्दिता । निन्दहिंस (३।२।१४६)
इति वुञ्—निन्दकः ॥६३॥

५५. दुनदि समृद्धौ । नन्दति । प्यन्तात्त्वयुः (द्र० ३।१।१३४)
नन्दनः । शुद्धावच्—नन्दः । प्रज्ञादौ (द्र० ५।४।३८) नान्दः, नान्दी^१ ।
इनि—नन्दी । ण्वुल् (द्र० ३।१।१३३)—नन्दकः । द्वितोऽधुच् (३।३।८९)—
१० नन्दथुः । नञि च नन्देः (उ० २।९८) ऋन्—ननान्दा भर्तृभगिनी^२,
ननान्दरौ । रहिनन्दिजीवि (उ० ३।१२७) इति झच्—नन्दयन्तः । अया-
भन्तात्वाय्य (६।४।५५) इत्ययः णेरित्नुच्^३ (द्र० उ० ३।२९) नन्दयित्नुः
नन्दा^४ तिथिः^५ ॥६४॥

५६. चदि ह्लादने दीप्तौ च । चन्दति । रक् (द्र० उ० २।१३) चन्द्रः ।
१५ चन्द्रिका । इषितिभिर्मदिषुदिलिदिभिदिछिदिमन्दिचन्दि (दश० उ० ८।२६क०) इति
किरच्—चन्दिरः । बहुलमन्यत्रापि (उ० २।७८) युञ्—चन्दनम् । चन्दरादेश
छः (उ० ४।२।८) असुश्च—छन्दो गायत्र्यादि । बाहुलकाद्^६ अदन्तो-
ऽपि स्वभावः छन्दानुवर्ति^७ ॥६५॥

१. नान्दी = मङ्गलपाठः ।

२० २. 'पत्युः स्वसा' पाठा० ।

३. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशः । सूत्रं त्वेवं पठ्यते—स्तनि-ह्वनि-पुनि-गदि-
मादिभ्यो णेरित्नुच् ।

४. पाठोऽयं कचिन्नास्ति ।

५. 'आह्लादने' पाठा० ।

२५ ६. 'कृतो बहुलम्' (३।३।११३ वा०) इति बहुलवचनेन । लीविश-महोदयेन
'उपादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्यानिर्दिष्टा, न सा युक्ता ।

७. 'छन्दावुवर्ती' इति दीर्घपाठो युक्तः । तथा च तदीयामरटीकायां (पृष्ठ
३२८) पाठः—'छन्दति छन्दः पद्ये गायत्र्यादौ, अभिलाषेऽकारान्तोऽपि, यथा छन्दावु-

५७. त्रिदि चेष्टायाम् । त्रन्दति ॥६६॥

५८. कदि क्रदि क्कदि आह्वाने रोदने च । कन्दति । कन्दो मूलम् । कन्दुः पाकस्थानम् । कन्दुकम् । कन्दरा^१ । क्रन्दति । आ-
क्रन्दः । ल्युः (द्र० ३ । १ । १३४)—संक्रन्दनः । कदि-क्रदि-क्कदि
एते त्रयोऽपि वैकृत्ये (धा० १।५२०) इति घटाद्यात्मनेपदिनः ॥६७-६९॥ ५

५९. क्किदि परिदेयने । क्किन्दति शोचतीत्यर्थः । आद्यो (१।१५)
ऽनुदास्तेत्-क्किन्दते । क्किन्दते । क्किन्दितः । दिवाद्यौ क्किदू आर्द्रमावे (४।१३३)
क्किद्यति, क्किद्यते । क्किन्नः ॥७०॥

६०. शुन्ध शुद्भौ । शुन्धति । शुधितः । दिवाद्यौ शुध शौचे (४।८३)
शुध्यति, शुद्धः । चुराद्यौ शुन्ध शौचकरणे (१०।२२२) शुन्धयति, १०
शुन्धितः ॥७१॥

६१. उदात्ता उदात्ततः ॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

६२. शीकृ सेचने । इतः श्लावान्ताः (१।८१) त्रिचत्वारिंशदु-
दात्ताः, सेटोऽनुदात्तेतश्चात्मनेपदिनः । शीकते, शीकिता, अशीशीकत् । १५
शीकनम् । शीका । अतिकमिअमि (उ० ३।१३२) इति शीकरः । चुराद्यौ
शीक आसर्पणे (१०।२१९) शीकयति, अशीशीकत् ॥७२॥

६३. लोकृ दर्शने । लोकते, अल्ललोकत् । लोकः । आलोकः ।
चुराद्यौ लोक भासार्थः (१०।१९७) विलोकयति । उलूक ऊर्ध्वलोकनात्^२ ॥७३॥

वर्ती । वस्तुतः छन्दःपदं छदि (छन्द) धातोरपठितादेव निष्पादनीयम्, यथामरटी- २०
कायां स्वामिना व्युत्पादितम् । दैवतब्राह्मणेऽपि छन्दःपदनिर्वचनं 'छन्दांसि छन्द-
यन्तीति वा' (१।३) इत्येवोक्तम् । एतेनापि छदि (छन्द) प्रकृत्यन्तरकल्पना युक्तैव ।

१. कन्दरा = कृत्रिममृहाकारो गिरिविवरः ।

२. अमरटीकायां (पृष्ठ १२७) कीरस्वामी—उल्लति नेत्राभ्यां दहति उलूकः ।
ऊर्ध्वालोकनादिति निरुक्तम् इत्याह । दशपाद्युणाद्विवृत्तौ (३।४६) 'उत्क्रम्य दृष्टि- २५
वेषयमालोकयतीति उलूकः कौशिकः', इत्युक्तम् । अत्र हैमोणादिविवरणम् (सूत्र ६१)
प्रति द्रष्टव्यम् ।

६४. श्लोक संघाते^१ । संहनने, संहन्यमाने च । श्लोके ।
श्लोकः । श्लोकः पथे यशसि च^२ ॥७४॥

६५. त्रेकृ धेकृ शब्दोत्साहे । शब्दस्थौल्ये^३ । चन्द्रो वृद्धावि-
त्याह^४ । त्रेकते, अदित्रेकत । उद्वेकः ॥७५, ७६॥

५ ६६. रेकृ शङ्कायाम् । शङ्कात्र संशयः । रेकते । आतेक संशय
प्राहुः^५ ॥७७॥

६७. शीकृ सेकृ सेकृ [सकि]^६ श्रकि श्लकि गत्यर्थाः । शीकेरर्थ-
भेदात् पुनः पाठः । अत एव चन्द्रो नैनमध्वैष्ट, अन्ये धेकृ इति विकल्पेन
षोपदेशकार्थार्थम पेठुः^७—सेकते, असिसेकत् असिषेकत । अवान्त्यौ
१० तालव्यादी ॥७८-८३॥

६८. शकि शङ्कायाम् । शङ्का परत्रासः । शङ्कते । उणादौ
(द्र० १ । ३६) शङ्कुः^८ । शङ्कुला आयुधम् ॥८४॥

६९. अकि लक्षणे । लक्षणं चिह्नम् । अङ्कते । घञि (३।३।१९)
अङ्कः । श्रोत्र हलः (३।३।१०३) इत्यः—अङ्का । न द्राः संयोगादयः (६।१।३)
१५ इति नो न द्विरुच्यते^९—अञ्चिक्रियते । चुरादौ (१०।३।१३) अङ्कयति ।
प्यासश्रन्थ (३।३।१०७) इति युच्—अङ्कना खड्गादिलालना^{१०} । भन्दि-वाशि
(७० १।३८) इत्युरच्—अङ्कुरः ॥८५॥

१. संघातो ग्रन्थः । स चेदं पठ्यमानव्यापार इति स्वाभ्यादयः, काश्यपाद-
यस्तु ग्रन्थित्वव्यापार इति भन्नातिवत् सकर्मकः । धातुवृत्ति पृष्ठ ५५ ।

२० २. इदं वाक्यममरात्सारि (द्र० अमरकोश ३।३।२) ।

३. उद्वृत्तमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५५) ।

४. त्रेकृ धेकृ वृद्धौ । तान्द्र धा० सू० १।३।३६॥

५. श्लोकांशोऽयमनुपलब्धमूलः ।

६. पुरुषकारे पठ्यते (पृष्ठ ४६) । त्रिचत्वारिंशत्संख्यापूरणार्थमप्यायशयकः ।

७. पुरुषकार इदमुद्वृत्तम् (पृष्ठ ४६) मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ५५) ।

२५

८. शङ्कुः जलजन्तुभेदः, स्थाणुः, शल्यं च ।

९. पुरुषकार इदमुद्वृत्तम् (पृष्ठ ४६), मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा वृ०

पृष्ठ ५५) ।

१०. इदं कचिन्न, अस्पष्टमिदम् ।

७०. वकि कौटिल्ये । वङ्कते । वङ्कः । वङ्कचादौ (द्र० उ० ४।६६)
वङ्किः, पशुः^१ । वकम् वञ्चरेक्^२ (द्र० उ० २।१३) वङ्केस्त्व-
युक्तम्^३ ॥८६॥

७१. मकि मण्डने । मङ्कते^४ । मङ्कन्तः, मङ्कन्ता वस्त्रम् । उणा-
दौ (उ० १।४०) मकुरः^५ ॥८७॥

७२. कक लौल्ये । लौल्यं सतृष्णत्वं^६ चापल्यञ्च । ककते । काकः
पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०९) ॥८८॥

७३. कुक वृक आदाने^७ । कोकते । के (द्र० ३।१।१३५) कुकः
केकरः^८ । संज्ञायां कोकश्चक्रवाकः । उणादौ (द्र० १।५४) कोकिलः ।
वर्कते । वृकः । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः (७।४।१) उर्कत् (७।४।७) वा^{१०}
अवीवृकत्, अववर्कत् । उणादौ^{११} वर्करः ॥८९-९०॥

७४. चक तृप्तौ^{१२} । चकते । चकितः । कठिचिकम्यामोरः (दश० उ०
८।२९) चकोरः । चकिरम्योरुचोपधायाः (उ० २।१४) चुक्रम्^{१३} । चक तृप्तौ
प्रतिघाते च (१।५२९) इति घटादौ मित्—चकयति ॥९१॥

१. हस्तलेखेषु 'पशुः' इत्येव पठ्यते ।

१५

२. नेदमुणादिसूत्रम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिदर्शनमात्रम् ।

३. इदित्वादनुनासिकलोपाप्राप्तेः ।

४. इतोऽग्रे 'मङ्कः' इति कचिदधिकं पठ्यते ।

५. अमरटीकायां क्षीरस्वामी 'मुकुर' इति पठति । तथा चाह प्रक्रियासर्वस्व-
कारः—'अकारं मुकुरस्यादावुकारं दर्दुरस्य च । बभाष पाणिनिस्तौ तु व्यत्येयनाह २०
भोजराट् ॥ (प्रक्रियासर्वस्व उणादिप्रकरण १।४०) ।

६. 'गर्वः' पाठा० ।

७. 'अदत्ते' पाठा० ।

८. (द्र० अमरटीका २।६।४९) 'ऐचाताना' इति लोके प्रसिद्धः ।

९. वेति न सूत्रावयवः, जिप्रतेर्वा (७।४।६) इत्यतो वेत्यनुवर्तते ।

१०. उज्ज्वलदत्तेन 'ऋच्छेरः' (उ० १।१३१) सूत्रे बाहुलकाद मन्दरवर्करा- २५

दिशब्दाः साधिताः । ११. इदं सायणेनोद्धृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ५६) ।

१२. चुक्रोऽल्लव्यञ्जनम् इत्यमरटीकायां (पृष्ठ ३४९) क्षीरस्वामी ।

७५. ककि श्वकि त्रकि दौकृ त्रौकृ श्वक्क वस्क मस्क टिकृ

टीकृ रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कन्ते । कङ्कः । श्वङ्किस्तालव्यादिः ।

दौकते, अडुदौकत् । दौकृ इति दुर्गैः—दौकते । श्वकते । सुश्वानुषिवुश्व-
कीनाम् प्रतिषेधात्^१ सस्वाभावः । टेकते । टीकते, अटिटीकत् ।

५ रङ्कते । बाहुलकात् रधुः । लङ्कते । लङ्किष्योर्नलोपश्च (उ० १।२९)
इति लघु । चुरादौ भासार्यौ (१०।१९७) रङ्कयति लङ्क-
यति ॥१२-१०३॥

७६. लधि भोजननिवृत्तौ च । चाद् गत्यर्थः—नववरो

लङ्घनीयः ॥१०४॥

१० ७७. अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । गत्याक्षेपो वेगगतिर्गमना-
रम्भो वा^२ । अङ्कन्ते । उणादावघम्^३, वङ्कचादौ (द्र० उ० ४।६६)
अङ्किप्रस्थित्येके ॥१०५-१०७॥

७८. मधि कैतवे च । कैतवं व्याजः । मङ्कते । श्वन्तृन्^४ (उ०
१।१५९) इति मघवन् मघवा^५ इन्द्रः ॥१०८॥

१५ ७९. राघु लाघु द्राघु ध्राघु^६ सामर्थ्ये । राघते, लाघते ।
निष्ठायामनुपसर्गात् फुल्लबीज (८।२।५५) इत्युल्लाघः नीरूक्, [अन्यत्र]
उल्लाघित इति स्यात् । द्राघिमन्ये न पेठुः ॥१०९-११२॥

१. 'सुश्वानुषिवुश्वस्कीनां प्रतिषेधः' इति महामाग्ये (६।१।६४) पठ्यते ।

२. 'गतौ गमनारम्भे चेति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) पाठः ।

३. स्वामिनामस्टीकायां (पृष्ठ ३६) 'न जहाति-अघम्' इति व्याख्यातम् ।

४. उणादिवु 'श्वन्तृन्' इत्यपि पठ्यते । अयमेव च युक्तः पाठः । डमो
हस्वादिचि (८।३।१२) इति रुटो निवृत्त्यात् ।

५. मघवन् नान्तस्यैव 'मघवा' पदम् इति ज्ञापनाय प्रातिपदिकस्यापि
निर्देशः । मघवान् इति तु मतुबन्तस्य भवति ।

२५ ६. क्षीरस्वामिना चास्य रूपाणि न निर्दिष्टानि । सायणः 'धावृ
तवर्गचतुर्थादिमपि केचित् पठन्ति' (धा० वृ० पृष्ठ ५७) इत्युक्तवान्, न तु
स्वामीति ।

८०. द्राघु आयासे च । आयासः कदर्थनम्^१ । कौशिकस्त्व-
यामे, वैर्ध्यविशिष्टायां क्रियायामित्याख्यत्^२ । काल्पनिके हि प्रकृति-प्रत्यय-
विभागे द्राघिमादयोः कस्मिंश्चिद् व्याकरणे धातोरेव^३ साधिताः, एवम् नेदिष्ठादयो
नेदल्यादेः^३ । द्राघते, अद्राघत् ॥११३॥

८१. श्लाघु कथने । कथनमुत्कर्षाख्यानम् । श्लाघहुब्स्था (१। ५
४।३४) इति सम्प्रदानम्—चैत्राय श्लाघते । अशश्लाघत् ॥११४॥

८२. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

८३. फक् नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम्, असद्व्यवहा-
रो वा । इतः शिष्यन्ताः (१।९६) पञ्चचत्वारिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । १०

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) प्रौढमनोरमावां (पृष्ठ ५५८) च ।

२. 'धातुष्वेव' पाठा० ।

३. नामानि सर्वाणि धातुजानीति नैरुक्तानां प्राचां वैयाकरणानां च मतम् ।
औत्तरकालिकैस्तु वैयाकरणैरुत्तरीत्तरं नाम्नां धातुजत्वं विहाय तद्धितान्तत्वं स्वीकृतम् ।
यथा गोमयपदस्य 'गोम उपलेपने' इति चौरादिकाद् (१०।२६१) धातोर्निष्पत्तौ सम्भ- १५
गर्थसिद्धौ सत्यामपि 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इत्यनेन गोप्रातिपदिकान् निष्पत्ति-
रुक्ता, तथा सति माहिषगोमये लक्षणा कर्तव्या भवति (धातुजत्वे तु न लक्षणाया
आवश्यकता) । एवं वध्यशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि वार्तिककारेण 'तदधितो वा' (महा० ३।
१।९७ वा०) इत्यनेन तद्धितान्तत्वमपि प्रतिपादितम् । अपि च 'होमी' पदं पाणिनीय-
लक्षणेन होमोऽस्यास्तीत्येवं तद्धितान्तं प्रतीयते, परन्तु यास्केन 'सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतो- २०
ऽन्यैकपदिकाः, यथा..... दर्वी होमी' (नि० १।१४) इत्यस्मिन् वाक्ये कृदन्तत्वं
प्रतिपादितम् । अपि च काशकृत्स्नधातुपाठस्य कञ्छटीकायां काचित् प्राचीना टीकाम-
श्रित्य बहूनां तद्धितप्रत्ययान्तत्वेन मन्यमानानां पदानां कृदन्तत्वं प्रतिपादितम् ।
यथा—युत धातोः योतनं योतनीयं युत्यं यौत्यम् (पृष्ठ १३०) एवं रुचधातोः रौच्यम्
(पृष्ठ १३०) मिदेः मेचं मैद्यम् (पृष्ठ १३१) घुटेः घुत्वं घौत्थ्यम्, रुटेः रौत्थ्यं २५
रौत्थ्यम् (पृष्ठ १३१) चोरयतेः चौर्यम् (पृष्ठ २५२) । इत्थमेव कस्मिंश्चित् प्राचीने
व्याकरणे द्राघिमादयो द्राघतेः, नेदिष्ठादयश्च नेदल्यादेर्निरुक्ताः स्युः । यथायथा
हि लोके यौगिकार्थपरिज्ञानशक्तेरभावः संजातस्तथातथा शब्दा रूढत्वमापन्नाः ।

फकति । फकिता । फकितम् निर्गीर्णम् । फका, फकिका^१ ॥११५॥

८४. तक हसने । सहन इति दुर्गः^२ । तकति ॥११६॥

८५. तकि कृच्छ्रजीवने । आतङ्कति । आतङ्कः ॥११७॥

८६. शुक गतौ । शोकति । के (द्र० ३।३।१३५) शुकः^३ ।

५ उणादौ (२।२८) शुक्लशुक्लौ ॥११८॥

८७. बुक्क भाषणे । भषण इत्येके^४ । बुकति, श्वा । बुक्का
सुगन्धद्रव्यपिष्टम्^५ ॥११९॥

८८. खर्व हसने । खर्वति । खर्वा भगास्यम् । खर्वेति
दुर्गः । खर्वखटो दढः ॥१२०॥

१० ८९. ओखू राखू लाखू द्राखू भ्राखू शोषणालमर्थयोः ।
ओखति । एङि पररूपम् [६।१।९४] प्रोखति । ओखाञ्चकार । उयोखेति

अत एव पाणिनिना भौगिकत्वेन प्रतिज्ञाता पाचकयाजकादयः शब्दा अप्सुत्तरकाले
रूढत्वेन स्वीकृताः । अतएव च कातन्त्रीयकृद्व्याख्यानांरम्भे दुर्गसिंहेनोक्तम्—

“वृक्षादिवदमी रूढा कृतिना न कृता कृतः । कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रति-

१५ पत्तये” ॥ इति ॥

१. इदं क्वचिन् ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ४७) तु “क्षीरस्वामी सहन इत्युक्त्वा हसन इति दुर्गः”
इत्येवं विपरीतमुद्धृतम् ।

३. अत्राह सायणः— अस्मिन् (शुक धातौ) हि सति शुकवल्कोत्काः (उ०
२० ३।४२) इति शुभेः कनि मलोपे शुकशब्दनिपातनमनर्थकं स्यात्, इयपधलक्षणेन क-
प्रत्ययेनैव सिद्धत्वात्, तथा शुकेरग्विधानेनापि शुक शब्दसिद्धये ऋग्रेन्द्रादौ शुचेर्नि-
पातनमनर्थकं स्यादित्यस्य पाठोऽनार्थ इव प्रतीयत इति । यद्युपादिपदसिद्धिं प्रमाणी-
कृत्य धातूनामनार्थत्ववचनं युक्ते स्यात्तर्हि बहुनामविगीतत्वेन पठितानां सायणेन
स्वीकृतानां च धातूनामनार्थत्वं सिद्ध्येत । एवमेव सर्वैः प्राचीनैः पाणिनीयैरितरैश्च
२५ वैयाकरणैरविगीतत्वेन स्वादौ पठितस्य कृजः सायणेन प्रत्याख्यानं कृतम् (प्लेद्विषये
तत्प्रकरण एव विस्तरेण वक्ष्यते) । तस्माच्चिन्त्योऽयं पन्थाः ।

४. इदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४६) उद्धृतम् ।

५. क्वचिन् ।

भ्रान्तः^१ । मा भवान् ओचिखत्^२ । ऋदित्वादेवौदित्वं नास्ति साह-
चर्यात्^३ ॥१२१-१२५॥

९०. शाखुं श्लाखुं व्याप्तौ । शाखति, अशशाखत् । शाखा ।
शाखोटो^४ वृक्षः ॥१२६, १२७॥

९१. उख उखि वख वखि मख मखि नख णख णखि रख रखि
लख लखि इख ईखि वलग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि
श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः । ओखति, प्रोखति । उखा
स्थाली । उखिरिदन्तोऽनार्थः, न्यूका ओङ्काराः बोद्धव्येयाद्यर्थमुन्नीतः ।
मखति । मखः । मङ्कति । मङ्को वन्दी । छिन्नखिर णोपदेश-
विकल्पार्थः—प्रनखति, प्रणखति । एखति । इदनुबन्धत्वाद् इङ्कती-^{१०}
त्येके । प्रेङ्कति । प्रेङ्का । वलगति । वलगः, वल्गा । रङ्कति । रङ्कः ।
लङ्कति । लङ्कः खञ्जने पक्षयिशेषेऽयं रूढः । लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोः
(६।४।२० वा०) नलोपाद् विलगितः पशुः । अङ्कति । अङ्कम् । अङ्गेर्नलोपश्च
(उ० ४।५०) इत्यग्निः । अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरत् (उ० ३।१३४) अङ्गारः ।
अतन्यञ्चि (उ० ४।२) इत्यङ्गुलिः । अमेर्युरिरश्च लो वा (द्र० उ० १।४५) इति^{१५}
व्युत्पत्त्यन्तरेण निरुढादीनां प्रकृतिप्रत्ययौ यथाकथंचित् कल्पनीयौ इति ज्ञायते^१ ।

१. कोऽत्र भ्रान्त इति न ज्ञावते । इजादिगुरुमत्त्वादामा भवितव्यम् ।

२. 'ओचिखत्' पाठा० । अयं चापपाठः ।

३. ऋकारौकारयोरित्वेऽनङ्को धातुः स्यात् ।

४. 'शाखोटकः' पाठा० ।

२०

५. द्र० काशिका १।२।३४ ॥ षोडश न्यूङ्गसंज्ञका ओङ्कारा आश्रयायन-
श्रौतसूत्रे (७।११) व्याख्याताः । ते तत्रैव द्रष्टव्याः । कथमुखिरनार्थ इति तु न
व्यवतीकृतं स्वामिना ।

६. उणादौ निरुढानामेव शब्दानां स्वरवर्णान्तपूर्विज्ञानार्थं व्युत्पादनमित्याधु-
निकानां वैयाकरणानां मतम् । स्वाभिदयानन्दसरस्वती तु स्त्रोणादिकोशव्याख्यायां^{२५}
प्रतिपदं यौगिकार्थं रूढार्थं च प्रदर्शितवान् । तेन तन्मत उणादौ न केवलं निरुढ-
पदानामेव व्युत्पादनम् । नैगमरूढिभवं हि सुसाधु, नैगमा रूढिभवाश्च कथं साधवः स्यु-
रिति वदता महाभाष्यकारेण उणादौ न केवलं रूढानामेव व्युत्पादनमपि तु नैगमाना-

वङ्गिर्गतिवैकल्ये रूढः—वङ्गति, वङ्गः । मङ्गेरत्तच्छ्रुत् (दश० उ० ८।१२३) मङ्गलम्
तमिः स्खलने रूढः—तङ्गति । इङ्गति, इङ्गितम् । आलिङ्गति, लिङ्गम् ।
चुरादौ लिङि चित्रिकरणे (१०।१८३)—लिङ्गयति । द्रमिडानाम् रिखि-
रपि—रिङ्गति, रिङ्गणम् स्खलनम्^३ । वगीति च चन्द्रः (च० धा०

१।३८) वङ्गति ॥१२८-१५५॥

९२. त्वमि कम्पने च । त्वङ्गति ॥

९३. युमि जुमि वुमि^३ वर्जने । युङ्गति । जुङ्गति । जोङ्गनी
सुवर्णकारमाण्डम् । भुमि भर्जन इत्येके ॥१५६-१५८॥

९४. दधि पालने च । चकाराद् वर्जने च—दङ्गति ॥१५९॥

१० ९५. घग्घ हसने । घग्घति । घग्घरी कलशी^४ । गादिरित्ये-
के—गग्घति । कण्ठो द्वावप्याह ॥१६०॥

९६. शिधि आम्राणे । आम्राणं गन्धोपादानम् । शिङ्गति ।
आणको लूशिद्धिधाञ्भ्यः (द० उ० ३।२७) शिङ्गाणकः पीनसः^५ ॥१६१॥

९७. उदात्ता उदात्तेतः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

९८. वर्च दीप्तौ । इत ईजान्ता (१।१२२) विशतिः, सेटः
आत्मनेपदिनश्च । वर्चते, वर्चिता । सुवर्चिका टङ्कनम्, सुवर्चला
शाकम् । असुत् (द० उ० १।४९) वर्चः—अशुचितेजसी ॥

२० ९९. पच सेचने । सचते, असीषिचत् । सितनिगमिसचिमसि (तु०
उ० १।६९) इति तुन्—सक्तयः । पच समवाये (धा० सू० १।२८५ व्याख्या)

मपि, ते च नैगमा यौगिका पच, न रूढा इत्युभयमपि प्रतिपादितम् । अथ विशेषोऽस्मत्सं-
पादितायां दशपायुषादिवृत्तेरुपोऽवति (पृष्ठ १०, २१) द्रष्टव्यः ।

१. 'द्रमिडास्तु रिखमपि पठन्ति' इति सायण आह (धा० वृ० पृष्ठ ५९) ।

२५ २. 'लेलनम्' पाठा० ।

३. 'रुमि' इति मैत्रेयसायणादयः ।

४. 'कलशिः' पाठा० ।

५. प्रतिश्यायस्तु पीनस इत्यमरः (२।७।५९)

६. पूर्वप्रवृत्तकान्यायां ११४ धातुसंख्यायामेतत्प्रवृत्तकस्य ८३ सूत्रव्या-
ख्योक्तापाः ४५ धातुसंख्यायाः सम्मेलने (११४ + ४५ =) १५९ संख्या भवति ।

अस्मात्—सचति, सचिवः^१ ॥१६३॥

१००. लोचृ दर्शने । लोचते, अलुलोचत् । आलोचितः, लोच-
नम् । लोचकः—स्त्रीशिरोवस्त्रम्, शिरस्त्रञ्च । श्रादौ माषार्थः (१०।११७)
आलोचयति, आलोचना ॥१६४॥

१०१. शच व्यक्तायां वाचि । तालव्यादिः । शचते । शची ॥ ५

१०२. श्वच श्वचि गतौ । श्वचते, श्वचते^२ ॥१६६, १६७॥

१०३. कच वन्धने । कचते । कचः, काचः । काचरः । कच
शब्द उदातेत्^३—कचाति खच इति लौकिकोऽस्ति^४ ॥१६८॥

१०४. कचि दीप्तिबन्धनयोः । कचते, कञ्च्यते । काञ्च-
नम् । काञ्चिकम् । काञ्ची । आचः कचिरिवित् परस्त्वनिदिदित्येके^५ ॥ १०

१०५. मच मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः कथनञ्च^६ ।
मचते । मुचेति चन्द्रः (तुञ्च०धा० १।३५९) मोचते । मुञ्चते^७, मुञ्च्यते ।
तुदादौ घृष्ट मोक्षणे (६।१३१) मुञ्चति, मुञ्च्यते ॥१७०, १७१॥

परमत्र १६१ जायते । अतोऽत्र कौचिद् द्वौ धातु अधिकौ पठितौ ।

१. क्षीरतरङ्गिण्यां नायं कचित् साक्षात् पठ्यते । 'षप समवाये' (१।२८५) १५
इत्यस्य व्याख्याऽत्र द्रष्टव्या । सायणस्तु डुपचष् पाके (१।७१८) इत्यस्मादनन्तरं
'षच समवाये' इति पठति (धा० वृ० पृष्ठ० २०२) ।

२. इतोऽग्रे 'शचि श्वचीति कौशिकः' इत्यधिकः कचित् पाठः ।

३. अग्निमेषु परस्मैपदिषु चान्तेषु धातुषु 'कच' धातुः क्षीरतरङ्गियामन्याषु च
धातुवृत्तिषु न पठ्यते ।

४. धातुपाठेष्वपठितोऽपि लोके प्रयुज्यत इत्यर्थः । अपरे लौकिकशब्दस्य
प्राकृत इत्यर्थः प्रतिजानते । तच्च, संस्कृतशब्दानां साधुत्वान्वाख्यानं प्राकृतानामपभ्रंश-
भूतानां शब्दानामन्वाख्यानस्य प्राप्तिसंभवात् ।

५. सायणस्तु 'कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः' इत्येवं पठति । मैत्रेयस्तु काचि न
पपाठ । काञ्चनं काञ्ची इत्युभयत्रान्येषामपि दृश्यते (६।३।१३७) इति दीर्घत्वमाह (धातु- २५
प्रदीप पृष्ठ १९) ।

६. पाठोऽयं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६१) उद्धृतः । मैत्रेयस्तु कल्कनं दम्भः शास्त्रं
चेत्याह (धा० प्र० पृष्ठ १९), दीक्षितस्तु कथने चेत्याह (सि० कौ०) ।

७. उद्धृतमिदं पुस्तककारे (पृष्ठ ३९) ।

१०६. मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । मञ्चते । मञ्चः । उणा-
दौ मञ्चुका खट्विका । मञ्चिकेति सम्भाः ॥१७२॥

१०७. पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते, प्रपञ्च्यते । अच्—
पञ्चः । पञ्चिका^१ न्यासः । पञ्च । पञ्चालाः । घञ्—पङ्कः । चुरादौ पचि
५ विस्तारवचने (१०।१०१) प्रपञ्चयाति । एरजयन्तानाम्^२ इत्यस्य प्रायिकत्वात्
प्रपञ्चः, अस्य तु घञि कुत्वं स्यात् । दुर्गोऽद्वन्तमाह ॥१७३॥

१०८. षट्च प्रसादे । स्तोचते । घञि—स्तोकः^३ ॥

१०९. ऋज गतिस्थानार्जनोर्जनेषु । ऊर्जनम् प्राणनम् ।
अर्जते, उपाजते, आनृजे । अन्ये तूद्विक्तोद्वेकार्थं हलादिमेनं मन्यन्ते^४ ॥

११०. ऋजि भृजी भर्जने । भर्जनं पाकप्रकारः । ऋजते,
आनृजे^५ । उणादौ (द्र० ४।२२) ऋजीकम् पिष्टपचनम् । भर्जते । घञ्

१. पञ्चिका स्थाने पञ्जिका शब्दोऽपि प्रयुज्यते ।

२. महामाष्ये नैतादृशं किञ्चिद् वचनमुपलभ्यते । काशिकाकारोऽपि 'उञ्छा-
दीनां च' (६।१।१६०) सूत्रवृत्तौ 'एरजयन्तानाम् इति वचनात्' इत्येवं स्मरति ।

१५ मूलमस्य मृग्यम् ।

३. 'स्तौति स्तोकम्' इति क्षीरस्वाम्यमरटीकायाम् (पृष्ठ २४९) । निरुक्ते
(२।१) तु 'अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकता तर्कितः' इति
ब्रुवता यास्केन श्रुतिर् चरणे इत्यस्मात् स्तोकपदानिष्पत्तिरुक्ता ।

४. 'ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः' (धातु० वृत्ति पृ० ६२)

२० 'तथैव पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) ऽपि । प्रौढमनोरमायां (पृ० ५५९) क्षीरस्वामिप्रश्नतयस्तु
अर्जनेष्विति पेठुः' इति मुद्रितोऽपपाठो बोध्यः ।

५. 'ऋज' स्थाने 'रिज' इत्यर्थः ।

६. 'आनृजे (१, आनृजे) इति सम्मतातरङ्गियोः, तदसत् । नुम्बिधानुपदेशि
वद्वचनात् । अत एव काश्यपमैत्रेयादयः आममेव (ऋञाचके) सर्व उदाजहुः' इति सायण

२५ (धा० वृ० पृ० ६२) । मैत्रेयस्वाह—'नुमागमनिमित्ताऽपि यस्य शुरुमत्ता ततोऽप्या-
मवति, यथा इन्द्राश्चकार । केचित्तु आनृजे इति प्रयुदाहरन्ति । तत्रेन्धिभवतिभ्यां^६
(१।२।६) इन्धिग्रहणेनानित्य आम् इति हापितम् । तदनित्यमाप् इति न भवतीति
यथाकथञ्चित् समाधेयम्' इति (धा० प्र० पृ० २०) ।

(द्र० ३।३।१९) भर्गो रुद्रः । ईदित्वाद् (द्र० ७।२।१४) भुक्तः^१ । भृष्टम् भ्रस्जेः (६।४) रूपम् । अभीभृजत्, अबभर्जत् । ऋदुपधाच्चाकल्पितेः (३।१।११०) क्यप्—भृज्यम् । अवश्यभर्ज्यम् एय आवश्यक (७।३।६५) इति कुत्वाभावः । उणादौ भर्जूरभ्योः ॥१७६, १७७॥

१.१.१. एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ । एजते । एङि पररूपम् (६।१।९४) ^४ प्रेजते । मा भवानेजिजत् इत्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च द्विवचने कृते ह्रस्वप्रसङ्गाभावात् ऋदित्वं व्यर्थमिति न वाच्यम्, ओणृज्ञापकात्^३ । अनुपसर्गाद्विभक्त्यन्तः (३।१।१२८) इति शः—उदेजयः । एजृ कम्पने (१।१।४७) अस्मादेजति, तथा एजेः लृश् (३।२।२८) अङ्गमेजयः । भ्रेजते, भ्राजते, भ्राजमास-माषदीप (७।४।३) इति विकल्पेनात्वम्^५—अयभ्राजत् अबिभ्रजत् । भ्राजृ-भ्राशृ १० (१।५।६४) इति वक्ष्यते, तस्य फणादित्वाद् वैत्वाभ्यासलोपो प्रयोजनम्—भ्रेजे, बभ्राजे, तथा वृथभ्रज (८।२।४६) इति षः, राजृसहचरितस्य यथा स्यात्—याम्राष्टि । अस्य तु वाम्राक्तिः^६ । आजमासधूवि (३।२।१७७) इति क्तिप्—विभ्राद् । नभापनपात् (६।३।७५) इति प्रकृतिः^७ । भुवध (३।२।१२८) इति चकारादिष्णुच्^८—भ्राजिष्णुः । रेजृ इति च चन्द्रः^९ (च० धा० १५ १।३६४) ॥१७८-१८०॥

१.१.२. ईज गतिकुत्सिनयोः । ईजते, वीज्यते । ईजीति दुर्गः—ईजते । बीजरलौकिका^१दवीजयत् ॥१८१॥

१. श्रीवितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इत्येनेङागमाभाव इत्यर्थः ।
२. द्र० अमरकीरटीका (वैश्यवर्ग ४७) अभ्युपपदव्याख्यानं । २०
३. द्विवचनात् पूर्वं ह्रस्वत्वं प्रवर्तत इति शेषः ।
४. नायं विकल्पेनात्वं विधत्ते, तेन 'विकल्पेन ह्रस्वत्वम्' इति याच्यम् ।
५. मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ६३) ।
६. नञो नकारस्य प्रकृतिभावः इत्यर्थः ।
७. यथोक्तं काशिकायाम्—'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहित- २५
चन्दनेन' इति ।
८. अथोक्तं धातुवृत्तौ—अत्र रेजिरपि कश्चित् पठ्यते, तदनार्थमिव (पृ० ६३) ।
९. बीजधातुः शास्त्रेष्वपठितोऽपि लोके लब्धप्रचार इत्यर्थः । 'संवीजते' इति

११३. उदात्ता अनुदात्तैः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

११४. शुच शोके । इतो व्रजान्ताः (११५८) ब्राससतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । शोचति, शोचिता । शोकः । शोच्यमिति^१ कुत्वं नेष्टुं, ण्यन्तस्य वा रूपम् । कुचङ्कम्य (३।२।१५०) इति युच्—शोचनः । इष्टुपधात् किः^२ (चान्द्र उ० १।५२) शुचिः । अर्चिशुचि (उ० २।१०९) इतीस्—शोचिर्दीप्तिः ॥१८२॥

११५. कुच शब्दे तौरे । कोचति, कुच सम्पर्चने^४ (धा० सू० १।५२५) इत्यर्थभेदार्थं ज्वलादौ पठिष्यते । उवुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतर-
१० स्याम् (१।२।२९) इति किस्वं वा—संकुचितं, संकोचितम् ॥१८३॥

११६. कुन्च^५ गतौ । कुञ्चति । कुङ् । कुञ्चा । अञ्चुयुजि-कुञ्चाम् (३।२।५९) इति निपातनान्नलोपाभावः । प्रज्ञादिभ्योऽण् (५।४।३८) कौञ्चः ॥१८४॥

११७. कुन्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः । गतेः कौटिल्ये द्रव्या-
१५ ल्पत्वे च^६ । कुञ्चति, कुञ्चितम् । कुञ्चिका । कुक्^७ । कुञ्चेर्षुलि

प्रयोगस्तु जाम्बवतीविजये दृश्यते । यथा—‘असौ गिरेः शीतलकन्दस्थः पारावतो मन्मथचाद्रुदत्तः, घर्माससाङ्गी मधुराणि कूजन् संवीजते पक्षपुटेन कान्ताम्’ इति ।

१. ‘शोच्यमिति निपातनात्’ इति पाठा० । शोच्यपदस्य कुत्राप्यनिपातनादप-पाठोऽयम् । ‘अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्’ (गीता २।११) इत्यादिषु शोच्यपदस्य दर्शनात्

२० ‘कुत्रं नेष्टुम्’ इत्येव युक्तः पाठः ।

२. इदं सूत्रं सर्वेषु पाणिनीयोपादिपाठेषु न दृश्यते । चान्द्रपाठेन सहैवं संवदति ।

३. कुच गताविति स्वामी (धा० वृ० पृ० ६३) । अत्र तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. ज्वलादौ (१।५९५) तु ‘कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु’

२५ इति यज्यते ।

५. कुन्चेत्यादिषु धातुस्वरूपप्रदर्शनार्थं परसर्वणमकृत्वा नकारनिर्देशः कृत इति बोध्यम् । प्रयोगावस्थायां तु परसर्वणं भवत्येव ।

६. ‘गतौ कौटिल्ये द्रव्याल्पत्वे चेति क्षीरस्वामी’ (पृ० ६३) इत्येवं धातुवृत्तौ पाठ उपलभ्यते ।
७. किपि नलोपे रूपम् ।

नलोप इष्टः^१—संकोचकः । एवमपि न धातुलोप आर्धधातुके (१।१।४) इति निषेधः स्यात्, तस्मादेतत् कुचेः (१।१।५) रूपम् । चान्द्रमुदिस्त्वमतन्त्रम्^२ (च० धा० १।४७), यत् कालः सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनमदात्^३ उदुपथत्वम् अकिक्त्वस्य निकृष्टिते (महा० १।१।३८) इति । यदि चायमुदित स्यात्, इडागमोऽव न स्यात्^४ ॥१८५॥

५

११८. लुन्च अपनयने । अनुपयुक्तापासने । लुञ्चति । वञ्चि-
लुञ्चयुतश्च (१।२।२४) इति क्त्वा निष्ठा च वा कितौ—लुञ्चित्वा, लुञ्चित्वा,
लुञ्चितः, लुञ्चितः ॥१८६॥

११९. अन्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति । आनञ्च । अक्त्वा,
अञ्चित्वा, उदितो वा (७।२।५६) इद् । अञ्चेः पूजायाम् (७।२।५३) इति क्त्वा- १०
निष्ठयोर्नित्यमिद्—अञ्चित्वा गुरुन्, अञ्चितो राजा, अन्यत्र यस्य विभाषा
(७।२।१५) इति निष्ठायां नेट्—समकौ शकुनेः पादौ, अञ्चोऽनपादाने (८।२।
४८) इति नत्वम्, अपादाने तु—उदक्तम् उदकं कृपात् । अनिदितां हल
उपधाया क्लृप्ति (६।४।२४) इति नलोपो नाञ्चः पूजायामिति (६।४।३०) नास्ति
—अञ्चिता गुरवः । नावञ्चेः (उ० १।१७) इति कुः—न्यङुः^५, न्यङ्कादि- १५
त्वात् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम् । वृक्षशुनोरन्यत्र—न्यञ्चुः स्वेदविन्दुः ।
उदङ्कोऽनुदके (३।३।१२३) साधुः, उदके तु ल्युट्—उदञ्चनी जलीखरणी ।
आलिङ्गदधृण् (३।२।५९) इति क्तिप्, उगिदच्चां (७।१।७०) इति लुम्—प्राङ् ।

१. प्रयोगप्राचुर्यदर्शनादिति शेषः ।

२. धातुवृत्तौ 'अत एव उदित्पाठिनौ चन्द्रतरङ्गिणीकारौ प्रत्युक्तौ' इति २०
पठ्यते' (पृष्ठ ६४) । अत्र तरङ्गिणीकारस्योद्धेतोऽयुक्तः, क्षीरस्वामिना तूदित्पाठः प्रत्या-
ख्यायानुदित्पाठस्य व्यवस्थापनात् ।

३. 'अधात्' पाठा० ।

४. यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निषेधात् इति शेषः ।

५. कुरङ्गसदृशो विकटबहुविषाणः [मृगविशेषः] इत्युद्गाहदयस्य हेमाद्रि- २५
टीकायां, सूत्रस्थान ३।५० । न्यङ्कोर्विकारो नैयङ्कव इति पाणिनीयाः, न्याङ्कव इत्यापिश-
लाः । अत्र विशेषः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये
(पृष्ठ २२) द्रष्टव्यः ।

घमि—पर्यङ्कः, पत्यङ्कः^१ । उदकमिति निपातितम्^२ ॥१८७॥

१२०. वनचु, चनचु, तनचु, त्वनचु, मुचु^३, म्लुचु गत्यर्थाः ।

वञ्चति । यङि अभ्यासस्य दीर्घे प्राप्ते नीग्वञ्चसंमुखं (७।४।८४) इति नीगागमः—घनीवच्यते । वदितो वा (७।२।५६) इति वेद्—वक्त्वा, वञ्चित्वा, [वञ्चिता] वञ्चिलुभ्युतश्च (१।२।२४) इति वा कित्स्वम्, वेदत्वाद् यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेद्—वक्तः । वञ्चितस्तु चुरादौ वञ्च प्रलम्भने (१८।१५०) इत्यस्मात् । गृध्रिवभ्योः प्रलम्भने (१।३।६९) तङानौ—बालं वञ्चयते । नेह—अहिं वञ्चयति । स्फायि (उ० २।१३) इति रक् वकम्, न्यङ्कादिः (द्र० ७।३।५३) । घमि वञ्चेतीति (७।३।६३) इति कुत्वं १० नास्ति—वञ्चं वञ्चति वणिजः^४ । चञ्चति । चञ्चा तृणपुष्पः । चञ्चुल्लोडिः, चञ्चलश्चपलः । चाचलस्तु चले (धा० १।५।६९) रूपम् । तञ्चेत्तक्रम् । ओचति । मलिनं म्लोचति, मलिम्लुचश्चौरः । जृस्तम्भुबुञ्जुबुमुञ्जुलुबुलु-भुञ्जिभ्यश्च (३।१।५८) इत्यङ् वा—अभ्रुचत्, अम्रोचीत्, अम्लुचत्, अम्लोचीत् ॥१८८-१९३॥

१२१. शुचु म्लुचु कुञ्जु खुञ्जु स्तेयकरणे । अभ्रुचत्, अम्रो-चीत्, अम्लुचत्, अम्लोचीत् । घञ्—ग्लोचः, न कादेः (७।३।५९) कृत्वा-भावः । १९४-१९७॥

१२२. म्लुनचु पस्ज गतौ । न्यग्लुचत्, न्यग्लुञ्चीत् । सज्जति, सिसज्जिषति, सिसज्जयिषति । सज्जः सज्जितो हस्ती । कापि तङानौ^५—
२० प्रकृतेर्युष्मद्भाः सज्जन्ते गुणकर्मसु (गीता ३।२९), सज्जमानमकार्यं भविति,

१. परेश्व घाङ्कयोः (८।२।२२) इत्यनेन सत्वविकल्पः ।

२. 'उदकं च' इत्युणादिसूत्रेण (२।३।९) इति शेषः ।

३. इतोऽग्रे 'मुञ्चु म्लुञ्चु' इत्यधिकौ कचित् । प्रकृतसूत्रव्याख्यायामनयो-
बदाहरणादर्शनान्तेमौ स्वामिसम्मतविति स्पष्टम् ।

४. प्र० काशिका ७।३।६३ ।

५. अत्राह सायणः—'अतोऽस्यात्मनेपदं दूषयन्तो वर्धमानवीरस्वाम्यादयः
एव दुष्टाः' (धा० वृ० पृ० ६७) । वीरस्वामिनात्वस्यात्मनेपदित्वमत्र स्वीकृतम्, न तु
दूषितम् । अतः सायणीयो लोच्यन्त्यः ।

(का० नीति, ४।४१) । चान्तोऽयमिति शिवः^१—सञ्चति ॥१९८, १९९॥

१२३. गुञि अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्जितम्, गुञ्जा ।
अनिदिदित्येके^२—गोजति । जुगोज ॥२००॥

१२४. अर्च पूजायाम् । अर्चति, आनर्च । अर्चितः । अर्चा ।
यजयाचरुचप्रवचर्चश्च (७।३।६६) इति कुत्वाभावः, अर्च्यः । येषां मतेऽत्र ५
ऋचेर (आ० ६।२२) ग्रहणम्, तत्पक्षे अर्च्यः । अर्चिगुचिद्वयपि (उ० २।
१०९)—इतीस्—अर्चिः । अर्च्यत इत्यर्कः^३ । चुरादौ (१०।२०३)
अर्चयति ॥२०१॥

१२५. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छति । म्लेच्छनम्,
म्लेच्छः । म्लेच्छो ह वा एष योऽपराधः, न म्लेच्छितवै, नापभाषितवै^४ । दुग्धस्वान्त- १०
धान्त (७।२।१८) इत्यविस्पष्टे म्लिष्टम् साधु, म्लेच्छितमन्यत् ॥२०२॥

१२६. लल्ल लाळि लक्षणे । लक्ष्णं चिह्नम् । लल्लति,
लाळति । लाळनम् ॥२०३, २०४॥

१२७. वाळि इच्छायाम् । वाळति । वाळितम्, वाळ्ळा ॥

१. 'अति नः सञ्चतो नय' (ऋ० १।४२।७) इत्यादिषु चान्तोऽपि दृश्यते । १५

२. अयं महाविद्याकरणः शिवस्वामी । उत्तरत्र (५।१०) अप्ययं ग्रन्थकृता
स्मर्यते । शिवस्वामिनो विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे
(पृष्ठ ४३९) विस्तरा उक्तम् । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३. मतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६७) पुरुषकारे (पृष्ठ ६०) चोद्धृतम् ।

४. इदं काशिकाकारमतम् (काशिका ७।३।६३) । अर्चतेग्रहणे 'प्रवचर्च २०
इत्यत्र कथं सन्धिरिति नोक्तं स्वामिना ।

५. धञि रूपम्, उ० ३ । ४० द्रष्टव्यम् ।

६. महाभाष्ये (आ० १ पा० १ आ० १) त्वेवं पठ्यते—'तेऽसुरा हेलयो हे-
लय इति कुर्वन्तः परा वधुः । तस्माद् ग्राहणेन न म्लेच्छितवै, नापभाषितवै । म्लेच्छो
ह वा एष यदपराधः ।'

७. म्लेच्छितम् = म्लेच्छाचरणम् ।

१२२. हीछ लज्जायाम् । हीच्छति, जिहीच्छ

१३०. हुर्छा कौटिल्ये । हूर्छति, वोरुपधायाः (७१२।१६) इतीण् नास्ति-
४।२१) रदाभ्यां निष्ठातो नः (८।२।४२) विमाषा भावादिकम्
। वेद्, हूर्छितमनेन, हूर्णम्, प्रहूर्छितः, प्रहूर्णः । किप्—

१३१. मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति, म-
र्द्धमदाम् (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं नास्ति, मूर्तः । क्ति
३।३।५४) मूर्तिः, मूर्छितमनेन, मूर्तम्, प्रमूर्छितः, प्र
न इति तारकादित्वात् (द्र० ५।२।३६) इतच् ॥२०९

१३२. स्मूर्छा विस्मृतौ^१ । स्मूर्छति । स्मूर्छा ।
ते दुर्गः—स्फूर्छति, स्फूर्णः ॥२१०॥

१३३. युछ प्रमादे । युच्छति ॥२११॥

१३४. उछि उज्छे । उज्छ उच्चयनम् । उज्छ
ः । उज्छितः । शिलोज्छनम्, शिलोच्चयनमित्यर्थः ।

१३५. उछि विवासे । विवासो विनाशः समा-
च्छति । उष्टः । 'रजन्यां व्युष्टायामुषसि जनयामास तनयम्'^२

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

२. अयं भावः—तस्मात् पदेन पूर्वसूत्र (७।४।७०) वि-
र्णात् नात्र नुडागमः । अत्र तु स्वाभाविक एव दीर्घ आकारः,
हितः ।

३. 'विस्मृतौ' पाठा० ।

षष्ठः परिच्छेदः

गर्भन्यासानन्तरं साङ्गोपपीठाधिष्ठानादिके निर्मिते, ततः विमाननिर्माणारम्भे मूर्ध्नेष्टकाविधिः प्रसज्यत इति तत्रवतारयति अथेति—
मूर्ध्निर्म्भेष्टका मूर्ध्नेष्टकाः । तासां स्थापनपद्धतिरत्र मूर्ध्नेष्टकाविधिरुच्यते ।
अयं तदनन्तरभाविनां स्थूपिकाकीलादीनामुपलक्षणम् ।

आस्तीर्येति—स्त्रण्डिलोपरि दर्भान् यथायोगं विन्यस्येत्यर्थः । नपुंसकेष्टका इति—नादहीनया नपुंसकशिलया कृता इष्टका नपुंसकेष्टकाः । आभिरेव मूर्ध्नेष्टकाः कर्तव्याः । यद्विकारा प्रथमेष्टकाः कृताः मूर्ध्नेष्टकाश्च तद्विकारा एवेति नियमः । किं तु स्त्रीशिलया प्रथमेष्टकाः नपुंसकशिलया मूर्ध्नेष्टका इत्यनयोर्भेदः । सम्पाताज्यमिति—होमसमये प्रत्याहुति सम्पत्तदाज्यं सम्पाताज्यमित्युच्यते । तेन = सम्पाताज्येन, ताः = चतस्रः मूर्ध्नेष्टकाः याश्च द्वितीयवेदिकास्थस्थण्डिलोपरि शायिताः । पूर्वायतानीति—प्रतीचीतः प्राचीं प्रति विस्तृतानि । उदगायतानीति—अवाचीतः उदीचीं प्रति विस्तृतानि सूत्राणीति शेषः । निपातयेदिति—मण्डलरचनोपयोगिस्फुटरेखाङ्कनं यथा भवेत् तथा सूत्राणि आस्कालयेदित्यर्थः । आस्कालनेन सूत्रगतं पिष्टं गन्धं वा भूमौ रेखारूपेण पतति । येन वा कोष्ठविज्ञानं सुलभं भवे-
दाचार्यस्य ।

श्वभूत इति—यद्रात्रावाचार्यः मूर्ध्नेष्टकाधिवासमण्डपेशयिष्ट तदपेक्षया द्वितीयदिवस इत्यर्थः । महादक्षिणामिति—गोमूर्हिरण्यादिविविधोत्तमद्रव्ययुता महादक्षिणा तमित्यर्थः । चतुरस्रमिति—चत्वारि अस्त्राणि यस्य तत्

चतुरस्रं = चतुष्कोणमित्यर्थः । धृतपञ्चाङ्गभूषण इति—भूषयत इति भूषणं, पञ्चानामङ्गानां समाहारः पञ्चाङ्गम् । पञ्चाङ्गस्य भूषणं पञ्चाङ्ग-भूषणम् । होरोपवीतकटककेयूराङ्गुलीयकानि पञ्चाङ्गभूषणानि । यथा विष्णुतिलके (९ ७) —

होरोपवीतकटककेयूराङ्गुलिभूषणम् ।
पञ्चाङ्गभूषणमिदं कथितं कमलासन ॥

इति । मूर्तिपानामिति—ऋत्विजामित्यर्थः । अर्धचित्रम् इति—पूर्णचित्रं अर्धचित्रं, आभासचित्रमिति शिल्पिनां परिभाषा । चित्रासने कैश्चिच्छिद्र-मित्यप्युच्यते¹⁷ । पूर्णच्छिद्रमर्धच्छिद्रमाभासच्छिद्रमिति । द्वयोरवयोः मध्ये सति छिद्रे पूर्णच्छिद्रमिति । अर्धांश्छिद्रे अर्धच्छिद्रमिति, छिद्राभासे आभासच्छिद्रमिति च वदन्ति शिल्पविदः । यथोक्तं विष्णुतिलके
(३४३, ३४४-६) —

सम्पूर्णं निर्मितं बिम्बं पूर्वपश्चिमभागयोः ।
सा चित्ररूपा विज्ञेया पूर्वभागविनिर्मिता ॥
अर्धचित्रस्वरूपा या, पटभित्तिस्थलादिषु ।
वर्णाद्यैर्लिखिता या साऽऽभासचित्रा चतुर्मुख ॥

इति । लेपनक्रम इति —अयं त्रिविधा भिद्यते स्थूलसूक्ष्मपटभेदेन । पाषाण-शर्करातक्रसुधया प्रथमतश्चूर्णितं द्रव्यं पुनः यद्येकवारं पिष्टं तर्हि स्थूल-मिति, द्विवारं यदि सूक्ष्ममिति, त्रिवारं यदि परमित्युच्यते । स्थूलादिद्रव्येण क्रियमाणस्य लेपस्य स्थूललेपनमिति, सूक्ष्मलेपनमिति, पटलेपनमिति च संज्ञा । यथोक्तं पाद्मसंहितायां —

पिष्टं तदेकवारं चेत् स्थूलं द्विः पिष्टमुच्यते ।
सूक्ष्मं, त्रिश्चेत्परं ज्ञेयं स्थूलाद्यालेपनक्रमः ॥

(७५-९ क्रिया) इति । अहतरिति—अधौतैर्नूतनैर्वासोभिरिति ।

मूर्धोष्टकाविधिं षष्ठे स्थूपिकाकीलपद्धतिम् ।

विमानदिग्देवकल्पं चाब्रवीत्सात्वतप्रियः ॥

सप्तमः परिच्छेदः

अथ मूर्धोष्टकादिविधिनिरूपणानन्तरं प्रतिमानिर्माणौपयिकशिला-
दारुसङ्ग्रहपद्धतिं निरूपयितुकाम उपक्रमते प्रतिमेति—प्रतिष्ठाप्यविग्रहः
प्रकृतिद्रव्यभेदेन षोढा भिद्यत इति भावः । नारदीयसंहिताप्रभृतिषु
स्फाटिकप्रतिमामनङ्गीकृत्य पञ्चविधत्वं प्रतिमायाः प्रतिपादितम्¹⁸ ।
छिद्ररूपेति—पूर्णच्छिद्रेति यावत् । प्रधानप्रतिमाविषये चित्राभासरूपशिल्प-
प्रतिषेधः तदनुत्कीर्तनाद्वच्यते । पटलत्रासादीति—पटलः त्रास इति
रत्नगतौ दोषौ । प्रतिमार्थलोहः सुवर्णरजतताम्रारकूटभेदेन चतुर्विध इति
नारदीयसंहिता¹⁹ । आरकूटं तु पाद्मसंहितायां नोक्तम् ।

नादानुरोधं स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन शिलां विभजते । शिलाच्छेदे-
निति—नारदीयसंहितायां नादातिरिक्तानि लक्षणानि तेषामभिहि-
तानि²⁰ । अपि च बालामध्यावृद्धाभेदेन शिलायाः अवस्थात्रयमपि तत्रा-
भिर्वर्णितम्²¹ । प्राक् आलयनिर्माणयोग्या भूः सुपद्मादिभेदेन चतुर्धा
निरुक्ता । सम्प्रति प्रतिमायोग्यशिलाधारभूता भूरपि वारुणी माहेन्द्री
आग्नेयी वायवीति चतुर्धा विभज्यते । कुसुमवनेति—कृष्णमृगेति—अत्र
'कृष्णाख्यमृगसेविते' इति (SPB) पाठः साधीयान् । वृत्तानुकूल्यलोभेन
कृष्णासारेत्यपि केचिन्मन्वते । तदसत् । अपप्रयोगात् । रजनीचूर्णं नाम
हरिद्रा । दधिसम्मिश्रितलाजपिष्टस्य करम्भ इति नाम । करकजलेनेति—
करोति किरति वा जलमत्रेति करकम् । 'कार्तिकाद्यष्टमासेषु दारुसङ्ग्रहः

प्रशस्त इति मूलं परित्यज्य वृश्चिकादिमिथुनान्तेष्विति कथनं सौरमाना-
दरेणेति विज्ञेयम् । उपस्थाय=स्तुत्वेत्यर्थः । निष्कशतमिति—पञ्चतुला-
मितस्य स्वर्णनाणकस्य निष्कमिति नाम । तेषां शतं निष्कशतम् ।

गर्भादिदोषस्तच्छोधः स्त्र्यादिभेदः शिलादिगः ।

शिलादिसङ्ग्रहाध्वा च सप्तमे सुनिरूपिताः ॥

अष्टमः परिच्छेदः

आलयविम्बादिनिर्माणाङ्गजातं व्याख्याय तदनन्तरं प्रतिष्ठां
व्याचिकीर्षुः तदङ्गेषु सर्वप्रधानं अङ्कुरार्पणं प्रथमतो निरूपयति नूतनेति
—पालिकाघटिकाशरावाः अङ्कुरार्पणसाधनभूताः पात्रविशेषाः । तेषां
लक्षणस्वरूपादिकं सुगमम् ।

अयुग्मा मानुषे कार्या दैवे युग्मास्तु पालिकाः' इति पाद्मसंहिता
(३८-२४) वचनात् दैवकार्येषु युग्माः, मानुषे तु अयुग्माः ग्राह्याः । अत्र
पालिका इत्यनेन घटिकाशरावयोरप्युपलक्षणविधयाऽन्वयः । अङ्कुरार्पण-
पात्रपूरणाय मृद आवश्यकतया तत्सङ्ग्रहप्रकार उपदिश्यते तदन्विति ।
पाद्मसंहितायाम्—'भूर्ति देवस्य वाराहीमभ्यर्च्यं कुमुमैर्भुवम्' इति वर्तते ।
लोके तु नवतालमानेन पृथिवीवराहयोः प्रतिमां शालिचूर्णैः विलिख्याराध-
यन्ति सर्वे । विष्णुतिलके तावत्—

साम्प्रोक्ष्य विलिखेत्पश्चाद् भुवं भूम्यां यथा विधि ।

नवतालेन मानेन शम्भुदिङ्मन्यस्तमौलिकाम् ॥

नैऋतन्यस्तचरणामूर्ध्ववक्त्रां निरामयाम् । [१३, १४-७]

इति पृथिव्याः लक्षणमुक्तम् । तदनुरोधेनैव वराहगुरुरपि भुवः लेखनपद्धतिं प्रयोगपदवीमारोपयति । ऊर्ध्ववक्त्रमिति — पाद्वेज्जुक्तान् विषयान् वासु-
देवपुण्याहादीन् विष्णुतिलकानुरोधेनैवायं निवेशयति चन्द्रिकायामिति न
परोक्षं प्रेक्षावताम् ।

लक्षणं पालिकादीनां मृत्सङ्ग्रहणपद्धतिम् ।

प्रतिष्ठांगतयोद्दिष्टं गुरुरूपेऽष्टमे च नः ॥

नवमः परिच्छेदः

अथाङ्कुरार्पणविधिरित्यस्य कोऽर्थः ? परिच्छेदेऽस्मिन् निरूप्य-
माणस्य कर्मजातस्य कथमिदं शीर्षकं युक्तरूपं स्यादिति चेदुच्यते । बहु-
विधपरिणामशालिनि लोकव्यवहारे बहूनि पदानि स्वार्थसम्बन्धिपदार्थं
लक्षणया बोधयन्तीति सर्वजनीनोऽनुभवः । प्रकृतेऽस्य कर्मणः मङ्गलाङ्कु-
रावापः,²² अङ्कुरार्पणं,²³ अङ्कुरारोपणं,²⁴ अङ्कुरावापनं,²⁵ बीजावा-
पनं²⁶ इति दृश्यन्ते बहुधा व्यपदेशाः । अत्राङ्कुरपदस्य लक्षणया बीज-
मित्येवार्थः । अथवा —

‘प्रागेव वापयेद्वीजानङ्कुरार्थं यथाविधि’ इति पादोक्तविधया²⁷
अङ्कुरसिद्धयर्थं क्रियमाणं बीजावापनं, अङ्कुरावापनं, अङ्कुरारोपणं,
अङ्कुरार्पणमिति चोच्यत इति वक्तव्यम् । अङ्कुराणि प्रशस्तानि वापये-
दित्यादिषु स्थलेषु अङ्कुरपदेन बीजमेवोच्यत इति स्पष्टमिति दिक् ।

आजान्विति — आ जानोः आजानु = जानुपर्यन्तमित्यर्थः ।

‘आङ्मर्यादाभिविध्योः’ इत्यव्ययीभावसमासः । आढकेति—प्रस्थचतुष्टयं आढकम् । आसमन्तात् ढौकते गच्छतीत्याढकम् । ढौकृ=गत्याम् । प्रतिष्ठते धान्यमन्नेति प्रस्थम् । ष्ठा = गतिनिवृत्तौ । प्रस्थं नाम कुडवद्वयम् । कुल्यते संस्त्यायते धान्यमिति कुडवम् । कुल्य=संस्त्याने । शालिधान्यं प्रस्थचतुष्टयं, तण्डुलानि प्रस्थद्वयं, तिलाः प्रस्थमात्रा इति भावः ।

बीजावापनं द्वादशाक्षरविद्यया कार्यमिति पाद्मविष्णुतिलकादिषु संहितासु²⁸ । विश्वामित्रसंहितायां तु मूलविद्यया तद्विधेयमित्युक्तम्²⁹ । मूलविद्येत्यस्य अष्टाक्षरीं प्रधानतया द्वादशाक्षरीं च क्वचित् अर्थतया वर्णयन्ति शास्त्रविदः । अष्टाक्षर्याऽपि बीजावापनं अद्यापि लोके दरी-दृश्यते । अतः तत्तत्सम्प्रदायानुरोधं अष्टाक्षर्या द्वादशाक्षर्या च बीजावापनं कर्तुं शक्यत इति संक्षेपः ।

अङ्कुरारोपणविधिं साङ्गं सम्यङ्न्यरूपयत् ।
नवमेऽस्मिन् परिच्छेदे नवमेधानिधिर्गुहः ॥

— — —

दशमः परिच्छेदः

अथाङ्कुरार्पणं साङ्गं निरूप्य तदनन्तरं प्रतिष्ठोपकरणेषु प्रधाना-
न्युपकरणानि कुण्ड-स्रुवस्रुवाष्टमङ्गलादीनि निरूपयितुमुपक्रमते प्रासा-
दस्येति - प्रतिष्ठार्थं सज्जीकृतस्य मन्दिरस्येति यावत् । मण्डपमिति-
अधिवासमण्डपमित्यर्थः । एकहस्तोच्छ्रितामिति-भूमेरुपरि एकहस्तोन्नता-
मित्यर्थः । त्रितालादिति-विरुद्धदिक्प्रसारिताङ्गुष्ठतर्जन्योः मध्यगत
आयामः तालमित्युच्यते । प्रायस्तदष्टाङ्गुलं स्यात् । ननु विष्वक्सेन-
संहितायां—

द्वादशाङ्गुलमानं हि तालमित्यभिधीयते ।

तालद्वयं भवेद्वस्तमिति मानविदो विदुः ॥ (२२-१०)

इति द्वादशाङ्गुलमितं तालमित्युक्तम् । भवद्भिस्तु अष्टाङ्गुलं ताल-
मुच्यते । तत्कथमिति चेत्—इत्थम् । 'यवाष्टावङ्गुली स्मृता (१४-१०)
इति तत्संहितोक्तरीत्या तिर्यग्विन्यस्तयवाष्टकायाममिताङ्गुलमानेन तालं
द्वादशाङ्गुलमितमेव भवति ।

'देशिकाङ्गुलिमध्यस्य मध्यरेखासमा मुने' (१५-१०) इत्युक्ता-
ङ्गुलीमानानुसारेण अष्टाङ्गुलमेव तालं भवतीति गमनिका । त्रिविधा-
न्यङ्गुलानि तत्रोपदिष्टानि^{३०} । तद्भेदकृतः तालभेदोऽपीत्यवगन्तव्यमिति न
कश्चिद्विरोधः ।

पूर्वदेश इति — वेदिकायाः पूर्वदिग्भागे । द्व्यङ्गुलं विसृज्येति—

सात्विकी प्रथममेखला द्व्यङ्गुलविस्तारेत्यनेन लभ्यते । चापाकारमिति—
इदमेव चापकुण्डमथवा धनुष्कुण्डमित्युच्यते ।

प्रकृतिमिति—कुण्डनिर्माणार्थं मध्ये क्रियमाणस्य गर्तस्य प्रकृतिरिति
नाम । इयं विशत्यङ्गुलायामविस्तारा । भुवनसंख्येति—चतुर्दशाङ्गुलवशेनेति
यावत् । षडश्रकुण्डमिति—षट्कोणकुण्डमित्यर्थः । पक्षाङ्गुलवशेनेति—
पञ्चदशाङ्गुलवशेन । वेदनागवशेनेति—अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलवशेन ।
सैकाग्निवेदाङ्गुलवशेनेति—चतुष्षष्ट्यङ्गुलवशेन । होमसाधनभूतसुक्लस्रुवौ
निर्वक्ति सुवर्णादीति । गुणसंख्यया=षोढा । गोलाङ्गुलाकृति—धेनुपुच्छा-
कृतिम् ।

अष्टमङ्गुलानां श्रीवत्सादीनां स्वरूपं निरूपयितुं प्रक्रमते यथा
विभवमिति । इतरोपकरणानि केवलं नाम्नोत्कीर्तयति औदुम्बरेति ।

कुण्डानां सुक्लस्रुवादीनां लक्षणादिकमन्ततः ।

अथाष्टमङ्गुलानां च दशमे विशदीकृतम् ।

—

एकादशः परिच्छेदः

अथ कुण्डसूक्ष्मवाष्टमङ्गलादिप्रतिष्ठोपकरणानि निरूप्य छाया-
धिवासजलाधिवासौ प्रतिपादयितुमुपक्रमते पूर्वमिति-यस्याः प्रतिकृतेः
साक्षाज्जलाधिवासः नैव युज्यते तस्याः छायाधिवासः विहितः दारुलोह-
शिलाप्रतिमानां जलाधिवासश्च ।

मानेति-‘मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः’ (अम. २-८-८५) इत्युशासनात्
लोके उन्मान-प्रमाण-परिमाणानि तुलां-गुल-प्रस्थादिषु प्रसिद्धानि दरी-
दृश्यन्ते । यथाहुः—

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

इति । शास्त्रेऽस्मिन् उक्तपूर्वविलक्षणं मानद्वयं उपमानलम्बमानाभिधं
(P. 43) प्रतिपाद्यते, आहत्य पञ्चविधं मानमिति फलितम् । प्रतिमा-
सन्निधाविति-प्रतिष्ठाप्य प्रतिमान्तिक इत्यर्थः । खारिद्रोणेति-खारिमितानि
वा द्रोणमितानि वा तण्डुलानीत्यर्थः । खं महत् आकाशमस्यास्तीति
खारी । द्रवति धान्यपरिमाणाय सर्वतो गच्छतीति द्रोणः ।

निष्कप्रमाणेति — ‘निष्कमष्टाधिकस्वर्णशते’ (२५-कान्त) इति
विश्वकोशवचनात् अष्टोत्तरशतस्वर्णप्रमाणानि हेमसूत्राणीत्यर्थः । अशीति-
गुञ्जाप्रमाणस्य सुवर्णस्य स्वर्णमिति संज्ञा, तादृशस्वर्णानामष्टोत्तरशतं
निष्कमुच्यते । नितरां कायते स्तूयते इति निष्कः । कै=शब्दे । द्विष्टका-
क्षरविद्ययेति-द्वादशाक्षरीमन्त्रेण । अनिर्वाणमिति-अखण्डदीपमित्यर्थः ॥

भूतिपैः=ऋत्विग्भिरिति । शालिभारमिति-द्विशतोत्तरैकोनविंशतिसहस्र-
तुलामितं शालिधान्यमित्यर्थः । तदर्धमिति-षट्छतोत्तरनवसहस्रतुलापरि-
मितानि तण्डुलानि । तदर्धं तिलमिति—अष्टशतोत्तरचतुस्सहस्रतुलामिता-
स्तिला इति ।

नमस्तुभ्यमिति—एतत्परिच्छेदारम्भे वर्तमानं (P. 44) चतुष्प-
ष्टिवर्णात्मकं मन्त्रमित्यर्थः । स्नानपानादिमिति—तज्जलं स्नानस्य पानस्य
वा नोपयोज्यमित्युक्ते ततोऽपि जघन्यकर्मनिषेधः कैमुतिकनयसिद्ध इति
ज्ञेयम् ।

छायाधिवासो बिम्बानां जलाधिवसनं पुनः ।

एकादशे परिच्छेदे यथाविधि निरूपिते ॥

द्वादशः परिच्छेदः

छायाधिवासजलाधिवासनिरूपणानन्तरं वास्तुयागं नयनोन्मीलनं
च निरूपयितुमारभते एवमिति—विस्रस्ताङ्गमिति । शिथिलितावायवमि-
त्यर्थः । तत्र कारणं त्वेवमुच्यते । पुरा भार्गवस्वेदसम्भवः चतुर्वक्त्रः वास्तु-
नामा असुर आत्मनो बलदर्पेण महता सुरान् हन्तुमुद्यतोऽमरलोकमभ्य-
द्रवत् । ततः देवैस्ताडितोऽयं विह्वलस्सन् विस्रस्ताङ्गः पपात पृथिव्याम् ।
धारयति च प्राणानद्याप्यधोमुखः, प्राविष्ठराः प्रसारितपाणिपादः । अनुष्ठी-
यमानस्य कर्मणः देवत्वसम्पादनाय सोऽवश्यमर्चनीयः । अन्यथा कृतं कर्म
आसुरं भवेदिति प्रहृतः कश्चन सम्प्रदायः शास्त्रसिद्धः³¹ ।

अस्त्राभिमन्त्रितानिति—अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रितानिति । आनद्धेति-
वाद्यानि आनद्ध-तत-सुधिर-घनभेदेन चतुर्विधानि प्रसिद्धानि । मृदंगा-
दिवाद्यं चर्मणा आनद्धतया आनद्धमिति, वीणादिवाद्यं तन्त्रीभिर्व्याप्ततया

ततमिति, वेष्वादिवाद्यं सुषिरमूलकतया सुषिरमिति, कांस्यतालादिवाद्यं घनाधिकतया घनमिति च प्रथन्ते । दर्पणस्थमिति - दर्पणे तिष्ठतीति दर्पणस्थः तं, मुकुरप्रतिफलितमित्यर्थः । द्विषडर्णमिति - द्वादशाक्षरी-मन्त्रमिति । अर्णशब्दोऽक्षरवाची । ध्रुवबिम्बमिति - प्रतिष्ठान्तरमु-त्सवादिविम्बवत् इतस्ततश्चलनं विना स्थिरतया वर्तमानत्वात् ध्रुवबिम्ब-मिति ।

‘ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्’ इति विश्वकोश-वचनात् ।

सर्प्यक्तमुखया — आज्यसिक्ताग्रभागया शलाकयेत्यर्थः । अत्र सर्पिरक्तमुखयेति पाठः असाधुः । रक्तपदस्यानन्वितत्वात् । अत्र नयनो-न्मीलनमाचार्येणैव कार्यमिति ज्ञायते । नयनोन्मीलनात्प्राग्बहूनामधिवा-सादीनां बिम्बसंस्काराणामनुष्ठितत्वात् । तदनन्तरं पुनरन्यस्पर्शस्तरां निषिद्धः । अत एवात्र शिल्पिना तत्कर्तव्यमिति नोपदिष्टम् । ननु क्वचित्तैरेव तदनुष्ठानस्योपलभ्यमानत्वात्कथमिति चेत् - तन्मन्दम् । सम्प्रदायानवबोधमूलकत्वात्तस्य ।

जीवाजीवात्मकैरिति—हस्त्यश्वगोप्रभृतीनि जीवात्मकानि धनानि भूहिरण्यादीनि अजीवात्मकानीति भावः ।

वास्तुयागस्तथा नेत्रोन्मीलनं च यथाक्रियम् ।
द्वादशोऽस्मिन् परिच्छेदे विवृते विदुषां मुदे ॥

त्रयोदशः परिच्छेदः

कर्माङ्गभूतस्नपनं स्वतन्त्रादिभेदेन बहुविधम् । अत्र नयनोन्मी-
लनरूपकर्माङ्गभूतं स्नपनं प्रतिपाद्यते । तच्च विम्बशुद्धिनिमित्तकम् ।
सङ्कल्प्येति—देशकालादिकीर्तनपुरस्सरमिति शेषः । प्रतिसरकमेति—
रक्षाबन्धनमिति यावत् । 'हस्तसूत्रे प्रतिसरः' (अम. ३-३-१७४) इत्यनुशा-
सनात् । कङ्कणपर्यायोऽयं शब्दः । प्रतिसरति विरुणद्धि अशुभमिति
प्रतिसरः । सृ=गतौ । चन्दनार्द्राणीति—आस्फालने भुवि रेखाङ्कनसमर्थानि
यथा भवन्ति तथा नितरां चन्दनेन सिक्तानीनि भावः । आढकमिति —
प्रस्थचतुष्कम् । प्रस्थमिति—कुडवद्वयम् । तत्तुर्याशानीति—प्रस्थतुर्या-
शानि । निकुञ्चद्वयमिति भावः । द्रोणपरिपूरकानिति—चतुराढकपरि-
मितद्रव्यपूरणयोग्यानि । रजनीति—हरिद्रेति यावत् ।

पलमात्रैः—कर्षचतुष्टयमात्रैरिति । षोडशमाषपरिमितः कर्षः ।
एवं च चतुष्पष्टिमाषपरिमितं पलमित्यर्थः । कुडुबमानैरिति—कुडवः,
कुडुपः, कुडुब इत्यनर्थान्तरम् । प्रस्थार्थस्य कुडव इति संज्ञा । आधारा-
दिति—कुण्डस्थे वल्लौ स्थण्डिलस्थे वा कञ्चिद्देशमारभ्य देशान्तरपर्यन्तं
समन्वकं आज्यधारया आहरणं=प्रक्षेपणं आधार इत्युच्यते । तत्सम्बन्धि-
तया तत्त्वेन व्यपदेश आज्यस्य । पीयूषमिति—दुग्धमित्यर्थः । द्रोणमान-
मिति—स्नपनार्थकत्वादधिकतया निर्देशः । आढकचतुष्कमितं यथा सर्वं
भवेत्पञ्चगव्यं तथा सम्पाद्यमिति भावः ।

देवखातेति—देवमन्दिरनिर्माणार्थमथवा देवकार्यार्थं खाते इत्यर्थः ।
प्रतिद्रव्येति—उक्तपूर्वद्रव्यपूर्णधर्तैर्यदा यदा स्नपनं तदा तदा उपस्नानादिकं
कर्तव्यमित्युच्यते । प्रधानद्रव्यस्नानानन्तरं तदनुगुणद्रव्यान्तरेण वा

उष्णोदकेन वा स्नानं उपस्नानं नाम । सहस्रधारयेति—सहस्रधारापात्रे-
णेति । धृतस्येति—धृतस्नानानन्तरं तत्कृतस्नेहशोधकतया उष्णोदकेनोप-
स्नानं विहितम् । एवं सर्वेषामपि द्राव्याणामनुगुणमुपस्नानं कल्पनीय-
मित्यलं विस्तरेण ।

कर्माङ्गस्नपनं सप्तदशसंख्यैर्घटैः पुनः ।

त्रयोदशे परिच्छेदे वराहगुरुणोदितम् ॥

चतुर्दशः परिच्छेदः

कर्माङ्गं स्नपनं यथाविधि निरूप्य तदनु शयनाधिवासं कुम्भ-
स्थापनपद्धतिं च प्रतिपादयितुमुपक्रमते । अथेति—चक्राब्जमण्डलमिति—
मण्डलरचनाप्रकार उपरिष्ठात् षड्विंशे परिच्छेदे (P. 123) चर्यापाद-
प्रयोगारम्भे दीक्षाविधिप्रकरणे स्वयं व्युत्पादयिष्यति मूलकृदिति नात्र
विव्रियते । शय्यावेदिमिति—शय्यार्था वेदिः शय्यावेदिः ताम् ।

द्वादशार्णमनुनेति—द्वादशाक्षरीमन्त्रेणेति, मनुः= मन्त्रः । मन्यत
इति मनुः । मनु=अवबोधने, कम्बलैरिति—रत्नकम्बलैरिति यावत् ।
काम्यत इति कम्बलः । कमु=कान्तौ । जाम्बूनदकृतानिति—सुवर्णेन
निर्मितानिति ।

‘रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्’ (अम. २-९५)
इत्यनुशासनात् रुक्मादयः समानार्थकाः शब्दाः । जम्बूफलरसोत्पन्नदी-
भवत्वाज्जाम्बूनदमिति प्रसिद्धिः ।

अधिवासशयानश्च कुम्भस्थापनपद्धतिः ।

चतुर्दशे परिच्छेदे न्यरूपि गुरुणा क्रमात् ॥

पञ्चदशः परिच्छेदः

अथ शयनाधिवास-कुम्भस्थापनादिविधि निरूप्य गोदोहनादि निरूपयितुमुपक्रमते अथेति-गोदोहनप्रक्रिया पात्रसंहितायां न प्रतिपादितेति बराहगुरुरत्र आपस्तम्बश्चैतसूत्रानुरोधं तां न्यरूपयत् । मन्त्रविनियोगे सूत्रादयं प्रयोगः केषुचित् स्थलेषु भिद्यते³² ।

“पूषासि इति वत्समभिदधाति” इति सूत्रम्³³ । अभिदधाति= बध्नातीत्यर्थः । वत्सबन्धनार्थकोऽयं मन्त्र आमन्त्रणार्थकतयाऽत्र निर्दिष्टः । ‘उपसृष्टां मे प्रब्रूतात्’ इति सम्प्रेष्यति इति सूत्रम्³⁴ । अयमध्वर्योः सम्प्रेषः । उपगतवत्सां गां मे प्रब्रूहीति अध्वर्युः दोग्धारं संप्रेष्यतीति भावः । अत्र इतीति पदं लुप्तम् । उपसृजामीति दोग्धुः प्रतिबचनम् । ‘अयक्ष्माव’ इत्यर्धर्चेन वत्सोपसर्गः । द्वितीयेन गोः पादे वत्सबन्धनम् । ‘गां चोपसृष्टा-मित्यध्वर्युः यजमानायाचष्टे; ‘उपसीदामीति’ दोग्धा अध्वर्युमामन्त्रयमाण उपसीदति ।

गङ्गामिति—प्रथमां गां गङ्गामिति, द्वितीयां सरस्वतीमिति, तृतीयां गोदामिति, चतुर्थीं यमुनामिति चतस्रः गा उदङ्मुखाः दोग्धव्याः । दोहनमिति-प्रथमं दोहनमिति । दोहयित्वा-एवं उपर्युक्तक्रमेण चतुर्वारं दोहयित्वेति भावः । विसृज्येति-त्रिवारं वाचं उच्चार्येत्यर्थः । ‘प्रज्ञात-मिति-कस्यचित्पदार्थस्योपयोगकाले पुनः शीघ्रलाभार्थम् । अत्रेदं मया स्थापितमिति शीघ्रस्मृतिजनकसङ्केतः प्रज्ञातमित्युच्यते³⁵ ।

तत्त्वन्यास इति-अत्र पुरुषादीनां पञ्चविंशतितत्त्वानां देवस्य तत्तदङ्गेषु न्यासप्रकार उपदर्शितः ।

गोदोहनविधिः श्रौतः तत्त्वन्यासादयः पुनः ।
परिच्छेदे पञ्चदशे पाञ्चरात्रविदोदिताः ॥

षोडशः परिच्छेदः

न्यासोऽयं षोडशधा भिद्यमानः प्रतिष्ठायां मूलबेरे विधीयते ।
जङ्गमबिम्बेषु न्यासोऽसौ निषिद्धः 'न जङ्गमेषु बिम्बेषु षोडशन्या-
समाचरेत्' (१४९-२७ क्रि.) इति पाञ्चवचनात् ।

उचितज्ञोऽयं वराहगुरुरित्यत्रेदं निदर्शनं यत् प्रतिष्ठाङ्गभूत-
षोडशन्यासविधिमन्वर्थमाकलयन् षोडशाध्याय एव साभिनिवेशमुपदिश-
तीति । ननु यद्यपि पाद्मादिसंहितासु न्यासः षोडशधा उपन्यस्तः³⁶
तथापि ग्रन्थेऽस्मिन् सप्तदश न्यासा दरीदृश्यन्ते । तेषु च मध्ये सम्भवन्ति
भेदाश्चात्पीयांसः । कथं नाम तदुपपद्यत इति चेत् —

सत्यम्, पाद्वे ग्रहन्यासः नोपदिष्टः । विष्णुतिलके स च
विहितः । विष्णुतिलके षड्गुणन्यासः नोपदिष्टः । स च पाद्वे समुपलभ्यते ।
गुणन्यास इति सत्त्वरजस्तमोगुणानां न्यासस्य विहिततया पुनः षड्गुण-
न्यास इति ज्ञानादीनां न्यासः नोचित इति विष्णुतिलके तदनुपदेशः ।
न्यासविधाने सर्वथा विष्णुतिलकसंहितामनुसरता वराहगुरुणा ग्रहन्या-
सोपादानपुरस्सरं षड्गुणन्यासः परित्यक्तः । पाद्मापेक्षया तस्य विष्णु-
तिलक एव नैर्भर्यमित्यस्मद्वचनमुपोद्वलयतीदं प्रघट्टकम् ।

अक्षरन्यासे—‘अकारं तालुनि न्यस्य’ (१६२-२७ क्रि.) ‘अः
कारं रसने तथा (१६३-२७ क्रि.) इति अकारस्य तालुनि, अःकारस्य
रसने न्यासं विदधानां पादसंहितां परित्यज्य,

‘अकारः प्रथमो वर्णः जिह्वायां न्यासमाचरेत्’ (३५२-७)

अः कारं तालुनोऽपि (३५७-७) इति विष्णुतिलकसंहितानु-
रोधं अकारस्य जिह्वायां, अःकारस्य तालुनि च न्यासमुररीकरोतीति ।

अङ्गुष्ठाभ्यामिति — अङ्गुष्ठाभ्यामित्यारभ्य कनिष्ठिकाभ्या-
मित्यन्तं पूर्वं पाद^३ इति संयोज्यम् । पादाङ्गुष्ठाभ्यामित्यादि ग्रहणन्यासे
उदरायेति—अत्र उदरस्थाने ऊरुपदं, पादादिसर्वगात्रेभ्य इत्यत्र कण्ठपदं च
वक्तव्यमिति केचिदभिप्रयन्ति । तदत्यन्तं प्रमाणविरुद्धमित्युदासितम् ।
पाद्मापेक्षया विष्णुतिलके न्यासविधिविपुलतया निरूपित इति मनागिव
मूलकारस्य तस्यामादरः ।

न्यासाः षोडश संदृग्धाः प्रणवाद्या यथाविधि ।

षोडशेऽस्मिन् परिच्छेदे ह्यन्वर्थे मन्त्रिणां मुदे ॥

सप्तदशः परिच्छेदः

प्रणवादिषोडशन्यासान्निरूप्य तदनन्तरमनुष्ठेयं शान्तिहोमं परिवारहोमं च निरूपयितुमुपक्रमते एवमिति । तथा हुत्वेति—अष्टोत्तरशताहुती-हुत्वेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि स्थलत्रये विज्ञेयम् । सम्पातेनेति—आहुतिसमर्पणवेलायां सृगादितः अधःपतितस्य द्रव्यस्य सम्पातमिति व्यवहारः^{३८} । तेन सम्पातद्रव्येणेति यावत् । वेतसशाखयेति—वानीरशाखयेति यावत् । वेति अम्भः अनुवर्तत इति वेतसः । वी = गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु सेचनोपयोगिजलाहरणक्षमतयाऽस्य परिग्रहः ।

चतुर्विधमन्नमिति — केवलान्न—मुद्गान्न—पायसान्न—गुडान्न-भेदभिन्नं चतुर्विधमन्नमित्यर्थः । पूर्वसंख्ययेति—अष्टोत्तरशतसंख्ययेति भावः ।

आवरणपञ्चकं सुप्रथितं शास्त्रे,^{३९} यथा अन्तर्मण्डलनामकं प्रथमावरणं, अन्तर्हरिनामकं द्वितीयावरणं, मध्यान्तर्हरिनामकं तृतीयावरणं, मर्यादानामकं चतुर्थावरणं, महामर्यादानामकं पञ्चमावरणं च । एवं स्थितेऽत्र चतुर्थावरणस्य मध्यमायां इति पाठः न साधीयान् । तत्र मर्यादायां इति निवेश उचितः । तथैवोपरिष्ठात् महामर्यादायेत्यपपाठः । तत्रापि महामर्यादायामित्येव वक्तव्यम् । अनुपदमेव तत्तद्द्वारपालादीनां निरूप्यमाणत्वात् । अभिनिकेतमिति—देवालयमभितः यथा भवति तथोत्थाप्येति भावः ।

शान्तिहोमं तथा सर्वपरिवाराहुतिं पुनः ।
परिच्छेदे सप्तदशे भट्टाचार्योऽब्रवीत्सुधीः ॥

अष्टादशः परिच्छेदः

यदङ्गभूतं कर्मजातमद्यावधि समुपदिष्टं तत् प्रतिष्ठाख्यमङ्गि-
निरूपयितुमुद्युक्ते अथेति—पीठस्थापनं, प्रतिष्ठेत्यनर्थान्तरम् । कुम्भाभिषेक-
इत्यपि प्रतिष्ठापर्यायतया केचिदवाचीनाः कथयन्ति । नायं पाञ्चरात्रनय-
प्रयोगारूढः शब्दः ।

अत्र सत्स्वपि नवसु धान्येषु अष्टानां बीजानां, सत्स्वपि नवसु
रत्नेषु अष्टानां रत्नानां, अष्टानां धातूनां, सुवर्णादि लोहसहितस्वर्णकूर्म-
शङ्खचक्राणां अष्टानां, अष्टमङ्गलानां अष्टबन्धनद्रव्याणां च प्रतिष्ठायां
परिग्रहः सकलमन्त्रमकुटायमानस्य मन्त्रराजस्य अष्टाक्षरस्य प्रभावतस्सम्पन्न
इति प्रतिभाति । यतो वा तेनैव कुम्भस्थस्य देवस्य प्रतिमायां संयोजनं
न्यासं च विधीयते ।

आचार्येण वास्तुशिल्पकलाभिज्ञेन अवश्यं भाव्यमित्यनेन स्पष्ट-
मवगम्यते यत् ऊर्ध्वलम्बितसूत्रेणेति—ऊर्ध्वलम्बितसूत्रेण स्थितेः समतासमी-
क्षणं शिल्पानभिज्ञस्य तस्य दुरवगाहम् । परिवारकल्पनमिति—अत्र सप्तम्यन्तः
पाठः अनन्वितः । दिनत्रयमिति एकबेरप्रतिष्ठानन्तरं दिनत्रयं यावत् गर्भ-
मन्दिरद्वारस्य पिधानं देवर्षिपितृसिद्धादीनामाराधनौपयिकतया शास्त्रे
विधीयते । लोके त्वाचारपदादयं सम्प्रदायः निष्क्रान्त इव । कुत्रापि तथा-
ऽदर्शनात् । बहुबेरप्रतिष्ठायां तु समुदाचारोऽयं शास्त्रेणैव निषिद्धः । बहुबेर-
प्रतिष्ठाणामेव बहुलतया तत्सादृश्येन एकबेरप्रतिष्ठायामप्ययं समयः
नाद्रियमाण इव ।

गर्भगेहस्य द्वेधा विभागः समुपलभ्यते । ब्राह्म-दैव-मानुष-पैशा-

चाख्याः चत्वारः भागाः प्रथमकल्पे भवन्ति । द्वितीयकल्पे ब्राह्म-दैव-
पैतृक-मानुष-पैशाचाख्याः पञ्चभागाः । पैतृकभागः अधिकतया द्वितीय-
कल्पे भवति । मुक्तिकामश्चेत्साधकः ब्राह्मे, भोगाभिलाषी चेद्दिव्ये, सन्ता-
नार्थी चेन्मानुषे । पश्वादिकामश्चेत्पैशाचे स्वामिनं प्रतिष्ठाप्यार्चयेदिति
शास्त्रपरिपाटी⁴⁰ ।

दैवे इति—अत्र दैवमिति भ्रामकः पाठः । रत्नन्यासः नपुंसक-
शिलायामेव कार्य इति नियमः । कर्मार्चेति-कौतुकार्चेति यावत् । उत्सवादि-
विम्बं व्युपादयति उत्सवाद्यर्थविम्बानीति—एतेन बलि-तीर्थ-शयनविम्बानि
व्याख्यातानि ।

स्थापक इति—यः पूर्वं देवस्य प्रतिष्ठापक आचार्यः तद्वंश्यैः
परम्परायातैः गुणरहितैरपि क्रियमाणमर्चनं भगवते प्रीतिकरं सम्पद्यते । न
कथञ्चिदपि ते निष्कासनीयाः ।

प्रतिष्ठाविधिरार्येण साङ्गोपाङ्गो निरूपितः ।
अष्टादशे परिच्छेदे वराहगुरुणा क्रमात् ॥

एकोनविंशः परिच्छेदः

एवं महाप्रतिष्ठां साङ्गोपाङ्गां निरूप्य मत्स्यादिविभवमूर्तीनां स्वतन्त्र-परतन्त्रलक्ष्म्योश्च प्रतिष्ठाविधिं प्रतिपादयितुमारभते अथेति - परित्रातेति । खलान् द्विषन्तीति खलद्विषः । सज्जनाः देवादयः । परित्राताः खलद्विषः येन तथोक्तः । अत्र खल इति पाठस्साधीयान् । वञ्चिताशेष-दानवेति—अत्र मानव इति पाठः अनन्वितः । लक्ष्यविरुद्धार्थप्रतिपादन-परत्वात् ।

‘ब्राह्मे कर्मार्चि’ इत्यारभ्य ‘स्थापयेदि’ त्यन्तः भागः असां प्र-तिकः । अयं वराहगुरोर्मूलानुविधेयतामावेदयति । उपशताक्षरं वाक्य-द्वयमिदं पाञ्चक्रियापादैकोनविंशाध्यायगतानां (३७-३८-३९) त्रयाणां श्लोकानां अक्षरार्थमुपवर्णयति । पर्यालोचने क्रियमाणे नायं विभवमूर्ति-मात्रपर्याप्तः विषय इति स्पष्टीभवति सम्प्रदायविदाम् । अन्यच्च अत्र-त्यानां पदानां प्रक्षिप्ततया पदार्थानामपि विशकलिततानान्तरीया समजनि । स्यादिदं श्लोकत्रितयं प्रक्षिप्तमथवा प्रक्षिप्दपतसङ्कुलं भ्रामकं चेति दिक् ।

मत्स्यादिमूर्तीनां स्थानाधिपदेवतारूपेण नैव स्थापनमिति हेतोः, लोहबिम्बानां च जङ्गमतया च षोडशान्यासस्तेषु नेष्यत इति राद्धान्तः । अचलबेरस्य, तत्रापि प्रधानदेवस्यैव षोडशान्यासः, चतुर्थस्नपनं च भवेताम् । अधिवासादिकं तु तत्तद्विम्बयोग्यतानुरोधं सर्वेषामप्यनुष्ठेयमेव । प्रतिष्ठा-नन्तरं चतुर्थेऽर्द्धे क्रियमाणस्य स्नपनस्य चतुर्थस्नपनमिति पाञ्चचरात्रिकाणां परिभाषा ।

प्रथमगोपुरद्वारे इति—अत्र प्रथमादिपदानां तत्तदावरणार्थकता वक्तव्या । विष्वक्सेनस्थाने पञ्चमावरणे सोमेश्वोरन्तराले विष्वक्सेनः स्थापनीय इति शास्त्रविदः । स्वतन्त्रलक्ष्म्यालये तत्र विष्वक्सेनप्रतिनिधित्वेन नामा चतुर्भुजा उक्तलक्षणा स्थापनीयेति विशेषः । विष्णुतिलके तु तस्याः वेत्रवतीति नाम दृश्यते⁴¹ ।

मत्स्यादिकानां मूर्तीनां श्रयादीनां च यथाक्रमम् ।
स्थापनं प्रोक्तमेकोनविंशोऽशोऽस्मिन् यथाविधि ॥

विंशः परिच्छेदः

लोकोज्जीवनहेतुकः भगवतः पाणिग्रहणमहोत्सवः । प्रतिष्ठानुपदमेवाद्यापि 'शान्तिकल्याणम्' इति नाम्ना क्रियत एवायमुत्सवः ।

'यस्यावतारदिवसे तस्य कल्याणमाचरेत्' इति⁴² शास्त्रानुरोधं तत्तदवतारदिवसे च प्रतिवर्षमनुष्ठीयते । सम्प्रति प्रतिष्ठाङ्गभूत एवाऽयमत्र निरूप्यते । कल्याणमण्डपमिति यदद्यापि सुप्रथितं तदेवोच्यते वैवाहिकसदनमिति । वेदादिनेति—अत्र वेशादिरित्यनेन प्रणवः कथ्यते । 'प्रणवश्छन्दसामिव' इत्यादिभि⁴³ स्तुप्रथितोऽयं विषयः लौकिकानामपि । मदीयामिति—यजमानगोत्रनाम्ना देव्याः प्रवरादिकं वक्तव्यमित्यनुशास्ति भगवान् स्वयमेव । यथा—'स्वगोत्रनाम्ना कथिनामिमां श्रियमनुत्तमाम्' (९-३० पा.क्रि.) 'मदीयगोत्रजां कन्यां देवीम्' (५८९ विष्णुति.) इति । प्रजासहृत्वकर्मभ्य इति—प्रजाभ्यः सहृत्वकर्मभ्यश्च प्रतिपादनमिदम् । प्रजाऽत्र धर्मप्रजाभिप्रेता । 'सहभावः सहृत्वं, तद्येषु विद्यते तानि सहृत्वकर्माणि ।

नेयस्थालीपाक, पार्वणस्थालीपाकाऽऽतिथ्यादीनि' इति बोपपनभट्टीयसूत्रे
 र्थखण्डेऽभिहितम् । तदर्थः कन्याप्रतिग्रहः न दोषायेत्यार्षः सम्प्रदायः ।
 एव 'पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मस्वि' ति लोकप्रसिद्धिः, लौकिकस्समन्व-
 यम् । जगन्मातापितृभूतयोः देवीदेवयोः विषये चायमौपचारिकः
 गः । अथवा जीवानुग्रहार्थं, लोककल्याणाभिवृद्ध्यर्थमिदं प्रतिपादन-
 यपि वक्तुं शक्यते । प्रजासहस्र इति प्रजासहः, तस्य भावः प्रजासहत्वं,
 आपराधमर्षणम् । तदौपयिकानि कटाक्षमन्दस्मिताभयदानप्रार्थनादीनि
 णि, तदर्थं देव्याः प्रतिपादनमित्यन्या सरणिः ।

प्रतिपादयामीति—ददामीत्यर्थः । विनिवेश्येति—प्राचीमभि स्थाप-
 येति यावत् । आधारमिति—स्रुचा चतुर्वारमाज्येन स्रुवं सम्पूर्य
 ऋयादीशानान्तं प्रजापतिमन्त्रेण⁴⁴ तथैव पुनः वायव्याद्याग्नेयान्तं इन्द्र-
 नेण च आज्यधाराया आहरणं प्रक्षेपणं आधारहोम इत्यभिधीयते⁴⁵ ।

अत्र सम्प्रत्याचारपदारूढं लोके प्रसिद्धं माङ्गल्यधारणं विष्णु-
 ऋकोक्तं ग्रन्थकृता परित्यक्तम् । सन्दर्भेऽस्मिन् अक्षरशः विष्णुतिलक-
 सरता तत्परित्यागः नोचित इव प्रतिभाति । अहर्निशमिति—प्रातस्सा-
 नालयोरिति । मूलमन्त्राभ्यामिति—अष्टाक्षरीमन्त्रेण, स्थानाधिपमन्त्रेण
 । तुरीयदिनापररात्रौ कर्तव्यं शेषहोममुपदिशति हुत्वेति । तत इति—इदं
 तृष्ठानन्तरशान्तिकल्याणम् । एतदनन्तरं देवालये नित्यं भगवन्तमर्चये-
 त्ति भावः । जामदग्न्यादीति—जमदग्नेः अपत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशु-
 नः । स आदिर्येषां ते जामदग्न्यादयः । श्रीरामबलरामकृष्णादयः । तेषां
 प्रः सीता—रेवती—रुक्मिण्यः । तासामुद्गाहः स्मृत्युक्तवर्त्मना स्वसूत्रोक्त-
 र्णेण लौकिकपथा कार्यं इति भावः ।

श्रयादिभिस्सह देवस्य पाणिपीडनमङ्गलम् ।

परिच्छेदे हि विंशेऽस्मिन् दीक्षितेन प्रदर्शितम् ॥

एकविंशः परिच्छेदः

प्रतिष्ठाङ्गतया प्रसवतं पाणिग्रहणविधिं निरुच्य तदनु विमान-
प्रतिष्ठाविधिमुपपादयितुं प्रक्रमते अथेति-प्रतिष्ठोपयोगितया अष्टानामेवोपा-
देयतया अष्टधान्येति । नवरत्नेत्यत्रापि अष्टरत्नेत्येव सम्यक्तरः पाठः ।
अष्टानामेवोपादेयतायाः प्रागुपन्यस्तत्वात् । अष्टमङ्गलेति—श्रीवत्स-
पूर्णकुम्भ-भेरी — दर्पण-मत्स्ययुग्म-पाञ्चजन्य-चक्र-गरुडरेखाचित्रवन्ति
तालमात्रायतानि तदर्धविस्तृतानि लोहमयानि दारवाणि वा फलकान्यष्ट-
मङ्गलानीत्युच्यन्ते । उपस्थाय=ध्यात्वेत्यर्थः ।

वेदानिति—ऋगादीन् चतुरो वेदानिति भावः । अष्टादशाङ्गकल्प-
ने त्विति—अत्र मूले पञ्चैवाङ्गान्युपन्यस्तानि । पूर्वोक्तैः द्वादशाङ्गैस्सह
सप्तदशाङ्गान्येव भवन्ति । अतः पञ्चदशाङ्गमेवं मूले योजनीयं 'ओं
महीशक्त्यै स्वाहा शिलायामि' ति । सहस्रशीर्षं पुरुषमिति—पूर्वोक्त
(P. 104) 'सहस्रशीर्षमिति गाथानुरोधं ध्यात्वेति भावः ।

प्रतिष्ठाविधिरत्रोक्तो विमानस्य विलक्षणः ।

एकविंशे परिच्छेदे वराहेण विपश्चिता ॥

—

द्वाविंशः परिच्छेदः

विमानप्रतिष्ठां निरूप्य तदनु मण्डपास्थानमण्डपगोपुरादीनां प्रतिष्ठापद्धतिं निरूपयितुमुपक्रमते अथेति । मण्डपपदं च यौगिकरूढम् । मण्ड्यते अलंकियते जनैरिति मण्डपः । मण्डि=भूषायाम् । रूढ्या च देवोपयोगिनिर्माणविशेषमभिधत्ते ।

पुरस्तात्तन्त्रपूर्वकमिति – अग्निसंस्कारप्रसङ्गे पूर्वानुष्ठितक्रिया-
नुष्ठानपुरस्सरमिति भावः । सद्यो वेति—एकाहानुष्ठाने उक्तपूर्वं सर्वमपि
कर्मजातं सद्य एवानुष्ठेयमिति ।

मण्डपादेः प्रतिष्ठायाः पद्धतिं प्राह देशिकः ।

द्वाविंशेऽस्मिन् परिच्छेदे गोपुरादेश्च सक्रमाम् ॥

त्रयोविंशः परिच्छेदः

मण्डपादिप्रतिष्ठानिरूपणान्तरं बलिपीठनिर्माणं, तत्प्रतिष्ठां, महानस-धान्याद्यगार-वापीकूपतटाकप्रतिष्ठां च विशदयितुमुद्युक्ते । अथेति । अत्राष्टविधं बलिपीठं निरुक्तम् । उत्तमोत्तमं तु साम्प्रतं मृग्यमेव । गोपुरास्थानमण्डपयोरिति—आपातत इयमुक्तिः । बलिपीठास्थानमण्डपयोर्मध्ये ध्वजपीठवैनतेयादिमन्दिरयोर्निर्माणस्य विहितत्वात् । संस्थापयेदिति—एवं देवालयस्य परितः पूर्वाद्याशास्वष्टस्वपि बलिपीठानि शास्त्रमर्यादापरिपालनैदम्पर्येण निर्मितेषु केषुचिदेव स्थलेषु दरीदृश्यन्ते । बहुत्र दुर्लभान्येव ।

पश्चिमभागे इति—देवः पूर्वाभिमुख इत्यभिप्रायेणेदम् । पूर्वाभिमुखे इति—देवः यां दिशमभितः विलसति तस्याः दिशः अप्राचीत्वेऽपि देवप्राचीति व्यवहारः । तदनुरोधेनैव अन्या दिश ऊहनीयाः । श्रपणं—पचनमिति यावत् । सारस्वतगृहेति — बहुविधसौकर्यसौविध्यविभासुरे साम्प्रतिकेऽपि समये यन्मृग्यतया विषयो भवत्याधुनिकदेवालयेषु तत् सारस्वतगृहम् । तत्र सर्वं वैदिकसाहित्यं पुरा भूर्जरतालपत्रादिषु संग्रथितं संरक्षितम् । जाते संशये भट्टाचार्य इतरैः पण्डितैस्सह शास्त्रचर्चा तत्र प्रवर्त्य सिद्धान्तमुपस्थापयति स्म । वाप्यादीनिति—वापीकूपतटाकादीनित्यर्थः । निक्षिप्येति—सालग्रावमपि निक्षेप्यमिति विष्णुतिलके⁴⁶ ।

प्रतिष्ठा बलिपीठादेः धान्यागारस्य च क्रमात् ।

वापीकूपतटाकानां त्रयोविंशे निरूपिता ।

चतुर्विंशः परिच्छेदः

देवालयाङ्गभूतबलिपीठादिकस्य प्रतिष्ठां निरूप्य अर्चनाद्यङ्गभूत प्रभा—पीठ—घण्टा—धूप—दीपाक्षमालादीनां प्रतिष्ठाविधिमुपपादयितुमारभते अथेति—धूपं=धूपपात्रं, दीपं=दीपपात्रमित्यर्थः । अक्षमालेति—अक्षैः गुम्फिता माला अक्षमाला । अक्षास्थितुल्यानिति—अक्षं=पद्मं, तस्य अस्थि=बीजं तत्सदृशानिति । अथवा अक्षं=विभीतकफलं तस्यास्थि=बीजं तत्सदृशानिति । मणिमिति—मौलिस्थितस्य तस्य मणेः मेरुरिति परिभाषा मन्त्रशास्त्रतत्त्वविदां पाञ्चरात्रिकाणाम् । तत्रेति—अक्षमालायाम् । तमेवेति—यं वा मन्त्रं प्रथमतः मालायां स्थापितवानाचार्यः तदनुष्ठान एव सा माला समुपयोज्या । नान्यमन्त्रानुष्ठाने ।

अक्षास्थिमात्रमणिनिर्मिता माला उत्तमा । धात्रीफलास्थिमात्रमणिनिर्मिता मध्यमा । बदरास्थिप्रमाणमणिकल्पिता अधमा । अष्टोत्तरशतसंख्याकमणिसंकलिता माला उत्तमा । चतुःपञ्चाशत्संख्याकमणिसंदृब्धा मध्यमा । सप्तविंशत्यक्षपरिमिता अधमा इत्यक्षमालाभेदः तत्परिमाणसंख्यानिबन्धनः । रत्नविनिर्मिता माला स्वर्गापवर्गदा । स्वर्णमयी भगवत्सेवाप्रदा । रजतनिर्मिता कीर्तिधनदा । ताम्रनिर्मिता शान्तिकरी चेति सम्प्रदायः⁴⁷ ।

प्रभापीठाद्यक्षमालाप्रतिष्ठाणां विधिं क्रमात् ।

चतुर्विंशे परिच्छेदे द्वाहमुरुरब्रवीत् ॥

पञ्चविंशः परिच्छेदः

अर्चनीपयिकवस्तुजातस्य विविधस्य प्रतिष्ठां विशदीकृत्य सम्प्रति
गृहार्चा — श्रीवत्स — कौस्तुभ — वनमाला — किरीट पञ्चायुधादीनां
प्रतिष्ठाविधिं निर्देष्टुमुपक्रमते अथेति —

संहारशयनेति — संहारशयनमूर्तेः²⁸ अत्युन्नतया गृहे तदाराधनं न
क्षेमायेति तन्निषेधः । प्रतिमास्थापनस्थाने इति — स्थावरबिम्बाभिप्रायेणे-
दम् । जङ्गमस्य चेदिति — स्थावरं दारवं बिम्बं जङ्गमं च लोहमयं बिम्बं
कैश्चिद् गृहेष्वर्चनार्थं स्थाप्यते । कैश्चिदुभयमपि दारवं लोहमयं वा ।
सशाटिके इति — सवस्त्रे इत्यर्थः ।

स्वमन्त्रेणेति — कौस्तुभमन्त्रेणेति । चतुर्णामिति । शङ्ख —
कौमोदकी — शार्ङ्ग — नन्दकानां चतुर्णामायुधानामिति भावः । बीजयुक्तेनेति
— बीजाक्षरसहितेनेति यावत् । बीजमन्त्राणां तदितरापेक्षया निरतिशय-
प्रभाविता मन्त्रिणामपरोक्षा । श्रीपाञ्चरात्रभगवच्छास्त्रे बीजमन्त्राणामेव
प्रधानतयोपयोगः । अणीयसि बीजे महती शक्तिः निक्षिप्तेत्यार्षेण चक्षुषा
समुपलक्ष्य दयमानमानसाः लोकानुजिघृक्षया तानुदादिक्षन् महर्षयः ।

युग्मास्वेवेति — भक्तप्रतिष्ठायां घटिकाशरावयोनिषेधः । वेदिका-
धिवासनेति — भगवत इव भक्तानां वेदिकायां शय्याधिवासः न कर्तव्यः ।
तथा करकं, मूर्तिकुम्भाष्टकमपि न कल्पनीयम् । सुदर्शनस्य विष्णवादि-
मूर्तीनां चावाहनप्रसक्त्यभावात् । प्रधानकुम्भ एक एव कल्पनीयः ।

गृहार्चाभूषणादीनां चक्रादेश्च गुरोस्तथा ।
भक्तादीनां प्रतिष्ठा च पञ्चविंशे निरूपिता ॥

षड्विंशः परिच्छेदः

अथ गृहार्चादिप्रतिष्ठापद्धतिं निरूप्य तदनु परमैकान्तिकत्व-
सिद्धयर्थं यजनयोग्यतावाप्तये च दीयमानां चक्राब्जमण्डलदीक्षां प्रतिपाद-
यितुमारभते अथेति ।

गोकर्णयुग्मेनेति—अङ्गुष्ठानामिकोन्मानस्य गोकर्णं इति
व्यवहारः । तद्युग्मेनेति यावत् । ‘अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णः’ (७१-
णान्त) इति विश्वकोशः । गोकर्णाकृतिरत्रास्तीति गोकर्णः । वितस्ति-
भ्यामिति—अङ्गुष्ठकनिष्ठकोन्मानस्य द्वादशाङ्गुलमितस्य वितस्तिरिति
व्यपदेशः । ‘स कनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः’ (३४२-२) इत्यमर-
वचनात् । वितस्यति हस्तापेक्षया उपक्षीयत इति वितस्तिः । तसु=उपक्षये ।
प्रादेशद्वयेनेति—अङ्गुष्ठतर्जन्युन्मानस्य प्रादेश इति नाम । प्रदिश्यते
परिमीयत इति प्रादेशः । दिश=अतिसर्जने । प्रादेशतालगोकर्णाः
तर्जन्यादियुते तते’ (३४२-२) इति नामलिङ्गानुशासनात् ।

पञ्चरत्नैरिति । मरकत-नील-गोमेधिक-पुष्पराग-वैडूर्याख्यानि
अश्मजातीनि रत्नानि पञ्चरत्नानीत्युच्यन्ते । उत्तरादिद्वारेति—ननु प्राच्या-
दिक्रमं परित्यज्य कुत उत्तरादिक्रमानुधावनमिति चेत् - न, ‘सौम्यं स्याद-
प्रजन्मनाम्’ इत्यारभ्य उत्तरादिचतुर्द्वारेषु ब्राह्मणादितत्तद्वजमानानुगुण्येन
क्रमेण शुक्लपीतकृष्णवर्णानां पूरणस्य विहितत्वात्⁴⁹ । मन्त्राध्वानमिति -
श्रीपाञ्चरात्रशास्त्रे भट्टाचार्यस्य षडध्वज इति वर्तते किञ्चिद्विशेषणम् ।

अध्वानस्ते च षडत्र स्पष्टतया प्रतिपाद्यन्ते मन्त्र - तत्त्व - वर्ण - पद - कला - भुवनाख्याः ।

तत्त्वाध्वार्चनमिति पाञ्चरात्रशास्त्रे प्रतिपादितानि⁵⁰ तत्त्वा-
न्येकपञ्चाशत्संख्याकानि । तानि च पुरुष (जीव) प्रकृति महत् (बुद्ध)
अहङ्काराः, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च महाभूतानि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि,
पञ्च कर्मेन्द्रियाणीत्याहृत्य पञ्च विंशतिः जीवतत्त्वानि । माया-काल-कला-
राग-विद्या-नन्द-महानन्द-महाविद्या-क्षेत्रज्ञ-शिव-ब्रह्मा-बद्ध (पुरुष)-
सत्य-अच्युत-अनन्त-विष्णु-सर्व-निवृत्ति-विश्व-पुरुष-परमेष्ठि
— अनिरुद्ध — प्रद्युम्न — सङ्कर्षण — वासुदेव — पर — वासुदेवाख्यानि
षड्विंशतिश्चेत्यनवयवेन एकपञ्चाशत्तत्त्वानि परमात्मनः ।

पुरुषः जीवः, प्रकृतिः प्रकर्षेण करोति कार्यमुत्पादयतीति ।
प्रकर्षश्च तत्त्वान्तरारम्भकत्वम् । अव्यक्तं, प्रधानं, प्रकृतिरित्यनर्थान्तरम् ।
महत्तत्त्वमेव बुद्धिरित्यपि व्यपदिश्यते । परिणामवादिनां सांख्यानां
पञ्चविंशतित्वव्यवस्थापनं चैतच्छास्त्रप्रतिपादिततत्त्वसमाकलन-
निबन्धनम् । जागर्ति चानयोः शास्त्रयोर्महान् भेदः बहुषु स्थलेषु । अथैवं
स्थिते प्रकृतिस्थाने प्राणपदं किं मूलकारेण निवेशितमाहोस्वित् गच्छति
काले शास्त्रतत्त्वमनवगच्छद्भिः यैः कैश्चित्प्रक्षिप्तं वेति जायते सन्देहः
नाद्यः, सुविदितशास्त्रतत्त्वतया मूलकारस्य तथाकरणायोगात् ।

स्यान्नाम कदाचित् द्वितीयस्यावकाशः । अपि च प्रयोगनिर्माणे
यावदुपलब्धि पादसंहितामनुसन्धानेन वराहगुणोऽत्र परमात्मनः रूपत-
त्त्वनिरूपणावसरे कुतः पादोक्ततत्त्वपरित्यागः कृत इति चिन्त्यम् ।
तत्प्रतिपादितेषु तत्त्वेषु मृग्यमेवौचित्यम् ।

स्वमन्त्रेणेति — स्वानुष्ठानप्रधानमन्त्रेण अष्टाक्षर — द्वादशाक्षरा-
दिना । मायासूत्रेणेति — मायानिमूलकं सूत्रं मायासूत्रम् । सत्त्वरजस्तमोगुण-
मयी हि माया । सैव पाशः सांसारिकः । अत एव तन्तूनां शुक्लकृष्णरक्त-
वर्णत्वं त्रिगुणीकरणं चोपर्युक्तगुणत्रितयप्रतिनिध्यभिप्रायेण । पञ्चविंशति-
संख्ययेति — पञ्चविंशतिवारं शिखादिपादान्तमावेष्ट्येति यावत् । माषोद-

नेनेति — सन्दर्भेऽस्मिन् भूतेभ्यः माषोपसम्मिश्रौदनस्यैवोपहर्तव्यतया समुप-
दिष्टत्वात् । पूर्ववदिति — स्वमन्त्रेणेति यावत् । पञ्चविंशतिधेति — पञ्च-
विंशतितत्त्वगतमायापाशच्छेदनज्ञापनाय तथा च्छेदः । प्रकृत्यादीनिति — पुरुष
(जीव) प्रकृति—महत्—अहङ्कार—मनः— शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्र —
आकाशवाय्वग्न्यापःपृथिव्याख्यभूत— त्वक्चक्षुश्श्रोत्रजिह्वाघ्राण — वाक्पा-
दपाणिपायूपस्थाख्यानि पञ्चविंशतिजीवतत्त्वानीत्यर्थः । अनवयवेन पञ्च-
विंशतितत्त्वगतमायापाशदाहोद्देशेन तेषां होमः । तत्त्वसृष्टीति — मायारहित
शुद्धसत्त्वमयतत्त्वानां सृष्टिरत्रोद्दिष्टा । तावतीः अष्टोत्तरशताहुतीः तन्मन्त्रेण
महाव्याहृतिमन्त्रेण ।

भागवत इति—ब्राह्मणस्येति भावः । विष्णुहस्तमिति — चक्राब्ज-
मण्डलावाहनवशात् स्वहस्तस्य विष्णुहस्तत्वभावना गुरोरिति भावः ।
आचार्यमिति—अच्युतपदप्राप्तेः शास्त्रार्थविबोधस्य चाऽचार्यानुग्रहद्वारकतया
आचार्यस्याभ्यर्हितत्वम् । भगवद्वचनेति—स्वशेषतैकरूपभगवत्कैकयौपयिका-
भिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगाख्यपञ्चकालकर्तव्येषु निरन्तरतत्परता-
भिनिवेशः परिपालनीय इति भावः ।

चक्राब्जरचना तत्स्थदेवानां च निरूपणम् ।

दीक्षाविधिश्च षड्विंशे भट्टाचार्येण दर्शिताः ॥

एकपञ्चाशत्तत्त्वानि

1. परमपुरुषः

क्रमः	बीजानि	प्रत्यगात्मोप- योगि भौतिक- शरीरे	अवस्था
२.	मं	जीवः	तुरीया
३.	भं	अव्यक्तः	सुषुप्तिः
४.	वं	बुद्धिः	स्वप्नः
५.	फं	अहङ्कारः	स्वप्नजाग्रत्
६.	पं	मनः	बीजस्वप्नः
७.	नं	शब्दः	जाग्रत्स्वप्नः
८.	कं	आकाशः	"
९.	णं	श्रोत्रम्	"
१०.	जं	वाक्	"
११.	धं	स्पर्शः	महाजाग्रत्
१२.	खं	वायुः	"
१३.	ढं	त्वक्	"
१४.	झं	पाणिः	"
१५.	दं	रूपम्	बीजजाग्रत्
१६.	गं	तेजः	"
१७.	ढं	नेत्रम्	"
१८.	जं	पादः	"
१९.	थं	रसः	जाग्रत्
२०.	घं	आपः	"
२१.	ठं	जिह्वा	"
२२.	छं	वायुः	"
२३.	तं	गन्धः	जाग्रन्मोह
२४.	डं	पृथिवी	अज्ञान
२५.	टं	घ्राणम्	अन्यथाज्ञान
२६.	चं	उपस्थम्	विपरीतज्ञान

क्रमः	परमात्मोपयोगि ज्ञानशरीरे	अवस्था
२७.	वासुदेवः	भगवन्निष्ठा
२८.	सङ्कर्षणः	स्वस्वरूपनिष्ठा
२९.	प्रद्युम्नः	पदार्थानुभाविनी
३०.	अनिरुद्धः	असंसक्तता
३१.	क्षेत्रज्ञः	निरभिमानता
३२.	सत्यः	शुद्धसत्त्ववृद्धिः
३३.	परमेष्ठी	"
३४.	महाविद्या	"
३५.	विद्या	"
३६.	अच्युतः	तनुमानसा
३७.	पुरुषः	"
३८.	महानन्दः	"
३९.	कला	"
४०.	शिवः	तत्त्वजिज्ञासा
४१.	विश्वः	"
४२.	नन्दः	"
४३.	रागः	"
४४.	विष्णुः	शुभेच्छा
४५.	सर्वः	"
४६.	अनन्तः	"
४७.	कालः	"
४८.	ब्रह्मा	सद्भावना
४९.	निवृत्तिः	सत्सङ्गरुचिः
५०.	बद्धः	सदभिमुखः
५१.	माया	सदद्वेषः

सप्तविंशः परिच्छेदः

अवाप्तचक्राब्जमण्डलदीक्षाणामेव भागवतत्वप्राप्तिः परार्थ-
यजनाधिकारश्चेति मनसिकृत्य दीक्षादिधेरेनुपदं समाराधनविधिं व्याख्यातु-
मुपक्रमते अथेति—

स्नानेष्विति—स्नांत्यनेनेति स्नानम् । णा=शौचे 'आप्लाव
आप्लावः स्नानम्' इत्यमरः (३८१-२) । अत्रोपपादितानां सप्त
स्नानानां स्वरूपमित्थं विज्ञेयम् । अस्त्रवगाहनपूर्वकं क्रियमाणं वारुण-
स्नानम् । इदमत्रगाहस्नानमित्यप्युच्यते । आतपेन वर्षेण वा क्रियमाणं
दिव्यस्नानम् । हुतानां समिधां, गोमयस्य वा भस्मना यदूर्ध्वपुण्ड्रकरणं
तदाग्नेयस्नानम् । गोषु गच्छत्सु तत्पादरजसा वपुषः स्पर्शः वायव्यस्नानम् ।
प्रशस्तश्वेतमृदा ललाटादिषु केशवाद्युच्चारणपुरस्सरं द्वादशोर्ध्वपुण्ड्रधारणं
पार्थिवस्नानम् । अब्लिङ्गमन्त्रैः जलेन प्रोक्षणं मान्त्रस्नानम् । आचमन-
प्राणायामपूर्वकं भगवतः ध्यानं मानसस्नानम् । उपकरणानुरोधी विभागो-
ऽयम् । अशक्ततायां सौकर्याभावे च कार्यं गौणस्नानं कण्ठ-कापिल-
आमय-मान्त्रस्नानभेदेन चतुर्विधमिति विष्णुतिलके समुपदिष्टम्^१ ।
रोगिणा शिखां विना उष्णोदकेन वा क्रियमाणं कण्ठस्नानं, केवलार्द्रवस्त्र-
मार्जनमामयस्नानं, उपद्रवे नाभिजंघोरुगुह्यानां क्षालनं कापिलस्नानं,
अशक्तेनानुष्ठीयमानं प्रोक्षणं मान्त्रस्नानम् । शास्त्रेऽस्मिन्नुपदिश्यमानानां
क्रियाणां स्नानमूलकतया आत्मनः शक्ति देशकालौ चानुसृत्य उपर्युक्ते-
ष्वन्यतमं स्नानमवश्यविधेयम् ।

अधिवलजमिति—वलजे इति अधिवलजं, द्वारसमीपे इत्यर्थः ।

अत्राभीत्युचितम् । तालत्रयमिति—अयं क्रमः—दक्षिणहस्तेन वामं संताड्य, वामहस्तेन दक्षिणं, पुनः दक्षिणेन वाममिति तालानां त्रितयम् । तालमेकं मरणप्रदं, तालद्वयं व्याधिपीडाकरं तालत्रयं सुखावहमिति विहगेन्द्र-संहिता⁵²। उत्तमत्रयेति—गेहं शिलामयं उत्तमं, इष्टकामयं मध्यमं, दारुजं अधमम् । कवाटत्रयं च अर्धमण्डप—अन्तराल—गर्भालयकवाटत्रयमित्यर्थः । गर्भगृहद्वारेति—गर्भगृहद्वारस्य दक्षिणभागावधिस्तं यत् स्वब्रह्मसूत्रं तस्माद्दक्षिणभागेनेत्यर्थः । अर्थात् द्वारदक्षिणार्धेनेति यावत् । प्राचीनयोग्योपास्वेति—अत्र प्राचीनयुक्त्योपास्येति साधीयान् प्रयोग इव ।

त्रिगुणात्मिकामिति—‘प्रकृतिस्त्रिगुणा ब्रह्मन्नादिरविनाशिनी⁵³, सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयवती प्रकृतिरिति भावः । सप्तधात्विति—रस—रक्त—मांस—मेदः—अस्थि—मज्जा—शुक्राख्या देहवर्धका धातवः तन्मयमिति भावः । षण्णवत्यङ्गुलेति—पूर्वोक्तरीत्या (P. 133) पद्मस्वस्तिकान्यतरासनेन आसीन इत्यभिप्रायेणेदम् । अयुतेति—दशसहस्रचन्द्रतुल्यकान्तिमिति । नियुतेरिति—लक्षसंख्याकैः सूर्यैरित्यर्थः । द्विषाक्षरमिति—द्विषडक्षरमिति वक्तव्ये छन्दोऽनुरोधेन तथा वचनम्, द्वादशाक्षरमन्त्रेणेति यावत् ।

मानसयाग इति—मनसा ध्यानयोगेन अनुष्ठीयमानः यागः उपासना मानसयाग इत्यभिधीयते । अयमेवान्तर्यागः ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाग्नये संयमाग्निषु जुह्वति’ इति भगवद्गीतो-पबृंहितोऽयं (२६-४) सिद्धान्तः । अन्तर्बहिर्यागनिबन्धनमिदं भगवद्वाराधनं ज्ञानयज्ञद्रव्ययज्ञरूपं भवितुमर्हति । तत्सम्यग्व्युत्पादितं⁵⁴ श्रीभाष्यकारैः स्वगीताभाष्ये ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येदिति (१८-४) श्लोकभाष्यमुखेन यथा—

‘क्रियमाणमेव कर्म आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्, तच्च ज्ञानं कर्मयोगान्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येत्’ इति ।

अन्यत्र च—

‘उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशात् ज्ञानमयोऽंशश्चेयान् ।
सर्वस्य कर्मणः तदितरस्य चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परि-
समाप्तेः तदेव सर्वैः साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं कर्मान्तर्गतत्वेना-
भ्यस्यते’ (भग. ३३-४)

इति मानसयागप्रामुख्यं च । अत्रायं मानसयागः त्रिविधः प्रतिपादितः-
लयभोगाधिकारभेदभिन्नः ।

भूतशुद्ध्यादिसंयुक्ता संगृहीताऽत्र सूरिणा ।
सप्तविंशे परिच्छेदे समाराधनपद्धतिः ॥

अष्टाविंशः परिच्छेदः

अथ मानसक्रियानिबन्धनं मानसयागं निरूप्य बाह्येन्द्रियकरणकं बाह्ययागं प्रतिपादयितुमुपक्रमते अथेति—अगायि चेदमर्चनं भगवता स्वयमेव गीतासु यथा —

‘दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते’ (२-४४) इति । भाष्यकारैश्च—दैवं=देवार्चनरूपं यज्ञमपरे । कर्मयोगिनः पर्युपासते = सेवन्ते । तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । इति स्वगीताभाष्यद्वारा निश्चप्रचम् ।

गलन्तिकेति—गलत्यम्भः अस्या इति गलन्तिका । गल = क्षरणे । गल्—शतृ + डीष्—नुम् + कन् + टाप् गलन्तिका । ‘कर्कर्यालुर्गलन्तिका’ इत्यमरकोशवचनात् (६०६-२) । वर्धनीति = वर्धते ताच्छील्येनेति वर्धनी, ‘वारिधान्यां च वर्धती’ (७७—नान्त) इति विश्ववचनात् जलपात्रविशेषः । त्रिपादुकामिति—पादत्रयविशिष्टस्य पीठस्य त्रिपादुकेति व्यवहारः । यस्यां पश्चात् पाद्यादिपात्राणि निक्षिप्यन्ते । मध्यदक्षिणेति—पात्रस्थापनक्रमं निर्दिशति । मध्ये पाद्यपात्रं तद्दक्षिणतः अर्घ्यपात्रं वामत आचमनपात्रमिति क्रमोऽत्र लभ्यते । किन्तु नायं समग्रः पात्रनिवेशनप्रकारः, स्नानीयपात्रादीनामनिर्देशात् । अपि च सत्यप्यनुष्ठानभेदे आग्नेयादिषु कोणेषु चतुर्णां पात्राणां स्थापनं दरीदृश्यते । उपलभ्यन्ते च बहूनि प्रमाणानि तथाऽऽचरणस्य ।

कुशाग्रेति—एषां पाद्यार्घ्याचमनीयद्रव्याणां शरीरस्य तत्तद्व्याधिनिवारकत्वम् । एतत्संहृत्य गुणसाम्यावस्थारूपप्रसन्नतापादनं मनसश्च सुलभमिति सोपष्टम्भं सुष्ठु प्रपञ्चितं पाञ्चरात्रतत्त्वार्थप्रपञ्चनव्यग्रैः

आयुर्वेदशास्त्रनिष्णातैस्मत्तातपादैः⁵⁴ । वैकारिकेति=अहंकारः प्रथमतः-
स्त्रिविधः⁵⁵ । वैकारिक—तैजस-भौतिक-भेदेन । पुनस्त्रिविधः⁵⁶ दर्प-
-क्रोध-दम्भभेदेन च । गन्धादिचतुर्भिः = गन्धपुष्पधूपदीपैरिति भावः ।
एकबेरेति—एकबेरे प्रतिष्ठितमूर्तिविवेकसकलन्यासपुरस्सरं पूर्णस्य तैजसः
समुपलम्भात् ततः बेरान्तरे प्रत्यहं कर्तव्यस्यावाहनस्य न प्रसङ्गः । एवं
सुरसिद्धावतारिते च मूर्तौ तेजःपौष्कल्यात् पुनपावाहनं विधेयम् । किंतु
ध्यानमात्रमेव ।

सन्मुख इति — अत्र सम्मुख इति पाठः साधीयान् । तथैव
साम्मुख्यमुद्वेति च । अष्टाङ्गप्रणिपातेनेति = बाह्यः पञ्चाङ्गप्रणिपातः ।
आन्तरः शिष्टः । अत्र चोत्तरोत्तरप्रणिपातस्य समुत्कर्षः । तस्य बहुविधा-
भ्याससाध्यत्वात् । सहस्रधारयेति = सहस्रधारापात्रेणेति ।

असंस्कृतैरिति — अत्र असंस्कृतैरिति पाठः 'प्रामादिकः ।
विरुद्धार्थत्वात् । सुसंस्कृतैरिति साधीयान् । अन्वारब्धेति = अन्वारब्धः
सव्यः करः यं सः, तेन सव्यकरानुगामिना दक्षिणकरेणेत्यर्थः ।

भूतेभ्य इति—बलिदान — नितमोतसवयोर्भेद उपरिष्ठात् त्रिंश-
व्याख्यानान्तरे निरूपयिष्यते ।

आत्मपूजनमिति — मन्त्रन्यास — मानस — बाह्य — यागादिभिः
पारमैकान्त्यपराकाष्ठामुपेयिवांसं ह्यर्चकं साक्षाद्धरिमा मनन्ति । अतः
शिष्टैर्द्रव्यैः तत्पूजनमपि हरेः प्रीतये कल्पत इति तथा विधानम् ।

प्रागुक्ताराधनाङ्गानि पाद्यार्घ्यादीनि षोडश ।

अष्टाविंशे परिच्छेदे मन्त्रैः कारी व्यरीरचत् ।

एकोनत्रिंशः परिच्छेदः

मानसयागं बाह्ययागं च सम्यगुपदिश्य अग्निकार्यप्रक्रियामुपपाद-
यितुमारभते अग्निकार्यविधिरिति -

अग्निद्वारा वा अग्नावेव वा क्रियमाणं कार्यं अग्निकार्यम् । तस्य
विधिः । प्रोक्षणेति—जलेन सेचनं सपवित्रेण दक्षिणपाणिना उत्तानेन कृतं
प्रोक्षणं, अर्वाचोनेन अवोक्षणं, मुष्ठीकृतेन अभ्युक्षणमिति विष्णुतिलके⁵⁷ ।
सूर्यकान्तेति—सूर्यकान्तमित्यभिधानवतः अश्मनः शिलाया आतपे तूलादि-
संयोगे अग्निरुत्पद्यते । अघारं = आज्यमित्यर्थः । अङ्गुष्ठनहनं =
अङ्गुष्ठविस्तारमिति यावत् । अवग्रहकारिणीति = अवग्रहं वृष्टिनिरोधं
करोतीत्यवग्रहकारिणी । ह्रस्वाभिस्समिद्भिर्यत्र होमः तस्मिन् देशे वृष्ट्य-
भावः स्यादिति । कुक्कुटेति = प्रकरणानुचितमिदमुदाहरणम् । जम्बीर-
फलप्रमाणमित्यादि वक्तुमुचितमिति प्रतिभाति ।

अग्निकार्यविधिः प्रोक्तः साङ्गोपाङ्गः सविस्तरः ।

एकोनत्रिंशके पाञ्चरात्रशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥

—

त्रिंशः परिच्छदः

अग्निकार्यविधिं प्रतिपाद्य तदनन्तरकर्तव्यां नित्योत्सवपद्धतिं
व्याख्यातुमुद्युक्ते नित्योत्सवविधिरिति —

अथ को नाम नित्योत्सवः ? नित्यं क्रियमाण उत्सव इति चेन्न ।
बलिहरणादेस्तत्रानन्तर्भावात् । नित्यमवश्योपहर्तव्यबलिहरणदानपुरस्सरं
क्रियमाण उत्सवः नित्योत्सवः । अथवा नित्यपदस्यैव नित्यानुष्ठेयबलि-
हरणमर्थः । तदर्थक उत्सवः नित्योत्सवः । अतः नित्योत्सवपदं न केवलं
बलिहरणपरम् । नापि केवलं सामान्योत्सवपरम्, अपि तु बलिदानपुरस्सरं
क्रियमाणोत्सवपरमिति निष्कर्षः ।

अग्निपूजानन्तरमिति — नित्यहोमानन्तरमिति भावः । ननु
'त्रिसन्ध्यमथवाग्नेन कुर्यान्नित्योत्सवं हरेः' (६-५ चर्या. पाद्य) इति
बलिहरणविधेः पर्यायतया नित्योत्सवपदं शास्त्रेऽस्मिन् प्रयुक्तम् । अत्र तु
'बलिं दत्वा' 'पर्यटनं' चेति तद्विभिन्नतया प्रयोग उपलभ्यते । तत्कथमिति
चेन्न नित्योत्सवावसरे बलिदारस्य क्रियमाणतया बलिदानावसरेऽवश्यं
स्वामिनः बलिबिम्बस्य नित्यमुत्सवकरणाच्च । तयोर्नान्तरियकताप्रयुक्त
आपाततः पर्यायित्वेन प्रयोगः । वस्तुतः सूक्ष्मेक्षणिकया परीक्षायां क्रियमा-
णायां उत्सवस्य बलिदानस्य च जागर्ति तरां क्रियाकृतो भेद इति तथा
प्रयोगात् । दरीदृश्यते च क्रियाभेदस्तत्रैव प्रकरणे यथा —

‘विना बलिप्रदानेन नोत्सवोऽभ्युदयावहः’ (१०-५ चर्या. पाद्म)
 इति † प्रथममेवेति—गृहाचीपेक्षया देवालयार्चायां देव तेजः पौष्कल्यस्य
 सुलभतया, व्यक्तिक्षेमापेक्षयः समाजक्षेमस्याभ्यर्हिततया च देवस्वपरिग्रहा-
 दिना परार्थयजनस्य सर्वप्रधानकर्तव्यत्वापाताच्च परार्थयजनान्तरमेव
 स्वार्थयजनं कर्तुमुचितमिति राद्धान्तः ।

पञ्चस्वावरणेष्वार्यः नित्योत्सवविधिं क्रमात् ।
 त्रिंशे निरूपयामास नृत्तगीतादिविस्तरम् ॥

एकत्रिंशः परिच्छेदः

नित्योत्सवनि रूपणानन्तरं बहुभेदभिन्नं स्नपनं विधातुमुपक्रमते स्नपनविधिरिति—स्नपनं प्रथमतः द्विविधम् । केवलकर्माङ्गभेदेन । तत् उत्तमोत्तम—उत्तममध्यम—उत्तमाधमादिभेदेन बहुविधम् । केवलं स्वतन्त्रम् । कर्माङ्गं अस्वतन्त्रम् । स्वतन्त्रे प्रतिसरबन्धाङ्कुरावापनादिकं भवेत् । कर्माङ्गे नित्ये वा न तेषां प्रसवितः ।

चतुःस्थानार्चनमिति — कुम्भ — मण्डल — अग्नि — बिम्बानि चत्वारि स्थानानि भगवदर्चायोग्यानि । तद्गतस्य भगवतः क्रियमाणमर्चनं चतुःस्थानार्चनमिति जयाख्यसंहिता^{५९} । कूर्चादिष्विति — अत्रादिपदेन पादुकायामपि स्नपनं कार्यमिति लभ्यते । उपस्नानाम्बुभाजनमिति — घृतादितत्तद्द्रव्यस्नानानन्तरं गात्रस्नेहादीनां विघटनाय उष्णोदकाद्युपस्नानं विधीयते । तदत्राख्यायते उपस्नानाम्बुभाजनमिति । अलाभे इति — पञ्चगव्यानामलाभे तत्प्रतिनिधितया घृतमेकमेवोपयोज्यमिति विधीयते । अत्र अध — मध्यमोत्तमरूपविलोमविभागः उत्तरोत्तरस्य बहुव्ययप्रयाससाध्यतया पूर्वस्मिन्नादरः स्याद्ब्रूनामित्यभिप्रायेण ।

अधमादिविभागेन स्नपनं प्रतिपादितम् ।

एकत्रिंशे परिच्छेदे सद्रव्यं साधु सक्रियम् ॥

—

द्वात्रिंशः परिच्छेदः

महाभिषेकादिवहुभेदाभिन्नं स्नपनं निरूप्य सम्प्रति एकोत्तर-
सहस्रकलशस्नपनं विधातुमारभते अथेति । अस्य प्रयोजनं तु पापापनोदन-
क्षमत्वादि पाद्मसंहितायां प्रतिपादितम्^{११} । पाथांसीति—जलानीत्यर्थः ।
भार्गवरामेति—ऋते परशुरामात् शिष्टाः विभवमूर्तयः नव उक्तपूर्वाणां
नवसंख्याकानां कुम्भानां अधिदेवता इत्यर्थः । पूर्ववदिति । पूर्ववत् नवममूर्तेः
कल्केः शुद्धोदककुम्भाधिदैवत्यमिति भावः ।

मूलक्षोदा इति—सहदेव्यादिमूलचूर्णानीत्यर्थः । अत्र चैकोत्तर-
सहस्रकलशनिवेशनप्रकारः सम्यक् प्रतिपादितः । प्रधानमण्डलगतानि
स्थानानि ब्राह्म—दिव्य—मानुषभेदेन त्रिधा विभक्तानि । प्रधान-
मण्डलमध्यभागे ब्राह्मस्थाने एकस्मिन्नुपमण्डले एकोत्तराशीतिघटानां
(८१) निवेशः । प्रधानमण्डल द्वितीयभागे दिव्यस्थाने ऐन्द्र—याम्य—वारुण
—सौम्येषु चतुर्षु निर्मितेषूपमण्डलेषु प्रत्येकं एकोत्तराशीतिघटानां (८१)
निवेशः $(८१ \times ४ + ८१ = ४०५)$ । एवमाग्नेयादिकोणेषु चतुर्ष्वपि
प्रतिकोणं एकोनपञ्चाशत्कलशानां (४९) निवेशः । $(४९ \times ४ + ४०५ =$
 $६०१)$ । प्रधानमण्डलतृतीयभागे मानुषस्थाने षोडशोपमण्डलेषु प्रत्येकं
पञ्चविंशतिकलशानां (२५) निवेशः $(२५ \times १६ + ६०१ = १००१)$ ।
एवं क्रमेण एकोत्तरसहस्रकलशाः सुरुचिरेण मार्गेण निवेश्यन्ते । तत्तत्स्था-
नेषु द्रव्यदेवतामन्त्राणां निर्देशश्च युक्तिसहः । यथाविधि तत्तद्द्रव्यनिक्षेपेण,
देवतासमाराधनेन, मन्त्रोच्चारणेन च समुत्पन्नः विलक्षणः शक्तिविशेषः

तदभिषेकद्वारा विम्बे भगवतः सान्निध्यं निरतिशयं विधाय तत्तत्फलदायि
बोभवीतीत्यत्र न कश्चिद्विचिकित्सालेश इति शम् ।

एकोत्तरसहस्राणां कलशानां निवेशनम् ।
समन्त्रकं च स्नपनं द्वात्रिंशे तैर्निरूपितम् ॥

त्रयस्त्रिंशः परिच्छेदः

एकोत्तरसहस्रकलशस्नपनविधिं निरूप्य ततः परं सर्वलोककल्या-
णकरं, सर्वारिष्टप्रशामकं, महोत्सवं व्युत्पादयितुमुपक्रमते अथेति—निर्णे-
जितमिति—सम्यक् शोधितमन्यर्थः, निर्णेज्यत इति निर्णेजितम्, णिजर्—
शौचपोषणयोः । खलियुक्तिमिति—यवाग्वादिपिष्टयुक्तमित्यर्थः । ध्वजपट-
मिति—ध्वजार्थं निर्मितं गरुडपटमित्यर्थः । अनन्तेति—अनन्तादयोऽष्ट-
नागाः गरुडस्याभरणीभूताः । अष्टधान्यानीतिपूर्वोक्तानि (P. 86) यवव्री-
हिनिष्पावप्रियङ्गुतिलमाषनीवारशालिधान्यानीत्यर्थः ।

अन्तस्सार इति—यद्यपि तरवस्त्रिविधाः अन्तस्सार-बहिस्सार,
निस्सारभेदेन, तथापि तेष्वप्यग्रेव ध्वजस्तम्भार्थं परिग्रहः । सम्प्रति
लोके अर्णवृक्षेणैव ध्वजस्तम्भा निर्मीयन्ते । कथयन्ति च केचिदर्णदेवदारु-
वृक्षयोरभेदम् । ध्वजमिति—अस्य पताकेत्यर्थः प्राचीनः पताकाश्रय-
स्तम्भेऽपि ध्वजमिति व्यवहार आधुनिकः । आश्रयाश्रयिभावादभेदा-
ध्यवसायः । प्रकृते तु पताकेत्यर्थ एव ध्वजपदप्रयोग उपलक्ष्यते । ‘ध्वजं
चिह्ने पताकाया’ मिति विश्वः (३. जान्त) । ध्वजशब्दः नपुंसक एव
पताकावाचक इति विश्वकोशः । पुंसि तथेत्यमरसिंहः ।

अत्र ध्वजारोहणमिति ध्वजारोपणमिति द्वौ शब्दौ प्रयुज्येते ।

ध्वजं पताकां स्तम्भमारोहयत्याचार्य इति ध्वजारोहणम् । ध्वजं प्रताकां, स्तम्भे आरोपयत्याचार्य इति ध्वजारोपणम् । प्रसिद्धिस्तु ध्वजारोहणमित्येव । तथैव ध्वजावरोहणमित्यपि प्रयोगः ।

पारशव इति — सप्तमातृणामर्चकः वाद्यवादननिपुणः अनुलोमजः पारशवः कथ्यते⁶⁰ । त्रिगुणात्मिकायै इति — सत्त्वरजस्तमोरूपिण्यै इत्यर्थः । आरवरणेष्विति पञ्चस्वावरणेषु बलिप्रदाने नित्योत्सवार्चा-बल्यर्चा नेया । तद्वहिर्वीथिकासु बलिहरणे सुदर्शनमूर्ति, अन्नमूर्ति वा, केवलं भेरीं वा पुरस्कर्तव्यमिति भावः । यदि देवताह्वानभेरीं शृणुयाज्जनः कोप्यवश्यं स ग्रामेऽवतिष्ठन्नवबृथावधि नदीतरणादि वर्जयित्वा भगवन्तं सेवेत । ततः परमेव ग्रामान्तरगमनमनुमन्यते ।

सभेरीताडना प्रोक्ता ध्वजारोहणपद्धतिः ।
त्रयस्त्रिंशो परिच्छेदे वराहेण विलक्षणा ॥

चतुस्त्रिंशः परिच्छेदः

अथ महोत्सवाङ्गभूतं ध्वजारोहणं निरूप्य महोत्सवं निरूपयितुं प्रक्रमते उत्सवेति —

अथ को नामाज्यमुत्सवः ? उत्सवः, उत्सवः । सवः संसार-दुःखजलधिः, तदुत्तरणसाधनमुत्सव इति श्रीपाद्मसंहितायां प्रतिपादितम्⁶¹ । अयं हि प्रथमतस्त्रिधा भिन्नः नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन । प्रतिदिनं देवालयेष्वनुष्ठीयमान आराधनाविशेषः नित्योत्सव इति पारमेश्वरेऽभिहितम् यथा —

‘वासरे वासरे यस्तु क्रियते स तु नित्यकः’ इति । सति निमित्तेऽनुष्ठीयमानः नैमित्तिकः । अवग्रहादीनि निमित्तानि । धर्मार्थकामसिद्धये आचर्यमाणः काम्योत्सवः । एभ्यः विलक्षणः महोत्सवः यो वाऽस्मिन् परिच्छेदे अनवयवेन प्रतिपाद्यते । महोत्सवः ध्वजारोहणपूर्वः, देवताह्वानपूर्वः अङ्कुरार्पणपूर्व इति त्रिधा भिद्यते । आद्यः राजराज्यसुखप्रदः । द्वितीयः स्वर्गभोगफलप्रदः । तृतीयः मोक्षदः । अत एवाङ्कुरार्पणपूर्वकोत्सवः सर्वलोकमोक्षदतया सर्वत्रानुष्ठीयते ।

महोत्सवोऽयं, मासावधिकः पक्षावधिकः, द्वादशाह्निकः, नवाह्निकः, साप्ताह्निकः, पाञ्चाह्निकः, त्रिदिनावधिकः, एकदिनावधिकश्चेत्यष्टधा भवति श्रीपाञ्चसंहितानुरोधम्⁶² । वपनमिति—क्षुरकमेति यावत् । ‘वपनं बीजाधानेऽपि मुण्डने’ इति विश्ववचनात् (३५-नान्त) । ‘वपनेन विना कर्म यदि तन्निष्फलं भवेत्’ (बिष्णुति. ७-६) इत्युक्ततया आचार्येण तदवश्यमनुष्ठेयमिति भावः । उत्सकाङ्कुरार्पणमिति—उत्सवकर्माङ्गभूतमङ्कुरार्पणमित्यर्थः । यथोदितमिति—एकत्रिंशपरिच्छेदोक्त (P. 178) प्रकारेणेति यावत् । भागवतैरिति—प्राप्तचक्राब्जमण्डलदीक्षैः पाञ्चरात्रिकैः मूर्तिपैरित्यर्थः । प्राभृतद्रव्यमिति—उपायनद्रव्यमित्यर्थः । प्रकर्षेण भ्रियत इति प्राभृतम् । इतोयातमिति—इदं सर्वमुपायनद्रव्यं अस्मात्प्रदेशात्प्राप्तं, इदं चान्यस्मादिति रीत्या विभज्य भगवते दर्शनीयमिति यावत् । पालिकादीति—पालिका—घटिका—शरावेविन्यर्थः । कौतुकक्रियामिति—प्रतिसरबन्धमिति । मे = मह्यं प्रसन्नो भवेति । उत्सवप्रतिसरमिति—उत्सवकर्माङ्गभूतं प्रतिसरमित्यर्थः । पूर्वोक्तवर्त्मनेति—षड्विंशपरिच्छेदोक्ताध्वना (P. 123) चक्राब्जमण्डलमारचयेति । तीर्थावसानिकमिति—अवभृथान्तमित्यर्थः ।

यागमण्डपे इति—महोत्सवसमये चेदं विशेषतया विहितं यत् यागमण्डपे प्रथमं बलिप्रदानम् । मङ्गलाष्टकमिति—अष्टमङ्गलकानीत्यर्थः । बलिं प्रदक्षिणीकृत्येति—बलिबेरं प्रदक्षिणीकृत्येति । तद्दिनविहितमिति—प्रथमदिवसे हंसवाहनं, द्वितीयदिने सिंहवाहनं, तृतीयेऽह्नि गरुड-

४०१. दक्ष दृष्टौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । दक्षः । स्त्रियाम् आसु-
रिदाक्षिभ्यां षकः^१—दाक्षायणी तारा । दृदक्षिभ्यामिनन् (उ० २।५०) दक्षिणः ।
शुदक्षिस्पृहिभ्य आय्यः (दश० उ० ८।१) दक्षाय्यो गरुडः । तस्यापत्यं
दाक्षाय्यो गृध्रः ॥६००॥

५ ४०२. दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । मौण्ड्यं
वपनम् । इज्या यजनम् । उपनयनम् मौर्वीबन्धः । नियमः
संयमः । व्रतादेशः संस्कारादेशकथनम् । दीक्षते । दीक्षित्वा । दीक्षा ।
सूददीपदीक्षश्च^२ (३।२।१५३) इति युच्—नास्ति—दीक्षिता । अन्ये दीक्ष
मौण्ड्ये ज्योपनयनादौ^३ चेत्याहुः । ज्यवते^४ । जीनः ॥६०१॥

१० ४०३. ईक्षदर्शने । राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३९) इति सम्प्र-
दानम्—चैत्रायेक्षते । ईक्षित्मिभ्याश्च (३।२।१ वा०) इति णः—ग्रामेक्षा
स्त्री । प्रेक्षा ॥६०२॥

४०४. ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु^५ । ईषते । अष् (द्र० ३।१।३४)
ईषा कीलिका । हलमनसोरीषः पररूपम्^६—हलीषा, मनीषा । ईषेः किच्च
१५ (उ० १।१४) द्रष्टुर्वाणः । ईषेः किद् ह्रस्वश्च (उ० ४।२१) इतीकः—इषीका^७
तृणाग्रम् । ईषतीति ईष उञ्छे (१।४।५७) इत्यस्य रूपम् ॥६०३॥

४०५. भाष उयक्तायां वाचि । भाषते । आजभास (७।४।५)
इति वा ह्रस्वः—अवभाषत् अबीमवत् । भाष्यम् । भाषितम् ।
भाषा ॥६०४॥

२० ४०६. पर्ष स्नेहने । पर्षते । पृषिपृषिण (तु० उ० ४।५२) इति
पार्षिणः । पर्षत् । परिषत् तु सीदतेः ॥६०५॥

४०७. गेषु अन्विच्छायाम् । अन्विच्छा गवेषणा । गेषते ।
अजिगेषत् ॥६०६॥

१. नैतादृशं कचिद्वचनमुपलभ्यते । अत्र हीरस्वामिनोऽमरटीका (पृष्ठ २७)
२. द्रष्टव्या । २. पूद क्षणे (१।२२) इत्यत्र 'सूददीपदीक्षां च' इत्येवं सूत्रमुद्धृतम् ।
३. 'ज्योपनयनादौ' पाठा० । ४. अत्र 'ज्या' धातोः 'ज्यते' रूपं युक्तम् ।
मूर्धन्यान्तप्रकरणविरोधाज्ज्याद्धेदश्चित्यः ।

५. 'दानेषु' पाठा० । ६. 'ईषेः पररूपत्वम्' पाठा० । ७. 'ईषिका' पाठा० ।

४०८. येषु प्रयत्ने । येषते ॥६०७॥

४०९. जेषु णेषु एषु हेषु गतौ । जेषते । नेषते । नन्वेष्ट
(उ० २।९४) इत्यत्र नेष्टा । अन्वेषते । अन्वेषितः । इषेः (६।५७) अन्विष्टः ।
मा भषानन्वेषित । द्रियादौ इष गतौ (४।१७) अन्विष्यति । तुदादौ
इषु इच्छायाम् (६।५७) अन्विच्छति । क्र्यादौ इष आभीक्ष्ये (१।५४) ५
अन्विषणाति । चुरादौ^२ अन्वेषयति । अन्वेष्टीति तु भ्रान्तिप्रयोगः^३ ॥
६०८-६११॥

४१०. हेषु अव्यक्ते शब्दे । हेषतेऽभ्यः । हेषितम् । हेषा । रेष्ट
इत्यपि चन्द्रः (घा० १।४५५) ॥६१२॥

४११. कासु शब्दकुत्सायाम् । शब्दस्य कुत्सा रोगित्वात् । १०
कासते । कास्प्रत्ययाम् (३।१।३५) कासाञ्चके । कासः । विकासः
कसतेः (१।५९८) ॥६१३॥

४१२. भासु दीप्तौ । भासते । आजभास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—
अवभासत् अधीमसत् । भञ्जभासमिदो घुरच् (३।२।१६१)—मासुरः ।
स्थेराभास (३।२।१७५) इति वरच्—भास्वरः । आजभास । (३।२।१७७) १५
इति क्तिप्-भाः । भातेस् (२।४३) तु भः, चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति
चकारावङ् । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—भासा ॥६१४॥

४१३. रासु शब्दे । रासते । रासिबल्लिभ्यां च (उ० ३।१२५)
इति रासभः । रासना । रासकः^४ ॥६१५॥

४१४. नासु शब्दे । नासते ॥६१६॥

४१५. णस कौटिल्ये । अस्य^५ नसते । नासा । नासिका ॥६१७॥

४१६. भ्यस भये । भ्यसते । भेषु^६ इति चन्द्रः (चा०धा० १।६०७)
भेषते^६ ॥६१८॥

१. 'प्रेष्ट' पाठा० । २. चुरादौ क्षीरतरङ्गिण्यां न पठ्यते ।

३. अदादौ इषधातोर्दर्शनादिति भावः । ४. 'रासः' इत्यधिकः कचित् । २५

५. 'अस्मात्' पाठा० ।

६. 'भेसु'.....'भेसते' पाठा० । चान्द्रधातुपाठे 'भेषु' एवोपलभ्यते ।

४१७. आङः शसि इच्छायाम् । आशंसते, आशंस्यते ।
 आशंसा । सनाशंसमिवाहुः (तु० ३।२।१६८)---आशंसुः । शंस्य स्तुतौ
 (१।४८१) इत्यस्य शंसति, शंस्यते । शस्त्रम् । दुर्गं आङः शासु इत्याह^२—
 आशासते आशास्यते । आशासित्वा आशास्त्वा । आशा, आशा-
 स्तः^३ । अदादौ आङः शासु इच्छायाम् (२।१३) तङ्—आशास्ते । आशीः ।
 तथा शासु अनुशिष्टौ (२।७२) शास्ति ॥६१९॥

४१८. ग्रसु ग्लसु अदने । ग्रसते । ग्रस्त्वा, ग्रसित्वा । ग्रस्तः ।
 ग्रसतेरा च (दश० उ० ७।१८ श्वेत० १।१२९) इति ग्रामः । ग्रसः ।
 ग्रीष्मः ॥६२०, ६२१॥

४१९. ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहाश्चक्रे । ईहिता । ईहितम् ।
 ईहा ॥६२२॥

४२०. बहि महि वृद्धौ । बंहते । लङ्घिब्रह्मयोर्नलोपश्च (उ०
 १।३०) इति वहु^४ । मंहते । वर्तमाने पृषद्वृहद् (उ० २।८५) इति महत् ।
 मही तु महः पूजार्थात् (१०।२५४) ॥६२३, ६२४॥

४२१. अहि गतौ । अंहते । अंहः पापम् । आहन्तेर्ङो ह्रस्वः^५
 अहिः । अंहिः । त्रयश्चुरादौ मासार्थाः (१०।१९७) अंहयति, वंहयति
 मंहयति ॥६२५॥

४२२. गर्ह गल्ह कुत्सने । गर्हते । गर्हा । गर्ह विनिन्दने
 (१०।२३३) चुरादौ वा णिच्—गर्हयति, गर्हति ॥६२६, ६२७॥

१. सायण मते 'आङः शंसु इच्छायाम् । आशंसते, आशंस्यते' इति
 पाठः (द्र० धा० वृ० पृष्ठ ११६) ।

२. पुरुषकोर तु 'दौर्गा आङः शंसु इत्याहुः' इति वीरतरङ्गिण्याः पाठ
 उद्भ्रियते (परं स चिन्त्यः) । तथा सति 'आशंसते आशंस्यते' इत्युदाहरणपाठोऽपि
 द्रष्टव्यः । ३. 'आशस्तिः' इत्यधिकम् । ४. 'बहुः' पाठा० ।

५. 'अहि सिंह वक्रगतौ' इति काशकृत्स्नधातुपाठे पठ्यते (पृष्ठ १२२) ।

६. अपपाठोऽयम् । आङ्पूर्वाद्धन्तेर्ङप्रत्यये 'अह' इत्येतत् सिद्ध्यति, न तु
 'अहिः' । अपि चात्र हन्तेर्न कोऽपि प्रसंगः । ७. 'कुत्सायाम्' पाठा० ।

४२३. बर्ह बलह प्राधान्ये^१ । बर्हते । धुनि (द्र० ३।१।१५०) बर्हकः ।
प्रबर्हः । बलहः । बलिहर्देशः, [तत्र] भवे वालिहकः । चुरादौ मासार्थं
(१०।१९७) बर्हयति, बलहयति ॥६२८, ६२९॥

४२४. बर्ह परिभाषणहिंसादानेषु । [बर्हते] ॥६३०॥

४२५. छिह गतौ^२ । प्लेहति^३ । श्रुत्तन् (उ० १।१५९) इति ५
छीहा ॥६३१॥

४२६. वेह जेह बाह प्रयत्ने । वेहते । संश्रुत्तपदवेहद (उ० २।८६)
इति वेहद् गर्भघ्नी गौः, विहन्ति इत्येके । बाहते । लुप्थस्वान्त (७।२।१९)
इति बाहेबाहम्, बाहितम् । वह प्रापणे (१।७३१) वहति, वहते ।
चोढा ॥६३२—६३४ १०

४२७. दाह निक्षेपे^४ । द्राहते । द्राह्यम् । द्राह निद्राक्षये इति
दुर्गः ॥६३५॥

४२८. काश दीप्तौ । काशते । कथं चाकशीति^५ उपधाह्रस्वोऽत्र
वक्तव्यः । काशः । प्रकाशः । आकाशः । प्रतीकाशः, नीकाशः, इकः
काशे (६।३।१२३) दीर्घः । हनिकुविनीरमि (उ० २।२) इति काष्ठम् । इत् १
(दश० उ० १।४६) काशिर्देशः ॥६३६॥

४२९. ऊह तर्के । तर्क उत्प्रेक्षा । ऊहते । उपसर्गादस्यत्यूषोः
(१।३।२६ वा०) इति वा लङ्गानौ—समूहति, समूहते । समूहः । उपसर्गाद्-
प्रस्र ऊहते (७।४।२३) समुह्यते । परिसमूह । समूहोऽग्निः^६ ॥६३७॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । २. द्र० पृष्ठ ९०, टि० ५ ।

३. कचित्र । आत्मनेपदेषु पाठान् 'प्लेहते' इति युक्तम् ।

४. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । 'निद्राक्षये' इति काचित्कः पाठः, सोऽप-
पाठः, दुर्गमते तस्यार्थस्यैव प्रतिपादनात् ।

५. अनश्नन्मन्यो अग्निं चाकशीति^१ इति ऋग्वेदे (१।१६४।२०) श्रूयते ।

६. समूहं सम्पूर्वाद् वहेरिति वृत्तिकाराः (३।१।१३१) । महाभाष्ये तु २५
सम्पूर्वाद् ऊहतेरित्युक्तम् (३।१।१३१) । तत्रैव चोद्धृतं ब्राह्मणम्—'समूहं चिन्वोत
पशुकामः पशून्नेवास्मै समूहति' (का० सं० २।१।४) इति ।

४३०. गाहू विलोडने । विलोडनं परिमलनम् । गाहतेऽस्मः ।
गाढा, गाहिता । गाढः ॥६३८॥

४३१. ग्लहू ग्रहणे । ग्लहते । ग्लाढा, ग्लहिता । गृह इति
चन्द्रदुर्गां (चा० धा० १।४७३) ॥६३९॥

४३२. घसि^२ करणे । घंसते । चन्द्रो घषि^३ इत्याह-घषते ।
घुषि कान्तिकरण इति दुर्गाः^४—घुषते ॥६४०॥

४३३. उदात्ता अनुदात्ततः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

४३४. घुषिर् शब्दार्थः^५ । इतोऽर्हपर्यन्ताः (१।४८८) अष्टा-
१० शीतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । घोषति । अघुषत्, अघोषीत् । घुषिर्वि-
शब्दने (७।२।२३) निष्ठायां नेद्-घुष्टा रज्जुः । नेह—संघुषितं वाक्यम् ।
चुरादौ घुषिर् विशब्दने (१०।२७२) घोषयति^६ । इत्नुच् घोषयित्नुः ॥६४१॥

४३५. अक्षू व्याप्तौ संघाते च । अक्षोऽन्यतरस्याम् (३।१।७५)
इत्नुः—अक्षति अक्ष्णोति । अष्टा, अक्षिता । अक्षम् । अक्षरम् ॥६४२॥

४३६. तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । तनूकरणे तक्षः (३।१।७६) इति इत्नुः
तक्षति तक्ष्णोति । नेह—संतक्षति वारिभः । तष्टा, तक्षिता^७ । तष्टः ।
तक्षा । तक्षकः । त्वक्षति । त्वष्टा, त्वक्षिता । त्वक्ष त्वचने (१।४४३) अर्थभे-

१. इतः पूर्वं 'ग्रह' इति कचिदधिकम् ।

२. सायणः स्वामिमते 'घस' इति पाठमाह (धा० वृ० पृष्ठ ११९) ।

३. हेमचन्द्रोऽपि 'भूर्धन्यातोऽयमिति चन्द्रः—घषते' इति घुवन् 'घषि करणे'
इति चान्द्रपाठमाह । सायणस्तु 'घिषीतीदुपधं पठतुः चन्द्रकाश्यपौ' इति (पृष्ठ ११९)
लिखन् 'घिषि करणे' इति चान्द्रपाठं द्योतयति । मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'घुषिर् करणे'
(१।४७३) इति पठ्यते । काशकस्नोयधातुपाठेऽपि 'घुषिर् कान्तिकरणे' (पृष्ठ १२४)
इति पठ्यते । कोऽत्र चान्द्रः पाठ इति सुधियो निर्णयन्तु ।

४. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११९) च ।

६. 'गौः' इत्यधिकं कचित् ।

७. 'तष्टम्' पाठा० ।

दार्थः ॥६४३, ६४४॥

४३७. उक्ष सेचने । उक्षति । उक्षितः । अस्तु (उ० १।१५९)
इति—उक्षा ॥६४५॥

४३८. रक्ष पालने । चौराद् रक्षति । अस्तु (दश० उ० १।४९)
रक्षः ॥६४६॥

४३९. शिक्ष चुम्बने । चुम्बनं वक्त्रसंयोगः । प्रणिक्षति ।
वा निक्षिप्तनिन्दाम्^१ (तु० ८।४।३३) इति णत्वम्—प्रणिक्षिता,
प्रनिक्षिता ॥६४७॥

४४०. तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । [तृक्षति, स्तृक्षति ।] तृक्षस्यापत्यं
ताक्ष्यः (द्र० ४।१।१०५) । स्तृक्षः । षोपदेशो न्याय्यः, तथा च चान्द्राः— १०
तृक्ष षृक्ष^२ णक्ष (तु० चा० धा० १।२।१५) इति पेटुः । अमिनक्षि (उ० ३।१०५)
इत्यत्रम्—नक्षत्रम् । नञाद् (६।१।६५) सूत्रेऽस्य निपातनं नाम्नां व्युत्प-
त्तिरव्यवस्थितेति ज्ञापनार्थम् ॥६४८—६५०॥

४४१. मक्ष रोषे^३ । मक्षति । घञ् मक्षः । मक्षिका । मृकामक्षिक-
मत्कुणम्^४ इति छान्दसम् ॥६५१॥

४४२. वक्ष संघाते ।^५ अस्तु (दश० उ० १।४९) वक्षः ॥६५२॥

४४३. त्वक्ष त्वचने^६ । त्वचनं त्वचोप्रहणम् । संघरण-
मिति दुर्गः^७ । त्वष्टा ॥६५३॥

४४४. सूक्ष्य अनादरे ।^८ सूक्ष्यति । षान्तो^९ऽयमिति चन्द्रः

१. 'वा निक्षिप्तनिन्दाम्' इति काशिकादिषु पाठः । २. चान्द्रे 'स्तृक्ष' पाठः । २०

३. 'मृक्ष रोषे—मृक्षति, मृक्षः' इति काशिकृत्सन्धातुपाठकन्नडटीकायां
पाठः (पृष्ठ ५६) । ४. 'मङ्कुणम्' पाठा० ।

५. 'वक्ष रोषे' इति काश० धातु० पृष्ठ ५५ ।

६. 'तक्ष वचने—तक्षति (वक्षति), तक्षः (वक्षकः)' इति काश० धातु०
पृष्ठ ५६ । ७. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११५) ।

८. सूक्ष्म अनादरे इति काश० धा० पृष्ठ ५६। धातुवृत्तौ (पृष्ठ १२१) सायणेन
'अनादरे' इति पाठो दूषितः । ९. सूक्ष्म इत्यर्थः । उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

(चा० धा० १।२।१९) सूक्ष्मति । असूक्ष्मणम् अपरिमवः । यान्तस्यापि यस्य हल (६।४।४९) इति यलोपात् ॥६५४॥

४४५. काक्षि वाक्षि माक्षि द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि काङ्क्षायाम् ।

काङ्क्षति । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षः ॥६५५—६६०॥

५ ४४६. द्र क्षि ध्राक्षि घोरनिवाक्षिते च । ध्वाक्षि चेति दुर्गः ॥

४४७. पक्ष परिग्रह इत्येके ॥६६१॥

४४८. चूष^२ पाने । चूषति । चूषितः । चूषित्वा ॥६६२॥

४४९. तूष तुष्टौ । तूषति । दिवादौ (४।७६) तुष्यति ॥६६३॥

४५०. पूष वृद्धौ । पूषति । पुष पुष्टौ (१।४६२) पोषति ।

१० दिवादौ (४।७४) पुष्यति । क्रयादौ (९।५७) पुष्णाति । चुरादौ (१०।१९५) पोषयति । अतुलम् (उ० १।१५९) इति पूषा ॥६६४॥

४५१. मूष स्तेये । मूषति । मूषा तैजसावर्तनी^३ । गौरादौ

(गण० ४।१।४१) मूषी । षुलि मूषकः । कषादौ मूष हिसार्थः (१।४५८)—

मोषति । क्रयादौ (९।५८) मूष स्तेये—मुष्णाति । मुषेर्दीर्घश्च (उ० २।४३)

१५ इतीकः—मूषिकः । लूषोऽपीति दुर्गः ॥६६५॥

४५२. पूष प्रसवे । सूषति । सुपूष । तालव्यादिरिति चरकः^४—

शूषा शाकम् ॥६६६॥

४५३. यूष हिंसायाम् । ४५४. जूष च । यूषः । यूषम् ।

जूषितः । जूषा ॥६६७, ६६८॥

२० १. असूक्ष्मणम् इत्येव रूपं निष्पद्यत इत्यर्थः ।

२. इत आरभ्य 'पूष' पर्यन्ताः काशकृत्स्नीये धातुपाठे ह्रस्वोपधाः पठ्यन्ते । तेषां च 'उषावेर्दीर्घः' इति सूत्रेण सार्वधातुके दीर्घत्वं विधीयते । असार्वधातुके च लघुपधशुण उदाह्रियते—चोषकः, तोषः, तोषकः, मोषः, मोषणम्, सोषकः । दीर्घो-
पधत्वे तु शुणो दुर्लभः । ३. तु० 'तैजसावर्तनी मूषा' । अमर० २।१०।३३॥

२५ ४. 'तालव्योष्मादिरिति पारायणिका इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (उ० १२१)—उद्भ्रियते । अयं पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते ।

४५५. भूष अलङ्कारे । भूषति । भूषा । चुरादौ (१०।१०५)
 रूषयति । तसि भूष इति दुर्गः । तंसति । उत्तंसः । अवतंसः ॥६६९॥

४५६. ऊष रुजायाम् । ऊषति । ऊषः क्षारमृत्तिका । ऊष्मा,
 ऋषणम् मरिचम् । व्यूषणं त्रिकटुकम्^१ ॥६७०॥

४५७ ईष उज्ज्ये । ईषति । ईषा प्रणगवेपणी । हृषुः । हृषीका ॥

४५८. कष शिष जष झष शष वष मष मुष रुष रिष हिं-
 सार्थाः । कषति । निकषोऽश्मा । पत्काषी । सर्वकूलाभ (३।१।४२)
 इति खच्—कूलङ्कवः । कच्छगहनयोः कषः (७।२।२२) इति क्तेऽग्निट्—
 कष्टोऽग्निः । निमूलसमूलयोः कषः (३।४।२४) इति णमुल् कषादिषु
 तैरेवानुप्रयोगः (द्र० ३।४।४६) समूलकाषं कषति । वौकषलस (१०।१।४२)
 इति घिनुण्—विकाषी । कविः, कवी खनित्रम् । केषश्छं च (तु० उ०
 १।८४) इति कच्छः पामा । वृत्तवदि (उ० ३।६२) इति सः—कक्षस्तृणं
 बाहूरुमूलञ्च । गृहोपान्ते तु कक्षा कक्ष्या च । कषिदुसिभ्यामीकन् (तु० उ०
 ४।१६) कषीका । शेषति । रुधादौ शिष्ट विशेषणे (७।१३) विशिनष्टि ।
 चुरादौ शिष असर्वोपयोगे (१०।२।११) शेषयति, शेषः । झषति । झषः ।
 शषति । शष्यते । शष्यः । मषी । मष्यते-माषः । मोषति । क्रयादौ
 (१।५८) मुष्णाति । रोषति । दिवादौ (४।१।२४) रुष्यति । रुष्यन्ती ।
 रेपति । दिवादौ^२ रिष्यति । तीषसहलुम (७।२।४८) वेद्—रोष्टा रोषि-
 ता । रुष्यमत्वर (७।२।२८) इति वेद्—रुष्टः रुषित, रेष्टा रेषिता ।
 रिष्टः, अरिष्टः^३ । खपेत्यपीति कठः—खषति खषः ॥६७२—६८१॥

४५९. भष भर्त्सने । शब्दकर्मकः, कुत्सितशब्दकरणार्थे । २०
 श्वा भषति, वृककति । मषति भषिका, पैशुन्येन वक्तीत्यर्थः । भषकः ।
 भषद् (द्र० गण० ३।१।१२४ = भषी) ॥६८२॥

४६०. उष दाहे । ओषति उषविदजागुरन्यतरस्याम्^४ (तु० ३।१।३८)
 इति लिट्याम् वा—ओषाञ्चकार, उवोष । उणादाबुल्का, उल्लुक्कम्,

१. पिप्पली, शुण्ठी, कृष्णमरीचिका च 'त्रिकटुकम्' इत्युच्यन्ते ।

२. हीरतरङ्गिण्यां दिवादौ न पठ्यते । ३. 'रिष्टम्', 'अरिष्टम्' पाठः ।

४. 'उषविदजागुरभ्योऽन्यतरस्याम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

५

१०

१५

२५

उदपः सूक्ष्मलताभिधानम्, उदवं जरायुः । उषिकुषिगतिभ्यस्त्वं (उ० २।४)—ओष्ठः । इषुषिजिदीङ्गुभ्यविभ्यो नक् (उ० ३।२)—उष्णः । उषिस्त्रिभ्यां कित् (उ० ४।१६२)—उष्ट्रः^१ उष्ट्री । उषः कित् (उ० ४।२३४) उषाः । अमुन् (दश० उ० ९।४९) उषः प्रभातम् ॥६८३॥

५ ४६१. जिषु^२ विषु मिषु सेचने । परिवेषति । ह्लादौ विष् व्याप्तौ (३।१४)—वेवेष्टि । मेषति । पचादौ (गण० ३।१।१३४) मेषः । तुदादौ मिष स्पर्धायाम् (६।५८) मिषति । मिश मश शब्दे (१।४७६) तालव्यान्तौ ॥६८४—६८६॥

४६२. पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । अपोषीत् । पुषः कित् (उ० ४।४) पुष्करम् । कलश्च^३ (तु० उ० ४।५) पुष्कलम् । स्तनिह्विपुषि (उ० ३।२९) इति पोषयितुः । स्वे पुषः (१।४।४०) इति णमुल्—स्वपोषं पुष्टः । दिवादौ^४ (४।७४) पुष्यति । पुषादिशुतादि (३।१।५५) इति लङ्घ्यङ्—अपुषत् । ऋवादौ (१।५७) पुष्णाति । चुरादौ पुष धारणे (१०।१६५) पोषयति ॥६८७॥

१५ ४६३. श्रिषु श्लिषु प्रषु प्लुषु दाहे । श्रेषति । अश्रेषीत् । अश्लेषीत् । श्रिष्ट्वा, श्लिष्ट्वा, श्रेषित्वा, श्लेषित्वा । श्लिष आलिङ्गने दिवादौ^४ (४।७८) श्लिष्यति । श्लेष्मा । चुरादौ श्लिष श्लेषणे (१०।३४)—श्लेषयति । श्लोषति । दिवादौ (४।७) प्लुष्यति । प्लुष्ट्वा, श्लोषित्वा । प्लुष्टः । ऋवादौ पुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु (९।५६) पुष्णाति प्लुष्णाति ॥

२० १. 'घृन् धातुलकादयुगत्वम्' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ १२३) । तच्चि-
रयम्, उण्यादिसूत्रेणैव सर्वेष्टसिद्धेः ।

२. काशकृत्स्नीयघातुपाठे जेषतेरनन्तरं 'शिषु' पठ्यते, नेषति (पृष्ठ ५७) एतद्विषये 'नेषतिः व्यात्यन्तरम्' इति पतञ्जलिवचनम् (३।२।१३५) अतुसन्धेयम् ।

३. 'कलश्च' इति श्वेतवनवासिनः (पाठः ४।५) । अथर्वणि (१३।३।१०)

२५ पुष्कलशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् श्वेतवनवासिपाठ एव ज्यायान् ।

४. स्थितमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

५. 'वर्धमानस्वामिसम्भताकारादयश्चाहुं सेट्माहुः' (धा वृ० पृष्ठ १२५) । अनिट्कारिकासु देवादिकर्षयवमहणमिति कैयटादयः (सि० कौ० भाग ३ पृष्ठ

४६४. पृषु वृषु मृषु सेचने । वर्षति । वर्तमाने पृषद्बृहद् (उ० २।८४) इति पृषत् । पृषिरञिभ्यां कित् (उ० ३।१११) पृषतो मृगो विन्मुञ्च । उणादौ-पृष्ठम् (द्र० २।१२), पार्णिणः (द्र० ४।५२); पर्जन्यः (द्र० ३।१०३), पृष्णिः किरणः । स्पृशेस् (६।१२३) तु पृश्निरुपतनुः । वर्षति । विभाषा ऋग्वोः (३।१।१२०) क्यप्—वृष्यम्, घर्ष्यम् । के (द्र० ३।१।१३५) वृषः । लष-पत-पद-स्था-भू-वृष (३।२।१५४) इति यर्षुकः । अजू-विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०) इति घर्षम् । अचि (द्र० ३।१।१३४) वर्णा ऋतुः । वृष्ट्वा वर्षित्वा । वृष्टम् । कर्तरी चेष्ट्यत इति वृष्टो देवः । कनिन् युववि (उ० १।१५६) इति वृषा इन्द्रः । ऋषिवृषिभ्यां किञ्च (तु० उ० ३।१२३) इत्यमच्-वृषभः । वृषादिभ्यश्चिद् (उ० १।१०८) १० इति वृषलः । सुवृषिभ्यां कित् (उ० ४।४९) वृष्णिः । नहिवृति (६।३।११६) इति दीर्घात्—प्रावृद् ॥६९२-६९४॥

४६५. मृषु सहने च । मर्षति । मृष्ट्वा, मर्षित्वा । मृषस्तिति-ज्ञायाम् (१।२।२०) इत्यस्याकित्वं^३ नास्ति, तन्न न क्वा सेद् (१।२।१८) इत्यनुवृत्तेः—मृष्टम् । दिवादौ (४।५५) मृष्यति । अपमृषितं वाक्यमाह । १५ भाषायां शंसियुधि (३।३।१३० वा०) इति युञ्—दुर्मर्षणः ॥

४६६. भृषु हिंसासंघातयोः । भर्षति ॥६९५॥

४६७. घृषु संघर्षे । घर्षति । घृष्ट्वा, घर्षित्वा । घृष्टः । ल्युः (द्र० ३।१।१३४)—संघर्षणः ॥६९६॥

४६८. हृषु अलीके । हर्षति । हृष्ट्वा, हर्षित्वा । हृष्टः— २० हृषेलोमसु (७।२।२९) इति हृषितानि लोमानि । विस्मितप्रतिघातयोश्च (७।२।२२ वा०) हृष्टश्चैत्रः, हृषितः । हृषेलच् (उ० १।९८) हृषुलः । स्तनि हृषि-उ० ३।२९ इति हृषयित्तुः । दिवादौ हृष तुष्टौ (४।१२३) हृष्यति ॥

१६६) व्याख्यातं च स्वयमेव दीक्षितेन—‘आदिशब्दात्-न्यासकारहरदत्तवर्धमानस्वा-मसम्भताकारादयः (प्रौ० मनौ० पृष्ठ ५८१) ।

२५

१. द्र०—पर्वतेरपीच्छत्वेके—पृष्णी रश्मिः । हैमोणादि ३३५ ।

२. कुत्रत्यं वचनमिति न ज्ञायते । ३. जमनसंस्करणे ‘कित्’ इत्यपपाठः ।

४. अलीकमानन्द इति काशकृत्नधातुपाठीयफण्डटीका (पृष्ठ ६१) ।

४६९. तुस हस हस रस शब्दार्थाः। तोसति। तोसलो राजाः,
तोसला देशः। हसति। हसितः। हस्यः। हसति। रसति। रसितम्।
चुरादौ रस आस्वादने (१०।३१५) अदन्तः—रसयति, रसना, रस्यते—
रसः। उणादौ (३।१५) रास्ना। रसालास्यर्थे (द्र० ५।२।१२५) ॥६९६-७०१॥

५ ४७०. लस इलेषणक्रीडनयोः। लसति। अलसः। वि-
लासः। हल्लासः। लास्यम्। लसिका रोगः ॥७०२॥

४७१. घस्ल अदने इति केचित्। घस्—घासः। कमरन्धि (द्र०
३।२।१६०) घस्मरः ॥७०३॥

४७२. चर्च झर्झ झर्झ परिभाषणे। जर्ज इति चन्द्रबुगौ (चा०
१० धा० १।२४१)। चर्च इत्येके। जर्ज इत्यन्ये, झर्च इत्यपरे। किमत्र सत्यम्? देवा
शास्यन्ति। तुदादौ (६।२०) अप्येवम् ॥७०४-७०६॥

४७३. पिस्र पेस्र गतौ। पेस्रति। स्थेभासपिस्र (३।२।१७५)
इति वरञ्च—पेस्वरः। चुरादौ पिस्र गतौ (१०।२५) पेस्रयति। पिस्र पेस्र
वेस्र इति सभ्याः। वेस्रोऽश्वतरः ॥७०७, ७०८॥

१५ ४७४. हसे हसने। हसति। व्यतिहारो हसादीनां प्रतिषेधः
(द्र० १।३।१५ वा०)—व्यतिहसन्ति। ह्म्यन्तवर्ण (७।२।५) इत्येदित्वाद्
वृद्धिर्नास्ति—अहसीत्। स्वनहसीर्वा (३।३।६२) अप्—हसः, हासः।
रफायि (उ० २।१३) इति रक्—हस्रो^२ दिनम्। हसिग्रथिण (उ० ३।८६)
इति तन्—हस्तः ॥७०९॥

२० ४७५. मिश समाधौ। प्रणेशति। निशा^३ ॥७१०॥

४७६. मिश मश शब्दे रोषकृते च। शब्दने रोषक्रिया-
याञ्छार्थे। के (द्र० ३।१।१३५) मिशो व्याजः। क्युन्—मशकः ॥७११,
७१२॥

४७७. शव गतौ। शवतिगतिकर्मा कम्बोजेषु भाष्यते, विकार एनभार्या इ

ब्राहुः^१ । शवति । शवरः, शवः, शवम् ॥७१३॥

४७८. शश प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गमने । शशति । शशः ।

शशकः ॥७१४॥

४७९. कव शब्दे । कशेति कौशिकः । काशस्तृणम् । काशिः ।

कश्मीराः ॥७१५॥

५

४८०. शसु हिंसार्थः^२ । शसति । न शसददवादि (६।४।१२६)

इत्येत्वाभ्यासलोपौ न स्तः—शशसतुः शशसुः । ह्यन्तत्तणशस^३ (तु०

७।२।५) इत्यशसीत्^४ । शस्त्वा, शसित्वा । धृषशसी वैयात्ये^५ । (तु० ७।२।१६)

अनिद्—विशस्तः, अन्यत्र विशसितः । दाम्नीशस^६ (तु० ३।२।१८२) इति

ध्रुन—शस्त्रम् । विशसिता । उण दौ शस्ता ॥७१६॥

१०

४८१. शंसु स्तुतौ । शंसति । शस्यते । शंस्वा, शंसित्वा ।

शंसिदुहिदुहिभ्यो वा (३।१।१०९ वा०) इति वक्तव्यात् क्यप्—शस्यम् ।

शंस्येण्यद् अपीष्यते—शंस्यम् । नृशंसः । उणादौ शस्ता पशुविश-

सिता । अत एव शंसु स्तुतौ च^७ इति दुर्गः ॥७१७॥

४८२. चह कल्कने । कल्कनम् शाठ्यम् । चहति । चुरादौ १५

मित् (१०।७९) चहयति ॥७१८॥

४८३. रह त्यागे । रहति । अरहीत् । विरहः । राहुः । असु

(दश० उ० ६।४९) रहः । चुरादौ (१०।२४५) रहयति ॥७१९॥

४८४. रहि गतौ । रंहति । रंहः ॥७२०॥

४८५. दृह दृहि बृह बृहि दृद्धौ^८ । दृहति । दृढः स्थूलबलयोः २०

(७।२।२०) साधुः । दृहति । दृहति । वर्तमाने पुषद्बृहद् (उ० २।८४) इति

१. द्रष्टव्यम्—निरुक्त २।२॥ महामाष्य १।१।१॥ २. 'हिंसायाप्' पाठा० ।

३. 'ह्यन्तत्तणशस' इति काशिकादिषु पाठः । शस-पाठे शसेर्लुङि

'अशसीत्' इति भविष्यति । ४. धृषिशसी वैयात्ये' इति काशिकादिषु पाठः ।

५. 'दाम्नीशस' इति काशिकादिषु पाठः । ६. चात् हिंसायाप् । २५

७. अत्राह सायणः (घा० वृ० पृष्ठ १२८)—'सीरस्वामी बृह बृहि भासाथी'

इत्याह' । न चायं पाठः सीरतरङ्गियामुपलभ्यते ।

बृहत् । प्रभौ परिवृढः (७।२।२१) साधुः । बृहेर्नलोपश्च (उ० २।११०) इतीतिः—वर्हिः । बृहेर्नोऽच्च (उ० ४।१४५) इति ग्रह्या वृन्दम् ॥७७१-७२४॥
४८६. बृहि शब्दे च । बृहति । बृहितम् । बृहिरिति दुर्गः^१—
अबृहत्, अबर्हीत् । बृहेर्नलोपाद् बृहोऽद्यतननः ॥

५. ४८७. तुहिर् उहिर् अर्दने । तोहति । अतुहत्, अतोहीत् ।
वेपितुहोर्हस्वश्च (उ० २।५२) इति तुहिनम् । ओहति । अपोहति । औहत्,
औहीत् । तुहिर् दुहिर् इति चन्द्रदुर्गौ^२ (चा० धा० १।२५७) ॥७२५, ७२६॥

४८८. अर्ह पूजायाम् । अर्हति । अर्हः (३।२।१२) इति कर्मण्यच्च
अणो बाधः—पूजार्हा । अर्हः पूजायाम्^३ (तु० ३।२।३३१) शता अर्हन् ।
१०. न्यङ्कादिवाच्य (द्र० ७।३।५३) अर्घः । हलश्च (३।३।१२१) इति करणे
घञ् । अर्घिर्घात्वन्तरम्—कलां नार्घन्ति षोडशीम्^४ । अर्घो मूल्यम् । शकधूपक
(३।४।६५) इति तुमुन्—अर्हति भोक्तुम् । अर्ह पूजने चुरादौ (१०।१७७)
णिच्—अर्हयति, योग्यत्वादौ नास्ति (?) ॥७२७॥

४८९. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

४९०. द्युत दीप्तौ । इतस्त्वरान्ताः (१।५२१) सप्तत्रिंशत् सेट आत्मने
पदिनश्च । द्योतते । द्युद्भ्यो लुङि (१।३।९१) इति वा परस्मैपदम्, तत्रै
पुषादिद्युतादि (३।१।५५) इत्यङ्—अद्युतत् । तङि व्यद्योतिष्ठ । द्युतिस्वाप्
२०. सम्प्रसारणम् (७।४।६७) लिटि—विदिद्युते । वचनाद् हलादिशेष

१. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२४) ।

२. उदघृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२०) ।

३. 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

४. इङ्गटन-सम्पादिते महाभारतस्य पूना-संस्करणे समापर्वणि ३८ ।

२५. श्लोके शारदालिप्यां लिखिते काश्मीरकोशे 'कलां नार्घन्ति षोडशीम्' इत्येव पठ्यते
८४ संश्लेषे कोशे वर्तमानः 'नार्घन्ति' पाठोऽपि तमोवाचुमोदते (द्र० समापर्वे पृष्ठ १
पाठान्तर निर्देशः) । क्षीरतरङ्गिण्याः 'नार्घन्ति' पाठाज्ज्ञातये महाभारतस्य काश्
पाठः क्षीरस्नामिनः प्राचीनः । हैमधातुपारायणम् (१।५६४) अयत्रानुसंधेयम् ।

भावः' चङि—व्यदिद्युत् । द्योतनः । किप्—विद्युत् । द्युतेरिसिदादेश
जः^२ (तु० उ० २।१११) ज्योतिः^३ । घटादेः (१।५१०) प्राग् द्युनादिगणः ॥७२८॥

४२१. श्विता वर्णे । श्वेतते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ठ । आदि-
तश्च (७।२।१६) इत्यनिद्—श्वित्तः । विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७)—
श्वित्तमनेन, श्वितितमनेन^४ ; प्रश्वित्तः, प्रश्वितितः^५ । क्वः—श्वित्रम्^६ । ५

४२२. विमिदा स्नेहने । स्नेहनं स्नेहयोगः । मेदते । मित्रः,
मिश्रमनेन ; मेदितम् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदि (१।२।१९) इति किस्वं
नास्ति—प्रमिश्रः प्रमेदितः । भञ्जमासमिदो घुरच् (१।२।१६१)—मेदुरः ।
अमिदिमिदिशसिभ्यः क्वः (उ० ४।१६३)—मित्रम् । असुन् (दश० उ० १।४६)
मेदो वसा । अचि—मेदाख्यो म्लेच्छः । मेदिनी । दिवादौ (४।१३४) १०
मेद्यति । चुरादौ मिद स्नेहने (तु० १०।८) मेद्यति ॥७३०॥

४२३. निक्षिदा^७ स्नेहनमोहनयोः । श्वेदते । श्विषणः ।
निक्षिडा^८ इत्याहृतः । श्वेडो विषम्, श्वेडाः रवः । निषिदा इति नन्दा—
स्वेदते, अस्विदत्, अस्वेदिष्ठ । श्विषः । सः स्विदिस्विदिसहीनाश्च
(८।३।६२) इति सः—सिस्वेदयिषति । श्विदा गात्रप्रहरणे (४।८०) १५
अस्मात् स्विद्यति ॥७३१॥

४२४. रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । अभिप्रीतिरभिलाषः । रुच्य-
र्थानां प्रीयमाणः (१।४।३३) सम्प्रदानम्—चैत्राय रोचते रोचनः ।
अरुचत्, अरोचिष्ठ । न पादमि (१।३।८६) इति तङ्—परिरोचयते ।
राजस्यस्य (३।१।११४) इति कर्तरि रुच्यः साधुः । भावे ण्यत्—रोच्यम्, २०
यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति । घञ्—रोकः । ल्युट्—रोचनी

१. अयं भावः—'द्युत् द्युत्' इति द्विवचने न तावत् 'ह्लादि शेषः' प्रवर्तते,
संप्रसारणं पूर्वं प्रतीक्षते, अन्यथा ह्लादिलोपेन यस्य निवृत्तौ कस्य संप्रसारणं स्यात् ।

२. धातुसूत्र १।२७ व्याख्याने 'द्युतेरिसिजादेश्च जः' इति पठ्यते ।

३. अत्र १९ पृष्ठस्था ४ टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. 'श्वेतितम्' पाठा० । २५

५. 'प्रश्वेतितः' पाठा० ।

६. इतोऽग्रे 'अर्शः' इत्यधिकम् ।

७. स्मृदमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८२) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३०) च ।

८. तथा च प्रयुज्यते—'न श्वेडेत्' । मनु० ४।६४॥

हवत् । प्यन्ताल्लयुः (द्र० ३।१।१३४) रोचना । अलङ्कृन्निराकृन्
(३।२।१३६) इतीष्णुञ्—रोचिष्णुः । युजिरुचितिजां कुञ्च (उ० १।१४६)
इति रुक्क्यम् । हसिः—रोचिः । इक् कृष्यादिभ्यः (३।३।१८८ वा०)^१ रुचिः ।
अस्त्यर्थे रुचिरम् ॥७३२॥

४९५. घुट परिवर्तने । घोटते । अघुटत्, अघोटिष्ट । घोटकः
घुटिका गुल्फास्थि ॥७३३॥

४९६. रुट दीप्तौ । रोटते ॥७३४॥

४९७. रुठ लुठ प्रतीघाते^२ । [रोठते,] लोठते । अलुठत्,
अलोठिष्ट । लुठतीति लक्ष्यदर्शनात् तुदादौ पाठ्यः । रुठ लुठ इत्येके, बाध रोठने
१० (१।६) इति लिङ्गात्^३ ॥७३५, ७३६॥

४९८. शुभ दीप्तौ । शोभते । अशुभत्, अशोभिष्ट । शोभना ।
के—शुभम् । ज्ञापकात्^४ शोभा । रक्—शुभम् । उणादौ शुक्रः,
शुक्रः, शुक्रः । तुदादौ शुभ शुभ शोभार्थे (६।३३) शुभति ॥७३७॥

४९९. क्षुभ संञ्चलने । सञ्चलनं रूपान्यथात्वम् । क्षोभते ।
१५ अक्षुभत्, अक्षोभिष्ट । लुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति क्षुब्धो मन्ये साधुः^५ ।
क्षुभितोऽन्यः । दिवादौ (४।१३१) क्षुभ्यति । क्रयादौ (९।४९)
क्षुभ्नाति ॥७३८॥

५००. णभ तुभ हिंसायाम् । नभते । तोभते । क्रयादौ (९।५०)
नभ्नाति, तुभ्नाति । अष्टच् (दश० उ० १।४५) नभः ॥७३९॥
२० ५०१. स्रन्सु ध्वन्सु भ्रन्सु अवसंसने । स्त्रसते । नीगन्धुसन्सु

१. जर्मनसंस्करणसम्पादकन लीबिशेन भान्त्यात्र उणादिसूत्रसंख्या
(४।१।१९) प्रत्ता, उणादौ त्वेतादृक् सूत्रं नास्ति । २. 'प्रतिघाते' पाठा० ।

३. उद्धृतमिदं पुरुषकरि (पृष्ठ ६४) धातुवृत्तौ (१३०) च । एतेनार्थनि-
र्देशोऽपि पाणिनीय इति ज्ञायते ।

२५ ४. शुभ शुभ शोभार्थे इति तुदादौ (सूत्र ३३) शोभेति पाठात् । अत्र
'निपातनाद्' इति युक्ततरः पाठः स्यात् । वक्ष्यति च स्वयमेव तुदादौ 'अत्र एव
निपातनात् शोभा साधुः । ५. 'मन्थश्चेत्' पाठा० ।

७।४।८४) इति सनीस्यते । वसुसंस्तुध्वंस्वनद्धो^१ दः (तु० ८।२।७२)
 स्तत् । स्तत्वा स्तत्त्वा । कित् आवादिभ्यः (१।३।९४ वा०)
 स्तः । ध्वंसते । दनीध्वस्यते । पर्णध्वत् । ध्वस्तिः । ध्वस्त्वा,
 स्त्वा । ध्वस्तः । भ्रंशते । भ्रष्टिः । वनीभ्रश्यते^२ । भ्रष्ट्वा भ्रशित्वा ।
 : । दिवादी (४।१।९) भ्रश्याति ॥७४०-७४२॥

५०२. ध्वन्मु गतौ च ।

५०३. सुन्मु विश्वासे । विस्रम्भते^३ । व्यस्रभत्, व्यस्रम्भिष्ट
 : इति कौशिकः—संहृते, ऊष्मान्तप्रस्तावात् ॥७४३॥

५०४. वृत्तु वर्तने । वर्तनं स्थितिः । वर्तते वर्तनः^४ । अवृत्तत्
 तिष्ठत् । वृद्धयः स्पसनोः (१।३।९२) वा परस्मैपदम् । न वृद्धयश्चतुर्थ्यः १०
 २।५९) इति तत्रैव नेट्—वत्स्यति । वर्तिष्यते । अवत्स्यत्, अवर्ति-
 ः । विवृत्सति, विवर्तिषते । वृत्त्वा, वर्तित्वा । वृत्तः, वृत्तिः, वृत्त्यः ।
 परस्मैपदम्—वार्त्तः^५ । वृत्तेश्च (उ० २।१७) इत्यनिः—वर्तनिः । मनिन्
 ० उ० ६।७३)—वर्त्तम् । णेरध्ययने वृत्तम् (७।२।३६) । हस्ते वर्तिमहोः
 ४।३९) णमुल्—हस्तवर्ते वर्तयति । रक् (द्र० उ० २।१६) वृत्तः । १५
 तिकः । वर्तकः । वर्तका शकुनौ प्रावाप् (७।३।४५ वा०) उदीचां वर्ति-
 । इपिणि (दश० उ० १।४७) इतीन्—वर्तिः । दिवादी वृत्तु वरणे (४।५०)
 के—वृत्त्यते । चुरादी (१०।१९७) भासार्थः—वर्तयति ॥७४४॥

५०५. वृधु वृद्धौ । वर्धते । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४)
 वर्धनः । वृद्ध्वा, वर्धित्वा । वृद्धः, वृद्धिः । इष्णुच्—वर्धिष्णुः । २०
 वषिभ्यां रन् (उ० २।१७)—वर्धः । चुरादी वृधु भासार्थः (१०।१९७)
 यति । तत्रैव वर्ध छेदनपूरणयोः (१०।१०४) ॥७४५॥

१. '०ध्वंस्वनद्धां दः' इति काशिकादिषु पाठः ।

२. एतेन 'नीध्वंस्वसंस्तुध्वंस्वसंस्तु' इत्यादिसूत्रे 'भ्रंशु' इति पाठः स्वामिमते
 ज्ञाप्यते । अन्ये तत्र धातुसूत्रे (५०१) अष्टकसूत्रे च 'भ्रंसु' इत्येव पठन्ति । २५
 धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ १३१) ।

३. विपूर्व एव विश्वासे इति ज्ञापनार्थो विपूर्वस्य प्रयोगः ।

४. 'वर्तनम्' पाठा० । ५. अत्र 'वृत्तेश्च' (५।२।१०१) वार्तिकेन णः प्रत्ययः ।

५०६. श्रुधु शब्दकुत्सायाम् । शब्दकुत्सा पायुशब्दत्वात्^१ ।
शार्धते । अश्रुवत् अशार्धिष्ट ॥७४६॥

५०७. स्यन्दू स्रवणे^२ । स्यन्दते । अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट ।
स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते । स्यन्त्तुम्, स्यन्दिर्तुम् । अश्रुविपर्ययिनिविभ्यः
५ स्यन्दतेः प्राणिषु (८।३।७२) इति वा षत्वम्—अनुष्यन्दते तैलम्, अनुस्यन्द-
ते । स्यदो जवे (६।४।२८) साधुः । किव^३ स्कन्दस्यन्दोः (६।४।३१) नेट्—
स्यन्त्वा । युच्—स्यन्दनः । स्यन्देः प्रसारणं धश्च (दश० उ० १।९६) इति
सिन्धुः ॥७४७॥

५०८. कृपू सापथ्ये^४ । कृपे रो लः^५ (तु० ८।२।१८) कल्पते ।
१० अकल्पत् अकलिपष्ट । कल्पस्यति कलिष्यते । चिकल्प्सति चिकल्-
पिषते । लुटि, च कल्पः (१।३।६३) इति वा परस्मैपदम् । तासि च कल्पः
(७।२।६०) इति नेट्—कल्पतासि कलिपतासे । कल्प्तुम् कलिपतुम् ।
कल्प्तम् । श्रुपधाच्चाकल्पिचृतेः (३।१।११७) इति निषेधाण्यत्—
कल्प्यम् । कृतृकभिभ्यः क्रीट् (उ० ४।१८९) कृपीट् वारि । चुरादौ कृपे-
१५ स्तादर्थ्ये (१०।१८६) आगर्वायः—कल्पयते ॥७४८॥

५०९. वृत् । वर्तनं वृत् । वृतादिर्वृतोद्विहान्तर्गणौ वर्तितौ
समाप्तावित्यर्थः । वृधेः कृप्, वर्धितौ पूर्णावित्येके ॥

५१०. घट चेष्टायाम् । चेष्टा ईहा । घटते । घटितम् । घटादयो मितः
(१।५।५३) इति मित्वाग्निता ह्रस्वः (६।४।६२) घटयति । घटनः । इह येऽन्यत्र
२० पठितास्तेषां योऽर्थ उपात्तस्तत्रैव मित्यम्, येऽत्रैव पठ्यन्ते तेषां
सामान्येन, अनेकार्थत्वात् । अतो विघटयतीति चेष्टाभावेऽपि ह्रस्वः ।
कथम्—कमलवनोदघाटनं कुर्वते ये (सूर्यशतक २), प्रविघातयिताः ससृज्यतश्च
हरिदश्वः कमलाकरानिव (किरात २।४६) चुरादौ चट् स्फुट घट च हन्त्यर्थाश्च^५

१. 'पायुशब्दः' पाठा० ।

२. 'प्रस्रवणे' पाठा० ।

२५

३. 'कवायो चेट् प्रतिषेधः' इति महाभाष्यवचनात् आलोपो नापि भवति ।

४. 'कृपो रो लः' इत्येव भाष्यसम्मतः सूत्रपाठ इति श्रुलक्ष्मणभाष्यावज्ञा-
प्यते । तच्च बोधिनीकरेण स्वामिसम्मतः पाठोऽर्वाचीनपाठः इत्युक्तः (द्र० सि०
कौ० भाग ३ पृष्ठ १७६) ।

५. 'हन्त्यर्थाः' पाठा० ।

द्र० धा० सू० १०।१६९) इति घट्टिन हतौ च (धा० सू० १०।८२)
इत्यमित् । लपादयो (द्र० धा० सू० १०।७७-८१) येऽवीतास्तेभ्योऽन्ये
स्वार्थणिचि न मित इत्यर्थः, तेन शम लव आलोचने (धा० सू० १०।१४४)
निशामयते, श्रम रोगे (धा० सू० १०।१६७) आमयतीत्यादि सिद्धम् ।
चटादयस्त्रयो हन्त्यर्थवृत्तयो णिचमुत्पद्यन्तीति तु दर्शने एभ्यो ५
घञन्तेभ्यो णिच्, इत्थञ्च — उवागिताखिलमहीधरकन्धरस्य^१ तथा चौरस्यो-
त्क्राथयति इति सिद्धम् । संक्रामयतीति तु संक्रामन्तं करोतीति
(द्र० धा० सू० १०।२६९) इति णिच् । 'तपयित्वा घनसम्पदमम्बुशेषः कृतः
सवित्रा^२ तथा मेघजलपिताऽङ्गानां च^३ इत्यविगानात् क्षपिश्चुरादौ अदन्तो-
अभ्यूहः^४ विण्णुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् (६।४।९३) अघाटि अघटि, घाटं १०
घाटम्, घटं घटम् । अभिधानलक्षणत्वात् कृतण्यन्ताण् णमुल्
घटादीनां विस्त्वात् (द्र० धा० सू० १।५२२) विद्भिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४)
, शकृष्ण (३।४।६५) इति तुमुन् — घटते भोषतुम् । घटः । इह
घटादौ केऽन्यत्र पठिताः प्रकृत्यादिविषयाः न्याय्यविकरणाश्च^५ ।
अन्ये तु स्वस्थानोक्तकार्यभाजः विश्वमिस्वार्थमनूद्यन्त इति यथायथ- १५
मुत्प्रेक्ष्यम् ॥७४९॥

५११. व्यथ भयचलनयोः । दुःखचलनयोरिति दुःखं । व्यथते ।
व्यथयति । अव्याथि अव्यथि, व्याथं व्याथम, व्यथं व्यथम् । व्यथा ।
व्यथो लिटि (७।४।६८) इत्यभ्यासस्य सप्रसारणम् — विव्यथे । राजसूय-
सूर्य (३।१।१४४) इत्यव्यथ्यः कर्तरि साधुः । ग्रहादौ व्यववदवसो प्रतिवि- २०
द्धानाम्^६ (तु० ३।१।१३४ गणसूत्र) अव्याथी । अनङ्पूर्वाद् युच् व्यथनः ।
व्यथेः प्रसारणं किञ्च (उ० १।४० उज्ज०) — विथुरो राक्षसः ॥७५०॥

१. अतुपलब्धमूलमिदम् ।

२. चुरादिगणे 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (सूत्र ३२४) इत्यस्य व्याख्याने
कीरस्वामिना 'तप प्रेरणे' उदाहरणरूपेण पठितः । स च देवराजयज्ञना निघण्टु- २५
वृत्तौ (पृष्ठ ४३, १०९) दैवव्याख्यात्रा च पुरुषकरे (पृष्ठ ९५) उद्धृतः ।

३. 'न्याय्यविकरणार्थः' पाठा० ।

४. गणसूत्रे तु व्यथिस्थाने 'व्रजिः' पठ्यते ।

५१२. प्रथ प्रख्याने । प्रख्यानं प्रसिद्धिः । प्रथते । प्रथ-
यति । प्रथा । अत् स्मृत्वप्रथ (७।४।९५) इत्यभ्यासस्यात्वम्—अप-
प्रथत् । प्रथिप्रदिभ्रस्जां प्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८ श्वेत०) पृथुः ।
प्रथेः विवन् प्रसारणञ्च (उ० १।१३६ श्वेत०) पृथिवी । अलीकादौ (द्र० उ०
५ ४।२५) पृथ्वीका^१ । प्रत्तिः^२ । प्रथेरमच् (उ० ५।६८) प्रथमः ॥७५१॥

५१३. पृथु विस्तारे । पर्थने । प्रथेः सम्प्रसारणार् (द्र० उ० १।२८)
अनार्षसप्तं भन्यन्ते ।^३ एवं मृदनातौ (द्र० धा० सू० ९।४५) सति
अदिम्^४ (द्र० धा० सू० १।५१५) ॥७५२॥

५१४. प्रस प्रसवे । प्रस विस्तार^५ इति दुर्गः ॥७५३॥

१० ५१५. अद मदने । अदते । अदयति । अममवत् । प्रथिप्रदि
(उ० १।२८) इति मृदुः । मृद्वीका । कयादौ यद होदे (९।४५) मृदनाति,
अमीमृदत् अममवत्^६ ॥७५४॥

५१६. स्वद खदने । खदनं विदारणम्^७ । स्वदयति ॥७५५॥

५१७. क्षजि गतिदानयोः । अस्य पाठोऽनुपधाया अपि चिण्-
१५ णमुलोर्दीर्घार्थिः (द्र० ६।४।९३) एतदर्थमेव तत्र ह्रस्वचिकल्पे कर्तव्ये दीर्घ-

१. 'पृथ्वीका' पाठाः । प्रथयातो-कीकच्प्रत्यये संप्रसारणे वुगागमे च 'पृथ्वी-
का' सिद्धयति, । एवं अद मदने (१।५१५) सूत्रे मृद्वीका ।

२. द्र० उ० ४।१८ श्वेत, नारा० द्र० उ० १।७५ ।

३. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३४) च ।

४. पूर्वहेतुविरुद्धमेतद् वचनम् । यथाहि पूर्वत्र 'प्रथिप्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्
(उ० १।२८) इति वचनात् पृथेरनार्षत्वं प्रतिपाद्यते, तथैव अदेरपि संप्रसारणविधानात्
मृदनातेरनार्षत्वं वक्तव्यम्, न तु मृदनातिं स्वीकृत्य अदेः ।

५. 'प्रस विस्तारे' इति काशकृत्स्नधातुपाठः (पृष्ठ १३५) ।

६. 'अत्स्मृत्वप्रथमद' (७।४ ६५) इति शपानिर्देशात् मृदनातेरपिचि
२५ चकि अत् न भवति । तेन 'अर्जत्' (७।४।७) इत्येव प्रवर्तते ।

७. 'स्वदनं विद्रावणमिति स्वामी' इति धातुवृत्ताबुद्धतः पाठः (पृष्ठ १३४) ।

विधिः । एवं दक्षिकन्दिक्कन्दिक्कन्दीनां (१।५१८, ५२०) ज्ञेयम् । एजेति
कौशिकः । चुरादौ सजि कृञ्जजीवने (१०।७५) क्षञ्जयति ॥७५६॥

५१८. दक्ष गतिर्हिसनयोः । दक्षते । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च (१।४०१)
इत्यस्यैवार्थभेदाद् घटादिकार्यार्थे पुनः पाठः ॥७५७॥

५१९. कृप कृपायाप् । कृपते । कृपयति । कृपेः प्रसारणाच्च
(तु० ३।३।१०४ ग० सू०) इति कृपा । उणादौ कृपणः ॥७५८॥

५२०. कदि क्रदि कृदि वैकल्ये । विक्लवः कातरः । वैकल्य^१
इति चन्द्रः^२ (१।५२०) । क्रन्दते, क्रन्दा । कद, कद, कृद इति नन्दी^३—
क्रदा । कदि क्रदि कृदि आह्वाने रोदने च (१।५८) इति परस्मैपदिनः—
क्रन्दति ॥७५९-७६१॥

५२१. त्वित्वरा सम्भ्रमे । सम्भ्रमोऽत्राशुकारिता । त्वरते ।
त्वरयति । त्वरा । अतत्वरत् । त्वरित्या । किपि-तूः । अतः कः (३।२।१८७)
निष्ठायां रूप्यमत्वरसंयुषास्वनाम् (७।२।२८) इति वेद्-तूर्णः, त्वरितः । इत्थं
चादित्वं प्रपञ्चार्यम्^४ । तूर्तिः । वहिश्चिपुश्रुलाहात्वरिभ्यो नित् (दश० उ० १५।
१।२१) तूर्णिः ॥७६२॥

५२२. घटादयः पितः । दर्शितं विश्वफलम् । अत्र पूर्वा
दश पठिताः, दक्षकन्द्यादयस्तु चत्वारः स्थानान्तरपठिताः कार्या-
र्थमनूविता इत्येके ॥

४२३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

५२४. ज्वर रोगे । इतः फणान्ताः (१।५६१) षड्विंशत् सेटः
परस्मैपदिनश्च । ज्वरति । ज्वरयति । अज्वारि, अज्वरि । ज्वारं

१. चान्द्रधनुषाठे (१।५२०) 'येकल्ये' इति मुद्रितः पाठः । स चापपाठः

प्रतीयते ।

२. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८१) धातुवृत्तौ (पृष्ठ

१३५ अष्टः पाठः) च ।

३. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८१) ।

४. आदितश्च (७।२।१६) इति सूत्रं निष्ठायां नित्यभिण्निषेधार्थम्, इह तु

रूप्यमत्वर (७।२।२८) इत्यनेन प्रत्यक्षमिदो विकल्प उच्यते । तथा सति आदित्-
करणमनर्थकमेव, नचान्यत् किञ्चिदादितः फलम् इति भावः ।

ज्वारम्, ज्वरं ज्वरम् । ज्वरितः । जूः । जूर्तिः । वीज्याज्वरिभ्यो
निः । उ० ४।४८) जूर्णिः । अज्वरेरिति निषेधात् । कजार्थानाम् (२।३।५४)
इति षष्ठी नास्ति—चोरं ज्वरवति ज्वरः ॥७६३॥

५२५. गड सेचने । गडति । गडयति । गडुः । गडोऽचि ।
५. सुखं स्वपिति गौर्गडी^१ । गडरादेश्च कः (उ० ३।१०६) कडवम् । गडेः कड च
(दश० उ० ७।२२) इति कडारः पिङ्गः (१, पिङ्गलः) ॥७६४॥

५२६. डेड वेष्टने । हेडति । हिडयति । पाठसामर्थ्याद्^२ ह्रस्वः—
अहिडि अहेडि, हेडं हेडम्, हिडं हिडम् । अन्ये ह्रस्वं कृत्वा चिण्णमुलोर्वा
दीर्घमाहुः—अहीडि अहिडि, हीडं हीडम्, हिडं हिडम् ॥७६५॥

१० ५२७. वट भट परिभाषणे । षटयति, भटवति । वट वेष्टने,
भट भूतौ (१।२०३, २०६) इत्याभ्यां वाटयति भाटयति ॥७६६, ७६७॥

५३८. नट नतौ^३ । नटति । नटयति शाखाम् । नृतौ तु (द्र०
१।२०९) नाटयति^४ । चुरादौ नट अवस्यन्दने (१०।१२) अस्माच्च चौ-
रस्योच्चाटयति ॥७६८॥

१५ ५२९. चक्र तृप्तौ प्रतिघाते च^५ । चकति^६ । चकयति ।
चकितः । कठिचकिभ्यामोरः (दश उ० ८।२६) चकोरः । चक तृप्तौ (१।७४)
इत्यस्य चकते ॥७६९॥

५३०. ष्टक स्तक प्रतिघाते । स्तकति । तिष्ठकयिषति, तिस्त-
कयिषति ॥७७०, ७७१॥

२० १. अनुपलब्धमूलम् ।

२. अयं भावः—‘षिञ्जिमितं यत्र शुण्वृद्धिभ्यां दीर्घत्वं भवति तत्रैव
‘मितां ह्रस्वः’, चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्’ (६।४।१२, १३) इति सूत्रे प्रवर्तते ।

इह तु स्वभावसिद्ध एकारः, न तु षिञ्जिमितः । अत आह—दीर्घपाठसामर्थ्याद्
इति भावः ।

३. ‘गतौ’ पाठा० ।

२५ ४. स्मृतमिदं पुरुषकारं (पृष्ठ ६७) घातुवृत्तौ (पृष्ठ १३६) च ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारं (पृष्ठ ४३) घातुवृत्तौ (पृष्ठ १३६) च । ‘तृप्तौ’ इत्येव
काश० घातु० (पृष्ठ १३८) । ६. द्र० पुरुषकारः (पृष्ठ ४३) ।

५३१. कखे हसने । कखति । कखयति । एदिस्वाद्—अक-
खीत् । उणादौ किखिलोमशः^१ ॥७७२॥

५३२. रगे शङ्कायाम् । रगति । अरगीत् । रगडस्तालः ॥७७३॥

५३३. लगे सङ्गे । लगति । लगयति । अलगीत् । लुब्धस्वान्त-
धातुलभ (७।२।१८) इति सक्ते लग्नः साधुः, लगितोऽन्वः ॥७७४॥

५३४. हगे ह्लगे षठगे स्थगे संवरणे । संवरणमाच्छादनम् ।
स्थगति । स्थगयति । तिष्ठगयिषति, तिस्थगयिषति च । षगे स्थगे
इति दुर्गः ॥७७५-७७८॥

५३५. कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति नोच्यतेऽनेकार्थत्यात् ।
नोच्यत इति योऽर्थस्तत्रार्थे कगिरित्येके^२ ॥७७९॥

५३६. अक अग कुटिलायां गतौ । अकति । अगति । पृषो-
दरादौ न अनस ओकं^३ गतिं हन्तीत्यनोकहो^४ वृक्षः । अगति । अग्रम् ॥
७८०, ७८१॥

५३७. कण रण गतौ । अनयोर्न्यथर्थयोर्मिस्वम् । शब्दे तु-
काणयति ॥७८२, ७८३॥

५३८. चण श्रण दाने । चणति । चणयति । चणकः । गति-
हिंसार्थाच्च चाणयति । श्रणति । अणयति । चुरादौ (१०।३८) ।
विश्राणयति । भज विश्राणने (१०।१७९) विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् (तु०
रघु० २।५४) । शण इत्यपि दुर्गः—शणः शाणः ॥७८४, ७८५॥

५३९. अथ क्रथ कलथ हिंसार्थाः । क्रथति । क्रथयति । २०

१. पञ्चपाद्यां दशपाद्यां च 'किखि'पदं न व्युत्पाद्यते । भोजीयोणादौ
'किखिलोमशः' (स० क० २।१।१६६) हैमोणादौ 'किखिलोमासका' (सू० ६२६)
इत्युक्तम् । हरदत्तस्तु 'अपचितपरिमाथः शृगालः किखी' इत्युक्तवान् (पदमञ्जरी
२।१।६) ।

२. काशकृत्स्नीये धातुपाठे 'कगे गतौ' पठ्यते (पृष्ठ १३९) ।

३. 'आकम्' पाठा० । लिबिश्चन 'ओकं' इति शुद्धः पाठात्तरे न्यस्तः ।

४. द्र० भोजीयम् 'अनेरोकहः' (स० क० २।३।१८६) सूत्रम्, हैमोणादिसूत्रं

(५९५) च ।

५. 'लुब्ध' इत्यधिकं क्वचित् ।

चौरतरङ्गिण्यां

। चौरस्योत्क्राथयति । घञन्ताणिजिति च
(५६) इति लिङ्गाच्च ॥७८६-७८८॥

। च । चकाराद् हिंसार्थः । चनति । चनयति ।

। च नोच्यते^१ । तथा अनुकर्षणार्थश्चकारः
यावद् वनु च नोच्यते क्रियासामान्यवाचित्वा
वत्त्वा, वन्तिवा । वतः । संवननम् । वन षण्
। नयति ॥७९०॥

ठ दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलयति । अग्रे (३० १
गाठः ॥७९१॥

झल चलने । झलति । झलयति । विह्वलः ॥७९२,
आध्याने । आध्यानमुत्कण्ठा । स्मरति ।

३० १।६६०) स्मारयति, विस्मारयति । अः
मेत्त्वार्थ इह पाठः ॥७९४॥

डू भये । द्ररति । द्ररः । द्ररद् रोमकदेशः^२ । बालं द्रर
रणे (१।२१)—दृणाति, दारयति काष्ठम् । द
पाठ इत्येके^३ । दिवादौ दीर्यतीति पश्चिका । कर्मः
॥७९५॥

। तुपाठे चुरादौ 'कथ हिंसायाम्' इत्येतं धातुं न पठति
। इन्द्र व्याक० २।१।९।९) इति सूत्रव्याख्याने 'चौरस्यो
प्रयोगसिद्धये 'धदादित्वात् कथयतीति प्राप्नोति ।
ति' इत्येवं व्याख्यातवान् । उत्तरोत्तरं धातुपाठेषु ।
तुनिष्पन्नानपि शब्दान् उत्तरे वैयाकरणाः कथं
स्पष्टम् । वस्तुतस्तु भगवता पाणिनिना नाम
यत्तज्जा एव । एतदेव संचित्य महाभाष्यकारेण नाम
नैते... न चेन्न कर्था आदृश्यन्ते, क्रियावचन

। ति काशकृत्तः (पृष्ठे १४०) ।

संप्रतिप्रसिद्धः । ४. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १

५४६. नृ नये । कृचादेर् (१।२३) मित्त्वार्थं विरलोऽस्य पाठः ।
नृणन्तं प्रयुङ्क्ते नश्यति ॥७९६॥

५४७. आ पाके । अदादेः (२।४५) औ पाके (१।६४८) इत्यस्य वेह
मित्त्वार्थः पाठः^१ । आति आयति वा कश्चित् तं प्रयुङ्क्ते अपयति
चरं चैत्रेण; अन्यत्र आपयति धर्मः, खेदयतीत्यर्थः ॥७९७॥

५४८. मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा^२ । निशानमुत्तेजनम् । नि-
शामन इत्येके पेटुः । ज्ञा अवबोधन (१।३७) इत्ययं कृचादिर्मारणादौ मित्-
संज्ञपयति पशुम्, विष्णुं विज्ञपयाम्यहम्, प्रज्ञपयति शास्त्रम्^३ ।
अन्यत्र-राजानं विज्ञापयति, अवबोधने ज्ञापयति, प्राप्तिं प्रज्ञापयतीति
ज्ञानार्थे । तोषणे—एवमाज्ञतोऽस्मि सामाजिकैः^४ । कथम् प्रध्वंसाभावो १०
शीप्स्यते,^५ प्रह्वंशीप्सायाम्. (६।११४) इति ज्ञापकाद् ह्रस्वोऽत्र
आज्ञाप्यधामीन् (७।४।५५) इति कृतह्रस्वस्येस्वात्, घुरादौ क्षपिर् (१०।७७)
अप्यहेतुमणिजर्थः शीप्सत्यर्थः । इत्येके । घुरादौ ज्ञा नियोजने (१०।१७८)
अस्मात्—आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसाम्^६ इति ।

५४९. कम्पने चलिः । ज्वलादौ (१।५६९) पठितस्यापि अस्येह १५
मित्त्वार्थः पाठः । इकार उच्चारणार्थः^७ । प्रचलयति लताम् । अन्यत्र—
चालयति शीलम्, हरतीत्यर्थः^८ ॥

५५०. छदिर ऊर्जने । छद संवरणे (१०।३७) इत्ययं घुरादि-

१. स्मृतमिदम् पुरुषकारे (पृष्ठ २१) ।
२. 'ज्ञः' पाठः । एतद्विषये पुरुषकारो ऽत्र द्रष्टव्यः (पृष्ठ १८) ।
३. 'प्रज्ञपयति शस्त्रम्' इत्युदाहरणं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९) प्रदर्शितम् ।
४. अत्रुपलब्धमूलमिदम् । कस्यचिन्नाटकस्य सूत्रधारवाक्यमेतत् स्यात् ।
तुलनीयम्—'आज्ञापितोऽस्मि पेरिषदा' इति मुद्राराक्षसे, अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा'
इति मालविकाग्निमित्रे ।
५. अत्रुपलब्धमूलमिदं वाक्यम् ।
६. 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' (३।२।१०८ वा०) इति वचनात् धातु-
निर्देशार्थं इक्षप्रत्ययः, नोच्चारणार्थं इकारः ।

७. उदधृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाग ३, पृष्ठ १८७) । धातुवृत्तौ तु
'शीलं चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थ इति स्वामी' इत्येवमुदधृतम् (पृष्ठ १३९) ।

रुजने^१ प्राणने मित् लडयत्यग्निः, स्वार्थे णिच्, छादयन्तं प्रयुङ्क्त
इति हेतौ या । अन्यत्र—छादयति गृहम् ।

५ ५५१. जिह्वोन्मथनयो^२र्लडिः । लड विलासे (१।२५०) इत्ययं
स्वाद्विजिह्वाविषयायां क्रियायामुन्मथने^३ च मित् । लडयति
जिह्वाम्, ललयति दधि । अन्यत्र-लाडयति चित्रम्,^४ लालयति वा-
लम् । लालितः लालितकः लालिका लाला । जिह्वोन्मथन इति गुप्तः
जिह्वाशतान्मुल्ललयत्यमीक्षणम्^५ । चुरादौ लड उपसेवायाम् (१०।७)—
लाडयति ॥

५५२. मदी हर्षग्लेपनयोः । मदी हर्षे (४।१०२) इत्ययं दिवा-
१० दिरत्रार्थे मित् । मदयति सुरा चैत्रम्, विमदयति शत्रुम् । अन्यत्रा-
नेकार्थत्वाद्गुन्मादयति पुरुषम्, प्रमादयति^६ ॥

दलि-वलि-स्ललि-रणि-ध्वनि-वपि-त्रपयश्च इति श्रीभोजसूत्रम्^७ (सर०
कण्ठा० १।१।१९२) दलयति दध्वान ध्वनयन्नाशाः^८ ॥

५५३. घटादयो मितः । उदाहृतमेतत् ॥

१५ ५५४. जनी-जूष्-क्रसु-रज्जोऽमन्ताश्च । जनी प्रादुर्भावे (४।४१)
जूष् वयोहानौ (४।२०) क्रस ह्रणदीप्त्योः (४।५) रज्ज रगे (१।७२०) इत्येते-
ऽमन्ताश्च मित्संज्ञाः । जनयति । जन जनेन (३।२४) इति जुहोत्यादि-
रपि गृह्यते, अन्ययार्थरूपयोरभेदात् विकल्पेनामित्त्वं सूयात् । वैदिको
वाऽसौ जनयति । जूष् वयोहानौ (४।२०) द्रियादिः—जरयति । जृणातेः
२० (१।२) तु जारयति पतिम्, जारयत्यभ्रकम् । रज्जेणौ घृगरमणे नलोपः

१. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९) ।

२. ०न्मथनयो० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२) ।

३. ०मुन्माथे० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२) ।

४. डलयोरेकत्र स्मरणात् ।

२५ ५. “जिह्वोन्म... लाडयति मित्रम्” उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२)

अत्र पुरुषकारोद्धृतः ‘मित्रम्’ पाठ एव युक्तः ।

६. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२) । मूलं मृग्यम् ।

७. ‘श्रीभोजोऽसूत्रयत्’ पाठा० ।

८. मूलं मृग्यम् ।

(६।४२४ वा०)—रजयति सृगान् । रमयति, भ्रमयति, संक्रमयति, विश्रमयति ॥

५५५. ज्वल-हल-हल-चल^१-नमामनुपसर्गाद्वा । एषां नित्यं मित्रं प्राप्तम्, अनुपसर्गाणां विकल्प्यते । ज्वालयति, ज्वलयति । ह्वालयति, ह्वलयति । ह्वालयति, ह्वालयति । चालयति, चलयति । ५ नामयति, नमयति । सोपसर्गाणां तु नित्यम्—प्रज्वलयति, विह्वलयति, प्रह्वलयति, प्रचलयति, प्रणमयति^२ ॥

५५६. ग्ला-स्ना-वनु-वमाञ्च^३ । आद्ययोरप्राप्तौ विकल्पः, अन्त्ययोः प्राप्तौ । एषामनुपसर्गात् मित्रं वा । ग्लापयति, ग्लापयति । स्नापयति, स्नापयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति । १० अनुपसर्गादित्येव—प्रग्लापयति, प्रस्नापयति, उपवनयति, उव्वमयति ॥

५५७. न कम्पमिचमाम् । एषाममन्तत्वात् प्राप्ता मित्रसंज्ञा निषिध्यते । कामयते । आमयति । आचामयति^४ ॥

५५८. शमोऽदर्शने । शम् उपशमे (४।९५) इत्यस्य दर्शनादन्यत्रार्थे^५ मित्रसंज्ञा । अमन्तत्वात् सिद्धौ^६ नियमार्थं वचः । शमयति १५ रोगम्, निशमयति श्लोकम् । दर्शने तु—निशमयति रूपम् । निःशर्करमिदं तीर्थं भरद्वाज निशमय^७ पश्येत्यर्थः ॥

५५९. यमोऽपरिवेषणे । यम उपरमे (१।७०५) इत्यस्य परिवेषणा-

१ स्मृतं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ ३२४) ।

२. 'विनमयति' पाठा० ।

३. काशकृत्स्नधातुपाठे 'ग्लास्नावनुवमश्चनकम्पमिचमः' इत्येवं सूत्र-पाठः । तत्र 'श्चन' इति स्वतन्त्रो धातुः । कम अम चम एषामपि विकल्पेन मित्रसंज्ञा-विधीयते । व्याख्यातं चैतत् टीकाकारेण—कमयति कामयति, अमयति आमयति, चमयति चामयति (पृष्ठ १४३) ।

४. स्मृतमिदं पुरुषकरे (पृष्ठ १०१) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४०) च । दूषितं च २५ सि० कौ० (भाग ३, पृष्ठ १९३) । ५. 'प्राप्तौ' पाठा० ।

६. रामायण पश्चिमोत्तर शाखा (लाहौर संस्क०) बालकाण्ड २।५॥ तत्र 'भारद्वाज' इत्यपि पाठान्तरम् ।

दन्यत्रैवार्थे मित् संज्ञा ।^१ यमयति, नियमयति । परिवेषणे तु याम-
यति आद्वेषणम्^२, आयामयति चन्द्रम्^३ । अत्रैव स्वनोऽवतंसन इति
दुर्गः—स्वनयति वस्त्रम् ॥

५६०. स्खदिर् अपपरिभ्याञ्च^४ । आभ्यामेवोपसर्गाभ्यां
स्खदिः मित्^५ । अपस्खदयति परिस्खदयति । अवेति—श्रीभोजः
अवस्खदयति । अन्योपसर्गपूर्वान्नास्ति—प्रस्खादयति ।

५६१. फण गतौ । फणति, फणयति । फणाच्च सप्तानाम् (६।४।१२५)
इत्येवाभ्यासलोपो^६ वा—पफणुः, फेणुः । गतेरन्यत्र—फाणयति, घटं
निःस्नेहयतीत्यर्थः^७ । लुब्ध-स्वान्त-ध्वान्त (७।१।१८) इत्यनायासे फाणं
१० साधु । कणेः पूर्वे^८ घटादय इत्येके^९ ॥७९८॥

५६२. उदात्ता उदात्ततः ॥

[सेङ् उभयपदी]

५६३. राजृ दीप्तौ, उदात्तः स्वरितेत । राजते, राजति,

१. द्र० 'तत्र च क्षीरस्वाभ्यादिपक्षे.....इत्यादि पुरुषकारे (पृष्ठ १०१) ।
- १५ दूषितं च स्वामितं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१), सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १९४) च ।
काशकृत्स्नधातुपाठस्य कनडटीकायामन्यथा व्याख्यायते (पृष्ठ १४४) ।
२. 'अक्षं' कचिन्न ।
३. 'यमोऽपरि.... चन्द्रम्' इत्येतावदुद्धृतं पुरुषकारे (पृ० १००) ।
४. 'स्खदिर् अवत्यां च' इत्येवं काशकृत्स्नधातुपाठसूत्रम् । 'अवत्यां रत्नायां,
२० चात् परिवेषणे च मित्' इत्येवं तट्टीकायां व्याख्यातम् (द्र० पृष्ठ १४४) ।
५. इयं व्याख्या धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१) दूषिता ।
६. 'वक्तव्यौ' इत्यधिकः कचित् ।
७. 'अन्यत्र फाणयति, संकतून् स्नेहयतीत्यर्थः इति स्वामिसम्मत-
कारौ' इति सायणः (धा० धृ० पृष्ठ १४१) । क्षीरतरङ्गिण्यां नैतादृशः पाठ
२५ उपलभ्यते । ८. 'पूर्वे' पाठा० ।
८. काशकृत्स्नधातुपाठे 'फण गतौ' इत्यनन्तरम् 'घृत् घटादयो मातुबन्धा
धत्वे' इति सूत्रं पठ्यते । तत्र 'एकत्वे' इत्यस्यार्थो न परिज्ञायते । कनडटीकायामपि
सम्यङ् न व्याख्यायते । 'एकत्वे' इत्यस्य कदाचिद् 'एकस्मिन्' इत्यभिप्रायः स्यात् ।
तथा सति द्वितीये णिचि किं 'घाटयति' इति रूपमिष्टम् ?

राजिता । रराजुः रेजुः । आनकः शीङ्मियः (उ० ३।८२) इति पृथङ्-
निर्देशाद्^१ राजानकः^२ । कनिन् (उ० १।१५६) राजा । राजेरन्यः (उ०
३।१००)—राजन्यः ॥७९९॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

५६४. भ्राजृ दुभ्राशृ दुभ्लाशृ दीप्तौ, उदात्ता अनुदात्तेतः । ५
भ्राजते, बभ्राजे, भ्रेजे । दुरुभयस्येत्येके^३ । द्वितोऽधुच् (३।३।८६)
भ्राजथुः । भ्राजिभाशयोर्द्धित्वं नेच्छन्ति^४ पक्षे ह्रस्वस्येष्टत्वम्—अवभ्राजत्
अबिभ्रजत् । नष्टनष्टृ (उ० २।९५) इति—भ्राता (१) । वा भाशभ्लाश (३।१।७०)
इति इयन्—भाशते भ्राश्यते, भ्लाशते भ्लाश्वते । भाशथुः, भ्लाशथुः ॥
८००-८०२॥

१०

[सेटः परस्मैपदिनः]

५६५. स्यमु स्वन स्तन ध्वन शब्दे । इतः क्षलान्ता (१।५८८)
अष्टाविंशतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । स्यमति । स्येमुः सस्यमुः ।
उणादौ (द्र० ३।४६) स्यमीका क्रिमिः । स्वनति । स्वेनुः सस्यनुः ।
वेश्च स्वनो भोजने (८।३।६९) षत्वम्—विष्वणति, अवष्वणति । स्वनयति । १५
स्वनान्तः फणादिः । स्तनति, स्तनयति । ध्वनति, ध्वनयति । धन इति
चन्द्रः^५—तिष्ठनयति ॥८०३-८०६॥

५६६. षम ष्टम अवैकल्ये । समति । समः । विषमः । सम-
यति । स्तमति, स्तमयति ॥८०७, ८०८॥

१. प्रत्ययाः पृथगेव निर्दिश्यन्तेऽतोऽगतिः कोऽयं निर्देशः । कदाचिद्व
'प्राङ्निर्देशाद्' इति युक्तः पाठः स्यात् । तुलना कार्या—'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात्.....' २०
दश० उणा० वृत्ति पृष्ठ २४०, ४२४ ।

२. एतन्नामका बह्वो विद्वासा कश्मीरेष्वभवन् ।

३. काशकस्नचन्द्रधातुपाठयोराद्ये धातौ 'दु' नैव पठ्यते । न्यासकारमैवे-
यसायणादयः पठन्ति ।

४. क इति न प्रतिपादितम् । ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे भाशेः पाठादर्शना-
दिष्टिरैषा विज्ञेया । २५

५. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५५९) 'स्यमु स्वन ध्वन शब्दे' इत्येव पाठ
उपलभ्यते । कीरस्वामिवचनादत्र स्वनः परः 'धन' धातुः प्रथम इति प्रतीयते ।

५६७. घृत् । घटादय एतदन्ता इति सम्भाः^१ ॥

५६८. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलिता । ज्वलितिकसत्तेभ्यो णः
(द्र० ३।१।१४०) वा-ज्वालः, ज्वाला, ज्वलः ॥८०९॥

५६९. चल कम्पने । चलति । चलितः । चलनः । चालः,
५ चलः । चरचलवद (तु० ६।१।१२ वा०) इति चलाचलः । यङ्लुक्पि
विकल्पः^२—चाचलः चञ्चलः^३ । चलिः कम्पने^४ (१।५४९) णौ मित्—
चलयति । चुरादौ चल भूतौ (१०।६३) चालयति ॥८१०॥

५७०. जल घात्ये^५ । घात्यं जडत्वम्, अतैक्ष्ण्यमित्यर्थः^६ ।
जलति । जालम्, जलम् । व्यवस्थितविकल्पत्वाद् भिन्नेऽर्थे प्रत्ययौ ।
१० चुरादौ जल अपवारणे (१।२०) जालयति । लङ्योरेकत्वाज्जडः ॥८११॥

५७१. टल द्रव्यल वैप्लव्ये^७ । विप्लव एव वैप्लव्यम् । टलति ॥

५७२. स्थल स्थाने । षठल इति चन्द्रः^८ (३।५६५) स्थलति । स्थालम् ।
स्थाली । स्थलम् । स्थली ॥८१४॥

५७३. हल विलेखने । विलेखनं कर्षणम् । हलति । हाला
१५ सुरा । हालम्, हलम् । इव (दश० उ० १।४६) हलिः, हडिः ॥८१५॥

५७४. णल गन्धे । गन्धोऽर्दनम् । प्रणलति । नालम् । नाला
पद्मादीनां वृन्तम् । नाली, नाडी । प्रणालः, प्रणाली, प्रणाडिका ।
नलः, नडः ॥८१६॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४३) ।

२. अभ्यासस्य आगागमस्य इति शेषः ।

३. आगागमाभावे 'लुक्' केन भवति इति न स्पष्टीकृतं क्षीरस्वामिना ।
स्वीयामरव्याख्यानैऽपि 'चञ्चला' पदं न साधु व्याकृतम् ।

४. अर्थतो धनुवादः ।

५. जल धान्ये इति काशकृत्स्नीये (पृष्ठ १०६) चान्द्रे (१।५६३) च ।

२५ पाठः । आर्द्रीकरणं च तदर्थः इति कनडटीकातोऽवगम्यते ।

६. 'वातनं तैक्ष्ण्यम्' इति क्षीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४४) पाठः ।

७. मेनेयसायणादयः 'वैप्लव्ये' इत्याहुः । तथैव काशकृत्स्नचन्द्रावपि ।

८. काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि 'षठल' इत्येव पठ्यते (पृष्ठ १४६) ।

५७५ पल गतौ । पालः । पलं मांसम् । पललं तिलकल्कः ।
 गाः पालयति—गोपालः । चुरादौ पल संख्ये (१०।६४)—पालयति ॥८१७॥
 ५७६. बल प्राणने । प्राणनं जीवनम् । बलति । बालः, याला
 अजादौ (३।१।१३४) । बलः, यलम् । चुरादौ (१०।८०) मित्—बलयति ।
 ५७७. धान्यावरोधने च । धान्यमयरुध्यते यत्रेति कुसूलेऽर्थे—
 बलटः । बल संख्ये^१ (१।३२९) त्वात्मनेपदी—यलते ॥८१८॥
 ५७८. पुल महत्त्वे । पोलति । पोलः । विपुलम् । पुलः । पुलो-
 ऽस्यास्तीति^२ [पुली^३ । तलिपुलिभ्यां च (उ० २।१३)] पुलिनम् । कुपि-
 पुलोः किन्दच् (तु० उ० २।८५) पुलिन्द्ः । पिनाकादौ (द्र० उ० ४।१५)
 पुलाकस्तुच्छधान्यम् । इक्^४ पुलिः । पुलकः । तुदादौ^५ पुलति । चुरादौ १०
 (१०।५७) पोलयति ॥८१९॥

५७९. कुल संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं संघातः । कोलं
 वदरम् । कककोलः, कङ्कोलम् । कुलम् । नकुलः । तमिविडि (दश० उ०
 ८।११२) इति कालन्—कुलालः ॥८२०॥

५८०. शल^६ हुल पतलु गतौ । शलति । शाला । शलः । १५
 शललं श्वाविलोम । शलयकः । शलयम् । शलप्रलिः । शलभः ।
 शलकः । शलाका । शालूकम् उत्पलादिकन्द्ः । शल चलनसंवरणयोः

-
१. 'बल संख्ये' दन्त्यौष्ठवादिः । तस्यान् ओष्ठवादौ निर्देशो भ्रान्त्या बोध्यः ।
 २. इतोऽभे कश्चित् पाठस्तुटितः प्रतिभाति । नहि 'पुलोऽस्यास्तीत्यर्थे'
 'पुलिनम्' संभवति 'पुली' इति प्राप्नोति । अस्माभिः वुटितपाठपूरणाय प्रयतितम् । २०
 ३. केचन बलादौ (५।२।१३६) पुलशब्दं पठन्ति । द्र० गणरत्न० २६३ ।
 ४. पूर्वसम्पादकेन लिबिशेन अत्रोणादेः (४।१४२) संख्या तुलनाय
 निर्दिष्टा । न चोणादौ 'इक्' प्रत्ययः श्रूयते । अयं तु 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति
 वार्तिके (३।१।१०८) पठ्यते । वार्तिकमिदमप्युद्ध्वा लिबिशोऽसकल्पनां कृतवान् ।
 ५. मतमिदं पुरुषकरे (पृष्ठ १०४) उद्धृतम् । परन्तु क्षीरतरङ्गिण्यां नावं २५
 तुदादावुपलभ्यते । 'पुर अग्रगमने' इति तु सर्वैस्तुदादिषु पठ्यते ।
 ६. 'शल श्वल आशुगमने इति ज्वलादौ क्षीरस्वामी' इति पुरुषकरे
 (पृ० १०४) उद्धृतम् । अत्र न तथा पाठ उपलभ्यते ।

- (१।३२८) इत्यस्यैव ज्वलादिकार्यार्थः पाठः । होलति । पतति । ल
त्वात् लुङि अङ्, पतः पुम् (७।४।१९) अपसत् । उतपातः । निपा
पातो राहुः । पतः । नेर्गदनद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिपत्ता
सनीवन्तर्धभ्रस्ज (७।२।४९) इति वेद् सनि मीमाद्यु (७।४।५४) इत्
५ अभ्यासलोपौ (द्र० ७।४।५८)—पित्सति, पिपतिषति । पतित
यस्य विभाषा (७।८।१५) इतीप्तिनवेधो नास्ति द्वितीयाश्रितातीतपतित (२५) इति लिङ्गात् । अलङ्कृञ् (३।२।१३६) इतीप्तिञ्—उत्पतिष
लुचङ्कम्प्य (३।२।१५०) इति युच्—पतनः । लषपतपद (३।२।१५४) इत्यु
प्रपातुकः । विशिपतिपदिस्कन्दाम् (३।४।५६) इति णमुल्—गेहानुप्र
१० मास्ते । दाक्षी (३।२।१८२) इति घृन्—पत्रम् । पतिचण्डिभ्यामालञ्
(१।१।१६) पातालम् । पतेरङ्गच् पक्षिणि (उ० १।४।१२) पतङ्गः । पतेर
(उ० ३।७।४)—पत्सलः । अमिनक्षि (उ० ३।१०।५) इत्यत्रन्—पतत्र
वीपतिभ्यां ततच् (उ० ३।१५०) पत्तनम् । पतस्थ च (उ० ४।१२) इतीप्ति
पन्थाः । शलिपतिपदिभ्यो निच् (तु० उ० श्वेत० ४।१५) पनाश्च
१५ स्पृहिण्डि (३।२।१५८) इति सूत्रात् पतयालुः ॥ ५८१. हुल हिंस
वरणयोश्च । होलः, हुलः, हुलिः, हुडिः उणादौ हुलुर्वेशः^१ ॥ ८
८२३॥

५८२. कथे निष्पाके^२ । कथति । अकथीत् । काथः, का
अस्त्यर्थे (द्र० ५।२।११५) काथिका थवाग्नः ॥ ८२४॥

- २० ५८३. पथे गतौ^३ । पथति । अपथीत् । पाथः, पथः ॥ ८२
५८४ मथे विलोडने^४ । मथति । अमथीत् । माथः, मथ

१. 'हुडः' पाठा० ।

२. अथ 'मेव' इति पाठो युक्तः प्रतिभाति । अमरटीकायां (२।६।
मेवपर्यायव्याख्यानान्त 'हुडः' नामापि पठति क्षीरस्वामी । तस्मादत्र 'हुडः'
२५ इति युक्तः पाठः । ३. 'कथे निष्पाके' इति काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १४

४. काशकृत्स्नः 'पल शल पल पथा गतौ च' इति पठति (पृष्ठ १४८)

५. 'मथे विलोडने—मथति... मथकः...' इत्यादि काशकृत्
धातुपाठे तटीकायां च पाठः (पृष्ठ १४८) ।

मन्दिवाशि (उ० १।३८) इत्युरच्—मथुरा । मन्थ मन्थे^१ मन्थति । कचादौ (१।४२) मथ्नाति ॥८२६॥

५८५. दुवम उद्गिरणे । उद्गिरणं भुक्तस्योर्ध्वगतिः । वमति । वामः, वमः । वमथुः^२ । वमिनः । उदित्येके^३—वान्त्वा वमित्वा । अथुयः खलु वान्ताशी^४ । न शसदद (६।४।१२६) इति वमथुः । ग्लास्तावनुवमाञ्च ५ (१।५५६) इति वा मिस्वम्—वामयति, वमयति । जिह्वि (१।२।१५७) इतीनिः—वामी । नोदातोपदेशस्य (७।३।३४) इति निपेधे प्राप्तेऽवमिकमि—चमीनाम् (७।२।३४) इति वृद्धिः, ण्युल्—वामकः । वामवतेर्ल्युट्—योग-वामनम् । न वमतीत्यवमः । घञि—वामः । अस्यर्थे (द्र० ५।२।१००) वायनः । वामी अश्वा ॥८२७॥ १०

५८६. भ्रमु चलने । वा भ्राशभ्लाश (३।१।७०) इति वा श्यन्-भ्रमति भ्राम्यति । वा जृभ्रमुत्रसाम् (६।४।१२४) इत्येत्वाभ्यालोपौ—भ्रेमुः वभ्रमुः । भ्रान्त्वा, भ्रमित्वा । भ्रान्तः । णे—भ्रामः । भ्रम इति दुर्गः । भ्रमेथ उः^५—अभ्रमुः । इत् (दश० उ० १।४६) भ्रमिः । भ्रमेः सम्प्रसारञ्च किञ्च (तु० उ० ४।१२१) इति भ्रुमिर्वायुः । अर्तिकमिभ्रमि (उ० ३।१२२) इत्यरन्— १५ भ्रमरः । दिवादौ (४।९९) शमाद्यर्थः पाठः—भ्राम्पति ॥८२८॥

५८७. क्षर सञ्चलने । क्षरति । क्षरिष्यति । क्षारः । क्षारी-येऽप्यणुकृतं कचिद्^६ इति ङीप् । क्षरः । अक्षरम् ॥८२९॥

५८८. क्षल सञ्चये च । सञ्चलने च । क्षलति । चुंरादौ क्षल क्षौचे (तु० १०।५३) क्षालयति ॥८३०॥ २०

१. नेतादशः कचिद् श्वादौ पठ्यते । मन्थ हिंसासंक्लेशनयोः पूर्वत्र (१।३७) पठ्यते ।

२. 'वमथुः' कचिन्नास्ति ।

३. तुलनीयम्—'दुवसु उद्गिरणे' काशकृत्स्नपाठः (पृष्ठ १४८) ।

४. अतुपलब्धमूलम् ।

५. नेतादशं कचित्पुनस्तुपलब्धम् । अत्र नञ्पूर्वात् भ्रमेर्बाहुलकाद उः २५

प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।

६. तुलना कार्या—ताच्छीखिके येऽप्यणुकृतं भवति । परिभाषावृत्ति सीर-

देव, पृष्ठ १३३ ।

५८९. उदात्ता उदात्तेतः ॥

५९०. षह मर्षणे । मर्षणं क्षमा । अयम् ५९१. उदात्तो-
ऽनुदात्तेत् । सेडात्मनेपदी च । सहते । सिसहिषते^१ । स्तभुसि-
बुसहां चडि (तु० ८ । ३ । ११६) इति षत्वम्—पर्यसीषहत, सः
५. स्विदिस्वदिसहीनां च (८ । ३ । ६२) इति सत्वम्—सिसाहयिषति । परि-
निविम्य (८ । ३ । ७०) इति षत्वम्—विषहते । सिवादीनां वा ऽड्यवायेऽपि
(८ । ३ । ७१) इति षत्वं वा—पर्यसहत पर्यषहत विसहनेक्येति साक्षा-
दादि^२ पाठान्नास्ति^३ । तीपुसह (तु० ७ । २ । ४८) इति वेद्—सहिता, सोढा ।
विसोढा सोढः (८ । ३ । ११५) इति षत्वाभावः, सहिवहोरोत् (६ । ३ । ११२)
१०. सोढः । वर्णग्रहणात् साह्येरपि सोढा, णिलोपे पूर्ववासिद्धे न स्थानिवद्^४
(१ । १ । ५७ वा०) इति ढट्वादि । दाश्वान् साध्वान् मीढ्वांश्च (६ । ३ । १०) इति
कसौ साह्वान् । शकिसहोश्च (३ । १ । ९९) इति यत्—सहाम् । ल्युः (द्र०
३ । १ । १३४) सहनः । सहेः पृतनर्ताभ्यां च (८ । ३ । १०९) इति णिवः^५—पृतना-
षाद् तुराषाद्, सहेः साडः सः (८ । ३ । ५६) इति षत्वम्, षाड् रूपत्वाभावे
१५. नास्ति—नुपसाहं पुरोषाय (कुमारसंभव २ । १) इति, नहिवृतिवृषि (६ । ३ । ११६)
इति दीर्घः । अलङ्कृन् (३ । २ । १३६) इतीष्णुच्—सहिष्णुः । अनुपसर्गास्ति-
म्विन्द (३ । १ । १३८) इति ण्यन्तात् शः—साहवः । संषावां भृतृ (३ । २ । ४६)
इति खच्—सर्वसहः । असुन् (द० उ० ९ । ४९) सहस् । शकध्वषा (३ । ४ । ९५)
इति तुमुन्—सहते भोक्तुम् । सहेः षक् किप् च—षट् । चुरादौ । (१० । २०४)

२० १. 'सिषहिषते' इति शुद्धः पाठः ।

२. काशिकायां साक्षादादिगणे (१ । ४ । ७४) 'विहसने' इति पठ्यते । गण-
रत्नमहोदधौ तु 'विसहने, विहसने' इत्युभयं पठ्यते (पृष्ठ ७७) ।

३. षत्वमिति शेषः ।

४. जर्मनसंस्करणे 'पूर्ववासिद्धे न स्थानिवद्' इत्यनन्तरमितिपदनिर्देशे
२५ सत्यपि वार्तिकमिममबुद्ध्वा पूर्वं सम्पादकेन 'पूर्ववासिद्धेन (८ । २ । १) स्थानिवद्' इत्येवं
पाठो विकृतः ।

५. 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' (८ । ३ । १०९) इति सूत्रं 'पृतनाषाहम्, ऋताषाहम्'
इत्यत्र षत्वविधायकम्, न यिवप्रत्ययविधायकम् । यिवप्रत्ययस्तु 'ज्जन्दसि सहः'
(३ । २ । ६३) इत्यनेन भवति । लिविशमहोदेयन इयमशुर्द्धिर्न बुद्धा ।

आधृषाद् वा (१०।२०१) वा णिच्—सहति साहयति ॥८३१॥

५९२. रम क्रीडायाम् । ५९३. अनुदात्तोऽनुदात्तेत् ।

अनिङात्मनेपदी च । रमते । व्याख्यपरिभ्यो रमः, उपधाञ्च (१।३।८३, ८४) परस्मैपदम्—धिरमति, उपरमति । अन्तर्भावितपथर्थोऽत्र सकर्मकः । विभाषाऽकर्मकात् (१।३।८५) यावद् भुक्तमुपरमते, उपरमति । यमरम-
नमातां सक् च (७।२।७३) व्यरंसीत् । रन्ता । रमणः । रमणी । रमः ।
रमा । रामः । रामा । रम्यः । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः (३।२।१३) इत्यच्
स्तम्बेरमः । निकुषि (उ० २।२) इति कथन्—रथः । रमस्त च (तु० उ०
३।१४) इति रत्नम् । रमेदेशे हश्च^१ रहः । रण्डा (द्र० उ० १।२१४) ।
सौ रमेः कः पूर्वस्य च दीर्घः (तु० उ० ५।२४) सूरतो बुधः । चकिरम्योरुच्चो- १०
पधायाः (उ० २।१४) रुद्रम् ॥८३२॥

५९४. षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु^२ । विशरणम् शतनम,

अवसादोऽवुक्साहः । इतो रुहान्ताः (१।५९८) पञ्चानिष्टः परस्मैपदि-
नश्च । पात्राभ्या (७।३।७८) इति सदेः सीदः—सीदति । सिषत्सति ।
अलङ्त् । सदेरप्रतेः (तु० ८।३।६६) इति षत्वप्—परिपीदति,—प्रतिषी- १५
दति । सदित्स्वञ्चोः परस्य लिटि (८।३।११८)—निषसाद् । लुपसदचर
(३।२।१२१) इति भाष्यगर्हावां यङ्—सासद्यते । सत्सद्विष (३।२।६१)
इति क्तिप्, पूर्वपदाद् (८।६।१०६) इति षत्वम्—शुचिषत्, परिषत्
उपनिषत्, निषण्णः । साद्री निषाद्री । वसिषि (उ० ४।१२५) इतीञ्
साद्विः । णः—निषादः । घञ्—विषादः । सदोऽचि । नौ सदेः (उ० २०
२।१२२) इति ष्वरच्—निषद्वयरः पङ्क्तुः । असुन् (६० उ० ५।४९) सवः
सभयः । शुध्वीपचिवचि (उ० ४।१६७) इति यन्—सत्त्रम् । संज्ञायां समज
(३।३।९९) इति क्यप्—निषद्या विपणिः । सादकारयोः कृत्रिमे (६।३।१२२
वा०) दीर्घः—प्रासादः । दात्रेदसि (३।२।१५९) इति रुः—सदुः ॥८३३॥

५९५. शद्लृ शतने । शतनं तनूकरणम् । पात्राभ्या (७।३।७८) २५

इति शदेः शीयः । शदेः शित (१।३।६०) इति लङानौ—शीयते । शत्स्य-

१. अत्र कश्चित् पाठस्तुष्टितः प्रतिभाति । “रमेश्च (उ० ४.२१४) इति
रहः । देशे हश्च (इवे० उ० ४।२२०) रहः” इत्येवं पाठेनात्र मायम् ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८३) ।

ति । अशदत् । शोदरगतौ तः (६।३।४२) शातयति, शातनः, शातनी
गौरादिः (गण० ४।१।४१) । शदस्तृणपङ्क्तौ । शदः, क्षत्रियापशदः,
विशदः । अदिशदि[भूशुभि]^१भ्यः (उ० ४।६५) क्रिन्—शद्रिः । रुशतिभ्यां
क्रुन्—(उ० ४।१०३) शङुः । शदेयुञ्च^२ इति रक्—शृद्रः । दाधेदुसिशदसदो
५ रुः । (३।२।१५६) शङुः ॥८३४॥

५९६. क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । आ-
क्रोष्टा । क्रोशः । क्रुशः, उत्क्रोशः । कुररः । सितनिगभिमसि (उ० १।७०)
इति तुन्—क्रोष्टून्^३ ॥८३५॥

५९७. बुध अवगमने । अवगमनं ज्ञापनम्^४ । बोधति ।
१० अमौत्सीत्^५ । गतिबुद्धिप्रत्ययसामर्थ्ये (१।४।५२) इति कर्तुः कर्मसंज्ञा—
बोधयति शिष्यं धर्मम् । बोद्धा । इष्टपथ (३।१।१३५) इति कः—बुधः ।
घञ्-बोधः । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति वर्तमाने कः—राज्ञां बुद्धः ।
दिवादी (४।६४) बुध्यते । हिक्कादी (१।६०१) बोधते, बोधति,
बोधिता ॥८३६॥

५९८. रुह बीजजन्मनि । बीजस्य जन्मादुरोत्पत्तिः । रोहति ।
१५ रुहः पोऽन्यतरस्याम् (७।३।४३) रोपयति, रोहयति । धनर्थे कविधानाद् (द्र०
३।३।५५ व्या०) बीजरुहाकरोति^१केशादिछन्नरूपाः । के (द्र० उ०
१।१।१५) रुहो मृगः, प्ररुहः । प्ररोहः, आरोहः । रूढः । रूढिः । रूढे-
वृद्धिश्च (उ० १।४७) इति रौहिणं तृणम्, रौहिणो मृगश्च । हविशिरुहि

२० १. क्रोष्ठान्तर्गतोऽयं पाठस्तुटित इति प्रतिभाति 'भ्यः' इति बहुवचनदर्श-
नान् । लिबिशमहोदयेन नैतत् परिज्ञातम् ।

२. 'शदेरूच्च' इति युक्तः पाठः स्यात् । श्वेतवनवासी तु 'शदेरू च'
(उ० २।१८) इत्येवं पठति । अन्यत्र 'शुचेर्दृश्च' इति पाठः ।

३. सर्वनामस्थानेषु तृज्वदभावविधानात् (अ० ७।१।९५) शसो रूप-

२५ सुदाहृतम् ।

४. 'संज्ञापनम् पाठा० ।

५. 'अमौत्सीत्' इति' सार्वत्रिकोऽन्यपपाठः ।

६. साक्षान्प्रच्यतिषु (गण० १।४।७४) बीजरुहा शब्दः पठ्यते, तेनात्र
गतिसंज्ञा ।

(उ० ४।११९) इतीन्—रोहिर्मुगः । हस्रुहियुषिभ्य इतिः (उ० १।९७) रोहित् । रुहेरश्च लो वा (उ० ३।६४)—लोहितः, रोहितः, रोहिणी । अन्यत्रापि च (तु० उ० २।३६) इतीनच्—रोहिणः ॥८३७॥

५२९. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

६००. कुच सम्पर्वन-कौटिल्य-प्रतिष्ठम्भ-विलेखनेषु । ५
सम्पर्वनं मिश्रता, प्रतिष्ठम्भो रोधतम्, विलेखनं कर्षणम् । संकोच-
यति । संकुचितः । के. (द्र० ३।११३५) कुचः । घञ्—संकोच,
उत्कोचः । न कादेः (७।३।५६) इति कुत्वं नास्ति ॥८३८॥

६०१. कस गतौ । कसति, उत्कसति । कासयति । विक-
सितः । कसः, कासः । नीग् वञ्चुषन्ध्वन्सुभ्रन्शुकस (तु० ७।४।८४) इति १०
चनीकस्यते । स्थेश्मास (३।२।१०५) इति वरच्—विकस्वरः । णित् कसि-
पयतेः (श्वे० उ० १।८३) ऊः—कासूः शक्तिः । समि कस उक्त् (श्वे० उ०
२।३२)—संकसुकोऽस्थिरः ॥८३९॥

६०२. उदात्ताबुदात्तेतौ । एतौ सेदकौ परस्मैपदिनौ च ॥

६०३. घृत् । ज्वलादयो वृत्तः ॥

१५

६०४. हिक्क अव्यक्ते शब्दे^१ । इतो गुहपर्यन्ताः (१।६३४)
षट्त्रिंशत्^२ सेट उभयतोभाषाश्च । हिक्कते, हिक्कति । हिक्का ।
हिक्किनम् ॥८४०॥

६०५. अचि गतौ^३ । अञ्चते, अञ्चति^४ । अञ्चयते । अञ्चितः ।
अञ्चु गतौ (१।११६) अञ्चति, अञ्चयते । अक्तः । अञ्च इत्येके—अञ्चति, २०
अचित्वा, अक्त्वा, अक्तः ॥८४१॥

६०६. दुयाच् याच्यायाम् । याचते, याचति । अययाचत् ।

१. 'हिक्क गतौ' इति काशकृत्स्नः । संतोषगतौ इति तट्टीकाकारः (पृष्ठ १५०) ।

२. 'त्रयस्त्रिंशत्' 'त्रयोविंशति' इत्यपपाठौ ।

३. स्तुतमिदं पुरुषकारे (पृ० ५१) घातुवृत्तौ च (१५८) । 'अञ्चु व्यय २५ गतौ' इति काशकृत्स्नः । अञ्चुञ् व्यये गतौ च इति तु शकाटायनः ।

४. 'गतौ मलोपः' इति काशकृत्स्नसूत्रेण गतौ अचति । द्र० तट्टीका पृष्ठ १५१ ।

याचितः । यजयाच (७।३।६६) इति कुत्वाभावः—याच्यम् । द्वितः क्तिः
(३।३।८०) याचिन्निमम् । द्विवदिति दुर्गः^१—याचथुः (द्र० ३।३।८२) ।
यजयाचयत् (३।३।६०) इति नङ्—याज्चा ॥८४२॥

६०७. रेदृ परिभाषणे । रेदृते, रेदृति । अस्तिरेदृत् ॥८४३॥

५ ६०८. चते चदे च याचने^२ । चकारो भाषार्थे^३ रेदृर्यः^४ ।
मन्दिवाशि (उ०।१।३८) इत्युरच्—चतुरः । चतेरुरन् (उ० ५।५८) चत्वारः ।
चतेर्धरच्^५—चत्वरम् ॥८४४, ८४५॥

६०९. प्रोथृ^६ पर्याप्तौ । पर्याप्तिः पूर्णता । प्रोयते, प्रोथति ।
अपुप्रोथत् । प्रोथोऽश्वघोणा । प्रियं प्रोधमनुव्रजेत्^७ ॥८४६॥

- १० १. काशकृत्स्नचन्द्रमैत्रेयसावणादयः द्वितं पठन्ति ।
२. अयमेव पाठश्चन्द्रस्य । काशकृत्स्नशाकटायनसायणानां 'याचने च' ।
३. 'भाषार्थे' क्वचित् । ४. धातोरुत्तरं पश्यमानश्चकारो रेदृवातुमनुकुरुति ।
तेन 'रेदृ' धातोः परिभाषणं याचने चार्थः । इदमेव मत्वाह हेमचन्द्रः—रेदृ (ग्)
परिभाषणयाचनयोः (धातुपारा० १।८९७) । क्षीरस्वामिनस्त्वत्र पाठो व्यस्त इति
१५ प्रतिभाति । वयं तु मन्वामहे 'चते चदे च याचने' इति कस्यचित्प्राचीनस्य श्लोक-
बद्धस्य धातुपाठस्यायमंशः । छन्दोऽतुरोधेन च चकारो भिन्नक्रमः, पूर्वधात्वर्थ-
समुच्चयार्थः । एवं चाष्टाध्यायामपि दृश्यते—'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च
तिष्ठति' इत्यत्रोत्तरसूत्रे हन्त्यर्थसमुच्चयायकश्चकारो मध्ये पठ्यते ।

५. उणादौ (२।१२१) च तेः प्वरच्प्रत्ययो विधीयते ।

- २० ६. काशकृत्स्नधातुपाठे 'प्रथृ पृथृ पृथृ व्याप्तौ' (पृष्ठ १५३) इति त्रयो
धातवः पठ्यन्ते । तथा सति पृथुपृथिव्यादिषु 'प्रथ विस्तारे' इत्यस्मात् सम्प्रसारण-
विधानमनर्थकमेव । वस्तुतस्तु 'यज इज, वप उप, प्रथ, पृथ' इत्यादयो मूलतो द्वि-
रूपाः धातवः । यास्कोऽपि 'तश्च स्वरादनन्तरान्तरस्थान्तर्धातुर्भवति तद्विप्रकृतीनां
स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धावामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादधिषेत् ।
तत्राग्रेकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति' (निरुक्त २।२) इति वदन् द्विरूपान् धातून् स्वीचकार ।
२५ यजसमानार्थकस्य इजधातोः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । यथा—'यानि यंष्विहेज्यन्ति
(महा० शान्ति० २६३।२९) इति ।

७. अनुपलब्धमूलम् । लिबिशेनात्र महामास्यस्य (१।४।५६) संख्या निर्दिष्टा,
न तत्रैतादृशः पाठः ।

६१०. मिथु मेथु^१ मेधाहिंसनयोः । मेथते, मेथति । किति
गुणविकल्पार्थं द्वौ—मिथयते, मेथयते । अमिमेथत् । मेथोऽञि ।
गौरादौ (गण० ४।१।४१) मेथी । मेधीबद्धोऽपि हि आभ्यन् घासघ्रासं करोति
गौः (द्र० सुभाषितावली २९५८) । अमरसिंहस्तु—पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं
यत् पशुबन्धने । (२।१।२५) । मिह मेह इति दुर्गः ॥८४७, ८४८॥

५

६११. मेधु संगमे च । चकारान् मेधाहिंसनयोः । मेधते,
मेधति, अमिमेधत् । मेधा । मेध्यम् । गृहमेधी । अश्वमेधः । मेधिः ॥

६१२. णिट् णेह कुत्सासंनिकर्षयोः । प्रणेदति । निद्यते,
नेद्यते । अनिनेदत् । णिवृ णेवृ इति प्राच्यो हेवाकिनः^२ ॥८५०, ८५१॥

६१३. शृधु मृधु उन्धे । उन्धः कलेदनम् । शर्धते, शर्धति । १०
शृध्वा, शर्धत्वा । शृद्धः । शृधु शब्दकुत्सायाम् (१।५०६) शर्धते । मर्धते
मर्धति । मृधं समरः ॥८५२, ८५३॥

६१४. बुध बोधने । बोधते, बोधति । बुधिर् इति नन्दी^३—
अबुधत्, अबोधित् । बोधिना । पूर्वस्य (१।५९७) बोद्धा ॥८५४॥

६१५. उबुन्दिर निशामने । निशामनमालोचनम्^४ । बुन्दते, १५
बुन्दति । अबुदत्, अबुन्दीत् । बुत्वा, बुन्दित्वा । बुजः । धान्तोऽयमिति
नन्दी^३ । उबेद्विर् इत्यन्ये ॥८५५॥

६१६. वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ।
वादिष्वं वाद्यभाण्डम्, तस्य वादनार्थं ग्रहणम् । वेणते, वेणति, अघि-
वेणत् । रास्नासास्ना (उ० ३।१५) इति वीणा । इन् (दश० उ० १।४६) २०

१. स्मृतोऽयं पाठः (घातुवृत्ति पृष्ठ १५६, पुरुषकार पृष्ठ ८०) । सि० कौ०
अत्र द्रष्टव्या । २. अस्पष्टार्थोऽयं पाठः ।

३. काशकल्पो ऽपि हरिदितमाह (पृष्ठ १५४) अनिरितं चन्द्रः (१।५९९) ।

४. 'चातुषज्ञानम्' इत्यधिकं कचित् ।

५. 'उबुन्दिर' इति चन्द्रः (१।६००) काशकल्पनामुपाठे 'बुदिर निशामने'
इति पठ्यते (पृष्ठ १५४), परन्तु तट्टीकायां 'बुन्दति बुन्दते' इत्युदाहरणदर्शनात्
'बुन्दिर' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । २५

वेणिः, वेणिका, वेणी । वेनिस्तु बीज्याञ्चरिभ्यो निः (उ० ४।४८) । णः—
वेण्णाख्या नदी ॥८५६॥

६१७. खनु अवदारणे । खनते, खनति । खात्वा, खनिष्वा ।

- ५ जनसनखनां सङ्कलनः (६।४।४२) आस्वम्—खातः । ये विभाषा (६।३।४२)
खायते, खन्यते । गमहनजनखन (६।४।९८) इत्युपधालोषः—चखनुः । ई च
खनः (३।१।१११)—खेयः । शिल्पिनि ष्वन्, नृतिखनिरञ्जिभ्यश्च (३।१।४५,
सूत्रं वार्तिकं च) खनकः । जनसनखनकम् (३।२।६७) इति विट्—विस्खाः ।
अन्येष्वपि दृश्यते (३।२।१०१) डः—परिखा । खन्यते—खम् । डित् खनेतुद्
चोदात्तः (उ० ५।२०)—मुखम् । अतिलूधूसूखन (३।२।१८४) इतीव्रन्—
१० खनिघम् । उविखनिभ्यां कित् (उ० ४।१६२) खात्रम् । आङ्परयोः खनिशृभ्यां
डिच्च (उ० १।३३)—आखुः । खनिकध्यव्यसि (तु० उ० ४।१४०) इतीन्—
खनिराकरः । आङि पश्चिपनिपतिखनिभ्यः (उ० २।४५) इकन्—आखनिकः ।
खनो घ च (३।२।१२५)—आखनः ॥८५७॥

६१८. चीन आदानसंवरणयोः । [चीयते, चीयति ।]

- १५ चीवृ इति दुर्गः—अचिचीवत् । छिचरादौ (द्र० उ० ३।१) चीवरं
मुनिवासः ॥८५८॥

६१९. चायृ पूजानिशासनयोः । चायते, चायति, अचचा-

- यत् । चायः की (६।१।३५) लिटि—चिक्युः । स्वपितृमित्रेभ्यो यङि^१, (६।१।१९)
चायः की (६।१।२१)—चेकीयते । अपचितश्च (७।२।३०), पक्षे—
२० अपचायितः । वक्तव्याद्^२ (७।२।३० वा०) अपचितिः । चायः की च
(तु० उ० १।७४) इति तुः—केतुः ॥८५९॥

६२०. व्यय गतौ । व्ययते, व्ययति । व्याययति । ह्यन्तचण
(७।२।५) इति—अव्ययीत् । चुरादावन्तः (१०।३।१६) व्यययति ॥८६०॥

६२१. दाशृ दाने । दाशते, दाशति । अददाशत् । कसौ—

- २५ दाश्यान् (६।१।१२) साधुः । दाशगोप्तौ सम्प्रदाने (३।४।७३) । पुरो

१. 'चायः की' सूत्रं षष्ठाध्याये प्रथमे पादेः द्विः पठ्यते, कतमस्यात्रमहण-
मिति परिज्ञानायैतत् सूत्रं निर्दिष्यते ।

२. 'क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्' इत्यनेनेति शेषः ।

दाश्वते—पुरोडाशः, पृथोदरादित्वात् (६।३।१०९) डत्वम्, एवं
दुःखेन दाश्वते दूडाशः । दावृ दान इति कौशिकः ॥८६१॥

६२२. अय गतौ । अयते । उद्यति विननाथः । (द्र० १।२१८)

६२३. भेषु भेषु भये । ६२४. भेषु चेलने च । भेषते,
भेषति । अविभेषत् । भेषवति । विभेतेः (३।२) मुण्डो भीषयते ५
(द्र० ७।३।४०) । भेषते, भेषति । भेषः ॥८६३, ८६४॥

६२५. अस गतिदीप्त्यादानेषु । अस्ते, अस्ति । लावण्य
उपाध इवास यतः (कुमारसंभव १।३५) इत्यत्र आसेत्यसतेरिति वामनः
(काव्यालं० ५।२।२७) अस्तेरित्येके । अदादौ अस भुवि (२।५८) अस्ति ।
[अष इत्येके^१] ॥८६५॥

१०

६२६. स्पश बाधनस्पाशनयोः । स्पाशनं ग्रन्थनम्^२ ।

स्पशते, स्पशति । सेयमुभयतः स्पाशा रज्जुः^३ स्पशाश्चरः । पस्पश उपो-
दघातः । चुरादौ स्पश बाधने^४ (तु० १०।१३१) पश बन्धने (१०।१६६)—
स्पाशयते, पाशयति । पष इत्येके^५ —पाशः, पाषाणः ॥८६६॥

६२७. लष कान्तौ । कान्तिरिच्छा वा । आशस्ताश (३।१।७०) १५
इति वा इयत्—अमिलष्यते, अमिलषते, अमिलष्यति अमिलषति ।
जुचङ्क्रम्य (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—अमिलापुकः । लषेः श च (दश०
उ० ५।५४) इत्युनन्—लशुनम् ॥८६७॥

६२७. चष भक्षणे । चषते, चषति । चाषः । चषकः । सान-
सिर्वर्षसि (उ० ४।१०७) इति चाषालो यूपकटकः ॥८६८॥

२०

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८) । अत्र पाठस्त्वितिः प्रतिमाति ।

२. 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रन्थनम्' इति स्वामी (द्र०
धातुवृत्तिः पृष्ठ १५८) ।

३. द्र०—सैषोभयतः स्पाशारज्जुर्भवति (महा० ६।१।६८) ।

४. 'स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः' इति चुरादौ (१०।१३१) पाठः । तत्र च २५

'श्वादौ स्पश बाधने' इत्युक्तम् ।

५. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८) । अत्र 'एके' पदेन दुर्गोऽभिप्रेतः ।

यदाह चुरादौ (१०।१६६) 'उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः' ।

६२९. छष हिंसायाम् । [छषते, छषति] ॥८६९॥

६३०. झष आदानसंवरणयोः । झषते, झषति । झषः ।

भ्रष हिंसार्थः (१।४५८) झषति ॥८७०॥

६३१. भ्लक्ष भक्षणे^१ । भ्लक्ष इति दुर्गः ॥८७१॥

५

६३२. दास्य दाने । दासते, दासति । दासः । आद्यो (१।६२०)

दायु, अयं दास्य इत्येके ॥८७२॥

६३३. माह्य माने । मानं वर्तनम् । माह्य गौः ॥८७३॥

६३४. गूह्य संवरणे । ऊदुषधाया गोहः (६।४।८९) गूहते, गूहति,

अघुक्षत् । तडि तु लुग् वा दुहदिहसिहगुह (७।३।७३) इत्यगूढ अघुक्षत् ।

१० सनि ग्रहगुहोश्च (७।२।१८) इति नेट्—जुघुक्षति । चडि ह्रस्वो नेष्यते—

अजुगूहत् । गूढा, गूहिता । गूढः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) गुहा

गिर्योषधयोः । के (द्र० ३।१।१३५) गुहः । संसिदुहिगुहिभ्यः क्यच् वा

(३।१।१०९ वा०) गुह्यम्, गूह्यम् । उणादौ—गह्वरः (द्र० उ० ३।१)

गुहेगहिः—गहनम् ॥८७४॥

१५

६३५. उदात्ताः स्वरितेतः ॥

६३६. श्रिञ् सेवायाम्, उदात्तः । श्रयते, श्रयति । श्रयिता ।

णिश्रिदुसुभ्यः कर्तरि चङ् (३।१।४८) अशिश्रियत् । सनीवन्तर्ध (७।२।४८) इति

नेट्—शिशीषति । शिश्रयिषति । यस्य विभाषा (७।२।१५) इति इति

वेट्—श्रितः । श्रुकः किति (७।२।११)—श्रित्वा । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे

२० (३।३।२४) वा घञ्—श्रायः, श्रयः^२ । उदि श्रयति यौति (३।३।४६) इति

घञ्—उच्छ्रायः । बाहुलकात्^३ पतनान्ताः समुच्छ्रयाः (रामा० ९।१०५।१६)

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५९) ।

२. सर्वहस्तलेखेषु वा पठ्यते 'श्रायः श्रयः' इति चोदाट्टियेते, कुतो वा ग्रहणं संबधाति ग्रन्थकार इति न ज्ञायते ।

२५

३. कृत्यल्युटो बहुलम् (३।३।११३) इत्यत्र निर्दिष्टाद् बहुलग्रहणादिति

भावः । लिबिश्महोदयेन त्वैतदपरिज्ञाय चौरादिकस्य 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।

३२४) इति सूत्रस्य निर्देशः कृतः । काशिकाकारस्तु सिहावलोकितन्यायेनौत्तर-

सूत्रस्थं विभाषाग्रहणं संबधाति ।

महा० शान्ति० ३३०।२०)१। वहिश्चिन्नु (दश० उ० १।२१) इति णिः—श्रेणिः ।
किञ् वचिप्रखि (उ० २।५७) इति ऋषिदीर्घौ—श्रीः । श्मनि श्रयतेर्द्धन् (उ०
५।२८) इमश्चु । श्रयतेः स्वाङ्गे शिर् किञ्च (दश० उ० ९।५४ कपाठः) इत्यसुन्-
शिरः । आङि शिहनिभ्यां हस्वश्च (उ० ४।१३८) इतीन् डित्—अञिः॥८७५॥

६३७. हृत् हरणे । इतल्लैङ्पर्यन्ता (१।६८९) अष्टषष्टिरनिटः, ५
परस्मैपदिनश्च अिन्डिर्जम् । हरने, हरति । हरतेर्गतिताच्छील्ये (१।३।११
वा०) तङ्—पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । व्यवहृणोः समर्थयोः (२।३।५७)
षष्ठी—शतस्य व्यवहरति हर्ता । ऋद्धनोः स्ये (७।२।६०) इतीद्—हरिष्यति ।
हृक्कोरन्त्यतरस्याम् (१।४।५३) णौ कर्मसंज्ञा—हारयति भारं चैत्रेण, चैत्रं
वा । श्याद्ध्रथा (३।१।१४१) इति णः—अवहारो ग्राहः । हरतेस्तुधमनेऽच् १०
(३।२।१९) रिक्तहरः२ । वयसि च (३।२।१०) कञ्चहरः । आङि ताच्छील्ये
(३।२।११) पुष्पाहरः । हरतेर्द्वितीयाधयोः यशौ (३।२।२५) इतीन्—इतिहरिः,
नाथहरिः । अथ्यायन्यायोधावसंहार (३।३।२२) इति करणे घञ् अभ्याहारः ।
हृत्तुहृदियुमिभ्य इतिः (उ० १।९७) हरिद् घर्णो दिक् च । श्यास्त्याहृत् (उ०
२।४६) इतीनच्—हरिणः । हृश्याभ्यामितन् (उ० ३।९३) हरितः । वृहोः सृ- १५
दुकौ थ (तु० उ० ४।१००) इति कयन्—हृदयम् । पद्मदादौ (द्र० ६।
१।६३) हृत् प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । हृपिणि (तु० उ० ४।१२९) इतीन्
हरिः । जनिहृभ्यामिमनिन् (दश० उ० ६।७८) हरिमाणं च नाशय
(ऋ० १।५०।११) । हृष्टृष्टृ (तु० दश० उ० ६।१७६) इति ईमनिन्—हरीमा ।
वेओ डिन्, प्रे हरतेः कूपे (दश० उ० १।६२, ६३) प्रहिः । कृहृभ्यामेतुः (तु० उ० २०
२।१) हरेणुर्गन्धद्रव्यम्, सस्यभेदश्च ॥८७६॥

६३८. भृत् भरणे । भरते, भरति । ह्रादौ डभृत् (३।५)
विभर्ति । भारः । भृतः । ऋचादौ भृ भरणे (९।२०) भृणाति । भरः
ऋदोरप् (३।३।५७) । भरितः । संज्ञायां भृतृ (३।३।५६) इति खच्—विह्वम्भरा ।
अत्रे भृभः (उ० २।३) कयन्—अवभृथो यज्ञान्तः३ । अण्डन् कृष्टृष्टृभः (उ० २५

१. अत्र लिभिश्महोदयेन काशिकाया (३।३।४६) एव निर्देशः कृतः,
न त्वाकारग्रन्थस्य । २. 'रिक्तहरः' इति तु शुद्धः पाठः ।

३. सोमयज्ञानां समाप्तौ क्रियमाणं स्नानसमभृथशब्देनोच्यते ।

१।१२९) भरुड आपवनम्^१ । भृशम् । भृङ्गः । भुरिक् छन्दः । कुर्ध्र
(तु० उ० १।२२) इति वभ्रुः । भरतः । भरुर्देशः^२ ॥८७७॥

६३९. कृञ् करणे^३ । करते, करति । स्वादौ कृञ् हिसा
(५।७) कृणुते, कृणोति । तनादौ डकृञ् करणे (५।११) कुरुते, करोति
५ उणादौ कासः, कारिः, करणिः सडशः करेणुः, क्रतुः, करकः
कलशादिः, कृकः, कर्कः=सितः, चक्रम, करण्डः, कर्म, करम्
कृसरः ॥८७८॥

६४०. णीञ् प्रापणे । प्रापणमासादनम् । नयते, नयति
प्रणेता । संगानन (१।२।३६) इत्यात्मनेपदम्—नयते चार्वा^४ लोकायं
२० कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि (१।३।३७) क्रोधं विनयति । अदिखादिनीवह
प्रतिषेधाद^५ (द्र० १।४।५२ वा०) नाययति भारं ग्रामं चैत्रेण

१. 'आवपनम् कचिन्नारित । २. भरुकञ्च (मडौच) नाम्ना प्रसिद्ध
३. स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३८) । अत्रेदमवधेयम्—प्रायेण
एव प्राचीना देव-पाल्यकीर्ति-हेमचन्द्र-दशपाशुणादिवृत्तिकारादयः कृञ्
२५ पठन्ति । अस्य भ्वादिस्थस्यैव प्रयोगाः पालिप्राकृतभाषयोरुपलभ्यन्ते । हिन्दाम
यामपि 'करता है' इति अस्यैवापभ्रंशः, न तु करोते । एतेन कृञो भ्वादिष्ववि
एव पाठः । सायणेन 'उपो पु शृणुहि' (ऋ० १।८२।१) मन्त्रव्याख्याने धातुवृत्तौ
१६३) चास्य महता प्रपञ्चेन भ्वादित्वं निराकृतम् । ये च तत्र हेतयो निर्दिष्ट
सर्वे हेत्वाभासा एव । भट्टोजिदीक्षितादयः सायणसेवातुययुः । वस्तुतः कृञो भ्र
२० वेव पाठः, न तु तनादौ । अत एव पाणिनिना 'तनादिकृञ्भ्य उः' (३।१।
सूत्रे तनादिभ्यः पृथक् कृञः पाठः कृतः । सति तनादौ, कृञः पृथक् पाठोऽनु
एव । कदाचिदुत्तरकालीनैरयं तनादिषु प्रक्षिप्तः स्यात् । तनादिकृञ्भ्य उः
सूत्रस्थमहाभाष्याच्चैतत् प्रतीयते यत् पतञ्जलेः प्रागेवास्य धातोः तनादिषु प्र
वभूव । एतत् सर्वमवबुध्य दीर्घदर्शिना स्वामिदयानन्देन 'अवरुद्रमदीमहि' (३।
२५ ३।५८) मन्त्रव्याख्यान उक्तम्—“डुकृञ् करणे इत्यस्य भ्वादिगणान्तर्गतपा
शब्धिकरणोऽत्र गृह्यते, तनादिभिः सह पाठादुविकरणोऽपि ।” ध्वञ्च तनादि
सहपाठादित्यस्य 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति सूत्रपाठात् इत्यर्थो ज्ञेयः ।

४. 'चार्वाकः' पाठा० । काशिकायां (१।३।३६) 'चार्वा' इत्येव पाठः ।

५. 'प्रतिषेधे' पाठा० ।

विपुयविनीय (३।१।११७) इति विनीयः कल्के साधुः । आनाथ्यो-
ऽनित्ये (३।१।१२३)—आनाथ्यो दक्षिणाम्निः, आनाथ्यो गोधुक्^१ ।
प्रणायोऽसम्मतौ^२ (३।१।११८)—प्रणाय्यायात्तेवासिने ब्रह्म ब्रूयाच्च (तु० ब्रा०
उ० ३।१।१५) असम्मतसंसारार्थेत्यर्थः । पायसान्नाय्य (३।१।१३९)
इति सान्नाय्यं हविः । दुन्योरनुपसर्गे (३।१।१४२) इति कर्तरि णः— ५
नायः । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे (३।१।२५) घञ्—नायः । बाहुलकाद्^३ नयः ।
अयोदोनियः (३।१।२३)—अधनायः, उन्नायः । परिण्योनीगोर्धूताभ्रेषयोः
(३।१।३७)—परिणायः । जालमानायः (३।१।२४) । सत्सृष्टिष (३।२।६१)
इति किप्—ग्रामणीः । दाम्नीरास (३।२।८२) इति घृन्—नेत्रम् । रक्
(द्र० उ० २।१३)—नीरम् । नष्टनेष्टु (उ० २।९६) इति नेष्टा ऋत्विक् । १०
हनिक्विषि (उ० २।२) इति कथन्—सुनीथः । नयेतेडिच्च (उ० २।१०१) इति
ऋः—ना नरौ नरः । पानीविषिभ्यः पः (उ० ३।२३) नीपः । नियो मिः (उ०
४।४३)—नेमिः ॥८७९॥

६४१. धेदू पाने^१ । उकार स्तनन्धयीत्यादौ डीवर्थः^२ (द्र०
काशिका २।३।२९) । धयति । विभाषा धेदूष्व्योः (३।१।४६) चङ्— १५
अदधत्, अवासीत् । विभाषा प्रायेदशा (२।४।७८) इति सिञ्जलुक्—
अवात् । पाप्मा (३।१।१३७) इति शः—उद्धयः । नासिकारस्तनयोर्ध्माधेयोः
(३।२।२९) खञ्—स्तनन्धयः । नाडीमुष्टयोश्च (३।२।३०) मुष्टिन्धयः ।
दाधेदसिसदशदो वः (३।२।१५९) धारुर्गाः । धः कर्मणि घृन् (३।२।१८२)—
धारो । धेद इच्च (उ० ३।३४)—धेनुः । ध्यायतेस्तु (१।६३७) धीः, कते २०

१. यथा तु महाभाष्यं तथा दक्षिणामावेवेदं निपातनम्, तत्रापि यस्य
दक्षिणामेर्गाहंपर्याभिरेव योनिस्तत्रैव । तेन वैश्यकुलादाहते दक्षिणामावपि 'आनेय'
इत्येयं भवति । गोधुक्शब्दार्थे 'आनाथ्य' पदमन्यत्र न दृष्टम् ।

२. 'संमते' पाठा० ।

३. कृत्यज्युटो बहुलम् (अ० ३।१।११३) इति, बहुलवचनादिति भावः । २५
एतदपरिणायं लिङ्गिनामद्वयेन अत्र 'बहुलमेतद्विकर्शनम्' (१०।३२४) इति
धातुसूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा ।

४. 'धयत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः' इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ १८४) । तत्रो-
दात्तेत्येवं सति सम्भवे धेयम् । ५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६६) ।

(६।४।६६) धीतः^१ ॥८८०॥

६४२. ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयोऽत्र धात्वपचयः^२ । ग्लायति ।
 वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) इति लिङि एत्वम्—ग्लेयात्, ग्लयात् ।
 ग्लास्नावहुवमां च (१।५।५६) इति वा मित्वम्—ग्लपयति, ग्लापयति ।
 ४ संयोगादेरातो धातोर्यवतः (८।२।४३) निष्ठानत्वम्—ग्लानः । ग्लाजिस्थश्च
 वक्तुः (३।२।१३९)—ग्लास्तुः । ग्लातुदिभ्यां डौ (उ० २।६४)—ग्लौश्चन्द्रः ।
 ग्लाज्याहाभ्यो निः (३।३।९५ वा०) ग्लानिः । शकध्वज्ज्ञाप्ता (३।४।६५) इति
 तुमुन्—ग्लायति भोक्तुम् ॥८८१॥

६४३. म्लै मात्रविनामे । विनामः कान्तिक्षयः । म्लायति ।
 १० म्लेयात्, म्लयात् । म्लानः ; बाहुलकान्^३ म्लानिः ॥८८२॥

६४४. धै न्यङ्गविधाने^४ । न्यङ्गं कुत्सिताङ्गम् । धायति ॥
 ८८३॥

६४५. द्रै स्वप्ने । द्रायति । स्पृष्टिगृहि (३।२।१५८) इत्यालुच्—
 निद्रालुः । क्ते (द्र० ८।२।५३) निद्राणः । तारकादित्वात् (द्र० गण०
 १५ ५।२।३६) निद्रितः । आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) अङ्—निद्रा । द्रा कुत्सि-
 तायां गतौ (२।४६) द्राति, विद्राणः ॥८८४॥

६४६. ध्रै तृप्तौ । ध्रायति । ध्राणः । भाष्ये तत्त्वं नेष्यते^५—
 ध्रातः ॥८८५॥

६४७. ध्यै चिन्तायाम् । अधीगर्थदयेशां कर्मणि (२।३।५२)
 २० षष्ठी—मातुर्ध्यायति । ध्यापयति स्वयमेवेति शेरणौ (१।३।६७) इति
 तङ् नास्ति, आध्याने निषेधात् । दुष्टं ध्यायति—दुह्यः । आतोऽनुपसर्गे
 कः (३।२।३) दुरो दाशनाशधमध्येषु (६।३।१०० वा०) इति ढत्वमुन्वञ्च ।
 आतश्चोपसर्गे कः (३।३।१३६)—आध्यायन्त्येनम् आह्व्यः । न ध्याख्यापूम्बि-

१. 'धीतम्' पाठा० ।

२. 'वैराषपचये' पाठा० ।

३. कृत्यल्युटो बहुलम् (३।३।११३) इति बहुलवचनात् ।

४. 'न्यङ्गे' पाठान्तरम् । 'न्यङ्गविमान' इति चौरस्वामी (धा० वृ० पृष्ठ १६७) ।

५. न्यङ्करणे । कुत्सितमङ्गं न्यङ्गम् इति हेमचन्द्रः (धातु० १।२६) ।

६. महामाष्ये नैतादृशं वचनं कचिदुपलभ्यते ।

मदाम् (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम्—ध्यातः। उणादौ धीः^१। ध्यायोः सम्प्रसारणं च (उ० ४।११५) इति क्निप्—धीवा। छित्त्वरत्नत्वर (उ० ३।१) इति धीवरः। मां ध्यायति—मध्यः^२ आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३)। सन्ध्या-यन्त्यस्याम् इति सन्ध्या^३ ॥८८६॥

६४८. रै शब्दे। रायति। कृदावारा (उ० ३।४०) इति का—
राका। राशादिभ्यां त्रिप् (उ० ४।६७) रात्रिः। रातेरैः (उ० २।६६)—
रा धनम्। अदादौ रा दाने (२।४६) रातिः^४ ॥८८७॥

६४९. घृथै स्तयै शब्दसंघातयोः। घृथायति^५। स्त्यायति
उभयोपरुदेशे उपादानाद् धात्वादेः ञः सः (६।१।६४) नास्ति^६। स्तयः
प्रपूर्वस्य (६।१।२३) इति सम्प्रसारणम्, प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् (८।२।५४) इति^{१०}
वा निष्ठानत्वम्—प्रस्तीलः प्रतीमः। श्यास्त्या (उ० २।४६) इतीनच्—
स्त्येनः। स्तेनयतेः (१०।२८७) स्तेनः। स्त्यायतेर्द्धृट् (उ० ४।१६५)—स्ती ॥
८८८, ८८९॥

६५०. खै खदने^७। खायति। व्युटि खानम् आहुः^८ ॥८९०॥

१. नैतदुणादौ सिद्ध्यति। ध्यायतेः सम्प्रसारणं च (३।२।१७८ वा०)
वार्तिकेनास्य सिद्धिर्भवति।

२. तुलनीयम्—‘मां ध्यायतीति मध्यमिति धातुपारायणीयम्’ इत्युज्ज्वल-
दत्तः (उ० वृ० ४।१११)।

३. आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) इत्यङ् भवति।

४. इतोऽग्रे ‘धनम्’ इत्यधिकं कचिद्।

५. काशकृत्स्नधातुपाठीयकण्डडीकायामपि ‘घृथै’ इत्यस्य ‘घृथायति’ इति
सत्त्वाभावमेवोदाहृतम् (पृष्ठ ६९)। शाकटायनोऽप्येवमेष। पुरुषकारस्तु मतमिदं
स्मृत्वा निराचकार (पृष्ठ १६)। सायणोऽपि तथैव प्रतिपेदे (धा० वृ० पृष्ठ १६८)।

६. खदने स्थैर्यं हिंसा च इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ १६८)। काश-
कृत्स्नीयधातुपाठे ‘खै खादने’ इति पठ्यते, ‘भक्षणार्थत्वं च’ तद्धीकायां २५
व्याख्यायते (पृष्ठ ७०)

७. काशकृत्स्नधातुपाठीयकण्डडीकायां ‘खानम्’ इत्युदाह्रियते (पृष्ठ ७०)।
वाक्यमिदं कचिन्न।

६५१. सै जै सै क्षये । क्षायति । निष्ठायां बायो भः (८।२।५६)
क्षामः । जायति । जाता । सायति । साता । सायात् — स्यतेर्ग्रहणाद्
एत्वं^१ न । असासीत् — स्यतेर्ग्रहणाद् विभाषा प्राघेद् (२।४।७८) इति
सिञ्जलुक् नास्ति ॥८९१-८९३॥

५. ६५२. कै गै शब्दे । कायति, गायति । एतौ शब्दविशेष रूढौ^२ ।
इष्मीकापा (उ० ३।४३) इति कन् — काकः^३ । अगासीत्, इणादेशस्य तु
गातिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्^४ — अगात् । भव्यगेय (३।४।६८) इति
गेयः कर्तरि साधुः । गस्थकन् (३।१।१४६) — गाथकः । एयुद् च (३।१।१४७)
गायनः । गापोष्ठक् (३।२।८) सामग उद्गाता । कसिमनिजति (उ०
१० १।७३) इति तुन् — गातुः । उषिकुषिगा (उ० २।४) इति थन् — गाथा ।
गश्चोदि (उ० २।१०) इति थक् — उद्गमीथ ओंकारः । घुमास्थागापा (३।४।३६)
इतीत्वम् — गीतं गानम् । स्थागापापचो भावे (३।३।९५) गीतिः । गाङ् गतौ
(१।६८०) गाते ॥८९४, ८९५॥

६५३. सै श्रै पाके । स्नायति, श्रायति । श्रा पाके (१।५।४७)
१५ मित् — श्रपयति । श्रातेः (२।४५) श्रपेद्व्य [प्यन्तान्मिस्त्वे] च श्रुते पाके
(६।१।२०) साधु ॥८९६, ८९७॥

६५४. पै औवै शोषणे । पायति । पिवादेशो (द्व० ७।३।७८)
नेष्यते^५ । इह^१ पा पाने (१।६।५७) — पिवति । अदादौ — पा रक्षणे (२।४८)
पाति । वायति । ओदितश्च (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् — वानं शुष्कम् ।
२० क्वापा (उ० १।१) इति वायुः । अदादौ वा गतिगन्धनयोः (१।४२) वाति ।
चुरादौ वा गतिमुखसेवनयोः (१०।२६७) वापयति ॥८९८, ८९९॥

६५५. णै वेष्टने । स्नायति । स्नायुः । अदादौ ण्या शौचे
(२।४५) — स्नाति ॥९००॥

१. घुमास्था (६।४।६६) इति सूत्रे स्यतेर्ग्रहणाद् 'पुलिङ्गि' (६।४।६७)
२५ इत्येत्वं नेति भवः । २. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६९) ।
३. कायतेः शब्दविशेषत्वद्योतनायैव तिङन्तमध्ये काकपदनिर्वचनमुक्तम् ।
४. गापोर्ग्रहणं इणपिबत्योर्ग्रहणम् (२।४।७७ वा०) इति वचनात् ।
५. स्नादादित्यर्थः ।

६५६. दैप् शोधने । पकारो दाधाध्वाप् (१।१।२०) इति वि-
शेषणार्थः । दायति । अवदातं मुखम् । इह^१ दाण् दाने (१।६६२)—
यच्छति, देह् रत्ने (१।६८६) दयते, अदादौ दाप् लवने (१।५१) दाति ।
ह्लादौ दुदाब् दाने (२।९) दत्ते, ददाति । दिवादौ दो अवखण्डने (४।३९)
—द्यति ॥९०१॥

५

६५७. पा पाने । पाप्पाप्मा (७।३।७८) इति पियः—पियति ।
अदन्तत्वाद् गुणाभावः । घुमास्थागापा (६।४।६६) इतीत्वम्—पीयते ।
एलिङि (६।४।६७)—पेयात् । गातिस्थापुपा (२।४।७७) इति सिज्-
लुक्—अपात् । शाखासाक्षा (७।३।३७) इति युक्—पाययते,
न पादभ्याङ्यमाङ्यस (१।३।८९) इति परस्मैपदं नास्ति^२ । लोपः १०
पिबेतेरी चाभ्यासस्य (तु० ७।४।४) इत्यपीष्यत्—कतौ कुण्डपाय्यः (द्र०
३।१।१३०) साधुः । पाय्यसोनाय्य (३।१।२९) इति पाय्यो माने
साधुः । पाप्पाप्मा (३।१।२३७) इति शः—उत्पिबः । अनुपसर्गाणः
(द्र० ३।१।१४१) एवेति पायः । गापोष्ठक—सुराशीध्वोः पिबेतेः
(३।१।८ तु० वा०)—सुरापः । पानीयम् । कर्षथे कविधानम् (३।३।५८ वा०) १५
—प्रपा । स्थागापापचो भावे (३।३।९५) पीतिः । कृपापाजि (उ० १।१)
इत्युण् पायुः । पातृतुदि (उ० २।७) इति थक्—पीथः । द्वृ (दश० ८।७६)
पात्रम् । मनिन् (दश० उ० ६।७३) पामा । पिबेतेरी च (श्वेत० उ० ४।१६५)
इत्यसुन्—पयः । पिबेतेस्थसुन् (तु० उ० ४।२०३)—पाथः अम्बु । पानी-
विषम्य पः (उ० ३।२३)—पापम् । सानसिक्वणिसि (उ० ४।१०७) इति २०
पल्वलम् । पाको^३ बालः । कलापकः^४ । पम्पा^५ सरः ॥९०२॥

६५८. घ्रा गन्धोपादाने । पाप्मा (७।३।७८) इति जिघ्रः^६—

१. भ्वादावित्यर्थः ।

२. कर्षमिप्राय इति शेषः ।

३. अर्मेकपृथुकपाका वयसि (उ० ५।५३) ।

४. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ३।५ ॥

५. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ७।७ ॥

२५

६. पिबजिघ्रधमादयो यस्तुतः स्वतन्त्रा धातवः । अत एवार्धधातुकेष्वपि जिघ्र-
धातुरपलभ्यते । यथा—गोभिलमृष्टे (२।८।२२, २४) अभिजिघ्रय, अभि—जिघ्रयं चेति ।

जिघ्रति । वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) इति वा एत्वम्—घ्रेयात्
घ्रायात् । विभाषा प्रा (२।४।७८) इति वा सिजलुक्—अघ्रात् अघ्रा-
सीत् । ई प्राप्नोः (७।४।३१)—जेघ्रीयते । जिघ्रतेर्वा (७।४।६) इत्—
अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ॥९०३॥

- ५ ६५९. ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दे, मुखादिना चाम्नि-
संयोगे । पाप्माणा (७।३।७८) इति धमः—धमति । शः (द्र० ३।१।१३७)
विधमः । आध्मातः शङ्खः । नासिकास्तनयोर्ध्माधेयोः (३।२।२०) खश्—
नासिकन्धमः । नाडीपुष्टयोश्च (३।२।३०)—नाडिन्धमः । उग्रस्पश्येरस्मद-
पाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । ध्मो धमश्च (तु० उ० २।३.५) इति क्युन्—धमकः ।
१० अर्तिपुष्टमि (उ० २।१०.३) इत्यनिः—धमनिर्नाडी । बाहुलकाद्^१ धमा-
वेशः । धमिः प्रकृत्यन्तरमित्येके^२ । यथा—धातो^३ धातुः^४ पावकस्यैव राशिः^५ ॥

६६०. ष्टा गतिनिवृत्तौ । स्थितिष्वदेशः (द्र० ३।७८) तिष्ठ-

- हिरण्यकेशीये (२।४।१७) च 'अभिजिघ्र' इत्युक्तम्यते । एवमेव 'घ्रा' धातोरपि
'व्याञ्छि घ्रातेश्च' इत्युणादिसूत्रे (५।६३) शितपि सर्वधातुके जिघ्रादेशो न भवति ।
१५ एवं धमेरपि । उत्तरधातुसूत्रव्याख्यानं तद्विपणी च द्रष्टव्या । एतद्विषये विशेषतः
'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्यायो (पृष्ठ ३८) द्रष्टव्यः ।

१. अत्र लिविशमहोदयन 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रम-
परिज्ञाय 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्या निर्दिष्टा । तुलनीया दशपायु
णादिवृत्तिः—तथा (बहुलं) भ्रमश्चान्यत्रापि धमादेशो भवति' (द० उ० ३।६ पृष्ठ १३२)
२० क्षीरस्वामी दशपायुणादिवृत्तिः शब्दतोऽर्थतो वा बहुत्रोद्धरति (द्र० क्षीर० भूमिका) ।
२. कस्येदं मतमिति न ज्ञायते । वस्तुतः पिबजिघ्रधमादीनि । प्रकृत्यन्तराण्ये-
वेत्युक्तम् । तथा च धमेरार्धधातुके स्वयमेव ग्रन्थकृता प्रयोग उदाहृतः । रामायणेऽपि
'विधमिष्यामि जीमूतान्' इति सुन्दरकाण्डे (६७।१२) प्रयुज्यते । अत्र पूर्वधातुस्था
टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

- २५ ३. दशपायुणादिवृत्तौ (३।९ पृष्ठ १३२) कचित् 'धमः' पाठः, कचिद्
'धाता' । तत्रापि 'धान्तः' इत्येव युक्तः पाठः । हैमोणादिवृत्तात्रपि 'धान्तः' इत्येव
(३३, पृष्ठ ९) पठ्यते ।

४. दशपायुणादिवृत्तौ कचित् 'धातुः' नास्ति । (३।६, पृष्ठ १३२) ।

५. 'काञ्चनस्यैव राशिः' इति दशपायुणादिवृत्तौ पाठः (३।६ पृष्ठ १३२)

ति । समवप्रविभवः स्थः (१।३।२२) इत्यात्मनेपदम्—सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते । स्थाध्वोरिच्च (१।२।१७) समस्थित, समस्थिताताम् ।
 आङ् स्थः प्रतिष्ठाने (१।३।२२ वा०) उपसंख्यानम्—अस्ति सकारमातिष्ठते^१,
 शब्दं नित्यमातिष्ठते, नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्य-
 योश्च (१।३।२३)—तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः, क्षापद्बुद्ध्या (१।४।१४) इति
 सम्प्रदानसंज्ञा; संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः (किरात ३।१४) । उदोऽनुष्वकमणि,
 उद ईद्वयाम् (१।३।२४ सू० वा०) नेह उत्तिष्ठते, मुक्तावुत्तिष्ठते; नेह—
 पीठावुत्तिष्ठति, ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उपान्मन्त्रकरणे (१।३।२५)
 ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते^२, आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते^३; नेह—भर्तारमुपतिष्ठति
 यौवनेन, उपतस्थुः प्रकृतयः । अकर्मकाच्च (१।३।२६)^४
 भोजन उपतिष्ठते । उपाद् देवपूजासंगतकरणभित्रकरणपथिषु इति वाच्यम्
 (तु० १।३।२५ वा०)—आदित्यमुपतिष्ठते, गंगा यमुनामुपतिष्ठते, उप-
 श्लिष्यतीत्यर्थः^५ । रथिकानुपतिष्ठते^६, मित्रीकरोतीत्यर्थः । अयं पन्थाः
 क्षुर्गमुपतिष्ठते, प्रामोत्यर्थः । वा लिप्सायाम् (१।३।२५ वा०) भिक्षुर्दान-
 नुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।४६) गृहमधि-^{१५}
 तिष्ठति । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्वम्—स्थीयते । उपसर्गात् सुनोति
 (८।३।६५) इति षत्वम्—अधिष्ठास्यति, अधिष्ठानम् । स्थादिष्वभ्यासेन
 चाभ्यासस्य (८।३।६४) अधितष्ठौ । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति
 सस्य थः, भरो भरि सवर्णे (८।४।६५) इति तस्य^७ लोपः—उत्थितः^८ ।
 गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्जुक्—अभ्यष्टान् । प्राक्सितादङ्ग्यवायेऽपि ^{२०}

१. महाभाष्ये १।३।२२ आपिशलेरेतन्मतम् । यदाह न्यासकारः—“सकारमात्र-
 मस्ति धातुमापिशलिराचार्यः प्रतिजानीते । ... ‘स भुवि’ इति स पठति ।”
 (भाग १ पृष्ठ २२६) ।

२. मै० सं० ३।२।४ ॥

३. मीमांसा-शाबरभाष्ये ३।२।२१ उद्धृतः ।

२५

४. ‘गंगा’...त्यर्थः’ कचिन्न ।

५. इतोऽग्रे ‘महामात्रावुपतिष्ठते’ इत्यधिकम् ।

६. ‘श्रुतम्’ मूले पाठः । ‘द्वारकाम्’ इति कचित् पाठा० ।

७. थस्येत्यर्थः ।

८. इतोऽग्रे ‘उत्तम्भितः’ इत्यधिकम् ।

(८।१।६३) इति पत्वम् । श्रुतवादे चरणानाम्^१, स्थणोरणतन्यां च (२।४।३ सू० वा०) इति द्वन्द्वैकत्वम्—प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम् । स्थाधोरिच्च (१।२।१७) उपास्थित । तिष्ठतेरित् (७।४।५) अतिष्ठिपत् । भव्यगेयप्रवचनीय (३।४।६८) इति कर्तरि उपस्थानीयश्चैत्रो गुरोः । ग्रहादौ (द्र० ३।१।१३४) स्थायी ।
 ५ आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) ऽङ्—आस्था, व्यवस्था । प्रष्टोऽप्रगामिनि (८।३।६२) साधुः । सुपि स्थः (३।२।४) इति कः—समस्थः । योगविभागाद् भावे-
 ऽपीष्यते—आखूत्थो वर्तते, अग्न्युत्थो वर्तते । अम्बाम्बगोभूमि (८।३।९७) इति पत्वम्—अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, गोष्ठः, भूमिष्ठः । चतिस्यति (७।४।४०) इतीत्वम्—स्थितः । गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उपस्थितो गुहं
 १० चैत्रः । ग्लानिस्थश्च वस्तुः^२ (३।२।१३९) स्थास्तुः । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युक्तञ्—स्थायुकः । स्थेशभास (३।२।१७५) इति वरच्—स्थावरः ।
 वषर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहिनियुध्यर्थम् । (३।३।५८ वा०) प्रस्थः । स्थागापा-
 पचो भावे (३।३।९५) क्तिन्—स्थितिः । अजिरशिशिर (उ० १।५४) इति स्थिरस्थविरो । स्थाचतिमृजेर (उ० १।११६) इति स्थाली । सव्ये स्थश्छन्दसि
 १५ (उ० २।१०२) इति ऋन्—सव्येष्ठा सारथिः, स्थास्थिन्स्थूणाप् (८।३।६७ तु० वा०) इति पत्वम् । परमे स्थः किच्च^३ इतीन्—परमेष्ठी ब्रह्मा ।
 स्थो शुः (उ० ३।३७) स्थाणुः । स्थः स्तोऽम्बजबकौ च (तु० उ० ४।६६) स्तम्बः
 स्तबकः । स्थायी भविष्यति गम्यादयः (३।३।३) प्रस्थायी । स्थूणा, स्थूरा
 जङ्गालोहपुत्तलिका ॥९०५॥

२० ६६१. म्ना अभ्यासे । अभ्यासः पारम्पर्येण वृत्तिः । म्नो
 मनः (द्र० ७।३।७८)—आमनति । आम्नायः । नामन्सीमन् (उ० ४।१५१)
 इति नाम ॥९०६॥

६६२. दाण् दाने । णकारो दाणश्च सा चेद (१।३।५५)
 इत्यर्थः । दाणो यच्छ (द्र० ७।३।७८)—विप्राय यच्छति । दाणश्च सा चेच्च-

२५ १. शाखानां मूलं चरणमुच्यते । तथा च भोजवर्मणः (१२ शताब्दार्थः)
 ताम्रपत्रम्—“जमदग्निप्रवराय वाजसनेयचरणाय यजुर्वेदकण्वशाखाध्यायिने ।”
 द्र० ‘वैदिक वाङ्मय का इतिहास’ सरक० २, पृष्ठ १७३, १७४ । २. ‘स्तुः’ पाठा० ।
 ३. ‘परमे स्थः कित्’ इति दश० उ० ६।६१ कपाठः । अमरटीकासर्वस्वकारो
 ऽप्येवमेव पठति, भाग १ पृष्ठ १५, ७५ । सरस्वतीकण्ठामरणेऽपि (२।१।२९२) ।

। (१।३।५५) इति तङ्—दास्या सम्प्रयच्छते । धुकार्यम्—दीयते
६।४।६६), सिजलुक् (२।४।७७) अश्नात् । दायादौ मूलविभुजादित्वात्
३।२।५ वा०), आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) नास्ति^१ सोपसर्गत्वात् ।
वाः (३।२।६) अक्षप्रदः । गोदः (ब्र० ३।२।३) । दो दद्वोः (७।४।४६)
। अच उपसर्गात्तः (७।४।४७) प्रत्तम् । दस्ति (६।३।१२४) इति दीर्घः ५
ोत्तम् । दाधेऽसिंशदसदो कः (३।२।१५९)—दानशीलो दासः ॥९०७॥

६६३. हृत् कौटिल्ये^२ । ह्वरति । छित्वरादौ (ब्र० उ० ३।१) उप-
॥९०८॥

६६४. स्मृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । समो गम्युजि (१।३।२६)
-स्वस्वरते । स्वरतिमृति (७ २।४४) इति चेद्-स्वरिता स्वर्ता । सनी- १०
(७।२।४९) इति सिस्वरिषति सुस्वूर्षति । स्वरः । शृस्वृस्निहि
१।११) इत्युः—स्वरवर्जम् । स्वारयति । चुरादौ स्वर आत्तेपे
२५०) अदन्तः [स्वरयति] ॥९०९॥

६६५. स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति । बाभ्रुस्मृदशां सनः (१।३।५७)
स्मनेपदम्—सुस्मूर्षते । स्म आप्याने (१।५।४४) मित्—स्मरयति । १५
स्मृद्वृत्तर (७।४।९५) इति असस्मरत् । स्मरः । स्मृतिः ॥९१०॥

६६६. दृत् वरणे^३ । वरणं स्थगनम् । व्वरति । घञ् (ब्र० ३।

१. दायाद इत्यत्र आङ्पूर्वत्वात् कस्य प्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

२. काशकः स्नचन्ब्रजेन शाकटायनीयेषु धातुपाठेषु क्षीरमैत्रेयदीक्षितादिकृतेषु
याख्यानेषु, च अत्रिगीतवेने 'द्वृ' पठ्यते (अनादरे-मैत्रेयः, संवरणे दीक्षितः) ।
येवं-सायणो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) 'काचित् पठ्यते' इत्याह । हस्तलेखेषु प्रायेण
'वरणे' पाठ उपलभ्यते । वस्तुतस्तु भावपि स्वतन्त्रौ धात् । 'द्वृ' धातोः 'दाः,
' इत्यादयः सिध्यन्ति, 'वृ' धातोश्च 'वाः, वारः' इत्यादयो द्वारपर्यायाः ।
। च्च वार-शब्दस्य द्वारार्थे पुरा प्रयोगो लाटदेशे (सौराष्ट्रतो नीचैः) (ब्र० सन्त्रवार्तिक
।२२) । अस्यैव वारशब्दस्य खिलिङ्ग 'वारी' पदं (वारी वा) गुर्जरभाहीक- २५
यानीयभाषासु सम्प्रति गवाक्षार्थं प्रयुज्यते (अत्र हस्वार्थे खीप्रत्ययः । यथा—षट्-
। नीचीनवारं (ऋ० ५।८५।३) जिह्वावारं (ऋ० १।११६।९।।८।४०।५) इत्या-
प्रयुज्यमानो वारशब्दोऽप्येतदर्थक एव । तदर्थं 'वृ' धातुरूढः । प्रामादिको

३।१९) द्वारम्^१ । द्वास्थ्यतेरुणादिक्किन्^२ द्वाः [द्वारौ] द्वारः ॥९११॥

६६७. सृ गतौ । सरति, प्रसरति । पाष्ठात्मा (७।३।७८) इति वेगि-
तायां गतौ धावादेशः^३ —धावति । कसृभृष्ट (७।३।१३) इति नेक्—ससृव ।
सर्तिशास्यतिभ्यश्च (३।१।५६) लुङि अङ् —असरत् । उपसर्गा काल्या प्रजने
५ (३।१।१०४) । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति सूर्यः । प्रसृत्वः सममिहारेचुन्
(३।१।१४९) सरकः । सत्तेर्वः^४ सरति ससर्ति वा—सर्वः^५ । ण्वुल्—
अभिसारिका । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः (३।२।१८) टः—पुरःसरः, अग्रतःसरः,
अग्रेसरः । पूर्वे^६ कर्तरी (३।२।१६) पूर्वसरः । सम्पृच (३।२।१४२) इति—
परिसारी । याहुलकाद्^७ विसारी । प्रे लपसृ (३।२।१४५) प्रसारी । उत्-
१० प्रतिभ्यामाङि सत्तेः (३।२।७८ काशिका)—उदासारी. प्रत्यासारी । लुचङ्कम्य
(३।२।१५०) इति युच्—सरणः । सुषस्यदः कमरच् (३।२।१६०) स्तुमरः ।
सु स्थिरे, व्याधिमत्स्यवलेषु च (३।३।१७ सू०, वा०) घञ्—चन्दनसारः, अती-
सारः, विसारः, सारम् । प्रजने सत्तेः (३।३।७१) अप्—उपसरो गवाम् ।
घञ् (द्र० ३।३।१८, १९) आसारः संसारः । बाहुलकाद्^८ विसरप्रसरौ ।

१५ वा तत्र बत्वपाठः स्यात् । निरुक्तकारस्तु द्वार-पदम्—‘द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वार-
यतेर्वा’ (८।६) इति बहुधा निरवोचत् । तत्तु ‘द्रवृ’ धात्वस्वीकारे द्रष्टव्यम् । प्रायेण
हि निरुक्ता वैयाकरणाश्च स्वकाले स्वसम्प्रदाये वा प्रसिद्धान् धातुनुपादायैव पदनिर्वच-
नानि ब्रुवते, न मूलधातुनिदर्शनाय श्रयतन्ते ।

१. पूर्वैपृष्ठस्था (१३६) टि० २ द्रष्टव्या ।

२० २. उणादौ किन् ‘जृशृस्तृजागृभ्यः किन्’ (उ० ४।५४) इत्येकत्रैव पठ्यते ।
तत्र च इकारो नातुबन्धः । तस्मादत्र ‘किप्’ इति युक्तः पाठो द्रष्टव्यः । ‘द्वा इति
ययन्तात् किपि’ इति सायण्यवचनमप्यत्रातुकूलम् (द्र० धा० वृ० पृष्ठ ११७) ।

३. अत्र ७।३।७८ सूत्रस्था काशिकावृत्तिरसंश्लेष्या ।

४. उणादौ (१।१५२) वचप्रत्ययान्तो नियात्यते । ५. ‘संज्ञायां पूर्वे’ पाठा० ।

२५ ६. संपृचादि सूत्रे (३।२।१४२) परिपूर्वात् सरतेषितुण्यविधानाद् ‘विपूर्वात्
‘कृत्यत्पुटो बहुलम्’ (३।६।१३३) इति वचनात् षितुण् द्रष्टव्य इति भावः । लिबि-
शमहोदयेनैतदपरिष्ठायात्र ‘बहुलमेतन्निदर्शनम्’ इति धातुसूत्रस्य (१०।३२४) संख्या
निर्दिष्टा ।

७. अत्र लिबिशेनापरिष्ठाया न कापि सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।

अत्रैतत्पृष्ठस्था टि० ६ द्रष्टव्या ।

बुध (द्र० ३।१।१४९) सरकः । सतैरिण्द् (दश० उ० ६।३०) इति थन्-सारथिः ।
 सरतेरसुत्र (द्र० दश० उ० ९।१०१) अप्सु मृता अप्सरसः । हस्-
 खहियुषिभ्य इतिः (उ० १।६७)—सरित् । असन् (दश० उ० ६।४६)—सरः ।
 अतिसुधमि (उ० २।१०२) सरणिः । सतैरिटिः^१ (उ० १।१३४) सरद् ।
 शकादिभ्योऽटन् (उ० ४।८१) सरटः ककलासः । सतैरयुः (उ० ३।२२)— ५
 सरयुः, सरयून्दी । सतैरपः पुक् च (उ० ३।१४१) सर्वपः । अण्डन् कसु
 (उ० १।१२६) इति सरण्डः । सतैरुक् च (द० उ० ३।४२) इतीकक्—सृणी-
 का लाला । जानिदाच्युस् (दश० उ० १०।१५) इति निक्^२—सृणिरङ्कु-
 शः । सतैरिण्त् (दश० उ० १।४३) सारथिः । ह्यादौ ऋ सु गतौ (३।१७)
 सिसर्ति । चुरादौ (१०।२५५ दुर्गमते) सारयति । युच् (द्र० ३।३। १०
 १०७) सारणा तन्त्रीयोजना । ल्युट् (द्र० ३।३।११७) सारणी
 सेककुल्या ॥२१२॥

६६८. ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छादेशः (द्र० ७।३।७८)
 ऋच्छति । समो गन्धृषिप्रविस्वरत्यति (१।३।२६ काशिका) इत्यात्मनेपदम्—
 समृच्छते । शुणोऽतिसंयोगाद्योः (७।४।२९) अर्यते । सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यत्यंशोतीनाम् १५
 (३।१।२२ वा०) यङ्-अर्यते । उपसर्गादिति धातौ (६।१।६१) वृद्धिः—उपाच्छति ।
 थलि—इड्यतिव्ययर्त्तनाम् (७।२।६६) आरिथ । सतिशास्त्र्यतिम्यश्च (३।१।५६)
 इत्यङ्—आरत् । स्मिपूङ्खवशां सनि (७।२।७४) इतीङ्—अरिरिषति ।
 अतिहीव्लीरी (७।३।३६) इति पुक्—अर्पयति, अर्पितः । अर्यः स्वामिवैश्ययोः
 (३।१।१०३), आर्योऽन्यः । अचि (द्र० ३। १। १३४) अरा । भिदादौ २५
 (गण० ३।३।१०४) आरा शस्त्र्याम् । ऋणमाधमर्थे (८।२।६०), अन्यत्र ऋतम् ।
 अतिलूधूसूखन (३।२।१८४) इतीत्रः—अरित्रं केनिपाठकः (अमरकोष १।१०।१३)
 अतेश्वतुः (उ० १।७२) किञ्च—ऋतुः । अतैः किदिच्च (उ० २।५१)
 इतीनच्—हरिणं निस्तृणं स्थलम् । अतिसुधृ (उ० २।१०२) इत्यरणिः ।
 अतिपृवपि (उ० २।११७) इत्युस्—अरुर्मर्म । अतेश्व (उ० ३।६०) इत्युनन्- २५
 अरुणः । अतैर्निट् (दश० उ० ८।६) इत्यन्यच्—अरण्यम् । अतिकमिभ्रमि
 (उ० ३।१३२) इत्यरन्—अररं कपाटम् । उणादौ—अच इः (४।१३९)

१. 'रडिः' पाठा० ।

२. पञ्चपाषां (४।१०४) किन्प्रत्ययाः, दशपाषां तु निक् ।

- अरिः^१ । अतिगृह्यां भव् (तु० उ० ३।१५२)—अर्भः, अर्भकः । अर्तेश्च
(उ० ५।७) इत्यरतिः । अरत्तिः (द्र० उ० ५।२) । अर्तैर्भुक्तिष्क् (तु० दश०
उ० ६।८२)—ऋभुक्षा इन्द्रः । अर्तैः क्युञ्ज उच्च (तु० उ० ५।१७) उरणो मेघः ।
अर्तैश्च (उ० ४।४६ श्वेत०) इति मिः—ऊर्मिः । स्नादिपयतिपृशक्तिभ्यो
५ वनिप् (उ० ४।११३) अर्वा—अश्वः । उषिकुषिगतिभ्य स्थन् (उ० २।४)—अर्थः ।
अर्तैश्च (उ० ४।१६५) इत्यस्तुन्—उरो वक्षः । अर्तैर्वाधौ शुद् च (तु० उ०
४।१९६) इत्यस्तुन्—अर्शः । उदके शुद् च (उ० ४।१६७) अर्णः । अर्तिस्तु-
घुहु (तु० उ० १।१४०) इति मन्—अर्भोऽक्षिरोगः । आरुः पिङ्गलः (द्र०
उ० १।८५) । अर्यमन् (द्र० उ० १।१५९) । निर्ऋतिः । अरुर्मर्कटः ।
१० ह्लादौ ऋ सु गतौ (३।१७) इयति ॥९१३॥

६६९. घृ घृ सेचने । गरति । घरति । असु^२ नियताविवयभाहुः^३ ।
अग्निघृसिभ्यः क्तः (उ० ३।८६) घृतम् । घृणा । चुरादौ घृ सावये
(१०।१००) तजानी—अभिघारयते । ह्लादौ घृ चरणदीप्तयोः (३।१५)
जिघर्ति । घर्मः । घृणिः ॥९१४, ९१५॥

- १५ ६७०. धृ हृर्छने । हृर्छनं कौटिल्यम् । छन्दसि निष्टक्यदेवदूय
(३।१।२२३) इति ध्वर्यः । न ध्वरोऽध्वरो यज्ञः ॥९१६॥

६७१. शु श्रु गतौ^४ । शचति । शुङ्गा प्ररोहः । शुवः शु च (३।१।७)
इति श्रुः—आश्रुणोति^५ चेन्नाथ, प्रत्याह्व्यां शुवः पूर्वस्य कर्ता (१।४।४०)

१. 'अरिः' 'आरिः' पाठा० ।

२. 'असु' इति युक्तः पाठः ।

- २० ३. तुलना कार्या—घरतिरस्मादविशेषणोपदिष्टः । स घृतं घृणा घर्म इत्येवं
विषयः (महा० ७।१।६५, ६६) इति पतञ्जलिवचनं तु लोकविवयकम्, वेदे तिङन्ता-
न्यपि दृश्यन्ते । अत्र 'अथापि नैगमभ्यो साधिकाः—उष्णम्, घृतम् (२।१।२) इति
निरुक्तवचनसंयतसन्धेयम् ।

४. स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३१) । सायणादयो नेमौ पठतः । अत्र
२५ बहवः पाठभेदा दृश्यन्ते तत्तदभ्येक्षु ।

५. यदि 'श्रु' धातोः आदिपाठे सत्यपि 'श्रुवः श्रु च' इत्यनेन नित्यं श्रु-
विकरणः स्यात् तर्ह्यस्य आदिपाठोऽनर्थकः स्यात्, तथा सति स्वादावेवेमं पठेत्,
सत्यप्येवं यदयमाचार्यः श्रुधातुं आदौ पठति, श्रुप्रारयं च विदधाति, तेन न नित्यः

सम्प्रदानम् । समो गम्यञ्चि (१।३।२९ का०) इति तङ्—संशृणुते । कसुञ्च
(७।२।१३) इति नेट्—शुश्रूषे । भाषायां सदवसश्रुवः (१।२।१०८) कसुः—
शुश्रूषान् । ह्यश्रुस्मृष्टां सनः (१।३।५७) आत्मनेपदम्—शुश्रूषते । प्रत्याङ्-
भ्यां श्रुवः (१।३।५६) नास्ति—प्रतिशुश्रूषति । वौ लुश्रुवः (३।३।२५)
घञ्—विश्रावः । सवतिशृणोतिद्रवति (७।४।८१) इत्योरित्त्वं वा— ५
शिश्नावयिषति, शुश्नावयिषति; अशिश्नवत्, अशुश्रवत् ।
ग्रहादौ (द्र० ३।१।१३४) श्रावी, श्रवीत्येके । हुयामाश्रुभासिभ्यस्त्वं (उ० ४।
१६८)—श्रोवम् । उणादौ श्रवणोऽश्वत्थः^१ । ल्युट् (द्र० ३।३।११७)
श्रवणं कर्णः । असुन् (द० उ० ६।४६) श्रवः । वहिश्चिदुश्रुग्लहात्वरिभ्यो नित्
(तु० उ० ४।५१) इति निः—श्रोणिः ॥९१७, ९१८॥ १०

६७२. पु प्रसवैश्वर्ययोः । सवति । सोता । [कर्मणि—] सुषुवे ।
सुतः । सवतः । सवः^२ । अदादौ (२।३३) सौति । स्वादौ ण्व् अमिषवे
(५।१)—सुनोति ॥९१९॥

६७३. सु गतौ^३ । स्रवति । स्रवतिशृणोतिद्रवति (७।४।८१) रित्त्वो-
रित्त्वं वा—सिस्नावयिषति, सुस्नावयिषति; असिस्नवत् असुस्नवत् । १५
णिश्चिद्रुस्रभ्यां कर्तरि चङ् (१।१।४०) असुस्रवत् । क्तिञ्चि प्रक्षि (उ० २।५७)
इति स्रः कामरूपी^४ । स्रवः स्रवः कः^५ (उ० २।६१) अपादाने । चिक् च (उ०
२।६२) स्रक् । स्रुरीभ्यां तुट् च (उ० ४।२०२) इत्यसुन्—स्रोतः । अस्यतेः

अतुविकरण इति ज्ञापयति । तथा सति 'श्रवति' इत्यादयोऽपि भौवादिकाः प्रयोगाः
द्रष्टव्याः । (ऋग्वेदे शब्धिकणो बहुत्र भूयते) । काशकृत्स्नीयकनडकीकायां २०
'श्रवति' इत्येव उदाह्रियते (पृष्ठ ७५) । तेन श्रवति शृणोति च स्वतन्त्रौ धातु । अत्र
कञ् करणे (१।६३६) धातोष्णिप्पणी द्रष्टव्या (पृ० १३०।३) ।

१. उज्ज्वलदत्तस्तु 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इत्यत्र 'श्रवया नृत्तम्'
इत्याह ।

२. 'ज्ञानकालायतश्च सवः' पाठ० ।

३. 'स्वामी तालव्यादिमण्डं पयाठ शु श्रवणे इति' धातुवृत्तिः (पृ० १८१) ।
वीरतरङ्गिय्यां तु नैतादृशः पाठ उपलभ्यते । ४. 'कामरूपः' पाठ० । २५

५. 'स्रवकः' इति मूल पाठः, स चाशुद्धः । लिबिशेन नायं शोधितः । कचित्
'स्रवकः' इति नास्ति ।

(४।१०४) अस्त्रः (द्र० उ० ४।१०२) । सुयजीविस्तुभ्यः कण्ठे तिग् (३।३।६५ वा०) स्तुतिः । मे हस्तुसुवः (३।३।२७) घञ्—प्रस्त्रावः ॥९२०॥

६७४. ध्रु स्थैर्ये । ध्रुवति । चाहुलकात् (द्र० ३।३।१) कः (द्र० उ० २।६१) ध्रुवः । तुदादौ (६।९८) ध्रुवति ॥९२१॥

५ ६७५. द्रु द्रु गतौ । द्रवति । दुग्योरद्वयसर्गे (३।१।१४२) णः—
दावो घनाग्निः । ऋदोरप् (३।३।५७) द्रवः । समि युद्गुवुवः (३।३।२३) घञ्—
संदावः । द्रुतनिभ्यां दीर्घश्च (उ० ३।६०) द्रुतः । द्रवति । द्रवः । द्रुतः ।
बुधयुधनशजनेद्बुधसुभ्यो णेः (१ । ३ । ८६) इति णेः परस्मैपदम्—
द्रावयति । कसुभ्रु (७।२।१३) इति नेद्—बुद्रोथ । णिश्चिद्रुभ्यः कर्तोरि चङ

१० (३।१।४८)—अबुद्रवत् । सवति शृणोति (७।४।८१) इत्यभ्यासस्य ओरिस्त्वम्—
विद्रावयिषति, बुद्रावयिषति; अदिद्रवत्, अबुद्रवत् । मे हस्तु
(३।३।२७) इति प्रद्रावः । समि युद्गु (३।३।२३) इति सन्द्रावः । उदि
श्रयति (३।३।४६) इत्युद्द्रावः । मे लपसुद्रुमथ (३।३।१४५) इति प्रद्रावी ।
द्वप्रकरणे (३।२।१८० वा०) मितद्रुः । द्रुस्तः । द्रुमः । हरिमितयोर्द्वयः (उ०
१५ १।३५) हरिद्रुः । द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २।५०)—द्रविणम् । कूवृजुसि (६।१०
उ० ५।४२) इति नः—द्रोणः । वहिश्चि (उ० ४।५१) इति निः—द्रोणिः ।
कृदिकारात् (गण ४।१।४५ सूत्रम्) इति ङोषि द्रोणी ॥९२२, ९२३॥

६७६. जि जृ अभिभवे । जयति । विपराभ्यां जेः (३।३।१६)
आत्मनेपदम्—विजयते शत्रुम् । पराजोरसोढः (३।४।२६) इत्यपादानम्—
२० अध्ययनात् पराजयते, अभ्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । सन्निहोर्जेः (७।३।५७)
कुञ्जम्—जिगीयसि, जिगाय । क्रीडजीनां णौ (६।१।४८) आत्वं—जापयति
उभ्यज्यौ शक्यार्थे (६।१।८१) । विपूयविनीय (३।१।१७) इति जित्यो क्तलिः ।
तहायां (३।२।४६) घनञ्जयः । अभिजित् (द्र० ३।२।६१) । ग्लानिस्थश्च वस्तुः २
(३।२।१३६) जिष्णुः । इण्णतशजि (३।२।१६३) इति करप्—जित्वरः ।
२५ कृपापाजि (उ० १।१) इत्युण्—जायुरौषधम् । तृभूवद्विषति (उ० ३।१२८) इति
झन्—जयन्तः । ल्युट् (द्र० ३।३।११७) उज्जयनी । जेर्द्वि चोदासः (४०

१. पुरुषकारे (पृष्ठ २५) 'जिञ्चि अभिभवे' इति सुप्रितपाठो दृश्यते,
म चिन्तः ।

२. 'स्तुः' पाठा० ।

३।६१) — जीमूतः । जरति । जि इति दुर्गः — जयति ॥९२४, ९२५॥

६७७. क्षि ऐश्वर्य इत्येके । क्षयति । ऋभुं क्षयति ईष्टे-ऋभुक्षा^१ ।

[अथात्मनेपदिनः]

६७८. स्मिङ् ईषद् सने । स्मयते, विस्मयते । स्मिपूङ्ग्वु
(७।१।७४) इतीद् — विसिस्मयिषते, स्तौतिण्योरेव षथि (८।३।६१) इति ५
नियमात् पत्वाभावः । मीस्योर्हेतुभाये (१।१।६८) तङ्, नित्यं स्मयतेः
(६।१।५७) णावात्त्वम् — मुण्डो विस्मापयते^२ । नमिकम्वि (३।२।१६७)
इति रः — स्मेरं हास्यम् ॥९२७॥

६७९. गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गयते । गोता । गोत्रम् । गू पुरी-
षोत्सर्गे इत्येके — गवति, गविता । तुदादौ (६।५७) गुवति, गुविता ॥९२८॥ १०

६८०. गाङ् गतौ । एकद्विवहुत्वे — गाते, गाते, गाते । इषो
गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इह गै शब्दे (१।६।५२) गायति ॥९२९॥

६८१. गुङ् कुङ् उङ् शब्दे । घवते । कवते । न कवतेर्यङि
(७।४।६३) कुत्वम् — कोकूयते । यङ्लुकि नास्ति — न लुमताङ्गस्य (१।१।६३)
इति^३ — चोकोति । कुसुगुयो दीर्घश्च (तु० दश० उ० ७।५) इति पः — कूपः । १५
कुवः कान् (उ० ३।१२३) कुररः । कुवश्च दीर्घश्च (उ० ४।९१) — कूचः,
कूची^४ । अच इः (उ० ४।१३९) — कविः । अदादौ कु शब्दे (२।३४)
कौति । तुदादौ (६।१००) कुवति । अवते । लुङि — औष्ट । इः (द्र०
उ० ४।१३८) — अविः । डङ् इति च दुर्गः — डवते । जुङ्वे । खुङ्
चेत्येके ॥९३०-९३२॥ २०

६८२. च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ । च्यवते । छवति शृणोति
(७।४।८१) इति वाभ्यासस्योत् इः — चिच्यावथिषति, छुच्यावथिषति;
अचिच्यवत्, अच्युच्यवत् । च्युतः । च्यवनः । छ्यवत् । ज्यवते । जुङ्

१. उदधृतमिदं किञ्चित् पाठान्तरेण पुरुषकारे (पृष्ठ २३) ।

२. इतोऽग्रे 'करणात् स्मये नास्ति — कुञ्चिकयै न विस्मापयति' इत्यधिकं कचित् । २५

३. शितपा निर्देशात् कुत्वं न भवतीति भावः ।

४. इतोऽग्रे 'कूचः, कूचिका किलादभेदः' इत्यधिकं कचित् ।

इति नन्दी—जघने । जघद्गुम्भ्य (३।२।१५०) इति युच्—जघनः । वृत्तिश्चतु
 तु न सौपमाह—जघः, प्रजघी । जोरी च (उ० २।२३) जीरम् । ऊतिगूतिगूति
 (३।३।६७) इति जूतिः—किञ्चि (उ० २।५७) इति जूः पिशाचः^१ ।
 प्रघते । कटप्रूर्तदीतारः^२ । पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति; अपिप्रवत्,
 अपुप्रवत् । बुधबुधनश (१।३।८६) इति ण्यन्तात् परस्मैपदम्—प्राव-
 यति । प्रवणः । पुसुल्वः समभिहारे बुन् (३।१।१४९) प्रवकः । प्रोथोऽश्वघो-
 णाग्रम्^३ । प्लुङोऽण्येवम् । मव्यगेय (३।४।६८) इत्याप्लाव्यश्चैत्रो
 नद्याः । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) लुवद्^४ । विभाषाङि रुत्तुनोः (३।३।५०)
 घम्—आप्लावः, आप्लवः ॥९३३-९३७॥

१० ६८३. रुङ् गतिरेपणयोः । रेणणं हिंसाशब्दः । रवने^५ ।
 आरावः आरवः (द्र० ३।३।५०) । सुयुरुवृजो युच् (उ० २।७४) रवणः ।
 रुगति-यो क्रुन् (उ० ४।१।१२ श्वेत०) रुहः । अर इः (उ० ४।१।३९) रविः ।
 अदादौ रु शब्दे (२।२५) रौति ॥९३८॥

६८४. धृङ् अवध्वंसने^६ । धरते । तुदादौ धृङ् आधारे^७
 ११ (६।१।१४)—ध्रियते । धुरादौ धृ धारणे^८ धारयति । अतुप-
 मर्णादिभविन्द (३।१।१३८) इति शः—धारयः । संज्ञायां (३।२।४६)
 यमुन्धारा । इध्वार्योः शयकच्छिणि (३।२।१३०)—धारयन् । अर्तिस्तुष्ट (उ०
 ३।१।५९) इति मन्—धर्मः । अर्तिसुध्वमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—
 धारणिः, धरणी । अचि (द्र० ३।१।२४) धरोऽद्रिः, धरा भूः । भिदादौ
 २० (द्र० गण० ३।३।१०४) धारा । अध्यायन्याय (उ० ३।३।१२२ काशिका)
 इत्याधारः ॥९३९॥

१. द्र० दशपादो-उणादिवृत्ति १०।२ (पृ० ४२४) ।

२. 'नदीभारः' पाठा० ।

३. 'अश्वमुखाम्' पाठा० । उणादौ २।१२ प्रोथो निपात्यते ।

४. 'प्रवः' पाठा० । टित्वाङ्डीप्—समी । ५. उद्धृतं पुरुषकोरे (पृष्ठ ३२) ।

६. 'अविध्वंसने इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकोरे (पृष्ठ ३७) पाठः ।

७. तुदादौ 'स्थाने' इति पठिष्यति क्षीरस्वामी ।

८. धुरादौ नायमुपलभ्यते । न च तुदादौ चौरादिकं निर्देह्यति क्षीरस्वामी ।

६८५. मेङ् प्रणिदाने^१ । प्रणिदानं^२ प्रत्यर्पणम् । अपमयते, प्रणिमयते । सनि मीमावु (७।४।२४) इति मित्सते । ह्वावामश्च (३।२।२) इत्यण्—धान्यमायः । उदीचां माडो व्यतिहारे (तु० १।४।१९) क्त्वा—अपमित्य याचते, याचित्वा अपमयते, मयतेरिदंन्यतरस्याम् (६।४।७०), पक्षे अपमाय । मापोरुचिच (दश० उ० १।१५७) मेरुः, सुमेरुः । माछाससित्भ्यो यः ५ (तु० उ० ४।१०६) माथा । चन्द्रे सो ङित्^३ (तु० ४।२२८) इत्यसुन्—चन्द्रमाः । अदादौ मा माने (२।५४) माति । ह्वादौ माङ् माने (३।६) ममीते ॥९४०॥

६८६. देङ् रक्षणे । दयते । दयतेर्दिगि लिटि (७।४।९)—अव-दिग्ये । सनिन् (दश० उ० ६।७३) दामा । दाण् दाने (१।६६२) यच्छति । दैप् शोधने (१।६५६) दायति मुखम् । अदादौ दाप् लवने (२।५१) दाति १० व्रीहीन् । ह्वादौ डदाञ् दाने (३।६) दत्ते, ददाति । त्रि वादौ दो अवखण्डने (४।३९) द्यति ॥९४१॥

६८७. द्यैङ् गतौ । श्यायते । श्यादव्यध (३।१।१४१) इति णः, श्याग्रहणं सोपसर्गार्थम्—प्रतिश्याथः, अवश्यायः । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः (६।१।२४) सम्प्रसारणम्—शीनं घृतम्, श्योऽस्पर्शे (८।४।४७) १५ नत्वम्, नेह—शीतो वायुः । प्रतेश्च (६।१।२५) स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीनः । विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य (६।१।२६) अभिशीनः, अभिश्यानः, अवशीनः, अवश्यानः । इविबुधि (उ० १।१४५) इति मक्—श्यामः, श्यामा, श्यामाम्कः । श्यास्याहन् (उ० २।४६) इतीनच्—श्येनः । ह्रश्याभ्यामितन् (उ० ३।६३) श्येतः ॥९४२॥ २०

स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३७) । सायणस्तु स्मृत्वा प्रत्याख्यातवान् (धातु० पृष्ठ १६३) ।

१. 'प्रतिदाने' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रे (हस्तलेख पृ० ८) चान्द्रे १।४८० च । 'प्रणिधाने' पाठा० । २. 'प्रणिधानम्' पाठा० ।

३. 'ङित्' इति प्रायेणोपादौ पाठः । श्वेतवनवासिवृत्तौ कचिद् हस्तलेखे २५ 'चन्द्रे सो ङित्' इत्येव उपलभ्यते । अपरस्मिन् 'चन्द्रे सो ङिनिच्च' इत्येवं पाठान्तरं दृश्यते (द्र० उ० वृ० पृष्ठ २०६) ।

४. 'दैङ् त्रैङ् पालने । दायते, त्रायते' इति काशकृत्स्नधातुपाठस्य कञ्ज-टीकायाम् (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रीयधातुपाठेऽपि (अस्मद्वस्तलेख पृष्ठ ८) ।

६८८. प्यैङ् वृद्धौ । आग्यायते । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१)
पीवरः । ध्यायोः सम्प्रसारणां च (उ० ४।११५) इति कनिष्—पीवा ॥९४३॥

६८९. त्रैङ् पालने । चौरात् त्रायने (द्र० १।४।२५) । नुदवि-
दोन्दत्रा (८।२।५६) इति नत्वं वा—त्राणः, त्रातः । नित्यम्—
५ देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।
सिथस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः । [महाभाष्य ७।४।४१] ॥९४४॥

६९०. अनुदात्ताः ॥

६९१. पूङ् पवने । पवनं नीरजीकरणम् । इतश्चत्वारः सेटः ।
पवते । पविता । स्मिपूङ्क्ञ्जशां सनि (७।२।७४) इतीद्, ओः पुयण्यपरे
१० (७।४।८०) इत्योरभ्यासस्येत्—पिपविषते । विपूयविनीय (३।१।११७)
इति विपूयो मुञ्जे साधुः । न भाभूपूकमि (८।४।३४) इति कृति णत्वं
नास्ति—प्रपवनीयम् । पूङ् क्त्वा च (१।२।२२) इति क्त्वानिष्ठयोर्वेद्—
पूतः, पवितः, पूत्वा, पवित्वा । पूङ्ग्यजोः शानन् (३।२।१२८) पवमानः ।
ह्युः (द्र० ३।१।१३४) पवनः । निरभ्योः पूत्वोः (३।३।२८) निष्पावः ।
१५ हलसूकरयोः पुवः । (३।२।१८३) व्रन्—पोत्रम् । कर्तरि चर्षिदेवतयोः (३।२।
१८६) इव्रन्—पवित्रम् । नष्टनेष्टुत्तष्ट (उ० २।६।५) इति पोता ऋत्विक् ।
हसिमृमिण्वामि (उ० १।८।६) इति तन्—पोतः शावको, नौभेदश्च । ह्यापूङ्-
छडिभ्यो गक् (तु० उ० १।१२४) पूगः क्रमुकः, संघः । पुवो हस्त्रश्च (उ०
४।१६५) इति कत्रः—पुत्रः । पूङ्गो यण् गुङ्गस्त्रश्च (दश० उ० ८।१६ कपाठः)—
२० पुण्यम् । इः (तु० ४।१३८) पविः । ऋचादौ पूङ् (५।११) पुनीते,
पुनाति ॥९४५॥

६९२. मूङ् वन्धने । मवते । ओः पुयण्यपरे (७।४।८०) मिमा-
वधिषति । मूङ्ग्योलोपश्च (तु० दश० उ० ६।१७)^१ इत्युषन्—तैजसावर्तनी
मूवा (अमर० २।१०।३३) । तनिमूङ्भ्यां किञ्च (दश० उ० ६।८)—मूतः
२५ पुटवन्धः । जीवनस्य मूतः—जीमूतः, पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०९) ॥

१. सूत्रमिदं दशापाद्यामवोपलभ्यते । तत्र 'मूङ्ग्योलोपश्च' इति पाठः ।
स एव च शुद्ध पाठः । क्षीरस्वामी दशापादीपाठं प्रायेणानुसरति । तत्रापि च
कसंज्ञकहस्तलेखस्य पाठम् । अत्र क्षी० त० २।६ यूष-पद-सिद्धिर्दृष्टव्या ।

६९३. डीङ् विहायसां^१ गतौ । डयते । इण् निष्ठायाम्—
पेतः, क्तिञ्च नेष्टम् । दिवादीं डीङ् गतौ (४।२५) डीयते, डीनः ॥९४॥

[अथ सेट् परस्मैपदी]

६९४. तृ प्लवनतरणयोः । प्लवनं मज्जनम्, तरणं लङ्घनम् ।
ति । तारकः । वृत्तो वा (७।२।३८) इतीटोऽल्लिटि वा दीर्घः—तरिता,
तेता; तेरिथ । न लिङि (७।२।३९) तरिषीष्ट त्वया । सिचि परस्मैपदेषु
(७।२।४०) न दीर्घः—अतारिष्टाम् । इट् सनि वा (७।२।४१) तितीर्षति,
नरिषति, तितरीषति, तृफलमज (६।४।१२२) इत्येत्वाम्वासलोपौ—
॥ । सघायां भृत् (३।२।४६) इति खच्—रथन्तरं साम । अवेतृन्नेर्धन्
३।१२०) अवतारः । भिदादीं (गण० ३।३।१०४) तारा । ण्यन्ता- १०
वे (द्र० ३।१।१३४) तारो गुणः । रदाभ्यां निष्ठातो नः (दा० ४।४२) तीर्णः ।
गरत्वादिभ्यः क्तिनिष्ठायात् (३।३।९४ काशिका) तीर्णिः । पातृतुदिवचि (उ०
१) इति थक्—तीर्थम् । अर्तिष्ठधृ (उ० २।१०२) इति तरणिः । वृकृतृ
० उ० ३।५३) इत्युनन्—तरणः । त्रोरक्षलः (उ० १।५) तालु । वृतृवदि
० उ० ३।६२) इति सः—तर्षः । कृतृकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४।१८५) १५
रीटं शिरोऽलङ्कारः । अविस्तृष्ट (तु० ३।१५८) इती—तरीः । अस्तृ (दश०
६।४६) तरम् । सृष्टशीत् (तु० उ० १।७) इत्युः—तरुः । अरुडन् (१।२२६)
१ प्राक्प्रत्ययात्^२ तरण्डः प्लवविशेषः । त्रादिभ्यश्च (दश० उ० ३।६०)
।ङ्गच्—तरङ्गो वीचिः । पार तीर (१०।२९२) इत्यस्मात् तीरम् ॥९४०॥

६९५. उदात्ताः ॥

२०

[अथानिट आत्मनेपदिनः]

६९६. गुप गोपने । इतो ह्रदान्ताः (१।७०३) अष्टावनिट
त्मनेपदिनश्च । गुप्तिज्किदभ्यः सन् (३।१।५)—जुगुप्सते पापात् ।
दायामुत्पत्तिचिकीर्षितम्, अम्बञ्ज—गोपते^३ । गुप् रक्तये (१।२८०)—

१. 'विहायसि' पाठा० ।

२. तुलनीयम्—प्राक्प्रत्ययनिर्देशः शरण्यादीनां प्रसिद्धयर्थः (दश०
पृ० ५।६) । ३. गोपते इति प्रयुक्तः सायणेन (धातु० पृष्ठ १८८) ।

२५

गोपायति, आवप्रत्ययः (द्र० ३।१।२८) । चुरादौ भासार्थः (१०।१९७)
गोपायति ॥९४९॥

६९७. तिज निशाने क्षमायाञ्च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् ।
तितक्षते कोपम् । क्षमायामुत्पत्तौ सन्विधेरः (द्र० ३।१।५) निशाने
प्रत्ययान्तरं ज्ञाप्यते—तेजते^१ । तेजः । तेजनम् । तेजनी । युजिरुचितिजां
कुश्च (उ० १।१४६) इति मक्—तिग्मम् । तिजेर्द्विधश्च (उ० ३।१८) इति
स्नः^२—तीक्ष्णः । चुरादौ (१०।१०२) उत्तेजयति ॥९५०॥

६९८. मान पूजायाम् । मानवधदान्शान्भ्यः (३।१।६) इत्युत्प-
त्तौ विचारे सन्—मीमांसते । मीमांसा विचारणा । चुरादौ
(१०।२३०) आधषाद् वा (१०।२०१) इति मानवति, मानति । मानः ।
माननम् । नष्टनेष्टृ (उ० १।१६६) इति माता ॥९५१॥

६९९. वध बन्धने । मानवध (३।१।६) इति जुगुप्सायां सन्-
धीभत्सते । अन्यत्र—वाधते । वधकः चुरादौ वध संयमने (१०।१४)
याधयति ॥९५२॥

७००. रभ रभस्ये । रभस्यं कार्योपक्रमः । संरभते, आ-
रभते । सनि मीमाषु (७।४।५४) इतीण्—आरिप्सते । पोरदुग्धात् (३।१।
९८) यत्—आरभ्यम् । स्मेरशब्तिदोः (७।१।६३) तुम्—आरम्भः, आ-
रम्भणम् । अच् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—रम्भः, रम्भा । शकृष्टवहा (३।४।
६५) इति तुमुन्—आरभते भोक्तुम् । अत्यविचामि (उ० ३।१।१७) इत्य-
सच्—रभसो निर्विचारा प्रवृत्तिः ॥९५३॥

७०१. डुलभष् प्राप्तौ । लभते । लब्धिमम् (द्र० ३।३।८८;
४।४।२०) । उपलभा (द्र० ३।३।१०४) । बाहुलकाल्^३ लब्धिः^४ । लभेथ

१. 'तेजते' प्रत्युक्तः सायण्येन (धा० पृ० १८८) । २. 'वस्नः' इति युक्तः
पाठः । ३. अत्र लिबिशेन आन्त्या 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।३।२४) इत्यस्य

संख्या निर्दिष्टा । अत्र पूर्वत्र (पृष्ठ १३१) निर्दिष्टा टिप्पणी (३) द्रष्टव्या ।

४. अत्रापि लिबिशेन आन्त्या काशिकायाः ३।३।९३ संख्या निर्दिष्टा ।
काशिकाकारस्तु लब्धिपदं 'क्लिप्तावादिभ्यः' इति वार्तिकेन साधयति, क्षीररवामी तु
बहुलप्रहणात् क्लिप्तामाह ।

(७।१।६४) इति लुम्—आलम्भः, त्रिलम्भनम्^१ विभाषा चिण्णसुलोः ७।१।६६) अलाभि, अलम्भि, सोपसर्गान् नित्यमाहुः (द्र० ७।१।६९ काशिका०) व्यलम्भि; लामेलाभम् । लम्भंलम्भम् उपसर्गात् खल्वञ्जोः (७।१।६७) ईष-
लुम्भः, सुप्रलम्भः । न सदुर्भ्यां केवलाभ्याम् (७।१।६८) सुलभम्, दुर्लभम् ।
आडो यि (७।१।६५)—आलम्भ्यम् । उपात् प्रशंसायाम् (७।१।६६) उपलम्भ्यम् ।
सनि मीमाषु (७।४।५४) इति लिप्सते । लभते भोक्तुम् (द्र० ३।४।६५) ॥

७०२. ष्वन्ज परिष्वज्जे । दशसन्जस्वन्जां शपि (तु० ६।४।२५) इति न लोपः, उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—परिष्वजते । सदिस्वन्जोः परस्य लिटि (तु० ८।३।११८) इति षत्वं नास्ति, अन्धिमन्धिदाम्भेस्वञ्जीनां च (द्र० १।२।६ का०) इति कित्त्वम्—परिष्वजे । प्राक् सितादङ्ग्ययायेऽपि (८।३।६६) इति षत्वम्—पर्यष्वजत । सिवादीनां वाङ्मययायेऽपि (८।३।७१) इति षत्वं वा—पर्यस्व जत । अस्वङ्क्याः, इडपीष्टः^२—अस्वञ्जिष्टाः । जान्तनशां विभाषा

१. वस्तुतः सानुवृत्ता 'आरम्भः, आरम्भणम्- आलम्भः, विलम्भनम्' इत्ये-
वमादयः प्रयोगा न रमलभधात्वोः, किन्तर्हि सानुवृत्तयोर्धात्वन्तरयो रम्भलम्भयोः ।
अनयोः धात्वन्तरे किं मानमिति चेद् भूमः, यत्रानयोर्लुम् विधीयते तत्र लुभाभावस्या-
पि प्रयोगदर्शनात् । तद्यथा—

(क) चरकसंहितायाम् (चिकित्सा १५।४) 'आदिकाले यज्ञेषु पशवः समाल-
भनीया बभूवुः, नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म' इति वाक्ये लभलम्भयोः पृथक् पृथक्
प्रयोग-दर्शनात्, अर्थान्तरश्रवणाच्च ।

(ख) काशिकायाम् (७।१।६५) उद्धृते 'अभिष्टोम आलम्भ्यः' इति श्रौत-
वाक्ये प्राप्तोऽपि लुप् न श्रूयते ।

(ग) काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायां रमलभ धात्वोः 'रभकः, रभः, रभमाणः,
रमणीयम्, लभिः, लमनम्, लमकः, लभसानः, इत्यादिप्रयोगेषु लुभोऽदर्शनात् ।

तदेवं लभलम्भयोः पार्श्वक्येऽर्थान्तरे च सति 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते' (तै०
मा० ३।४।१—१८) इत्यादिषु आलभते इत्यस्य नालम्भनार्थः, अपि तु 'हृदयालभते'
(पार० मृष्ट १।८) इत्यादिवत् स्पर्शार्थ एव । वस्तुतस्तु लाघवमिच्छद्भिः पाणिन्यादिमि-
राचारैरेकमेव धातुं पठित्वा द्विप्रकृतीनां शब्दानां साधुव्यवहाराय तम् (अत्र निरुक्तस्य
२।२ तथैव स्वारादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवतीत्यादिप्रकरणमनुसन्धेयम्) ।

२. अनिद्वान्नाम प्राप्नोति ।

(६।४।३२) किव न लोपः—स्वङ्कत्वा, स्वकत्वा ॥९५५॥

७०३. हृद पुरीषोत्सर्गे । हृदते । हृन्नम् । हन्ये पाने न गोमयमिति प्रमादात् ॥९५६॥

७०४. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

७०५. निश्चिदा अव्यक्ते शब्दे, ७०६. उदात्त उदात्तेत् ।
क्ष्वेदति । क्ष्वेदिता । आदितश्च (७।२।१६) इति नेट्—क्ष्विण्णः । विभाषा
भावादिकर्मणोः (७।२।१७) क्ष्विण्णम्, क्ष्वेदितम्; प्रक्ष्विण्णः, प्रक्ष्वेदितः,
निष्ठा शीङ्स्विदिक्ष्विदिक्ष्वः (१।२।१९) इति सेटो निष्ठावा न कित्त्वम् ।
निश्चिदा (४।१३५) क्ष्विद्यति, अक्ष्विद्यत् ॥९५७॥

१० ७०७. स्कन्दिर् शोषणे । इतः कितपर्यन्ताः (१।७।१९) पञ्च-
दशानिष्टः परस्मैपदिनश्च । स्कन्दति, स्कन्दते । परिस्कन्दः प्राच्यभस्तेषु
(८।३।७५) वा षत्वम्—परिष्कणः, परिस्कन्नः । वेः स्कन्देऽनिष्ठायाम्
(८।३।७३) वा षत्वम्—विष्कन्दति, विस्कन्दति; नेह—विस्कन्नः ।
पठे (८।३।७४) परिष्कन्दति, परिस्कन्दति । प्रास्कन्दत्, प्रास्कन्दीत् ।

१५ नीगन्धु (७।४।८४) इति चनीस्कन्दते । स्कन्देः सलोपश्च (उ० १।१५) इत्युः—
कन्दुः स्वेदनी । अचि (द्र० ३।१।१३४) स्कन्दः । स्कन्देऽथ स्वाङ्गे (उ० ४।२०६)
घः—स्कन्धः । किव स्कन्दिस्स्यन्दोः (६।४।३१) इति नलोपो नास्ति—
स्कन्त्वा । विशिपतिपदिस्कन्दां (३।४।५६) णमुल्—गेहायस्कन्दमास्ते ॥९५८॥

७०८. यम विपरीतमैथुने । यमति । यब्धा । यभ्यम् । जमि

२० च इति दीर्गाः^१—जम्भति ॥९५९॥

७०९. णम प्रहृत्वे । प्रहृत्वं नम्रत्वम् । प्रणमति । कर्मकर्तरि
न दुहस्तुनमां यक्चिणौ (३।१।८९) नमते दण्डः स्वयमेव, अनंस्त ।
यमरमनमातां सुक् (तु० ७।२।७३) अनंसीत् । ज्वलङ्गलक्षणचलनमा (१।५।५५)
इति वा मित्र—नामयति, नमयति । उपसर्गान् नित्यम्—प्रणमयति ।
नमिकम्पि (१।२।१६७) इति रः—नम्रः । फलिपाटि (उ० १।२८) इति
२५ नाकुर्वन्मीकम् ॥९६०॥

१. कोऽभिप्रायः, कुत्रत्यश्च इति न ज्ञायते । 'हन्यमानः गायति प्रमादात्'
पाठा० ।

२. काशकृत्स्नः 'जमि गर्वे' पठति (पृष्ठ ७७) ।

७१०. गम्लृ सप्लृ गतौ । इषुगमियमां छः (७।३।७७) गच्छति ।
 समी गम्युच्चि (१।३।२९) इति तद्ध—संगच्छते । आगमत् (द्र० ३।१।५५)
 गमहनजन (६।४।९८) इत्युपध्यालोपः—जग्मुः । विभाषा गमहन (७।२।६८)
 इति कसौ वेद—जग्मिवान्, जगन्वान् । गमेरिद् परस्मैपदेषु (७।८।५८)
 गमिष्यति, जिगमिषति । वा गमः (१।२।१३) इति वा लिङ्सिचोः ५
 किरवम्—संगसीष्ट, संगंसीष्ट; समगत, समगंस । अन्वगतगमां सति
 (६।४।१६) इतीणादेशस्य गमेर्वीधिविधेः (द्र० काशिका ६।४।१६) अस्य
 नास्ति—साजिगंसते । गमश्च (३।२।४७) इति खच्—प्लवंगमः^१ । खच्च-
 डित् (३।२।३८ वा०) प्लवंगः^१ । डः (द्र० ३।२।३८, ४८ भाष्य) प्लवगः^१ ।
 विहायसो विह च (३।२।३८ वा०) विहंगमः । डे च (३।२।३८ वा०) विहगः । १०
 विहंगः (द्र० ३।२।३८ वा०) । उरसो लोचश्च (३।२।४८ वा०) उरंगः ।
 उरंगमोऽपीति केचित् । त्वरस्य तुल्यदेशः—तुरंगमः । लषपत (३।२।१५४)
 इत्युक्त्वा—आगामुकः । गत्वरश्च (३।२।१६४) । सितनिगमि (उ० १।७०)
 इति तुन्—आगन्तुः । गन् गम्यदेः (दश० उ० ३।६२) गङ्गा । गमेडोः (उ० २।६७)
 गौः । वर्तमाने पृषत् (उ० २।८४) इति जगत् । नीलंगुः (द्र० उ० १।३७) १५
 क्रिमिः । गमेगश्च (उ० २।७७) इति क्युन्^२—गगनम् । भविष्यति गम्या-
 दयः (३।३।३), गमेरिनिः (उ० ४।६) गमी ग्रामम् । आङि यित् (उ० ४।७)
 आगामी । गमेरा च (उ० ४।१६६) इति जन्—गात्रम् । ग्रहवृहनिश्चिगमश्च
 (३।३।५८) इत्यप्—गमः । गोचरसंचर (३।३।११६) इति निगमो वेदादिः ।
 सर्पति, असृपत् । सर्पोऽचि । के (द्र० ३।१।१३५) स्पृपः । स्फायि (उ० २०
 २।१३) इति रक्—सुप्रश्चन्द्रमाः, सुप्रा नाडी । अर्चिशुचि (उ० २।१०८)
 इतीस्—सर्पिः ॥९६१, ९६२॥

७११. यम उपरमे । उपरमो निवृत्तिः । इषुगमियमां छः (७।३।
 ७७) यच्छति । उपाद् यमः स्वकरणे (१।३।५६) तद्ध—स्वकरणं परिणयः^३
 —उपयच्छते कन्याम् । आङो यमहनः (१।३।२८) आयच्छते । समुदा- २५
 ह्न्यो यमोऽग्रन्थे (१।३।७५) संयच्छते । यमो गन्धने (१।२।१५) किरवम्—

१. 'प्रवङ्गमः, प्रवङ्गः, प्रवगः' पाठा० ।

२. अनेन सूत्रेण युच् विधीयते, न क्युन् ।

३. भाष्यकारस्तु स्वकरणमात्र आह ।

क्षीरतरङ्गिण्यां

१५४

उदायत । विभावोपयमने (१।२।१६) उपायत, उपायस्त । यमसमनातां
सुक^१ च (तु० ७।२।७३) अयंसीत् । यंयम्यते (द्र० ७।४।८५) । गगोऽपति-
ववेणे (१।५।५९) मित्—नियमयति । वाचि यगो वंते (३।२।४०) मृच्य,
वाचंयमपुनदरौ (६।३।६६) । अच् (द्र० ३।१।१३४) यमः । नियतः । यनिः ।
५ नियतिः । न पादति (१।३।८९) इति तङ्—आयामयने । याः समुपनिविष्ट
च (३।३।६३) इति वा घञ्-संयमः, संयामः, उपयमः, उपयामः,
नियमः, नियामः, वियमः, वियामः । द्वृ (द्र० ३० ७० ८।७९) यन्त्रम् ।
उद्विद्विति श्रीभोजः^२—यत्त्वा, यमित्त्वा ॥९६३॥

७१२. तप संतापे । तपति । तिसस्तपतावनारोवने (८।३।१०२)
१० पत्वम्—निष्ठपति । उद्विभ्यो तपः (१।३।२०) तङ्—उत्तपते, वितपते ।
स्वाङ्गकर्मकाच्च (१।३।२७ वा०) उत्तपते पृष्ठम् । तपस्तपः कर्मकस्यैव
(३।१।८८) कर्तुः कर्मत्वम्—तप्यते तपस्तापसः, तपोऽजयनीत्यर्थः ।
तपोऽसुतापि च (३।१।६५) इति न यक्चिणी—अतस्तपस्तापसः, अन्ध-
वातस्तपापेन कर्मणा । नन्वादी (गण० ३।१।११४) तपनः सूर्यः ।
१५ अयंयत्ताटयोर्दशितपोः (३।२।३६) खश्—ललाटन्तपः । द्विषत्परयोस्तापे
(३।२।३९) द्विषन्तपः, संज्ञायाम् (३।२।४६) परन्तपः^३ । अष्टम् (द्र० ३०
६।४६) तपः ॥९६४॥

७१३. त्यज हानौ । हानिस्त्यागः । त्यजति । त्याज्यम्—
त्यजियव्योः कुत्वं नेष्टम्^४ ॥९६५॥

- २० ७१४ पञ्च सङ्गे । दन्शस्तन्जस्वजां शपि (तु० ६।४।२५)
नलोपः, उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति पस्वम्—व्यतिपजति । स्वादि-
प्रभ्यासि चाभ्यासस्य (८।३।६४) अभिपपञ्ज । जातन्शो विभाषा (८।४।३२)

१. 'सुक' पाठ० । 'सक्' इति काशिका । २. द्र० पृथकारः, पृष्ठ १०० ।

३. परन्तपस्तु 'द्विषत्परयोस्तापे' (३।२।३६) इत्यनेनैव सिद्धमिति । अथ

- २५ कश्चिन् पाठभ्रंशो जातः । "द्विषन्तपः, परन्तपः । संज्ञायाम् (३।२।४६) शङ्कापः"
इति श्रुतः पाठः स्यात् ।

४. यजेर्यति कुत्वाभावः 'यजयाज' अ३।६६ इत्यनेनैव सिद्धः, यजध
'ययति प्रतिबधे त्यजेरुपसंख्यनम्' इति तत्रस्थेनैव वार्तिकेन ।

क्त्वि नलोपः—सकृत्वा, सङ्कृत्वा । उत्सङ्गोऽङ्कः । प्रासङ्गः । निषङ्ग-
स्तूणी^१ । असिसब्जिभ्यां क्थिन् (उ० ३।१५४) सकथि ॥९६६॥

७१५ दृशिर् प्रेक्षणे । पात्राध्मा (७।३।७८) इति पश्वादेशः—
पश्यति । समो गम्यष्टि (१।३।२९) इत्यत्र^२ दशेश (१।३।२९ काशिका) इति
तङ्—संपश्यते । त्रिभाषा सृजिदशोः (७।२।६५) थलीन्—ददर्शित, ददृष्ट ।
सृजिदशोर्भक्ष्यमकिति (६।१।५८) इत्यमागमः—द्रष्टा । स्यसिचसीयुत्तासिपु
(६।४।६२) इति चिण्वादिद् च—दर्शिष्यते त्वया । इति वा (३।१।५७)
इत्यङ्, ऋदशोऽङि गुणः (७।४।१६)—अदर्शत, अद्राक्षीत्, न दशः
(३।१।४७) इति कसो नास्ति । हाश्रुस्मृदशां सनः (१।३।५७) तङ्—दि-
दृक्षते । चङि उर्कृत् (७।४।४७) वा—अददर्शत्, अदीदृशत् । अभिवा-^{१०}
दिदशोरात्मनेपदे (१।४।५३ वा०) वा कर्तुः कर्म संज्ञा—राजा दर्शयते
भृत्यान्, भृत्यैर्वा । पात्राध्माधेदृदशः शः (तु० ३।१।१३७) उत्पद्यते । असूर्य-
ललाटयोर्दृशितपोः (३।२।३६) लश्र्—असूर्यम्पदया राजद्वाराः । उग्रम्पश्ये-
रम्मदपाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । त्यदादिषु दशोऽनालोचने कन्च (३।२।६०)
तादृक्, तादृशः । तादृक्षः (द्र० ३।२।६० काशिका) । समानान्ययोश्च^{१५}
(३।२।६० वा०) सदृशः, अन्यादृशः । दशोः कनिष् (३।२।५४) पारदृश्वा ।
दर्शः, आदर्शः । अर्जिदशिकम्यमि (उ० १।२७) इति पशुः । भाषायां शासि-
बुधिदृशिषृषिमृषिभ्यो युच् (३।३।१३० वा०) सुदर्शनः । कर्मणि दशिबिदोः साकल्ले
(३।४।२९) णमुल्—कन्यादर्शी वरयति ॥९६७॥

७१६ दन्श दशने । दशनं दन्तकर्म । दन्शसञ्जस्त्रज्ञां शपि^{२०}
(तु० ६।४।२५) इति नलोपः—दशति । लुपसद (३।१।२४) इति भाव-
गर्हायां यङ्—जपजमदहदश (७।४।८६) इति अनुस्वारागमः—दन्दश्यते ।
मजजपदशा यङ्—(३।२।१६) इत्यूक्—दन्दशूकः । कर्मण्यण् (३।२।१)
वृषदंशो मार्जारः । दशने (धातुसूत्र १।७।१६) इति निर्देशात्^३ न
लोपः । उपदंशस्तृतीयायाप् (३।४।४७) इति णमुल्—मूलकोपदशं^{२५}
भुङ्क्ते । दान्नी (३।१।१८२) इति छन्—दंष्ट्रा । तुदंशो गुणश्च (तु० उ०

१. तूणी इयुधिः । द्र० अमर २।८।८९ ।

२. 'इति वर्तमाने' पाठा० ।

३. स्मृतं धातुवर्त्तौ (पृष्ठ १९९) ।

१।१४९ नारा०) दश । १ विदुभिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४) दशा वर्तिरवस्था
च, दशा वस्त्रान्तावयवाः ॥९६८॥

७१७. कृष विलेखने । विलेखनं हलोत्तरिणम् । कर्षति ।
तुदादौ (६।६) कृषति । स्पृशमृषकृषपृषपां सिञ्चा (३।१।४४ वा०)
५० अक्राक्षीत्, अक्राक्षीत्; पक्षे क्सः अकृक्षत् । उर्जद् (७।४।७) वा—
अचकर्षत् अचीकृषत् । नन्त्यादौ (गण ३।१।१३४) संकर्षणः । अचि(द्र०
३।१।१३४) कर्षः, आकर्षो द्यूतफलकम् । सप्तम्यां चोपपीडस्यकर्षः (३।४।४९)
आधूपकर्षं धानाः खादति । कृषिचामितानि (उ० १।८०) इत्युः—कर्षूः ।
इक् कस्यादिभ्यः (३।२।१०८ वा०) कृषिः । कृष्वर्धुक्षिप्रोदीचाम् (उ० २।३८)
१० कर्षकः कार्षकः । अश्विकृषोः किकृ (द० उ० ३।१२) कृषिकः । कृषोदेश्च चः
(द० उ० १।४) चर्षणिर्वेदया^२ । कृषर्वणे (उ० ३।४) नक्-कृष्णः ॥९६९॥

७१८. दह भस्मीकरणे । दहति । लुपसदचर (१।१।२४) इति
यङ्—दन्द्ध्यते । दादेर्धः^३ (कातन्त्र ३।८।५७) दग्धा, धक्षयति (द्र० ८।
२।३७) न्यङ्कादौ (गण० ७३५३) दाघः, निदाघः, अवदाघो मक्ष्ये^४ ।
१५ अवदाहोऽन्वः ॥९७०॥

७१९. मिह सेचने । मेहति । मेहनम् । कसि मीद्वान् (द्र०
६।१।१२) दाप्ती (१।२।१८२) इति ह्रन्—मेदूम्^५ । न्यङ्कादौ (गण० ७।३।
५३) मेघः ॥९७१॥

७२०. कित निवासे रोगापनयने च । गुप्तिज (६।३।१।५) इत्यु पत्नौ
२० सन्—चिकित्सति । चकरात् संशये च—विचिकित्सति । निवासे
नास्ति—केतति । केतनम् । संकेतः । केतुः । केतकी । चुरादौ केत निश्रा-
वणे (१०।२७६)—संकेतयति ॥९७२॥

७२१. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

७२२. दान अवखण्डने । इतो वहान्ता (१।७३१) दशानिद

२५

१. इत आरभ्य आ अन्तं कचिन् ।

२. द्र० हैमोणादि ६४१ ।

३. अत्र लिबिशेन पाणिनिस्त्रस्य पाठान्तरं मत्वा तदीयस्त्रसख्या निर्दिष्टा ।

४. न्यङ्कादिगणे—‘संशयामर्धावदाघनिदाघाः’ इत्येवं पठ्यते ।

५. ‘मेदूः’ पाठा० ।

उभयपदिनश्च । मान्वधदाशाभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य (३।१।६) इति सन्—
दीदांसते, दीदांसति ॥९७३॥

७२३. शान तेजने । शीशांसते शस्त्रम्, शीशांसति ॥९७४॥

७२४. दुषचैप् पाके । सानुनासिकोऽकारः सर्वेषामुपलक्ष-
णार्थः । उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१।१।८) इतीत् संज्ञा वधा स्यात् । पचते, ५
पचति । पक्त्रिमम् । विस्वात् (द्र० ३।३।१०४) अङ्—पचा । स्वागापाप-
चो भावे (३।३।६५) क्तिन्—पक्तिः । पचो वः (टी।१।५५) पक्कम् । पचादौ
(गण० ३।१।१३४) श्वपचः । अणपीयते—श्वपाकः मांसपाकः न्यङ्-
क्वादिः (गण० ७।१।५३), तत्रैव निपातनात् कर्मकर्तरि उण्—दूरे-
पाकुः फलेपाकुः । परिमाणे पचः (३।२।३३) खश्—द्रोणम्पचः । मितन- १०
खे च (३।२।३४) मितम्पचः^२, नखम्पचः । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति
कृष्टपचयः । अलङ्कृञ् (३।२।१०६)—इत्युपचिष्णुः । पचेरलिप्तः कर्म-
कर्तरि (द्र० काशिका ३।१।१६) पचेलिमा मायाः । मांसस्य पचि युद्धजोः
(द्र० का० ६।१।१४४) लोपो वा—मांसपाकः मांसपाकः; मांसपचनम्^३
मांसपचनम्^४ ॥

१५

७२५. भज सेवायाम् । भजते भजति । तृकलभज (६।४।१२२)
इति भेजे, भेजुः । भजो एवः (३।२।६२) अर्धभाक् । सम्पृचानुसृष्ट (३।२।
१४२) इति विनिष्—भागी । खलं भगः पदं च (द्र० काशिका ३।१।१२५)
इति भगः । घञ् (द्र० ३।३।१८—१९) भागः । मक्तुम् । भक्तः ।
चुरादौ भाज पृथक्कमणि (१०।१।७१)—विभाजयति ॥९७६॥

२०

७२६. रज्ज रागे । रज्जेश्च (६।४।२६) इति शपि न लोपः—
रजते, रजति । कुशिरजोः प्राचा दयन् परस्मैपदं च (३।१।६०) रज्यति
वस्त्रं स्वयमेव । धञि च भावकरणयोः (६।४।२७) न लोपः—रागाः,
आधिकरणे रङ्गः । रज्जेर्यौ मृगरमणे (६।४।२४ वा०) रजयति मृगान्, नेह-

१. 'ज्' पाठा० ।

२. इतोऽग्रे 'कृपणः । आत्मनेपदे किं-

चानः' इति काचिदधिकम् । अत्र अमरकोशो (३।१।४८) द्रष्टव्यः ।

३. 'मांसपचनी, मांसपचनी' पाठा० ।

४. अष्टाध्यायां विनुष् प्रत्ययः ।

रजयति नटः । रजनरजकरजःसु कित्वम् (तु० ६.४।२४ वा०) शिल्पिनि ध्रुव
 घटिखनिरञ्जिभ्यः (३।१।१।१४५ सू० वा०) रजकः^१ । महारजनं कुसु-
 म्भम्^२ । गौरादौ (गण ४।१।४१) रजनी । जनीजृष्वनसुरजोऽमन्ताश्च (१।५।५४)
 इति मितसंज्ञाशासनादन्यत्राप्याहुर्व्या—राजर्षिकल्पो रजयन्^३ । सम्पृच
 ५ (३।२।१४२)—रागी । पृषिरक्षिभ्यां कित् (उ० ३।१११) इत्यतच्—
 रजतम् ॥९७७॥

७२७. शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । वाचा
 शरीरस्पर्शने चानेकार्थत्वात् । शपते, शपति । शप उपलम्भने (१।३।२१
 वा०) तङ्, श्वाघहनुङ्स्थाशां (१।४।३४) इति सम्प्रदानम्—शपते चैत्राय ।
 १० शपति रिपुं पुरोधः । शीङ्शपिगहि (तु० उ० ३।१२३) इत्यथच्—शपथः ।
 शाशपिभ्यां ददन्तौ (उ० ४।९७) शब्दः^४ । शपेर्वथ (उ० १।१०५) इति कलः—
 शवलो वर्णः ॥९७८॥

७२८. त्विषा दीप्तौ । त्वेषते, त्वेषति । त्विष्ट् । त्वेषनेष्टु (उ० ३।९५)
 इति त्वष्टा अर्कः^१ । अवपूर्वो दाननिरसनयोश्चेति दुर्गाः । निरसनमपाकरणम् ।
 १५ अवत्वेषति गां द्विजाय, अवत्वेषते मलम् ॥९७९॥

७२९. यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजते, यजति ।
 वचिस्त्रपियजादीनां किति (६।१।१५) सम्प्रसारणम्—इज्यते, इष्टः, इष्टिः ।
 लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् (६।१।२७) इथाज । यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं
 नास्ति—याज्यम् । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे (७।३।६२) अन्यत्र—प्रयागः,
 २० अनुयागः । करणे यजः (३।२।८५) णिनिः—आग्निष्टोमयाजी । सुयजोर्बन्धि
 (३।२।१०३)—यज्वा । पूङ्गयजोः शानन् (३।२।१२८)—यजमानः । ऋतौ-
 यजति (द्र० ३।२।५९)—ऋत्यिक् । यजजपदशां यङ् (३।२।१६६) इत्यूकः
 यायजूकः । यजयाच (३।२।९०) इति नङ्—यज्ञः । यजयजोर्भावे वयप् (३।३।

१. अत्राह सायणः—‘न्यासे तु अक्किड्यपि रक्षेर्मित्वविधानात्तद्विज्ञानलोप
 १५ इति तरङ्गिणीपदमङ्गयौ’ (पृष्ठ २०४) । अयं पाठो नोपलभ्यतेऽत्र तरङ्गिण्याम् ।
 २. ‘काञ्चनं कुसुमं च’ पाठः । ३. अनुपलब्धमूलम् ।
 ४. इतोऽग्रे ‘शब्दनम्’ इति काचिदाधिकम् ।
 ५. ‘सूर्यः’ पाठः ।

६८) इज्या । उणादौ यष्टिः^१ । अतिपृवपि (उ० २।११८) इत्युस्—यजुः
काठकम्^२ ॥९८०॥

७३०. डुवप् बीजसन्ताने । बीजानां सन्तानः क्षेत्रे विस्तार-
णम् । वपते, वपति । [प्राणिवपते] प्राणिवपति (द्र० ८।४।१७) ।
उप्यते । वप्ता । उवाप, ऊपुः, ऊपे । उप्तः । आसुयुवपि (३।१।१८६) इति ५
प्यत्—वाप्यः । उप्विमम् । गृधिवपिभ्यां रत् (तु० उ० २।२७) वप्नः ।
अतिपृवपि (उ० २।११८) इत्युस्—वपुः । वसिषपिवादिराजि (द० उ० १।५३)
इतीञ्—वापिः । भिवादौ (गण० ३।३।१०४) वपा ॥९८२॥

७३१. वह प्रापणे । वहते, वहति । प्राणिवहते, प्राणिवहति
(द्र० ८।४।१७) । उवाह, ऊहुः, ऊहे । सहिधहोरोदवर्णस्य (६।३।१२२) वोढा । १०
अदिखादिनीवहीनाम् (१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—वाहयति भारं
क्षेत्रेण भैत्रः । वह्मं करणम् (३।१।१०२) । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः (३।४।४३)
णमुल्—पुरुषवाहं वहति प्रवाहः । उह्यतेऽनेनेति वाहः^४ स्कन्धो-
ऽधश्च^५ । गोचरस्तेचर । (३।३।११६) इति वहः साधुः वहो ध च (द० उ०
१।१६६ कपाठः) इत्युः—यधूः । वहिश्चिथुयुहुलाहा (उ० ४।५९) इति निः— १५
वह्निः । अशिवादिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४।१७३)—वहिचम् ॥९८३॥

७३२. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

७३३. वस निवासे । ७३३. अनुदात्त उदात्तेव । वसति ।
उवास, ऊपुः । उप्यते, शासिवसिषसीनां च (८।३।६०) इति वत्वम् ।
निवत्स्यति (द्र० ७ । ४ । ४९) । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्— २०
वासयते । साषायां सदवसथुयः (३।२।१०८) ऊषिवान् । अमावास्यदन्यतर-
स्याम् (तु० ३।१।१२२) अमावास्या, अमावस्या । वसतिबुधोरिट् (७।२।५२)
गत्यर्थार्कर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उषितः । गृहपृद (१।२।७) इति क्त्वा

१. वसेस्तिः (उ० ४।१७६) इति बाहुलकाद् यजेरपि ।

२. क्षीरस्वामी कठशाखाभ्यायी आसीदिति संभाव्यत । सम्प्रति कर्मरीरेष्वेव २५
कठमाक्षणा उपलभ्यन्ते । ३. 'डुवप्' इति काशकरस्तः (पृष्ठ १६०) ।

४. 'वहः' पाठा० । तच्चासाधु, उत्तरत्र वहशब्दस्य निर्देशात् ।

५. 'स्कन्धदेशः' पाठा० ।

- कित्—उभित्वा । वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच् (३।१।६६ वा०)—वास्तव्यः ।
 अमेरति, वहिवस्यतिभ्यश्चित् (उ० ४।५।६०)—वसतिः । शृष्टुस्तिहि (उ० १।
 ११) इत्युः—वसुः । वसेस्तुन् (उ० १।७६) वस्तु । अगारे णिच् (उ० १।
 ७७) वास्तु । अतिक्रमिभ्रमिदेविवासिभ्यश्चिद् (तु० द० उ० ८।६२) इत्यरन्—
 वासरम् । वसिषि (उ० ४।१२५) इतीञ्—वासिः, वासी तक्षभाण्डम्
 रक् (द्र० उ० १।१३)—उखो रश्मिः, पत्वं नेष्यते । धावृक्स्यज्यतिभ्यो नः
 (उ० ३।६) वस्नं मूल्यम् । वसेः सरः (द्र० उ० ३।७१)—वत्सरः । वनेः
 कसुन् (द्र० उ० ४।२३४)—उषः । उपसर्गे वसेः (उ० ३।११४) इत्यथः—
 आवसथः तृगृध्रिवसि (उ० ३।१२८) इति झच्—वसन्तः
 १० वसस्तिप् (तु० द० उ० १।७४—कपाठः) वस्तिर्मेढ्रोर्ध्वं नामेरथा, वस्नयो
 वस्त्रान्तावयवाः । वस्त गन्ध अर्धने (१०।१३३) अथ वस्तश्छायाः । अदादौ
 वस आच्छादने (२।१४) वस्ते वस्त्रम्, वासम् । दिवादौ वस साम्ने
 (४।१०६) वस्यात । चुटादौ वस स्नेहश्छेदापहरणम्^१ (१०।१८२), धाया
 उपसेवायाम् (१०।२६६) वासयति ॥९८३॥

- ११ ७३५. वेञ् तन्तुसन्ताने । इतल्लयोऽतिष्ठः । वयने, वयनि ।
 वंजो वयिः (२।४।४१) मरिच्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्,
 लिटि वयो यः (६।१।३८) इति वकारस्य नास्ति—ऊयुः । थलि च^२—
 उवयियः । वश्चास्यान्यतरस्यां किति (६।१।३६) ऊयुः । विज्यन्तरस्याम् (२।५।
 ४०) इति यदा ययिर्नास्ति तदा वेञ् इति धातोर्भ्यासत्य च सम्प्र-
 २० सारणनिवेद्यः—ववौ, ववुः । शाञ्जासाह्यावेपां युक् (७।३।३७) वाय-
 यनि । ह्रावामश्च (३।१।२) इत्यागे तन्तुवायः^३ । ल्यपि च (६।१।४९) इति न
 सम्प्रसारणम्—प्रवाय । ऊतियूतिजूति (३।३।६७) इत्यूनिर्वपणम् । वेयो
 डिः (तु० द० उ० १।६२) यिः पक्षी । मनिन् (द० उ० ६।७३) वेमा । वेयो-
 डिन् (द० उ० १।३०)—वीचिः ॥९८४॥

२५

१. '० छेदोपसहरणेषु' पाठा० ।

२. अत्र लिखितेन आन्येदं सूत्रप्रतीकमिति मत्वा ६।४।१२१ संख्या निदि-
 धा, नात्रस्य सूत्रस्य किञ्चित् कार्यम् ।

३. 'तन्ववायः' पाठा० ।

७३६. व्येञ् संवरणे । संवरणमाच्छावनम्^१ । व्ययते, व्ययति ।
संवीयते । न व्यो लिटि (६।१।४६) इत्येच आत्वं नास्ति—संविख्याय ।
इड्यतिव्ययतीनाम् (७।२।६६) संविध्ययिच । अनभ्यासस्य^२ इत्युप-
धादीर्घो नास्ति । स्वपिस्यमित्येजां यङि (६।१।१९) सम्प्रसारणम्—संवेवी-
यते । व्यश्च (६।१।४३) इति न ल्यपि सम्प्रसारणम्—संव्याय । विभाषा ५
परेः (६।१।४४)—परिवीय परिव्याय । शाङ्खासाह्या (७।२।३७) इति युक्
संव्याययति । नौ व्यो यलोपः पूर्व[पद]स्य च दीर्घः (उ० ४।१३६) नीविः,
नीवी^३ ॥९८५॥

७३७. ह्येञ् स्पर्धायां शब्दे च^४ । ह्ययते, ह्ययति । निसमुप-
विम्बो ह् (१।३।३०) तङ्—निह्ययते, संह्ययते, उपह्ययते, विह्ययते । १०
स्पर्धायामाङ् (१।३।३१) मल्लो मल्लमाह्ययते । आह्ययते । ह्ः सम्प्रसारणम्,
अभ्यस्तस्य च (६।१।३२, ३३) जुहुधुः, णौ च संश्रजोः^५—जुहावयिषति,
अजुहवन् । लिपिसिचिह्यश्च (३।१।५३) इत्यङ्—आह्वत् । आत्मनेपदेष्वन्य-
तरस्याम् (१।१।५४) आह्वन् आह्वान् । शाङ्खासा (७।३।३७) इति युक्—
ह्वाययति । ह्वावामश्च (३।२।२) इत्यण्—स्वर्गाह्वायः । आतश्चोपसर्गे (३।१। १५
१३६) प्रह्वः । ह्ः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु (३।३।७२) इत्यप्—निह्वः ।
आङि युञ्जे (३।३।७३) आह्वः । निपानमाहावः (३।३।७४) । भावेऽनुपसर्गस्य
(३।३।७५) ह्वः । छित्वराद्धौ (द्र० उ० ३।१) उपह्वः । बाहुलकाद्
आह्वयः ॥९८६॥

१. 'संवरणमुपयोगः । व्ययति व्ययते व्ययं करोतीत्यर्थः' इति काशकृत्स्न- २०
धातुपाठकण्डटीकासारमर्थनिर्देशः (द्र० पृष्ठ १६०) । एतद्धातुनिष्पन्ने 'व्यय' शब्दे
चायमेवार्थः स्पष्टमुपलभ्यते ।

२. अत्र लिखितेन आन्या ६।१।८ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । वाक्यस्यास्य २५
तात्पर्यं न विद्वः ।

३. 'मूलधनम्' इति कचिदधिकम् ।

४. 'स्पर्धायां वाचि' इति काशकृत्स्नः (पृ० १६१) ।

५. 'ह्ः संप्रसारणम्' (६।१।६२) इत्यत्र 'णौ च संश्रजोः' इत्यनुवर्तनादिति
मावः । लिखितेनात्र आन्या सूत्रनिर्देश इति बुद्ध्वा ६।१।३१ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।
'णौ च संश्रजोः' (६।१।३१) इत्यनेन सूत्रेण तु श्रयतेर्विभाषा संप्रसारणं विधीयते ।

७३८. [अनुदात्ताः] ।

७३९. वद व्यक्तायां वाचि, ७४०. उदात्त उदात्ते^२
 वदति । वदिता । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्सुपमन्त्रणेषु वदः (१।३।४७)
 तद्ध—वदते चावीं लोकायते, भातीत्यर्थः; गेहे वदते, यतत
 ५ इत्यर्थः, क्षेत्रे विवदन्ते, नाना वदन्तीत्यर्थः; परदारानुपवदते,
 रहस्युपच्छन्दयतीत्यर्थः । व्यक्तवाचां समुच्चारेण (१।३।४८) सम्प्रवदन्ते^३
 द्विजाः । विभाषा विप्रलापे (१।३।५०) विप्रवदन्ते मौहूर्तिकाः,
 विप्रवदन्ति वा^४ । अनोरकर्मकात् (१।३।४९) अनुवदते कठः कलापस्य^५ ।
 अपाद् वदः (१।३।७३) अकर्त्रभिप्राये क्रियाफले—अपवदते, अपवदति ।
 १० उद्यते । वदव्रज (७।२।३) इति वृद्धिः—अवादीन् । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिग्रह-
 रुचिर्नृतिवदवसः (१।३।८९) आत्मनेपदं णिचि—वाद्यते वीणाम् ।
 अवधपययवर्गगर्भं (३।१।२०१) इत्यवद्यं गह्यं साधु । राजसूयसूर्य (३।१।
 ११४) इति मृषोद्यम्, वदः सुपि क्यप्च (३।१।१०६) ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् ।
 प्रियवशे वदः खन् (३।२।३८) प्रियंवदः, वशंवदः । यजजपदशां यदः (३।२।
 १५ १६६) वदेरपीष्यते^६ वावदूकः । उत्तिः—तितु (७।२।९) इति नेट्, इडपी-
 ष्यते—उद्वितिः । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—उद्वित्वा । अच्य
 गत्यर्थवदेषु (१।४।६९) गतिसंज्ञः—अच्छोद्य । वृत्तवदि (उ० ६।६२) इति
 सः—वत्सः । वदेरान्यः (उ० ३।१०४) वदान्यो दाता^७ । वदन्योऽपीष्टः वसिषि-
 वदि (द० उ० १।४३) इतीञ्—यादिः । भूवादिगृभ्यो णित्रन् (उ० ४।१७७)
 २० श्वेत०) वादित्रम् ॥९८७॥

१. वेजादीनामनुदात्तस्वविधानार्थं सूत्रमिदमपेक्ष्यते, न चोपलभ्यते ।
२. काकाक्षिन्ययिन सूत्रमिदमनेनोत्तरेण चोभाभ्यां संबध्यते ।
३. 'प्रवदन्ते' पाठा० ।
४. वा कश्चिद् ।
५. 'कलापकस्य' पाठा० ।
६. 'वज्रजप इत्यत्र वदेरनुपदेशः कार्यं इति पदकारवचनादूकः' इति
 २५ अमरटीकायां (३।१।३५) शीरस्वामी । लिबिशोनात्र तुलनायै उणादेः ४।४१ संख्या
 निर्दिष्टा । सा चित्वा, यजपद इत्याशूकविधायकस्य सूत्रस्य प्रत्यक्षं निर्देशात् ।
७. 'दानशीलः' पाठा० ।

७४१. दुओश्चि गतिवृद्धयोः, सेट् । श्वयति । श्वयिता ।
 श्वयथुः । ओदिस्त्वात् । (द्र० ८।२।४५) निष्ठानत्वम्, श्वीदितो निष्ठायाप्
 (७।२।१४) नेट्—शूनः । यजादिस्त्वात् (द्र० ६।१।१५)—श्वते । विभाषा
 श्वेः (६।१।३०) लिङ्यङोः सम्प्रसारणम्—शिश्वाय, शुशाव; शिश्वियुः,
 शुशुवुः; शोश्वीयते, शोश्च्यते । यौ च संश्रद्धोः (६।१।३१) शुशावयिषति, ५
 शिश्वाययिषति; अशुशुवत्, अशिश्वयत् । विभाषा घेद्व्योः (३।१।४६)
 चङ्—अशिश्विषत्, अश्वयीत्—ह्यन्तक्षण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति ।
 जृस्तभ्यु (तु० ३।१।५८) इत्यङ्, श्वयतेरः (७।४।१८) अश्वत् । श्वत्तन् (उ०
 १।१।५६) इति श्वा, मातरिश्वा ॥९८९॥

७४२. वृत् । यजादिरन्तर्गणो वर्तितः ।

१०

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां

धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां

शब्दिकरणो भूवादिगणः

सम्पूर्णः समाप्तः^१ ।

१. 'इकां यणिभर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोः' इति वचनात् (भाषावृत्तौ १५
 ६।१।७७ उद्धृतम्) वकारस्य व्यवधानम् । यत्तु महाभाष्यकृता 'भूवादीनां वकारो-
 ऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते' (१।३।१ सूत्रे) इत्युक्तं, तस्यायमर्थः—भूवादयो धातवः
 (१।३।१) इति सूत्रयता भगवता पाणिनिना वकारस्य व्यवधानं कृत्वा यणव्यवहितो
 ऽपि सन्धिर्मवतीति सूचयता छात्राणां मङ्गलं विहितम् । अत एवोक्तं पतञ्जलिना—
 'अभ्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युः' । अत्र विशेषोऽस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र २०
 का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (सं० २००७) प्रथमाध्याये द्रष्टव्यः (पृष्ठ २१—२४) ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां क्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ भूवादिगणः समाप्तः'
 इति पाठान्तरम् ।

॥ अथादादिगणः ॥

[अथानिगौ परस्मैपदिनौ]

१. अद् भक्षणे । इतो ह्रावनिगौ परस्मैपदिनौ च । अस्ति, अदिप्रगृहीतः शपः (२।४।७२) लुक् । अदन् अदती । व्यतिहारे (द्र० ५।३।१४) व्यत्यदन्ते^१ । लुङ्सनोर्षस्त् (२।४।३०)—अघसत्, जिघत्सति । लिट्यन्यतरस्याम् (२।४।४०)—जघास, जक्षुः, शसिक्सिघसीनां च (८।३।६०) इति घत्वम् । आद् । इडत्परिर्व्ययतीनाम् (७।२।६६) आदिथ । अत्स्यति । अदः सर्वेषाम् (७।३।१००) इति लङ्घाद्—आद् । अदिखादिनीवहीनां (१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—आद्यति पिण्डीं चैत्रेण । अदो १० जग्धिर्त्यसि किति (२।४।३६) जग्धम्, जग्ध्या, प्रजग्ध्य । उणादावधम् (द्र० उ० ३।१०) । सृष्यदः कम्पच् (३।२।१६०) अदूमरः, घस्मरः । घस्त्वभावेऽच्युपसंख्यानम् (२।४।३७ वा०) प्राप्तीति प्रघसः । उपसर्गोदः (३।३।५९) विघसः, नेह—घासः, घजपोश्च (२।४।३८) इति घस्त्वोद्देशः । नौ य च (३।३।६०)—न्याद्, निघसः । अदोऽनन्ते (३।२।६८) क्तिप्—आममस्ती- १५ त्यामात्^२, नेह—अघाद्, अण (द्र० ३।२।१) । कव्ये च (३।२।६६) क्व्यात्^३, क्व्याद् । अदिशदि (उ० ४।६५) इति क्तिन्—अदिः । अदेस्विन् त्रिनिश्च (द्र० द० उ० १।३०) अतिवर्तुनिः, अत्वी क्तिमिः । जाड्वादी (द्र० उ० ४।१०२) अत्तुः^४ । अंदर्वश्च (द्र० उ० ६।७१) इति क्वलिप्—अध्वा मार्गः । अदो नुम् धौ च (द्र० उ० ९।६६) इत्यनुम्— २० अन्धोऽजम् । घसेः क्तिव (उ० ४।३४) इतीरन्—क्षीरम् ॥१॥

२. हन हिंसागत्योः । हन्ति । हन्ता । हन्तनोः स्ये (७।२।७०) इतीट्—हनिष्यति । हो हन्तेऽस्मिन्नेषु (७।३।५४) इति घः—अघानि,

१. 'व्यत्यते' पाठा० ।

२. सार्वत्रिकोऽप्यपपाठोऽयम् 'विट्'

इति शुद्धः पाठः ।

३. अयं या [ऽमिषा] ऽऽमाद् येनेदं मनुष्याः

२५ पक्वभाऽश्नन्ति । श० ब्रा० १।२।१।४ ॥

४. येन [अग्निना] पुरुषं दहन्ति स क्व्यात् । श० ब्रा० १।२।१।४॥

५. 'अत्तुः लुङ्जन्तुः' इति हर्मोणादिः (सूत्र ८०६) ।

म्रन्ति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिहन्ति । हन्तेरत्पूर्वस्य
(८।४।२२) प्रहणनम् । ओर्वा (तु० ८।४।२३) प्रहण्यः प्रहन्मः, प्रहण्यः
प्रहन्मः । आङो यमहनः (१।३।२८) इत्यकर्मकात् लङ्—आहते । स्वाङ्-
कर्मकाच्च (१।३।२८ वा०)—आहते शिरः, नेह—आहन्ति शिरः
शयोः । व्यतिहारे—न गतिहिंसायैभ्यः (१।३।१५) व्यतिहन्ति । गमहन ५
(६।४।६८) इति अङ्गोपः, अभ्यासाच्च (७।३।५५) इति घः—जघानः
जघ्नुः । विभाषा गमहनविदविशाम् (७।२।६८) इति घेद्—जघन्वान्,
जघ्नियान् । स्यसिचुसीयुद्तासिषु (६।४।६२) इति चिणवदिद्—
घानिष्यते । हन्तेर्जः (६।४।३६) जहि शत्रुम् । हनो वध लङि (२।४।४२)
—वध्यात् । वधिमावात् सीयुट्चिण्वद्भावो^१ विप्रतिषेधेन (तु० ६।४।५२ १०
वा०)—वधिषीष्ट, घानिषीष्ट । लुङि च (२।४।४३) अवधीत् ।
आत्मनेपदेभ्यश्चन्यतरस्याम् (२।४।४४) आहत, आवधिष्ट । हनः सिच् (१।२।१४)
इति किरञ्चम् । अजम्भनगमां सनि (६।४।१६) क्षीर्घः—जिघांसति । यङ्—
जङ्घन्यते, हन्तेहिंसायां धी (७।४।३० वा०)^२ जघ्नीयते । हनस्तोऽचिरणलोः
(७।३।३२) घातयति, अजीघतत् । हनो वा वध च (१।१।१७ वा०) इति १५
वा यत्—वध्यः, घात्यः । हनस्त च (१।१।१०८) इति भावे क्यप्—ब्रह्म-
हत्या । लघपतपद (३।१।१५४) इत्युक्कञ्—घातुकः । हनश्च वधः (३।१।७६)
वधः, घातो वा । मूर्ते धनः (३।१।७७) वधिघनः । अन्तर्धनोदेशे (३।१।७८) ।
अगारिकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च (३।१।७९) । उद्धनोऽत्यायानम् (३।१।८०),
निधाथ तद्धते यत्र काष्ठं काष्ठं स उद्धनः (अमर ३।२।१५) । अपघनोऽङ्गम् २०
(३।१।८१) । करणेऽयोनिद्विषु (३।१।८८) अयोधनः । स्तम्भे क च (३।१।८३)
स्तम्भघनः, स्तम्भघनः । परो घः (३।१।८४)—परिघः । उपघ्न आश्रये (३।१।८५)
संघोद्धो गणप्रशंसयोः (३।१।८६) । निवो निमित्तम् (३।१।८७) । घञर्थे कविथा-
नाद् (द्र० ३।१।५८ वा०) चित्रः, निघ्न आयत्ते (तु० अमर ३।१।१६) । ये

१. 'सुट्सीयुट्चिण्वद्भावो' पाठा० । 'सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रति- २५
षेधेन' इति युक्तः पाठः । द्र० महाभाष्य ३।४।६२।। लिविशेन नावाकरमन्व-
निर्देशः कृतः ।

२. अत्र लिविशेन सत्यपि पाठ भेदे काशिकाया निर्देशः तः ।

- हनः (३।४।३७) इति णमुल्—उपलघातं हन्ति । समूलाकृतजीवेषु हनकञ्-
ग्रहः (३।४।३६) समूलघातं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् (३।४।४८)
दण्डघातं गाः कालयति^१ । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वे आक् चाम्यासस्य,
हन्तेर्वत्वं च (६।१।१२ वा० काशिका)—घनाघनः । आशिषि हनः (३।२।४९)
५ उः—अरातिहः, तिमिहः^२ । अये क्लेशतमसोः (३।२।५०) क्लेशापहः
तमोपहः । अन्येभ्योऽपि^३ इति वरमाहन्ति—वराहः, पटे हन्यते—
पटहः, कलं हन्ति—कलहः । कुमारशीर्षयोणिनिः (३।२।५१)
कुमारघाती, शीर्षघाती^४ । लक्षणे जायापत्योष्टक् (३।२।५२)
जायाधनस्तिलकः, पतिघ्नः । शकौ हस्तिकपाटयोः^५ (३।२।५४) हस्ति-
१० घ्नः, कपाटघ्नः^६ । पाणिघतः षडौ शिल्पिनि (३।२।५५) । चक्रव्याद् (द्र०
३।३।५५ वा०) राजघ्नः । दारावाहनोऽण् अन्यस्य च टः संशायाम् (३।२।४६
वा०) दारवाघाटः, दारवाघातः । चारौ च (तु० ३।२।४९ वा०) चार्याघाटः,
चार्याघातः । समि च वर्णे (तु० ३।२।४६ वा०) वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः ।
कर्मणि हनः (३।३।८६) णिनिः—पितृघाती । नृक्षभूण्ड्वेषु किप् (३।२।८७)
१५ ब्रह्महा । संगृच (३।२।४२) इत्यभ्याघाती । शृस्वृस्निहि (उ० १।१०)
इत्युः—हत्तुः । हन्तेर्हि च (द० उ० ७।३४) हिमम् । हनो वधः वधुश्च (तु०
उ० २।३६)—वधकः^७ । वृवृवदि (तु० उ० ३।६२) इति सः—हंसः^८ ।
हन्तेर्मुद् च हिश्च (तु० उ० ३।१२६)—हेमन्तः । हन्तेर्ह च (उ० ४।६२)—
अहनिः । वसिवपि (उ० ४।११५) इतीञ्—घातिः । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च
२० (उ० ४।१३८)—अहिः । नञ्याहन एह च (तु० उ० ४।२२४) इत्यसुन्—
अनेहा कालः, उशनसपुरुदसोऽनेहसा (७।१।६४) सायन्^९ । हन्तेर्धुर च
(तु० श्वेत० उ० ४।७०) इति घोरः । हन्तर्ध च^{१०} इति युः—अघ्नन्म ।

१. 'घातयति' पाठा० ।

२. 'तिमिरहः' पाठा० ।

३. अत्र लिबिशेन '३।२।७५' सूत्र संख्या निर्दिष्टा । नङ्गमेन डो भयति ।

४. वचनमिदं नाप्यत्र दृष्टम् ।

५. 'कवाटयोः' 'कवाटघ्नः' पाठा० ।

६. 'वधिः प्रकृत्यन्तरम् । द्र० काशिका ७।३।३५ ॥

७. 'हम्मेतेर्हंसः । कः पुनराह—हम्मेतेर्हंसः । किं तर्हि—हन्तेर्हंसः' इति भाष्य-
वचनम् (६।१।१३) अत्रानुसंधेयम् ।

८. 'अनङ्' शुद्धः पाठः ।

९. अनुपलब्धमूलम् ।

हन्तेर्गुङ् आद्यन्तयोर्धत्वतवे च^१ (तु० उ० ५।४२ । द० उ० ६।८४)-परिघातनः,
परिघः (तु० अमर २।८।१२) ॥२॥

३. अनुदात्तावनुदात्तेतौ ॥

[अथानिट उभयपदिनः]

४. द्विष अग्रीतौ । इतश्चत्वारोऽनित उभयपदिनश्च । द्विषते, ५
द्वेष्टि, द्वेष्टा । सत्सद्विष (३।२।६१) इति किप्-ब्रह्मद्विष्ट । द्विषोऽमित्रे
(३।२।१३१) शता^२ द्विषन् । द्विषः शतुर्वा वचनम् (३।३।६९ वा०)-
चौरस्य द्विषन्, चौरः द्विषन् । द्विषश्च (३।४।११२) इति वा जुस्-
अद्विषुः, अद्विषन् ॥३॥

५. दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं पूरणाभावः,^३ उपसर्गोऽत्र धात्वर्थे १०
बाधने प्रस्थानवत् । गां दुग्धे, दोगिध । दोग्धा । न दुहस्तुनमा यक्चिणौ
(३।२।१११)-दुग्धे गौः स्वयमेव अदुग्ध । शल इयपधादनिटः कसः (३।
१।४५)-अधुक्षत्, अधुक्षत,^४ अदुग्ध गौः स्वयमेव । दुहश्च (३।२।६३)
इत्यदोहि गौः स्वयमेव । बहुवचने^५ कसस्याचि (७।३।७२) लुक् ।
लुग् वा दुहदिह (७।३।७३) इति कसस्य वा लुक्-अदुग्ध अदुग्धाः, १५
अधुक्षत अधुक्षथाः । शसिदुहि (३।१।१०९ काशिका) इति क्यप्-दुह्यम् ।
ण्यद् (द्र० ३।१।१२४) अपि दृश्यते-दोह्यम् । सत्सद्विष (३।२।६१)
इति किप्-गोधुक् । दुहः कथश्च (३।२।७०) कामदुग्धा । नष्टनेष्टु (उ०
२।६५) इति दुहिता । अन्येभ्योऽपि^६ दृश्यते (१।३।१३०) इति युच्-
सुदोहनः, गोदोहनो घटः, गौरादौ^७ (द्र० गण ४।१।४१) गोदोहनी^८ । २०
उणादौ दोहदौ^९ अभिलाषविशेषः ॥४॥

१. अत्र लिबिंशन नाकरग्रन्थनिर्देशः कृतः ।

२. 'शतरि' इति साधु ।

३. प्रपूरणे रिक्तीकरणमित्यन्ये ।

४. अत्र सायणीया धातुवृत्तिद्विष्ट्या स्वामिमत्तं तत्र निराकृतम् ।

५. 'बहुवचने' सार्वत्रिकः पाठः सन्नपि निरर्थकः, बहुवचनादन्यत्रापि लोप- २५

दर्शनात्-अधुक्षतात् अधुक्षथाम् अधुक्षि ।

६. 'अन्येभ्यपि' पाठा० ।

७. नहि गौरादिषु पठ्यते । 'पिप्पल्यादयश्च' इत्यत्रान्तर्गणस्याकृतिगणत्वात्
संभवति ।

८. द्र० हैमोणादि २४४ ।

६. दिह उपचये । उपचयोऽत्र लेपः । नेर्गदनद (८।४।१७) इति
णत्वम्—प्रणिदेशिधः । शिष्टं प्राग्वत् । दिग्धः, संदिग्धः । देहनो
ग्रन्थः, गौरादौ (द्र० गण ४।१।४१) देहनी^१ । उणादौ—देहली^२ द्वारा-
धो दाहः । देहः ॥५॥

५ ७. लिह आस्वादने । लेहि, लीहे । अलिक्षत् । कसस्याचि (७।
१।७२) अलिक्षाताम् । लुग् वा लुह (७।१।७३) इत्यलीढ, अलीढाः,
अलिक्षत्, अलिक्षथाः । स्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—लेहः । वहा-
भे लिहः (३।२।३२) खश्—वहलिहः, अभ्रंलिहः । घञ् (द्र० ३।३।१८,
१९.)—लेहः । आलीढः^३ ॥६॥

१० [८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥]

९. चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, १० अनुदात्तोऽनुदात्तेत् ।
ङित्करणं लुम्निषेचार्थम्, अन्तग्रहणम् हि तत्र (७।१।५८ सूत्रे)
अनुवर्तते^४, गणकृत्यमनित्यम् (तु० सीर० परि १२१) इति ज्ञापनार्थं च^५ ।
यथा—स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् (सुभाषित ६३१)—आचष्टे ।
१५ चक्षिङः ख्यान् (२।४।५४) —आख्याता । वा लिटि (२।४।५५)—चख्यौ चख्ये,
चचक्ष चचक्षे । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)—आख्यत् । न
ध्याख्या (८।२।५७) इति ख्यातः । चक्षेः शिञ्च (उ० २।१।१६) इत्युस्—
चक्षुः । चक्षेर्बहुलं शिञ्च (४।२।३३) इत्यसुन्—नृचक्षा राक्षसाः,
अवचक्षाः ॥ ७ ॥

२० [अथ सेट आत्मनेपदिनः]

११. ईर गतौ । इतः पृचीपर्यन्ता (२।२१) द्वादश सेट आत्मने-

-
१. पूर्व (१६७) पृष्ठस्था टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।
२. सरस्वतीकण्ठा० २।३।९८॥ हैमोणादि ४६५ ।
३. अत्र क्षीरस्वामिनोऽमरटीका (२।८।८६) द्रष्टव्या ।
४. अथ भावः—यत्रान्ते इकार इदं भवति, तत्रैव लुम्निषानम् । अत्र तु
इकारस्येतेऽपि नान्त इकार इत्, तेनात्र लुम् न भवति ।
५. 'वा' पाठा० । सायणेन मतमिदं निराकृतम् धातुवृत्तौ (पृष्ठ २३०) ।

पदिनश्च । ईर्ते । ईरिता । चुरादौ ईर लोपे (१०।२०५) ईरयति । कम्पने च इत्येके^१ ॥९॥

१२. ईड स्तुतौ^२ । ईष्टे, ईडिता । ईडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इनीति ईडिषे, ईडिध्वे । ईडा । इडाया वा (८।३।५४) इति लिङ्गाद् इडा । ईड्यः ॥९॥

१३. ईश ऐश्वर्ये । भुव ईष्टे । ईशः से (७।२।७७)—ईशिषे । ईशिता । अधीगर्थदयेशो कर्मणि (२।३।५२) षष्ठी^३ । ईशानः । ईशः । स्थेशमास (३।२।१७५) इति वरच्—ईश्वरः^४ ॥१०॥

१४. आस उपवेशने । आस्ते । आसिता । अधिश्रीङ्स्थासो कर्म (१।४।४६)—खद्यामध्यास्ते । ईदासः (७।२।८३)—आसीनः । १० दयायासश्च (३।१।३७) इत्याम्—आसांचके । गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उपासितो गुरुं चैत्रः । एयासश्चन्थो युच् (३।३।१०७)—आसना ॥११॥

१५. आङः शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासिता । शासु अनुशिष्टौ (२।७३) तु धात्वन्तरं ह्रस्वनिषेधादिविषयम्—नाम्नोपि- १५ शास्वृदिताम् (७।४।२) अशशासत्^५ । शास इदङ्ह्रलोः (६।४।३४)—अशिषत् । वत्रावुपसंख्यानम् (६।४।३४ वा०)—आशीः । क्ते (द्र० ७।२।१५) आशास्तः । अनुदात्तेतश्च ह्रस्वादिः (३।२।४९) युच्—आशासनः । आशास्तिः—गुरोश्च ह्रलः (३।३।१०३) इति नास्ति निष्ठायां सेटोऽकारवचनात् (३।३।६४ वा०)^६ । उदितो वा (७।२।५६) आशास्त्वा, आशासित्वा । २०

१. काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०), दुर्गमिहश्च इत्यमेव पठतः ।

२. 'ईड इल स्तुतौ' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०) । अत्र पूर्वोक्लिखिता (पृष्ठ ५१) टिप्पणी (१) द्रष्टव्या । ३. 'भुव ईष्टे' इति प्रागुक्ते प्रयोगे ।

४. वरचि खियामीश्वरा । अश्रुतेराशुकर्मणि वरच् च (उ० ५।५७) इति वरट्टित्वात् खियामीश्वरी मत्वति । २५

५. अत्र एतद्भातुपूर्वस्था सायणीया भानुवृत्तिरनुसंधेया । तत्र स्वामिमैत प्रकृतस्याङः शासुधातोर्गुपधा ह्रस्वत्वनिषेध उक्तः । इह तु न तथा पाठ उपलभ्येत ।

६. अत्र विविशेन नाकरस्थानसंकेतो निदर्शितः ।

आङः, शास इति दौर्गाः^१—आशासित्वा, आशासितः ॥१२॥

१६. वस आच्छादने । वस्ते पटम् । वसिता । वसानः ।
यसितः । भ्वादेर् (१७३३) उवितः । अच् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—वसः ।
भिदाद्यङि (द्र० ३।३।१०४) वसा^२ । वसनम् । वसतिप् (तु० द० उ०
१।७४ कपाठः) वस्तिमेदोर्ध्वम् । घृत् (द० उ० ८।७९)—वस्त्रम् ।
वसेषित् (उ० ४।२१८)—वासः । वादित्वात् (द्र० ६।४।१२६) लिङ्ये-
त्वाभ्यासलोपो न स्तः—वयसे, वयसिषे ॥१३॥

१७. कसि गतिशासनयोः । कंसते, कंसिता । कंसनः ।
कंसः । कस इत्येके ॥१४॥

१८. णिसि चुम्बने । निस्ते । वा निसनिबन्दितां (८।४।३३)
णत्वम्—प्रणिस्ते^४, प्रनिस्ते ॥१५॥

१९. णिजि शुद्धौ । निङ्क्ते । प्रणिङ्क्ते । निञ्जिता ॥१६॥

२०. शिजि अव्यक्ते^५ शब्दे^६ । शिङ्क्ते । शिञ्जानः । शिञ्जिता ।
शिजि पिजि इति कौशिकः—पिङ्क्ते, पिञ्जरः । खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ
१५ (उ० ४।६०)—पिञ्जूलः पिङ्गलः^७ । वृजी वर्जने इति दौर्गाः^८ वृक्ते,
वर्जिता, वृक्तः ॥१७॥

२१. पृची सम्पर्के । सम्पर्को मिश्रणम् । पृक्ते । सम्पृक्तः ।
रुधादौ (७।२४) पृणक्ति । पृचि इति कौशिकः—पृङ्क्ते ॥१८॥

१. काशकृत्स्नीये दौर्गे च धातुपाठे 'आङः शास' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।
२. 'भिदाद्यङि वसा' इति क्वचिन् ।
३. उद्धृतं पुरुषकोर (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २२४) च ।
४. प्रत्याख्यातमिदं सायणेन ।
५. 'सिजि' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७१) ।
६. अत्राव्यक्तशब्दो भूषणरश्च । 'भूषणानां तु शिञ्जितम्' इत्यमरः ।
७. 'पिङ्गः' पाठा० ।
८. काशकृत्स्नोऽपि 'वृजी' इत्येव पपाठ (पृष्ठ १७१) । सायणस्तु 'अत्र
स्वामी वृज इति दौर्गाः—तेषां वृक्ते, वर्जिता' इत्येवमुद्धृतवान् (धातु० पृष्ठ २३५) ।

२२. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

२३. षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । इत् ऊर्णुजन्ता (२।३१) नव
सेटः । सूते । स्वरतिसूति (७।२।४४) इति वेद्—सोता, सविता ।
सुषुवे । भूषुवोस्तिष्ठि (७।३।८८) इति शुणो नास्ति—सुषावहै । स्तौति यो-
रेव षणि (८।३।६१) इति पत्वम्—सुषावयिषति । सुमिनिर्दुर्भ्यः सुमिसूति ५
(८।३।८८) इति सुषूतिः । राजसूयसूर्य (३।३।११४) इति राजसूयः साधुः ।
सूतः, सूतकम्, भावक्तान्तात् कन्, सूतकापुत्रकावृन्दास्काणां वेति
वक्तव्यम् (तु० ७।३।४५ वा०) इति सूतका सूतिका । सुधागृधिभ्यः कन्
(श्वेत० उ० २।२७)—सूरोऽर्कः । सुवः कित् (उ० ३।३५)—सूनुः । किन्
(द्र० उ० ४।६४)—सूरिः । दिवादौ षूङ् प्राणिप्रसवे (४।११)—प्रसूयते । १०
तुदादौ षू प्रेरणे (६।१०६)—सुवति ॥१९॥

२४. शीङ् स्वप्ने । शोते । अधिशीङ्स्थातां कर्म (१।४।२६)—
ग्राममधिशोते । शीङो रुद् (७।१।६)—शेरते । शीङः सार्धधातुके गुणः, अयङ्
यि विहति (७।४।२१, २२)—शय्यते । अधिकरणे शेतेः (३।२।१५)—
खशयः, पार्श्वदिभ्यः करणे (तु० ३।२।१५ वा०)—पार्श्वशयः । गत्यर्था- १५
कर्मक (१।४।७२) इति क्तः, निष्ठा शीङ्स्त्रिदि (१।२।१९) इत्यकिस्त्वम्—
शयितः । आलुञ्च्यक्तव्यात् (द्र० ३।२।१५८ वा०) शयालुः । व्रते (३।२।
८०) णिनिः—स्थण्डिलशायी । एरञ् (३।३।५६)—संशयः । व्युपयोः शेते
पर्याये (३।३।३९) घञ्—तथाद्य राजोपशायः, विशायः । संज्ञायां समज
(३।३।९९) इति क्वप्—शय्या । शृगृशी (उ० १।७) इत्युः—शयुरज- २०
गरः । शीङो शुक्लन्त्रलन्त्रलन्त्रालनः (तु० उ० ४।३८)—शीघ्रः, शीलम्, शैव-
लम्, शेवलम्, शेवालम् । वृद्धीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (द० उ० ६।६१)
इत्यसुन् शेषो लिङ्गम् । शीङः किद् प्रस्वश्च (तु० द० उ० ३।५५)—शिखा ।
शिखरम्, शेखरम् । शाखा तु शाखतेः (१।९०), आभक्तः शीङ्भियोः (तु०
उ० ३।८२)—शयानकः । निशेरतेऽस्मिन्निति निशीथः (द्र० उ० २५

१. 'निद्' इति द० उ०, श्वेत०, नारा० । शिखाराब्दस्यागुदात्तत्वदर्शनात्
निद् पाठैव भाव्यम् । गुणस्तु ह्रस्वविधानसापथ्यादेव न भविष्यति इति 'किद्'
पाठश्चिन्त्यः ।

२७) । इयुशीभ्यां यन् (उ० ४।१५२) —शेषः सुखम् ॥२०॥

२५. यु मिश्रणे । यौति, उतो वृद्धिलुकिहलि (७।१।८९) । यविता । समीपन्नर्थ (७।२।४९) इति वेद्—युयूषति यियविषति । आसुयुवपि (२०।१।२२६) इति ण्यत्—यात्रम् । ऋदोरप् (३।३।५७)—यवः, न्यार्थेऽण्^१ यावः, कनि (ब्र० ५।४।२९) यावकोऽलक्तकः । समि यु-सुधाः (३।२।२३) यञ्—संयावो गुडमिश्रं खाद्यम्^२ । उदि श्रयतियौति-पुद्गः (३।३।४६)—उद्यावः । नन्यादौ (ब्र० ३।१।३४) लयुः—यवनः । कनिन् सुपि (उ० १।१५६) इति कनिन्—युवा । तिथपृष्ठ (उ० २।१२) इति युधः । कुमुभ्यो दीर्घश्च (तु० द० उ० ७।५)—यूपः । अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च १० (उ० ३।४७)—यूका । स्युवचिभ्योऽन्युजायुजकृत्तुचः (उ० ३।८१)—यवाग्नः । यहियुभ्यां च (उ० ३।११४ श्वेत०)—इत्यसञ्—यवसो^३ प्रासः । वहिश्रिद्रु (तु० उ० ४।५१) इति निः—योनिः । ऋद्ध्वोलोपश्च (तु० द० उ० ६।१६) इत्युपन्—यूषः । यूषेः^४ सौत्राद् योषा^५ । हसृहृदि (उ० १।५०) इति योषित् । यवासो^६ (ब्र० उ० ४।२) दुरालभा^७ । ऊतियूति

१४. १. प्रहादिभ्यश्च (५।४।३८) इति प्रहादराकृतिगणत्वात्, यावादिभ्यः कन् (१।४।२६) इति सूत्रे यावपदनिर्देशाद् वा । * 'गुडगोधूमखाद्यम्' पाठा० ।

२. उणादिसूत्रपाठस्तु श्वेतवनवासिपाठेन संवदति, परं स शित्वमनु-वर्त्य यावपदं व्युत्पादयति । वेदे (यजु० २१।४३) 'यवस' इत्यप्याशुदात्त उप-नम्यते । तदर्थं 'वहियुभ्यां निन्' इति दशपादीसूत्रे (६।४७) शित्वं नातुवर्तनीयम् ।

२०. ३. अत्र 'मृद्ध्वोलोपश्च' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, तथैव दशपाशुषादी निर्देशात्, स्वयं च 'मृद्ध्वन्' (१।५६२) सूत्रस्याख्यानं तथैवोद्धरणाच्च (पृ० १४८) ।

४. 'युषः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । 'हसृहृदिभ्यः इतिः' इत्युणा दे-मने (१।६७) पाठदर्शनात् 'युष सौत्रो धातुः । अयि च 'यूष' पाठे लघूपधत्वा-भावाद् 'योषा' इत्यत्र गुणोऽयि न स्वान् ।

२४. ५. इतोऽग्रे लिविशेन आत्या उणादेः ३।६१ सूत्रसंख्या तुलनाय निर्दिष्टा । अत्र यूषे उच्चरलदत्तेन यूषातोः सप्रत्यये योषापदसिद्धिरुक्ता, दीर्घस्वामिना युयुषधातोः । लिविशेनतदपि न दुर्बं यत् युष-धातोः स-प्रत्यये योषापदसिद्धिः कथं भविष्यति ? ६. जवासा इति लोके प्रसिद्धा ।

७. निघण्टव्यं कचिद् दुरालभा इत्यपि पाठ उपलभ्यते । अत्र दुरालभा-

जूति (३।३।६७) इति यूतिः । संघोऽयुतसिद्धानाम्^१ इत्यादिदर्शनाद् यु अमि-
श्रण इत्येके^२ । कचादौ युञ् बन्धने (६।७)—युनाति । चुरादौ यु जुगुप्सा-
याम् (१०।१।५७)—यावयते, वाव्यः ॥२१॥

२६. रु शब्दे । रौति, रुस्तुशम्यमः सार्वधातुके (७।३।१५)
हलादौ वा ईट्—रवीति । रयिता । सनि ग्रहणोश्च (७।२।१२) इतीण ५
नास्ति—रुषति । ऋदोरप् (३।३।५७)—रवः । उपसर्गे रवः (३।३।२२)
घञ्—संरावः । विभाषाङि रुत्तुवोः (३।३।५०)—आरवः, आरावः ।
भवाद्दौ रुङ् गतिरेषणयोः (१।६।८३) रयते । रयणः । रुषातिभ्यां ऋत् (६० उ०
१।१।५९)—रुर्गृह्यः । अच इः (उ० ४।१।३६)—रविः । असुन्^३—पुरुषाः
(उ० ४।२।३२) । मह्यं रौति (द्र० ६।३।१०९ काशिका)—मयूरः ॥२२॥ १०

२७. णु स्तुतौ । नौति, प्रणयिता । आङि तुप्रच्छयोः (१।३।२१ वा०)
तङ्—आनुते । नुनूषति । नवः, प्रणवः । तुदंशोर्णश्च^४ (तु० द० उ० ६।५४)
इति नव ॥२३॥

२८. तुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षवथुः । क्षविता । क्षवः । क्षतम् ।
वौ तुक्षुवः (३।३।२५) घञ्—विक्षावः ॥२४॥ १५

२९. क्षणु तेजने । क्षणौति शस्त्रम् । तमः क्षणवः (१।६।६५) तङ्-
संक्षणुते, चुक्षणूयति ॥२५॥

३०. णु प्रसवणे । स्नौति । स्तुक्रमोरनात्मनेपदनमित्ते (७।२।३६)
इतीद्—प्रस्नयिता । सुस्नूषति । न दुहस्तुनमा यक्षिणौ (३।१।८६)—
प्रस्तुते गौः स्वयमेव, प्रास्नोष्ट । स्तुमश्चि (उ० ३।६६) इति कित् सः— २०
स्तुषा ॥२६॥

३१. ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतेविभाषा (७।३।१०) हलादौ

दुरालम्भयोर्विषये पूर्वा १५१ पृष्ठस्या प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१. अतुलपञ्चमूलम् ।

२. प्रकियाकौमुद्यां स्मृतमिदम् ।

३. अत्र लिखितेन व्यर्थेव ४।१।८८ उणादिसूत्र-संख्या निर्दिष्टा ।

२५

४. अत्र लिखितेन सूत्राकरस्थानमनिर्दिश्योऽञ्जलदत्तयोः आदिवृत्तौ बाहु-

लकान् प्रसाधितनघपदव्युत्पत्तिस्थाय (उ० १।१।५६) निर्देशः कृतः ।

पिति सार्वधातुके वृद्धिः, पक्षे गुणः—प्रोर्णोति प्रोर्णोति । ऊर्णोतिवि-
भावा (७।२।६) इति वृद्धिः—प्रौर्णावीत् प्रौर्णावीत् । शृणोऽपुक्ते (७।३।९१)
प्रौर्णोत् । सनीयन्तर्धे (७।२।४६) इति वेद्—प्रोर्णुनविषति, प्रोर्णुनविषति,
प्रोर्णुनूयति । सूचिसृजि (३।१।२२ वा०) इति यङ्—प्रोर्णोनूयते ।
विभाषोर्णोः (१।२।३) किरवम्—प्रोर्णुवितव्यम्, प्रोर्णवितव्यम् । ऊर्णो-
तंडः (उ० ५।४७)—ऊर्णा । ऊर्णोतिर्तुलोपध् (उ० १।३०) इति कुः—ऊरुः ।
महति ह्रस्वश्च (उ० १।३१)—ऊरुः ॥२७॥

३२. उदात्ताः ।

३३. यु अभिगमने । इतो मापर्यन्ताः (२।५५) त्रयोविंशति-
१० रनिदः । द्यौति । द्योता । द्यौः ॥२८॥

३४. पु प्रसवैश्वर्ययोः । सौति । सोता । सुभाव । स्तुष्टुभूम्यः
परस्मैपदेषु (७।२।७२) सिचीद्—असावीत् । सुतः । भ्वादौ (१।६७२)
सवति, सविता^१ । स्वादौ (५।१२) सुनोति । कुसुपुभ्यश्च (६० उ०
७।५) इति सूपः ॥२९॥

३५. कु शब्दे । कौति । कोता । कूपः । भ्वादौ कुङ् (१।६८१)
कथने । तुवादौ कु शब्दे (तु० ६।१०७)—कुवति । शब्दत्वेऽर्थेऽप्येषां
कौतिः शब्दमात्रे, कुवतिरार्तस्वरे, कवतिरव्यक्ते शब्दे^३ ॥३०॥

३६. ण्टुञ् स्तुतौ । स्तौति । उपसर्गात् सुनोति (दा३।६५) इति
पञ्चम्—अभिष्टौति । स्तोता, प्रस्तोता, कृसृष्ट (७।२।१३) इति नेद्—
२० तुष्टोथ । शिवादिनः वाङ्मयेऽपि (दा३।७१) इति षत्वम्—पर्यष्टौत् पय-
स्तौत् । स्तौतिरयोरेव पश्यभ्यासात् (दा३।६१) षः—तुष्टूषति । परिनिविभ्यः
मेव (दा३।७०) इति षः—परिष्टौति । एतिस्तुशासु (३।१।१०६) इति
कयप्—स्तुत्यः । अप् (द्र० ३।३।५७)—स्तवः । प्रे दुस्तुवः (३।१।२७)

१. भौवादिकः सवतिरनिदः, तेन सोता इत्येव युक्तः पाठः ।

२. तुवादौ 'कुङ्' पठ्यते । तेन 'कवते' इत्यात्मनेपदं युक्तम् ।

३. अत्र "कवतिस्तावदव्यक्ते शब्दे यतते—उष्ट्रः कोकृत्यते इति । कुवतिर-
प्यार्तस्वरे—कोकृत्यते वृषल इति, पीडित इत्यर्थः । कौतिस्तु शब्दमात्रे" इति न्यासवचनम्
(७।४।६३) अप्यनसन्धेयम् । स्मृतः क्षीरपाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३२) ।

घञ्—प्रस्तावः । यत्ने समिस्तुवः (३।३।३१)—संस्तावः, अन्यत्र संस्तवः ।
 आजमास (३।२।१७७) इति क्विप्—प्रावस्तुत् । करणे क्तिन् इत्यते^१
 स्तुतिः । दाप्नी (३।२।१८२) इति घ्नन्—स्तोत्रम् । अतिस्तुत् (७०
 १।१४०) इति मन्—स्तोमः । ष्टुमु स्तम्भे (१।२।७८) ऽस्मात् तु स्तोमः
 औतोऽनर्थकः श्रुतिपूरणः^२ ॥३१॥

५

३७. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुव ईट् (७।३।९३) ब्रवीति ।
 णिअन्धिअन्धिब्रूवाःस्तेनपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् (३।१।८९ वा०) इति
 कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः—ब्रूने कथा स्वयमेव, अवोचत् ।
 ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः (३।४।८४)—आह, आहुः । आहिबुवोरीट्
 प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०) आहस्थः (८।२।३५)—आत्थ । १०
 ब्रुवो वचिः (२।४।५३)—यक्ता । भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि-
 प्रवचनीयद्वैत्रोऽनुवाकस्य । चेलड्ब्रुव (६।१।४३) इति लिङ्गात् कः—
 ब्राह्मणब्रुवः । क्वसौ (३० ३।२।१०७) ऊचिवान् । उपेयिवाननाश्वान-
 नूचानश्च (३।२।१०६) वचिना ब्रह्णात्^३ ॥३२॥

३८. इण् गतौ । एति । एत्येधत्सूट् (६।१।८९) इति वृद्धिः— १५
 उपैति । इतः । इणो यण् (६।४।८१)—यन्ति । लिटि—दीर्घ इणः किति
 (७।४।६९)—ईयुः । एता । एतेलिङि (७।४।२४) उपसर्गाद् ह्रस्वः—समि-
 यात् । इणो गा लुङि (२।४।४५), गातिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्,
 गापोर्ग्रहणेनेण्पिबःयोर्ग्रहणात् (६० २।४।७७ वा०)—अगान्, अगुः । यौ गमि-
 रबोधनं (२।४।४६)—गमयति, बोधने—प्रत्याययति । सनि च (२।४।४७) २०
 —जिगमिषति, बोधने—अर्थान् प्रतीतिषति । उपेयिवाननाश्वान्
 (३।२।१०९) इत्युपेयिवान् । एतिस्तुशासु (३।१।१०६) इति क्यप्—

१. श्रुयजिस्तुभ्यः करणे (३।१।६४) इति वार्तिकेनेति शेषः । वार्तिकं च
 ल्युङ्बोधनार्थम् ।

२. सारिनि (गीत्यां) प्रयुज्यमाना मन्त्रवाद्या 'ओ हाह' इत्येवमादयोऽनर्थ- २५
 काः शब्दाः । तत्सामान्यादनर्थार्थकोऽप्यं स्तोमशब्दः । यदाह सूत्रलक्षणे—अस्तो-
 ममन्त्रव्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः (वासु पुराण ५६।१४२) इति ।

३. तादृशनिपातनान् वक्तेरनूचान इति भावः ।

- इत्यः । श्याद्ध्यध (३।१।४१) इति णः—अव्यायः । इष्णुवाजि (३।२।१६३)
इति क्वरप्—इत्वरः । एरच् (३।३।५६)—अन्वयः, समयः ।
परिन्योनीणोद्धृताभेवयोः (३।३।३७) घञ्—न्यायः । परावृत्तपात्यय इणः
(३।३।३८) तच्चाद्य पर्यायः^१, नेह विपर्ययः । संज्ञायां समज (३।३।६६)
५ इति कप्—इत्या । छन्दसीणः (उ० १।२) उण्—आयुः । किञ्चरयोः श्रिणः
(उ० १।४) जुण्—जरायुः । दुरीणो लोपश्च (उ० २।२०) इति रक्—
दूरम् । एतेणिञ्च (उ० २।११८) इत्युसिः—आयुस् । इणसिदीङ्घ्यविभ्यो
नक् (उ० ३।२)—इनः । इण्मीका (उ० ३।४३) इति कन्—एकः । हसि-
र्धमिभ्या (उ० ३।८६) इति तन्—एतो वर्णः । इणः किद् (उ० ३।१५३)
१० इति भः—भमः । अध्यायन्यायोथाय^२ (३।३।२२) इति न्यायः । इण आग-
सि, (उ० ४।१९८) इत्यसुन् नुद् च—एनस् । असुन् (द० उ० ९।४६)
अयः शस्वम् । इण आगोऽपराधे (उ० ४।२१७ श्वेत०)—आगस् । रक् (द्र०
(उ० २।२८) इरा^३ । समीणः (उ० २।११) इति थक्—समिथः संगमः ।
सानसिक्णीसे (उ० ४।१०७) इतीत्वलोऽसुरः । कुतश्चद् दीर्वश्च, समीणः^४
१५ उ० ४।६२, ९३) समीचः समुद्रः । एतीत्येणो मृगः ॥३३॥

३२. इद् अध्यनने । इङ्गोऽधिनात्रश्यंभावी योगः । यदाह-
कश्चित् तमनुवर्तते^५ । अधीते । अधीयते—अकृत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घः (७।४।
२५) । गाङ् लिति (२।४।४९) अधिजगे वेदम् । त्रिमाषा लङ्लुङो (२।४।५०)
गाङ्कुटादिभ्योऽङिण्डिन् (१।२।१) इति छिरवम्, घुमास्थागापाजहाति
२० (३।४।६६) इतीत्वम्—अध्यगीष्ट, अध्यगैष्ट; अध्यगीष्यत्, अध्यगैष्यत् ।
इङ्श्च (२।४।४८) इति सनि गमिः, अश्मनगमां सनि (६।४।१६) इति
दीर्घः—अधिजिगांसने । कीङ्जीनां खौ (६।१।४८) आरवम्—अध्यापयति,

१. इतोये 'कमः' इत्यधिकं कश्चित् ।

२. उणादिप्रत्ययान्तेषु कश्मष्टाध्यायाः सूत्रमुद्गृह्यम् ? किमत्र पाठभ्रंशो-

२५ जातः ?

३. 'गौरू मौर् वाक्' इत्यधिकं कश्चित् ।

४. 'समीणः' सूत्रमुणादौ द्विः पठ्यते । सन्वेहनवृत्त्यर्थमत्र पूर्वसूत्रेण सह
निर्दिष्टम् ।

५. अयं छःखः पाठः—धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिरिति वा ।

बुधयुध (११३।८६) इत्यतः । यौ च संश्रुतः (२।४।५१)—अधिजिगाप-
यिषति, अध्यापिपयिषति; अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् । इध्धार्योः
शत्रुकच्छिणि (३।२।१३०)—अधीयन् पारायणम् । इध्श्च (३।३।२१)
इति घञ्—उपाध्यायः । अपादाने स्त्रियां वा ङीष् (३।३।२१ वा०)—
उपाध्यायी, उपाध्याया । अध्यायन्यायोथाव (३।३।२२) इत्यध्यायः ५
साधुः ॥३४॥

४०. इक् स्मरणे । ककारोऽधीगर्थे (२।३।५२) इति विशेषणार्थः—
मातुरध्येति । इण्वदिकः (२।४।४५ वा०) अतिदेशाद् अध्यगात्, अधि-
यन्ति, अधिगमयति, अधिजिगमिषति । अधीत्य ॥३५॥

४१. वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनः प्रथम- १०
गर्मग्रहणम्, असनं क्षेपः, अशनं व्यापितरित्येके । वेति । प्रजने वीयतेः
(६।१।५५) इति णावात्त्वं या—पुरोवातो गाः प्रवापयति, प्रवाययति ।
वीपतिभ्यां तनन् (उ० ३।१५०)—वेननम् । विषस्तुट् च (द० उ० ६।४५) इत्य-
सच्—वेतसः । अस्तु (द० उ० ६।४९)—वयस् । वीज्याव्वरिभ्यो निः
(उ० ४।४८)—वेणिः । युध्वीपचिक्चि (द० उ० ८।८९) इति व्रन्— १५
वेधम् । अजिवृरीभ्यो निच्च (उ० ३।३८) इति णुः—वेणुः । वीतम् असारं
हस्त्यश्वम् । किन्च् (द० ३।३।१७४) वीतिरश्वः ॥३६॥

४२. या प्रापणे । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणियाति ।
आच्छीनघोर्लुम् (अ१।८०) या—याती यान्ती । लङ् शाकटायनस्यैव (३।४।
१११) इति झेजुस् वा—अयान्, अयुः । लुङि—यमरमनमातो सुक् च २०
(तु० ७।२।७३) इद् च—अवासीत् । यश्च यङ् (३।२।१७६) वरच्—
यायावरः । यो द्वे च (उ० १।२१) इति यगुरश्वः । कमिमनिजनि (उ०
१।७३) इति तुः—यातुः राक्षसः । हुयामा (उ० ४।१६८) इति अन्—यात्रा ।
गम्यावौ (गण० ३।२।३) यायी । मृगयादयश्च (उ० १।३७) इति मृगयुः
साधुः । अर्तिस्तु (उ० १।१४०) इति मन्—वामः ॥३७॥ २५

१. अतद् अर्थाद् आत्मनेपदमात्रं, परस्मैपदमिति यावत् ।

२. अत्र लिखितेन 'व्रन्' पाठोऽशुद्ध इति मत्वा 'सार्वात्रिकोऽयं पाठः' इति
टिप्पणी कृता । यद्यपि पञ्चपाथां, कच्चिच्च दशपाथां 'व्रः' इत्येकोपलभ्यते, तथापि
दशपाथाः क. ख. ग. हस्तलेखेषु 'व्रन्' इत्येव पठन्ते ।

४३. वा गतिगन्धनयोः^१ । वाति । नेर्गद (८।४।१७) इति
णत्वम्—प्रणिवाति । वाती, वान्ती । वो विधूने लृक् (७।३।३८)—पक्षे-
केनोपवाजयति । 'वीजयतिः' इति तु लौकिको धातुः^२ । निर्वाणोऽवाते (८।२।
५०) साधुः, वाते तु निर्वातो वायुः, गत इत्यर्थः । अतिस्तुम् (उ०
१।१४०) इति मन्—वामः । कृत्वापजि (उ० १।१) इत्युण्—वायुः ।
हसिमृषिणवा (उ० ३।८६) इति तन्—वातः ॥३८॥

४४. भा दीप्तौ । भाति । दासाभ्यां लुः (उ० ३।३२)—भानुः ।
चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकाराद् भानं^३ भा । भास्तु भासेः
(१।४।१२) । न भावूपकमि (८।४।३४) इति प्रभानम् । प्रभा (द्र० ३।३।
१०६) । सर्वादिपाठाद् (गण० १।१।२७) भवतु ॥३९॥

४५. णा शौचे । स्नाति । निष्णाति । ग्नास्नावतुवमां च
(१।५।५६) इति मिस्वम्—प्रस्नपयति,^४ अनुपसर्गाद् वा^५ (द्र० ३।
१५५)—स्नापयति स्नपयति । नितदीभ्यां स्नातेः कौशले (८।३।८९)
पत्वम्—निष्णातः, नदीष्णः । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—
१५ प्रस्नः । भ्वादौ णौ वेष्टने (१।६।५५)—स्नायति । स्नासदि (उ० ४।१११)
इति वनिप्—स्नावा, स्नायुः ॥४०॥

१. 'गन्धनं मर्दनम्' इत्यधिकं कचित् ।

२. द्र० क्षीरतरङ्गिण्याम् 'ईज' (१।११२) धातुव्याख्यानम् — 'वीजलौकिकाद्
अवीजयत् । तत्रैव टिप्पणमपि द्रष्टव्यम् (पृष्ठ ३७ टि० ६) ।

३. लिखितेन 'चकाराद् भानं' इत्यत्रैव वाक्यसमाप्तिचिह्नं निर्दिष्टम्, तदनन्तरं
'भा' इत्येतावन् स्तत्तन्नुदाहरणं स्वीकृतम्, तदसम् । नहि 'चिन्तिपूजि' (३।३।१०५)
इत्यनेन 'भानम्' पदं सिद्धयति, अपि त्वनेन सूत्रेण चिन्तादिपदप्रसिद्धयै 'अङ्'
विधीयते । तस्मादयमत्र क्षीरस्वामिन आशयः—अङ्विधायके 'चिन्तिपूजि' इत्यादि-
सूत्रे चकारेण 'भा' धातोरपि स्त्रियां भावेऽङ्प्रत्ययो बोध्यः, तेन (टापि) भानं
२५ 'भा' इत्याकारान्तं भापदं प्रसिद्धयति ।

४. आशयेरप्राप्तौ विकल्प इत्युक्तं प्राक् (१।५।५६ व्याख्यते) । तदनुसारं
सोपसर्गात् प्रस्नापयति इत्येव प्राप्नोति । तथैव पूर्वम् (१।५।५६) उदाहृतमपि ।

५. अनुपसर्गाद्वा इति त्वनुवर्तमानं पदमत्र निर्दिष्टम् ।

४६. आ पाके । आति, पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तर्याहुः^१ ।

गौमित् (द्र० धातुसूत्र १।५४७)—अययति । आणा यचागूः । श्रुतं पाके, क्षीरहविषोः (६।१।२७ सू० भाष्यं च) पयन्तापयन्तयोर्निपातनम्^२ ॥

४७. द्रा कुत्सितायां गतौ । कुत्सिता गतिः पलायनम्, निद्रा च ।^३ द्राति । नेर्गद (८।४।२७) इति णत्वम्—प्रणिद्राति ।^४ सृष्टिगृहिपति (३।२।१५८) इत्यालुच्—निद्रालुः । निद्राणः । भ्वादौ द्वै स्वप्ने (१।६।४५)—द्रायति ॥४२॥

४८. प्सा भक्षणे । प्रणिप्साति (द्र० ८।४।१७)—श्वतुक्त्वं (उ० १।१५६) इति विश्वप्साऽग्निः ॥४३॥

४९. पा रक्षणे । पाति । पातेर्लुग् (७।३।३० वा०) णौ-पालयति ।^{१०} नष्टनेष्टृ (उ० २।९५) इति यिता । रक् (द्र० उ० २।१३)—विप्रः । असुनि पातेत्युक् (तु० उ० ४।२०४)—पाथोऽभ्यु । पानीविषभ्यः पः (उ० ३।०३)—पापम् । इण्भीकापा (उ० ३।४३)—इति कन्—पाको^५ बालः । पातेर्दतिः (उ० ४।५७)—पतिः । नभ्राण्पाद् (६।३।७५) इति नपात्^६ पातेर्दभ्युन् (उ० ४।१७८)—पुमान् । के—नृपः (द्र० ३।२।३) अधिपः (द्र० ३।१।१३६) । नामनृसाम्भन् (द० उ० ६।७९) इति पाप्मा । ह्रन् (द० उ० ८।७९)—पात्रम् । मनिन् (द० उ० ६।७३)—पामा । भ्वादौ पा पाने (१।६।५७)—पित्रति, पै ओवै शोषणे (१।६।५४)—पायति ॥४४॥^{१५}

५०. रा दाने । राति । रातेर्द्वैः (उ० २।६६) इति रा धनम् । कन् (द्र० उ० ३।४०) राका पूर्णिमा । राशदिभ्यां त्रिन् (द० उ० १।३६ २० कपाठः)—रात्रिः ॥४५॥

१. क इति न ज्ञायते ।

२. अत्र प्रदीपोद्योतावपि द्रष्टव्यौ ।

३. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५५) ।

४. पाकशब्दः पवित्रार्थेऽपि प्रयुज्यते । तथा च मन्त्रार्णः—यो सा पाकेन

भनसा चरन्तममिचष्टेऽनृतेमिर्वचोमिः (ऋ० ७।१०।४।८) । अयमेवशब्दोऽस्मैल्लेव^{३५} चार्थे फारसीभाषायामपि प्रयुज्यते । अत्र विशेषः—सं० व्या० शास्त्र का इतिहास-नाम्नि ग्रन्थे (भाग १ पृष्ठ ३७) स्वलोकनीयः । ५. इतोऽधे—‘पातयतेस्त्वित्’ निपातनं युक्तम्—तनूतनार् (गण० ६।२।१४०)^१ इत्यधिकम् ।

५१. ला आदाने । लाति । लीलोर्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपाठने^१
(तु० ३।३६) णौ—घृतं विलाहयति, विलापयति । आतोऽनुपसर्गे कः—
(३।२।३)—बहुलः^२ ॥४६॥

५२. दाप् लवने । पकारो दाधा ध्वदाप् (१।१।२०) इत्यर्थः^३ ।
५ दाति क्षेयम् । दायन्ते व्रीहयः । दाता । दास्ती (३।२।१८२) इति घृन्—
दात्रम् ॥४७॥

५३. खया प्रकथने ।^४ आख्याति । खयाता^५ । अस्यतिवक्ति-
ख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)—आख्यन्त । न ध्याख्या (८।२।५७) इति निष्ठा-
नत्वं नास्ति खयातः । समानेख्यश्च^६ (तु० ३० ४।१३७)—इति सखा ॥४८॥

५४. प्रा पूरणे । प्राति । कते (द्र० ८।२।४३)—प्राणः ॥४९॥

५५. मा माने । मानं वर्तनम् । यात्रे माति, प्रणिमाति ।
माती मान्ती । घुमास्था (६।४ ६६) इतीत्वं नास्ति, सर्वत्र हि पाषाग्रहणं-
लुग्विकरणस्य णत्ववर्जम्^७—मायते । सनि मीमा (७।४।५४) इत्यच इस्—

१. 'विपातने' पाठान्तरम् ।

२. 'बहुलम्' पाठा० ।

१५

३. 'इति पिदर्थः' पाठा० ।

४. 'प्रथने' पाठा० ।

५. 'ख्यातः' पाठा० ।

६. नैतादृश्यानुपूर्वी कचिदुपलभ्यते । सायण ऋग्भाष्ये (१।२२।८)
'समाने ख्यश्चोदात्तः' इत्येवं पठति ।

७. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ १६०) । धातुवृत्तौ स्मृत्वा
२० निराकृतम् (पृष्ठ २५८) । इह हि वैयाकरणानां विविधाः प्रवादा दृश्यन्ते ।
तथाहि—'गामादाग्रहणेऽविशेषः' (परि० सीरदेव १०८, नागेश ११५ शेषा-
दिनाथ ६८) इत्यनया परिभाषया लुग्विकरणपरिभाषा (परि० सीर० ८६, नागेश
९१) न बाध्यत इति सीरदेवनागेशशेषादिनाथाः । वृत्तिकारोऽप्यत्रैवातुकूल इति
न्यासकार आह (६।४।६६) । तथा सति घुमास्था (६।४।६६) इत्यादिना ईत्वे
मीयत इत्येव भवितव्यम् । मतान्तरे 'गामादा' परिभाषया लुग्विकरणपरिभाषा न
२५ बाध्यत इत्यपि न्यासकारसीरदेवावाहतुः । तथा सति भायत इत्येव भवति । क्षीर-
स्वाभ्युवत् मतं नास्माभिः कचिदुपलब्धम् । यदि केवले णत्व (८।४।१७) एव मासा-
मान्यस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तर्हि परिभाषायां राशब्दनिवेशो व्यर्थ एव, तत्र सूत्र एव तथा

मित्सति । हुयामाश्रुवसिमसिभ्यस्त्रन् (तु० उ० ४।१६८)—मात्रा । चन्द्रे मी
डित् (उ० ४।२२८)—चन्द्रमाः । यतिस्यतिमा (७।४।४०) इतीन्—मितः ।
मः सः—मासः । मापो रुरी थ (द० उ० १।१५७)—मेरुः । माळासि-
सूभ्यो यः (उ० ४।१०८ श्वेत०)—माया । ऋज्रेन्द्र (उ० २।२८) इति
माला ॥५०॥

५६. अनुदात्ताः ।

[अथानिद् परस्मैपदी]

५७. वच भाषणे^२, ५८. अनुदात्त उदात्तेन । वक्ति ।
वक्ता । वक्तिष्वपि (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम्—उवाच,^३
उक्तम् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (१।१।५२), वच उम् (७।४।२०) अघो- १०
चत् । भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि प्रवचनीयोऽनुवाकस्य चैत्रः ।
यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति—प्रवाच्यम् । वचोऽशब्दसंज्ञा-
याम् (७।३।६७)—वाच्यम्, शब्दे—वाक्यम् । घञ् (द्र० ३।३।१९)—
अनुवाकः, वाकः । उपेयिवान् (१।२।१०९) इत्यनूचानः । श्लोकवचः
पचादौ^४ (गण० ३।१।१३४) । कृके वचः कश्च (उ० १।६) इति शुण्— १५
कृक्वाकुः कृक्कुटः । पातृतुदिवचि (उ० २।७) इति थक्—उक्थं साम ।
गृध्रवीपचिवचि (उ० ४।१६७) इति व्रन्—वक्त्रम् । क्विवचि (उ० २।५७)
इति दीर्घः—वाक् । अस्रन् (द० उ० ७।४९)—वचस् । पुंसि संज्ञायाम् घः
(२।३।११८)—वक्कः । वक्तन्तीति नेष्यते, अनभिधानात्^५ । चुरादौ—

व्याख्यानसंभवान् । अपि च णत्वेऽपि लुभिकरणपरिभाषा कुतो न प्रवर्तते इति २०
वक्तव्यम् । तस्मान् बहुमतानुसारमीत्वेन भवितव्यमेव इति युक्तं पश्यामः ।

१. 'मासश्च' इति दशपायुणादि-पाठः (९।२७), 'माङः सः' इति कातन्त्रो-
णादिदुर्गसिंहवृत्तौ (५.६४) पाठ उपलभ्यते । लिबिशेन तु हैमोणादिसूत्रनिदर्श-
नाय ५.६४ सख्याननिर्दिष्टा ।

२. 'परिभाषणे पाठान्तरम् ।

३. उवाचेत्यत्र तु 'लिटवभ्यासस्य' (६।१।१७) इति संप्रसारणम् ।

४. पचादौ 'श्लोकवचः' न पठ्यते । तस्याकृतिगणत्वात्साधुत्वं सम्भवति ।

५. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५०) । वर्चान्त प्रयोगोऽनभिधानान्न
भवतीत्यत्र न किञ्चित्साक्षान् शिष्टवचनमुपलभ्यते । धातुवृत्तौ (पृष्ठ-२५८) तु

वाचयति । पारायणिकैर्नाधीतोऽयम् ॥५१॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

५०. विद ज्ञाने । इतश्चत्वारः सेटः परस्मैपदिनश्च । वेत्ति,
विक्तः, विदन्ति । विदो लटो वा (१।४।८३) इति णलादयो वा—वेद, विदतुः,
५ विदुः । दश्च (८।१।७५) इति दस्य वा रुः—अवेः, अवेत् । समो गमि
(१।३।२९) इति तङ्—संविस्ते । वेत्तेविभाषा (७।१।७) इति रुट्—संवि-
द्रने बुभुः, संविदते । रुदविदसुष (१।२।८) इति सेट् संदृच क्त्वा च कितौ
वा^३—विविदिषति विवेदिषति, विदित्वा, वेदित्वा । उपविदजागुरन्य-
तरस्याम् (तु० ३।१।३८) इत्याम् वा विदांश्चकार, आसि विदेरगुणत्व-
१० माहुः (द्र० ३।१।३८ भाष्य), विवेद । सिजभ्यस्तविदिस्यश्च (३।४।१०९)
इति झेजुस्—अविदुः । विदांङुर्बन्धित्वन्यतरस्याम् (३।१।४१), पक्षे—
विदन्तु । णौ अतुपसर्गांलिप्पिन्द (३।१।१६८) इति शः—वेदयः । सत्-
सुद्विप् (३।२।६१) इति क्विप्—वेदयित् । क्ते^४ चिन्तितः । विदिमिदिजि-
देः कुरत् (३।२।१६२)—विदुरः । विन्दुस्त्रिष्टुः (३।१।१६६) इति चिन्वु-
१५ विद्वान् । विदि अवयवे (१।५।३) ऽस्मात् तु विन्दुर्जेल कणः,

मानन्तरमप्युपन्यस्यते—अत्रेयस्तु एकवचनान्तानुदाहृत्य अन्यत्राभिधानमभिधानमित्येके
इति । स्कन्दस्वामी तु स्वर्माष्ये (१।५।४।८) 'प्रवचति इत्यपि प्रयुक्तवान् ।

१. कीरस्वामी चुरादौ स्वयं न पठति, 'वद संदेशने' (१०।२२६) इति
पृथग्यास्यान चान्द्रमतनोपन्यस्यति । यथाह—'चन्द्रो वचेति अपाठात्' ।

२. सायणेनास्यार्थः 'पारायणिकैर्बच्च परिभाषणे धातुर्न पठितः' इत्यन्य-
थावबुध्यास्य धातोः प्रामाणिकतां प्रत्यपादि । (पृ० २५६) चौरादिको वद संदेशने
पारायणिकैर्न पठित इति तु स्वामिनोऽभिप्रायः । अयमेव चाभिप्रायः पुरुषकारेण
स्वामिनाम्ना स्मृतः (पृष्ठ ५१) । प्रक्रियाकौमुद्यामपि (भाग २ पृष्ठ १९७) द्रष्टव्यम् ।

३. अत्र स्वामी आन्तः । रुदविदसूत्र हि रलोव्युपधाद्धलादेः सञ्च (१।२।२६)
२५ इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यं क्त्वं विधत्ते । तेन विविदिषति विदित्वा इत्येव
भवति । अत्र 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (२।६२) इति सूत्रस्य तरङ्गिण्यापि द्रष्टव्या ।

४. अत्र त्रिविधेन आन्त्या क्त्वाविकल्पविधायकसूत्रस्य (१।२।२६) सख्या
निर्दिष्टा ।

५. 'बाहुलकाहुः' इति विदि अवयवे (१।५।३) अयत्र स्वामी ।

ओष्ठ्यादिः । सञ्ज्ञायां समज (३।३।६६) इति क्यप्—विद्या । षड्विन्दि-
विद्विभ्यो (३।३।१०७ या०) युच्—वेदना । कर्मणि दशिविदोः साकल्ये
(३।४।२९) णमुल्—ब्राह्मणवेदं भोजयति । विदेः शतुर्वसुः (७।१।३६) वा—
विद्वान्, विद्वन् । विभाषा गमहन (७।२।६८) इतीद्—विचिद्वान् विचि-
द्विवान् । हपिशिरुहि (द० उ० १।४७) इतीन्—वेदिः । हलश्चः (३।३।१२१) ५
इति करणे घञ्—वेदः । नञाएनपाद् (६।३।७५) इति न विद्यते—
नवेदाः, असुन् सर्ववेदाः^१ सर्वस्वदक्षिणक्रतुयाजी^२ । दिवादौ विद
सत्तायम् (४।६३)—विद्यते । तुदादौ विदू लामि (६।१।१५)—विन्दति ।
रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—विन्ते, विनन्ति^३ । चुरादौ विद वेत-
नाख्यानविवादेषु (१०।१।५५) तङ्गानी—वेदयते ॥५२॥ १०

६०. अस भुवि । भवनं भूः, सत्ता । अस्ति । असोरलोपः
(६।४।१११)—स्तः, सन्ति, सन् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यङ्परः (८।३।८७) इति
षः—अभिष्यात् अभिषन्ति, प्रादुःष्यात् प्रादुःषन्ति, नेह—अभिस्तः ।
तासस्त्योलोप (७।४।५०)—त्वमसि, व्यतिसे । रि च (७।४।५१)—व्यति-
रे । ह एति (७।४।५२) इति सत्य हः—व्यतिहे । ध्वसोरिदधावभ्यासलो- १५
पश्च (६।४।११९)—एषि । अस्ति सिचोऽपृक्ते (७।२।६६) इतीद्—आसीन् ।
अस्तेभ्यः (२।४।५२), गातिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्, आहिभुवोरीद्,
प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०), भूसुशोस्तिङि (७।३।८८) इति गुणाभावः—
अभूत् । अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनम् (२।४।५२ वा०)—कारयामास ।
कृश्चस्तियोगे (५।४।५०) क्विचः—शुक्लोस्यात् ॥५३॥ २०

६१. मृज् शुद्धौ । मृज्भ्रज (८।२।३६) इति षः, मृजेवृद्धिः
(७।२।११४)—मार्ष्टि । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिः^१—परिमृजन्ति
परिमार्जन्ति । ऊद्विच्चाद् (द्र० ७।२।४४) वेद्—मार्ष्टा मार्जिता । मृष्टः ।
मृजेविभाषा (३।१।११३) क्यप् परिमृज्यः, परिमार्ज्यः । तुन्दशोकयोः

१. उज्ज्वलदत्तेन 'गातिकारकयोः' (उ०।४।२२६) सूत्रवृत्तौ व्याख्यातः । २५

२. 'सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः' इत्यमरः (२।७।९) ।

३. रुधादौ विदधातुरनुदात्ते पठ्यते (द्र० स्त्री० ७।१३) । तेन 'विनन्ति'
इति रूपं चित्यम् । ४. 'अथान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा
वृद्धिमारभन्ते' इति भाष्यम् (१।१।३) अत्रानुसंधेयम् ।

परिमृजापनुदोः (३।२।५) कः—तुन्दपरिमृजोऽलसः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—मार्गः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) मृजा । कञ्मृजिभ्यां विद् (उ० ३।१३७) इत्यारम्भ—मार्जारः, मार्जालः । मृजेष्ठिलोपश्च (उ० ३।११०) इति कलच्—मलः । चुरादौ मृजूष् शौचालंकारयोः (१०।२३६)—मार्जयति । मार्जना (द्र० ३।३।१०७) । मार्जितः, मार्जिता रसालेति रुदिः (द्र० अमर २।९।४४) ॥५४॥

६२. रुदिर् अश्रुविमोचने । रुदादिभ्यः सावर्थातुके (७।३।७६) इतीद्—रोदिति । लङि—रुदश्च पञ्चभ्यः (७।३।९८) इतीद्—अरोदीत्, अङ् गार्ग्यगालवयोः (७।३।९९)—अरोदत् । रुद्याद्—इतीडदौ पूर्ववि-
१० प्रतिषेधेन बाधित्वा यासुद् (द्र० ३।४।१०३) । इति वा (३।१।५७) इत्यङ्—अरुदत् अरोदीत् । रलो व्युपधाद (१।२।२६) इति निषेधे प्राप्ते रुदविदमुष (१।२।८) इति संज्ञ च क्त्वा च कितौ वा^१—रुरुदिषति, रुरोदिषति, रुदित्वा रोदित्वा । रोदिषितुक् च (उ० २।२।२) इति रक्—रुद्रः ॥५५॥

१५ ६३. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[अनिद् परस्मैपदी]

६४. निष्पव् शये, ६५ अनुदात्त उदात्तेत् । स्वपिति । सुष्वाप । सुविनिर्दुभ्यः (८।३।८८) इति षः । सुषुष्यते । वचि स्वपि (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम् - सुषुषुः । लङि (द्र० ७।३।९८, ९९)
२० अस्वपीत् अस्वपत् । लङि अस्वाप्सीत् । रुदविद (१।२।८) इति सुषुप्सति, सुप्त्वा । स्वापेश्चङि (६।१।१८) सम्प्रसारणम्—असूषुपत् । स्वपो नन् (३।३।९१)—स्वप्नः । क्तः (३।२।१०७)—सुप्तः । स्वपिवृत्तोनञिङ् (३।२।१५२)—स्वप्नक् ॥५६॥

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६२) ।

२५ २. अत्रापि भ्रान्तः स्वामी । न हि 'रलोव्युपधाद' (१।२।२६) इति क्त्वासनोः कित्प्रं प्रतिषेधति, किं तर्हि विकल्पं विधत्ते । 'रुदविद' (१।२।८) इति तु नित्यं कित्प्रं प्रतिपादयति, न विकल्पम् । अतः 'रुरुदिषति रुदित्वा' इत्येव साधु । विद ज्ञाने (२।५।६) सूत्रव्याख्यानेऽपीयसेत्रास्य भ्रान्तिः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

६६. श्वस प्राणने । प्राणनं जीवनम् । इतो वपुश्चन्वा (२०८२)
द्वादश सेटः । श्वसिति । अश्वसीत्, अश्वसत् । लुङि—अश्वसीत्,
लैवोः (७।२।७) वा^१ वृद्धिः—अश्वसीत्, अश्वसीत् । आश्वसत् (२०८३)
१४१) इति णः—श्वसः । काशकृत्स्ना अस्य निष्ठायां अस्ति—
आश्वस्तः, विश्वस्तः । चलनशब्दादि (३।२।१४८) युच्—श्वसनः १४३।

६७. अन च । चात्^२ प्राणने । प्रपूर्वः—प्राणिति । प्राणित्
प्राणत् । अनितेः (८।४।१९) इति णत्वम् । अन्तः (८।४।२०)—प्राण ।
उभौ साम्यास्य (८।४।२१)—प्राणिणिषति । कृजृजृति (उ० ३।१०) इति न
अक्षम् । असुत् (६० उ० ६।४६)—अनः शकटम् । अक्ष्यादिषु (मन्त्र० १०
उणादि ४११२) अन्यः । अनिदृशिभ्यां चित् (तु० ६० उ० ३।४१) अनीकम् ।
प्राणाद्या^३ चञि ।

६८. जक्ष भक्षहसनयोः । [जक्षति], जक्षति । अजक्षत्,
अजक्षत् । जक्षित्यादयः षड् (६।१।६) अभ्यस्तः । नाभ्यस्तान्धुः (३।१।७८)
इति न नुम्—जक्षत् । वा नपुंसकस्य (७।१।७९) जक्षति कुक्षान्, ११
जक्षन्ति । सिजभ्यस्त (३।४।१०६) इति झेजुस्—अजक्षुः । लुङि—
अजक्षिषुः ॥५८॥

६९. उदात्ता उदात्तितः ।

७०. वृत् । रुदादयः पञ्चोक्ताः ॥

१. वीरस्वामी 'छान्तक्षण' (७।२।५) सूत्रे 'शस' इति पठति । जिन कक्ष १०
सीत्' इति शसेर्बुद्धिनिषेधो भवति (६० वीरतरङ्गणी १।४८०) । तेनात्र स्वामी भवे
बुद्धिविकल्पः । ये तु छान्तक्षण (७।२।५ सूत्रे) 'श्वस' इति पठन्ति तेषां 'अश्वस' इति
इत्येव भवति, शसधातोस्तु अशसीत् अशसीत् इत्युभयथा ।

२. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६४) । काशकृत्स्नधातुपाठस्य कक्षकृत्स्ना-
यामेतद्भातुसूत्रव्याख्यानं तादिप्रत्ययसामान्य इडाभाव उदाहरितम् । अत्रा—'अश्व-
सितः, श्वसतम् श्वस्तव्यम्' इति (पृष्ठ १६५) ।

३. 'चकारात्' पाठा० ।

४. प्राण-अपान-व्यान-उदान-गमनः ।

७१. जागृ निद्राक्षये । सेट् । जागर्ति, जाग्रतः^१, जाग्रति
 बुधाः । रिङ् शयग्लिङ्लु (७।४।२८) इति प्राप्ते जामोऽवि-
 चिण्णलुङितु (७।३।८५) इति गुणः—जागर्यते । उपविद—
 जागुर^२ न्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) इत्याम् वा—जागराञ्चकार;
 ५ जजागार । णलुत्तमो वा (७।१।६१) णित्—जजागार, जजागर । ह्यन्तचण
 (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति—अजागरीत् । जागर्तेरकारो वा (३।३।१०१वा)^३
 जागरा, जागर्या । जागरूकः (३।२।१६५)—जागरूकः । जृष्टृस्तृजागृभ्यः
 क्तिन् (उ० ४।५४)—जागृचिः ॥५९॥

७२. दरिद्रा दुर्गतौ । सेट् । दरिद्राति । इद् दरिद्रस्य (६।४।११४)
 १० —दरिद्रितः । श्नाभ्यस्तयोरान्तः (६।४।११२) लोपः—दरिद्रिति । दरिद्रा-
 तेरसार्वधातुके (कातन्त्र ३।८।३४)^४ दरिद्रयते, दरिद्रायते इत्येके । पचा-
 दौ (द्र० ३।१।१३४) दरिद्रः । दरिद्रतिर्वा^५ इत्याम्—दरिद्राञ्चकार ।
 ददरिद्रौ^६ । अभ्यस्ताज् (द्र० ३।४।१०९) ऋजुस्—अदरिद्रः । लुङि
 वा^७—अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् । तनिपतिदरिद्राणां (तु० ७।२।४६ वा०)
 १५ सनि वेद्—दिदरिद्रासति दिदरिद्रिषति । न दरिद्रायके लोपो दरि-
 द्राणे च नेष्यते, दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा (६।४।११४ वा०) ।
 दरिद्रितः, यस्य विभाषा (७।२।१५) इतीप्निषेधो नास्ति, तत्रैकाच्
 इत्यनुवृत्तेः । दरिद्रातेर्यालोपश्च (उ० १।६०) इत्युः—दद्रूः ॥६०॥

७३. उदात्तौ । नोदात्तौ, दरिद्राजाप्रित्यनिश्चस्मरणात्^८ ॥

२० ७४. चकास दीप्तौ । चकास्ति । चकासति । चकासत् ।
 कास्यनेकाजग्रहणाद् (द्र० ३।१।३५ भाष्य) आम्—चकासाञ्चकार ।
 तिप्थनस्तेः (८।२।७१) इति सस्य दः—अचकाद् भवान् । सिपि धातोरर्वा

१. 'जागृत्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । २. 'जागृभ्यः' पाठा० ।

३. अत्र लिखितेनाजुद्ध्वा भाष्यवार्तिकं द्रष्टुं ६।४।११४, १ संख्या निर्दिष्टा ।

४. अनुपलब्धमूलम् । मतमिदं स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६) । अत्र धातु-
 २५ वृत्तिरनुसंधेया । ५. स्मृमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६) ।

६. 'अद्यतन्या वा' इति वार्तिकम् (६।४।११४) अत्रान्नसंधेयम् ।

७. कुत्र स्मर्यत इति नोक्तम् । पारम्पर्येणेति शेषः स्यात् ।

(८१२७४)—अचकात् त्वम्, अचकास्त्वम् । अचकासीत् । चका-
सिता ॥६१॥

७५. शासु अनुशिष्टौ । अनुशिष्टिर्नियोगः । शास्ति । शासति ।
शासिता । शास इदङ् हलोः (६।४।२४) शासिबसि (८।१।६०) इति पः—
शिष्टः । शा हौ (६।४।२५)—शाधि । तिप्पनस्तेः (८।२।७३) इति ५
वः—अशाद् भवान् । सिपि वातोर्वा (८।२।७४) अशात् त्वम्,
अशास्त्वम् । श्रेजुस् (द्र० ३।४।१११)—अशासुः । सतिशास्यतिभ्यश्च
(३।१।५६) इत्यङ्—अशिषत् । नाग्लोपिशासृदिताम् (७।४।२)—अशशा-
सत् । एतिस्तुशासु (१।१।१०९) इति क्यप्—शिष्यः । तन्तुचौ^१ शंसि-
त्वादिभ्यः संज्ञायां चानिदौ (३०।२।९४)—शास्ता^२ बुद्धः, प्रशास्ता ऋत्विक् । १०
कित् आधादिभ्यः (१।३।९४ वा)—शिष्टिः । शास्तिरुणादौ^३ । साषायां
शासियुधि (१।३।१३०) इति युच्—दुःशासनः । उदितो वा (७।२।५६)
इद्—शिष्टा, शासित्वा । शिष्टः ॥६२॥

७६. उदात्तावुदात्तेतौ ।

[अथ सेटावात्मनेपदिनौ]

१४

७७. दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः^४ । देवनं क्रीडा । आदीधीते ।
यीवर्णयोर्दीधीविवयोः (७।४।५३) लोपः—आदीध्यते, आदीधिता । दीधी-
वेवीटाम् (१।१।६) इति गुणवृद्धी न स्तः—आदीध्यनम्, आदीध्यकः ।
दीधितिः—अप्रहादीनाम् (७।२।९ वा०) इति पर्युदासान् तितुव (७।२।९)
इनीणनिषेधो नास्ति ॥६३॥

२०

७८. वेवीङ् वेतिना तुल्ये^५ । वी गत्यादौ (२।१६), तन्तुल्य-
सर्थे । वतनातुल्य इत्यपाठः । आवेवीते । शिष्टं प्राग्वत् ॥६४॥

१. तन्तुचौ पाठा० । २. अपस्तुतुच् (६।४।११) सूत्रे 'प्रशास्तु' शब्दे
प्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् दीर्घः । द्र० धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७) ।

३. अत्र पदान्तराणि धातुवृत्तौ द्रष्टव्यानि (पृष्ठ २६७) ।

२५

४. इमौ ब्रान्दसाविति भाष्यम् (१।१।६) । नेति कातन्त्रीयाः । पाणिनि-
स्तु न विशेषमाह । अत्रात्मदीयः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नामा
ग्रन्थो (पृष्ठ २९, ३०) द्रष्टव्यः ।

७९ उदात्तौ । नोदात्तेतौ अनित्यस्मरणात् ।

८०. वृत् । जक्षित्यादयः प्रभवाभ्यस्ता वृत्ताः ।

[अथ सेटौ परस्मैपदिनौ]

८१. षस ने । सस्ति । माञाससिष्यो यः (उ० ४।१०६) —

५ सस्यम् । रास्नासास्ना (उ० ३।१५) । सस्ति^२ ससने इति चैकं पेटुः^३ —
सस्ति ॥६५॥

८२. वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६)
इति संप्रसारणम्—उष्टः उशन्ति; उशन्, उशती । वशिष्यति ।
विवशिषति । यङि न वशः (६।१।२०) सम्प्रसारणम्—वावश्यते ।
१० ण्यन्ताल्ल्युः (गण० ३।१।१३४) —वाशानः । वशेः कित् (द० उ० ८।७३)
इतीरन्—उशीरम् । वशः कनस् (द० उ० ४।२३९) —उशानाः ।
उशिक् । (द० उ० २।७१) । अन्विधौ वशिष्योरूपसंख्यानम् (३।३।५८
वा०) —वशः ॥६६॥

८३. उदात्ता उदात्तेतः ।

१५ ८४. चर्करीतं च । चर्करीतं परस्मैपदम्* । यङ्लुकः पूर्वाचार्य-
संज्ञेया । शपो लुक् प्रयोजनम् । ववदीति, ननैति । दीधीञादयश्छान्दसाः^१ ॥

[अथानिङ् आत्मनेपदी]

८५. हुङ् अपनयने, ८६. अनुदात्तः । अपनयम् अपला-

१. 'षस षसन' इति स्वामिगाठ इत्याह सायणः (धातु पृ० २६७) ।

२० २. अत्र 'संसि' इति शुद्ध पाठः स्यात् 'सस्ति' रूपनिदर्शनात् ।

३. अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७, २६८) द्रष्टव्या ।

४. सर्व एव धातुवृत्तिकारा सतसूत्रव्याख्याने 'परस्मैपदम्' इति व्याचक्षते ।
तदयुक्तम् । अस्मात्सूत्रात् प्रागेव 'उदात्ता उदात्तेतः' इति सूत्रस्य पाठान् । अपि च

२५ 'परस्मैपदम्' इति व्याख्याने 'दाधत्ति (७।४६५) सूत्रभाष्यमपि न संगच्छते । तत्र हि
'तेतिक्ते' निपातनाद् यङ्लुकः परस्मैपदित्वं ज्ञापितम् । द० पृष्ठ ८ टि० ५।

५. नेदं धातुसूत्रम् । स्वामिवचनं चैतत् । दीधीवेव्योश्छान्दसत्वं उक्तम् ।

पः । निहृते चैत्राय, श्लाघद्विस्था (१।४।३४) इति सम्प्रदानम् ।
अपहोता ॥६७॥

८७ वृत् । स्वपादयः स्वराथं वर्तिताः^१ ।

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां
धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
लुग्विकरणोऽदादिगणः
सम्पन्नः समाप्तः^२ ।

५

१. स्वापादिर्हिंसामच्यनिटि (६।१।१८८) इति आद्युदात्तत्वार्थम् ।

२. 'इति क्षीरतरङ्गिण्यां लुग्विकरणा अदादयः समाप्ताः' पाठा० ।

॥ अथ जुहोत्यादिगणः ॥

१. हु दानादनयोः । दानमत्र हविः प्रक्षेपः, अदनं
भक्षणम् । इतो जुधाजन्ता (३१०) दशानिटः । जुहोत्यादिभ्यः श्रुः
(२१४।७५) श्रौ (६१११०) इति द्विर्वचनम्—जुहोति, जुहुतः । हुश्रुवोः
५ सार्वाधातुके (६१४।८७) वण्—जुहति, अदभ्यस्तात् (७११४) । भीहीभृद्वृत्तां
श्रुवच्च (३११३६) इति वाऽऽम्—जुह्यां चकार जुहाय । हुभलभ्यो हेर्धिः
(६१४।१०१)—जुहुधि । होता । अर्चिशुचिहुसपिष्ठदिर्दिभ्य इतिः (उ०
२११०८) इतीसिः—हविः । अर्तिस्तुष्ट (उ० ११४४०) इति मन्—होमः ।
हुयामा (उ० ४१२६८) इति अन्—होत्रम् । गुतिगमिजुहोतीनां द्वे च (३१२
१० १६८ वा०)—जुहः कृक् ॥१॥

२. विभी भये । चौरभ्यो विभेति, भीत्रार्थानां मयहेतुः (११४।
२५) अपादानम् । भियोऽन्यतरस्याम् (६१४।११५) इत्त्वम्—विभितः ।
भीही (३११३९) इति विभयां चकार विभाय । भीभ्योहेतुभये (११३।
६८) तङ्—भियो हेतुभये पुक् (७११४०)—मुण्डो भीषयते । विभेतेहै-
१५ तुभये (६११५६) आरयं वा—मुण्डो भाषयते, नेह—कुञ्चिकयैर्न भाष-
यति । भियः कुक्कुक्नी (३१२।१७४)—भीरुः, भीलुकः । कुक्कन् अपि
(६० ३१०।१७४ भाष्य०)—भीरुकः । भियः पुग् वा (उ० ११४८८) इति
मक्—भीमः, भीष्मः । अज्विधौ मयादीनामुपसंख्यानम् (३१३।५६ वा०)—
भयम्, भीतिः, भीः । ऋज्जेन्द्राय (उ० २१२८) इति भेरभेर्लौ । आनकः
२० शीड्मियः (उ० ३१८२)—मयानकः । इण्मीका (उ० ३१४३) इति कन्—
भेकः ॥२॥

३. ह्री लज्जायाम् । जिह्वेति, जिह्वयति । भीही (३११३६)
इति जिह्वयां चकार, जिह्वाय । अर्तिह्विली (७१३।३६) इति पुक्—ह्वेप-
यति । रुदविन्दोन्दवा (८१।१५६) इति वान्वम्—ह्रीणः ह्रीतः । ह्रीः ॥३॥

४. पू^१ पालनपूरणयोः । विप्रति, विपूर्लः^२ विपुरति^३—

१. 'पु' पाठान्तरम् ।

२. नास्ति वचनम् ।

३. 'विप्रति' पाठान्तरम् ।

अतिपिपत्योश्च (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येस्त्वम् । शृङ्गं हस्वो वा (७।४।१२) —
 निपपुः, निपपरुः । क्रयादिनिवमाद् (द्र० ७।२।१३) इद्—पप्रिव ।
 ह्रस्वान्तोऽयमिति नन्दी*—पपरिव । ऋद्धनोः स्ये (७।२।७०)—परि-
 ष्यति । धारिपारि (३।१।१३८) इति ण्यन्ताच्शः—पारयः । पार तीर
 (१०।१६२) इत्यस्य पारम् । ऋदोरप् (३।३।५७)—परः । न ध्याख्या (८।२।
 ५७) इति निष्ठानत्वामावः—पूर्तः । पूर्तिः । वा दान्तशान्त (७।२।२७)
 इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । पूरी व्याख्याने (४।४३)ऽस्मात् तु पूर्णः ।
 क्रयादौ (१।१८) पृणाति, तत्रैव ग्रहणशेषं वक्ष्यामः ॥४॥

५. दुधुञ् धारणपोषणयोः । भृजामित् (७।४।७६)—यिभति । भर्ता ।
 भारः । क्विन्नः (द्र० ३।३।८८), वेर्मि नित्यम् (४।४।२०)—भृजिमम् । दुधुञ् १०
 इति व्रमिडाः—भरथुः^१ (द्र० ३।३।८९) । सीही (३।१।३६) इति वाम् इल्ल-
 वच्च—विभराञ्चकार विभार । भृतः । क्रयादौ भृ मरणे (६।२०)—
 भृणाति, भरः, भरिता, भरीता । फलेग्रहिरात्ममरिश्च (३।२।२६) चान्
 कुक्षिभरः^२ (द्र० ३।२।२६ काशिका) । संज्ञायां भृतृ (३।२।४६) इति
 विश्वभरा । संज्ञायां समज (३।३।९९) इति भृत्या । भृतिः । भृजोऽसंज्ञायाम् १५
 (३।१।११२)—भृत्यः । संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात् ते भार्या प्रसिष्यति^३ (३।१।११२
 भाष्य०) शृङ्गारशृङ्गारौ च तु० उ० ३।१।३६ इति भृङ्गारः साधु । पचादौ
 (द्र० ३।१।१३४) जारभरा । भ्वादौ (१।५३८) भरति ॥५॥

६. माङ् माने शब्दे च । मिमीते, भृजामित् (७।४।७६) । मासीष्ट
 अकिस्वाद् ईत्वं नास्ति । सनि मीमा (७।४।५४) इति मित्सते । अदादौ २०
 मा माने (२।५५)—माति । भ्वादौ मेङ् प्रणिदाने (१।६८५)—विनिमयते ।

७. ओहाङ् गतौ । भृजामित् (७।४।७६) इति जिहीते पर्णानि^४

१. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ २२८), धातुवृत्तौ (पृष्ठ

२७२) च ।

२. उद्धृमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) ।

३. तथा च चान्द्रं सूत्रम्—‘फलेग्रहिरात्ममरिः कुक्षिभरिः (१।२।१०) २५

४. इतोऽग्रे ‘रिचयां मात्राधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिष्यति’ इत्यधिकं

कचित् ।

५. ‘प्रणिदाने’ पाठा० ।

६. ‘पचानि’ पाठा० ।

नाभ्युज्जिहते रत्नानि^१ । हायते ग्रामः । हश्च व्रीहिकालयोः (३।१।१४।
इति ण्युद्—हायनो नाम व्रीहिः, वर्षं च । ओदितश्च (८।१।४५) इति
निष्ठान्तत्वम्—हानः । हात्वा ॥७॥

८. ओहाक् त्यागे । ककारो हश्च व्रीहिकालयोः (३।१।१४८) इति

५. सामान्यग्रहणाविधायार्थः; अकितः (द्र० ७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घ-
त्वनिषेधार्थं इत्येके । जहाति । जहातेश्च (६।४।११६) इतीत्वं वा—जहितः
जहीतः । जाहीतीति यङ्लुक् । आ च हौ (६।४।११७) इतीत्वम्, ईत्वम्
आत्वं च—जहिहि, जहीहि, जहाहि । लोपो णि (६।४।११८)—जह्यात् । पुमास्था
(६।४।६६) इतीत्वम्—हीयते । एलिङि (६।४।६७)—हेयात् । वातशुनंति-
१० लशर्ध्वजघेठुदजहातिभ्यः (३।२।२८ वा०) खश—शर्ध्वजहा मृगाः^२ ।
हीनः । ग्लाभ्याहाभ्यो निः (३।३।८५ वा०)—हानिः । जहातेश्च क्त्वि (७।३।४३)
इतीत्वम्—हित्वा । नौ हः (उ० ३।४४) इति कन्—निहाका गोधा^३ ।
नधि जहातेः (उ० १।१५७) कनिन्—अहः । कलं जहातीति कलहः—
कः (द्र० ३।२।६) ॥८॥

१५ ९. दुदाब् दाने । दत्ते । नेर्गदनद (८।४।१७) इति प्रणिददाति ।
नाभ्यस्ताञ्छतुः (७।१।७८) नुम्—ददत् । पुमास्था (६।४।६६) इती-
त्वम्—दीयते । आङो दोऽनास्यविहरणे (१।३।२०) लङ्—विद्यामादत्ते ।
असोरेदधावभ्यासलोपश्च (६।४।११६)—देहि । गतिस्थाद्यु (२।४।७७) इति
सिञ्जलुक्—अदात् । स्थान्वोरिच्च (१।२।१७) सिच् किच्च—अदित^४ ।
२० सनिमीषा (७।४।५४) इति दित्सति । डु (द्र० ३।३।८८)—दन्निमम् ।
ददातिदधात्योर्विभाषा (३।१।१३९) इति शः, पक्षे श्याद्व्यध (३।१।१४१)
णः—ददः दायः । प्रे दाहः (३।२।६)—विद्याप्रदः । दो ददधोः (७।४।४६)
वस्तः । अच उपसर्गात् तः (७।४।४७)—प्रप्तम् । दावेदसि (३।२।१५९)
इति रुः—दारुर्दानम्^५ । उपसर्गे चोः किः (३।३।६२—आदिः । आतो शुच्
२५ (३।३।१२८) सुदानो गौस्त्वया । दायदः ॥९॥

१. 'तृणानि' पाठा० ।

३. 'गोधिका' ।

५. न लोकाव्यय (२।३।६६) सूत्रे 'उ' इत्यनेनोकारान्तस्यापि प्रतिषेध

इति पष्ठ्यभावः ।

२. 'माषा' इति भाष्यादौ पाठः ।

४. 'आदित' पाठा० ।

इति पष्ठ्यभावः ।

१०. दुधाब् दानधारणयोः । धत्ते । प्रणिदधाति । दधत् ।
 धीयते । धेहि । अधित । अधात् । दधस्तथोश्च (८।२।३८) इति भष्—
 धत्तः, धत्स्व, धत्विमम् । पाथ्यसान्नाय्य (३।१।२२६) इति धाव्या सा-
 मिधेनी । दधः । धायः । दधातेहि (७।४।४२)—हितम् । बधि भागुरिरल्लो-
 पम्^२ इति पिहितम्, विधानम् । स्पृहिगृहि (३।२।१५८) इत्यालुच्—
 अदधालुः, अबुपसर्गवत्^३ । माषापां धान्कृष्ट (३।२।१७१ वा०) इति
 क्रिकिनौ—दधिः । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३)—गोधा । आतश्चोपसर्गे
 (३।१।२३६) कः—विधः, विधा । कर्कन्धूर्बदरी (८० उ० १।९३) ।
 वयसि धानः, पुरसि च^४ (उ० ४।२२८. २३०) इत्यसिः—वयोधाः, पुरोधाः ।
 विधाञो^५ येष च (उ० ४।२२५)—वेधाः । सितनिगामि (उ० १।६६) इति^{१०}
 तुर्—धातुः । दधातेर्यन्तुद् च (उ० ५।४८)—धान्यम् । सुसूधान्गृधिम्यः
 कन् (उ० २।२४) धीरः । कृपृवृजिमन्दि (उ० २। ८१) इति क्युन्—
 निधनम् । आनको लूशिर्धिवान्म्यः (तु० उ० ३।८३)—धानकः । अन्वृद्धन्धु
 (तु० उ० १।९३) इति द्विधिपूज्यैष्ठानूढा^६ । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ०
 ३।६)—धानाः । अघ्न्याना^७ (८० उ० ४।११२) सन्ध्या । उपसर्गे चोः^{१५}

१. 'धारणपोषणयोः' इतिः कचित्, स चार्वाचीनः पाठः । दशपादीवृत्तेः
 क-पाठो दानार्थं एवानुकूलः । निरुक्तकारो (७।१.५) ऽपि 'रत्नधातमं रमणीयानां
 धनानां दातृत्वम्' इत्याह ।

२. ८० 'सं. व्या० शास्त्र का इतिहास' भाग १ पृष्ठ ६९, ७२ । तत्र पठभेदा
 अपि निर्दिष्टाः । अत्र 'अवाप्योः' ग्रहणमुपलक्ष्यार्थम्, तेन अक्षरेपि भवति । 'धिधि- २०
 ते' 'धिष्ठितः' इत्यादीनि पदानि महाभारतादावसकृन् प्रयुज्यन्ते ।

३. अञ्चब्दस्योपसंख्यानम् (१।४।५६ वा०) इति यार्तिकेन । शाकटाय-
 नस्तु 'अद् अञ्च अन्तर्' इत्येतान् त्रीनधिकानुपसर्गानाह । ८० बृहदेवता २।९५ ॥

४. प्रायेण सर्वाभूषादेवृत्तिषु 'वयसि धानः, पुरसि च, पुरसि च' (४।२२८—
 २३०) इति पाठक्रमो दृश्यते । क्षीरस्वामिपाठे तु मध्यमं सूत्रं नास्तीदिति प्रतीयते । २५
 युक्तं च चैतत्, उत्तरयोर्द्विःश्चकारपाठात् । ५. 'यो धाञो' पाठा० ।

६. अत्र विप्रवदन्ते स्मृतिकाराः । तदुक्तं क्षीरस्वाभिना अमरटीकायाम्
 (२।६।२३)—“दिधिषू द्वौ वारौ द्विरुक्ता संस्कृता । यदाहुः—अक्षता च क्षता चैव पुन-
 र्भवति पुनर्भूः सा संस्कृता पुनः (याज्ञ० १।६७) । सन्तुस्तन्यथाह—उपधायां यच्चूदायां

किः (३।३।१२)—सन्धिः विधिः । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।६३)—ओषधिः, बालधिः । भिदादौ (गण ३।३।१०४) श्रद्धा । आतो युच् (३।२।१२८) सुधानस्त्ववाभारः । विद्यादौ धीङ् आधारे (४।२६)—धीयते ॥१०॥

११. अनुदात्ताः ।

१२. णिजिर् शौचपोषणयोः । इतस्त्रयोऽनित उभयपदि-
नश्च । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ. (७।४।७५)—नेनेकित । नाभ्यस्तस्याचि पिति
सार्वधातुके (७।३।४८) गुणः—नेनिजानि । अनिजत्, अनैक्षीत् ॥११॥

१३. विजिर् पृथग्भावे । वेवेकित । वेविजानि । विजिर् इति
सभ्याः—वेविचानि, चिवेचनम्, चिवेकः ॥१२॥

१४. विष्ट व्याप्तौ । वेवेष्टि । अविषत् (द्र० ३।१।५५) । उदि-
दित्येके—अविक्षत्, विष्टा वेष्टित्वा (द्र० ७।२।५६) । परिवेषः । विषेर्व्या-
सिकर्मणि कः? (तु० दश० उ० १।२०)—विषम् । विषेः किन्तुश्च (द्र० उ०
३।२९) विष्णुः । घञ् (द्र० ३।३।१९) वेषो नेपथ्यम् ॥१३॥

१५. घृ क्षरणदीप्तयोः । क्षरणं स्त्रवणम् । बहुलं छन्दसि (७।४।
७८) इतीस्त्रवम्—जिघर्ति^३ । मन्—घर्मः (द्र० उ० १।१४९) । अजिघृ-
सिभ्यः क्तः (उ० ३।८६)—घृतम् । घृणा । घृणिपृश्नि (उ० ४।५२) इति
घृणिः । भ्वादौ (१।६६९) घरति, घुरादौ (१।१००) घारवति ॥१४॥

१६. ह प्रसह्यकरणे^४ । बलान् मोषेऽर्थे । जिहर्ति ।
भ्वादौ हञ् हस्ये (१।६३७)—हरति ॥१५॥

१७. ऋ सृ गतौ । अतिपिपत्योश्च (७।४।७७) इतीस्त्रवम्—इयर्ति ।
गुणोर्तिसंयोगाद्योः (७।४।२९)—अर्थते । सति रास्यसिभ्यश्च (३।१।५६) इत्यङ्-
आरत् । इडस्यतिव्ययतीनाम् (७।२।६६)—आरिथ । स्मिपूङ्गञ्ज-
(७।२।७४) इतीङ्—अरिषिषति । यङि च (७।४।३०) इति गुणः—अरा-

कन्यायासुहृतेऽनुजा । साऽग्नेदिधिपूर्वेया पूर्वा तु दिधिपूर्वता(नोपलभ्यते मनुस्मृत्याम्) ॥”

१. स्मृतमिदम्—प्र० कौ० (भाग २ पृ० २३२), पुरुषकारे (पृष्ठ ११२),
धातुवृत्तौ (पृष्ठ २७६) । २. ‘कन्’ इत्यौणादिकः पाठः । लिबिशेनेदमौणादिकं
सूत्रमित्यविज्ञाय अष्टाध्याय्याः ३।१।१३५ सूत्र संख्यानिर्दिष्टा ।

३. ‘स्थितमस्य छान्दसत्वं धातुवृत्तौ’ (पृष्ठ २७९) । ४. ‘प्रसह्यकरणे’ याठा० ।

येते, दीर्घोऽकितः (७।४।८४) इति कित्वाद् दीर्घो नास्ति । भ्वादौ (१।६।६८) ऋच्छति । सिसर्ति^२ । सर्तिशारत्यर्तिभ्यश्च (३।१।५६) इत्यङ् — असरत् । भ्वादौ (१।६।६७) सरति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । चुरादौ शारत्यति^३ ॥१६, १७॥

१८. किं ज्ञाने । चिकेति, चिकितः, चिक्यति ॥१८॥

१९. भस भर्त्सनदीप्त्योः^४ । वभस्ति । बाहुलकाद् (द्र० ७।४।७८) इत्वं नास्ति । न वभस्ति—नभः^५ । भसितं भस्म, मनिक् (द्र० उ० ४।१४५) । हुयामाशुभसिभ्यस्वन् (उ० ४।१६८)—भस्त्रा । शृद्धभसोऽदिः (उ० १।१३०)—भसद् भगम् ॥१९॥

२०. कित ज्ञाने । चिकेति, चेकितानि । कितवः, किं तद्या- १० स्तीति वा^६ । उः—केतुः (द्र० उ० १।७४) केतनम् । भ्वादौ कित निवासादौ (१।६।२०) केतति, चिकित्सति । चुरादौ (१०।२७६) केतयति ॥२०॥

२१. तुर स्वरणे । तुनोति । तुरगः, तुरितः ॥२१॥

२२. धिष शब्दे । द्विधेष्टि । धिषणा, ध्वेषिष च (उ० २।८२) इति क्युर्वा । अन्दू (उ० १।६३) इति द्विधिपूः । सानसिबर्थासि (उ० ४।१०७) १५ इति धिष्ण्यम् ॥२२॥

२३. धन धान्ये । दधन्ति । कृषिचमितनिधनि (उ० १।८०) इत्युः—धनू राशिः । अर्तिप्रापि (उ० २।११७) इत्युस्—धनुस् । वनिप् (द्र० ३।

१. 'अकित्वात्' इति मूलपाठः, स चाशुद्धः । २. 'सर्ति' पाठः ।

३. चुरादौ (२५५) क्षीरस्वामी 'शार दौर्बल्ये' पठित्वा 'शारयति' २० इत्युदाहरति. 'सार इति दुर्गः' इति पाठान्तरं चोपन्यस्यति ।

४. "भसधातोः 'भर्त्सने' इत्यर्थो नवीनः 'भक्षण' इति तु प्राचीनोऽर्थः" इति स्वामिदयानन्दः १।२८।७ ऋग्भाष्ये । सायणस्तु धातुवृत्तौ 'भर्त्सनदीप्त्योः' इति पठन्नपि ऋग्भाष्ये १।२८।७ 'भस भक्षणदीप्त्योः' इत्येव यपाठ । अत्र 'हरी इवान्धासि बभस्ता' इति मन्त्रव्याख्यानि 'हरीवानानि भुञ्जानि' इति यास्कवचनम् (६।३६) २५ अप्यनुसंधेयम् । दशपाशुषादिवृत्ताक् (८।८७) अपि 'भक्षणदीप्त्योः' इत्येव पठ्यते ।

५. तु० अमरकोषे मानुजेटोका पृष्ठ ३० । ६. द्र० निरुक्त ५।२२ ।

२।७५)' धन्वा । अच् (द्र० ३।१।१३४)—धनम् । भ्वाद्गौ (१।३०८ पाठा०) धनति ॥२३॥

२४. जन जनने । जजन्ति । ईडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीद् जनिषे, छान्दसत्वाद् द्वे न भवतः । दिवाद्गौ जनी प्राड्भावे (४।४१) जायते ॥२४॥

२५. गा स्तुतौ च छन्दसि । जनने च । भृवामित्, बहुलं छन्दसि (७।४।७६, ७८) इति च—जिगाति, जिगीतः, जिगाति । भ्वाद्गौ गाङ् गतौ (१।६८०)—गाते । कै गौ शब्दे (१।६५२)—गायति । इणो गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इङो, गाङ् लिटि (२।४।४९) अधिजगे ॥२५॥

२६. वृत् ॥

२७. अनुदात्ताः ॥

जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः ।^३

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां

१५

श्लुविकरणा जुहोत्यादयः सम्पन्नाः^३॥

१. अत्र लिखितेन 'उ० १।१५६ तुलनीयम्' इति संकेतितं तच्चिन्त्यम्, कनिचप्रत्ययस्य तत्र विधानात् । अत्र तु अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३।२।७५) इत्यनेन वनिप् भवतीति सूचितं स्वामिना । द्र० क्षीरतरङ्गिण्यां १।३०८ ॥

२. अत्र कश्चित् पाठो भ्रंशः प्रतीयते । पञ्चविंशे सूत्रे 'गा स्तुतौ च छन्दसि' इति पठित्वा 'जनने' इत्यर्थश्चकारेण समुच्चित इति प्रतीयते । 'जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः' इति पाठस्तु 'छन्दसि' इत्यंशस्यैव व्याख्यारूप इति विज्ञायते । सायणोऽपीत्यमेवाह—इह छन्दसीति पठ्यते, तच्च धृप्रभृतीनां शेषः' (धातु० पृष्ठ २८०) । तथा सत्यत्रैवं पाठेन भाव्यम्—२५. गा स्तुतौ च । [चात्] जनने च । भृवामित् अधिजगे ॥ २५॥ २६. छन्दसि । जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः ॥ २७. अनुदात्ताः ॥ २८. वृत् ॥ भट्टक्षीर...

२. इति क्षीरतरङ्गिण्यां श्लुविकरणा जुहोत्यादयः परिसमाप्ताः ।

॥ अथ दिवादिगणः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१. दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिगतिषु^१ । व्यव-
हारः क्रयविक्रयादिः । इतः पुहान्ता (४।१८) एकविंशतिः सेटः
परस्मैपदिनश्च । दिवादिभ्यः श्यन् (३।१।६६)—दीव्यति । देधिता । दिवः कर्म ५
च १।४।४३) अक्षान् दीव्यति, अक्षेदीव्यति वा । दिवस्तदर्थस्य (२।३।५८)
इति षष्ठी—शतस्य दीव्यति । सनीवन्तर्धं (७।२।४६) इति वेट्—
दुद्युषति, द्योः शङ्खुनासिके च (६।४।२९) इति । दिदेविषति । द्यूत्वा, देवि-
त्वा न क्त्वा सेट् (१।२।१८) इति कित्वाभावः । अक्षद्युः । पचादौ । (गण
३।१।१३४) देवः, देवी^२ । दिवोऽविजिगीषायां (८।२।४९) निष्ठानत्वम्— १०
आद्यून और्विकः । विजिगीषायाम्—द्युतम् । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०६)
देवलः^३ । शकादिभ्योऽटन् (उ० ४।८।१)—देवटः । दिवेर्द्धन् (तु० उ० २।
६६)—देवा पर्युः कनिष्ठो^४ भ्राता । तथा अर्तिकमिग्रमि (उ० ३।१३२)
इति देवरः । कृविष्टृष्वि (उ० ४।५६) किकीदिविश्चाषः । दिवो द्वे दीर्विश्चा-
भ्यासस्य (उ० ४।५५) इति क्विन्—दीदिविरन्तम् । दिवेर्द्धिक्^५—द्यौः ॥१॥ १५

२. विवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सिषेव । परिनिविभ्यः

१. 'स्तुतिकान्तिगतिषु' इति कचित् ।

२. पचादिगणे (३।१।१३४) देवट् पाठात् टित्त्वान्डीप् (४।१।१५) द्रष्टव्यः ।

३. 'ऊषांजीवी' इत्यधिकं कचित् । अमरकोशे तु देवाजीवस्तुदेवलः इति
पठ्यते (२।१०।११) । २०

४. 'कनिष्ठः' कचिव । अत्रास्मत्संपादितायां दशपायुषादिवृत्तौ देवरपदव्या-
ख्याने (८।६२) आस्माकीना टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ २३० टि० २) ।

५. दशपायुषादिवृत्तौ (१।२६) 'किकिः दीविः' इति द्वे पदे व्याख्याते ।
अत्र तत्रस्था टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ १८ टि० ४) ।

६. हैमोषादि ९४९ । अन्यत्र 'डिविः' प्रत्ययः (भोज २।१।३०६, श्वेत० २५
५।८० कातन्त्र ६।५३) 'डिक्' प्रत्यये 'हलन्त्यम्' (१।३।३) इति इत्वं कथञ्च भवतीति
न व्यक्तीकृतम् ।

(८।१।७०) इति षत्वम्—[परिषीव्यति] निषीव्यति, सि
 सिवादीनां वा (८।१।७१) इति पर्यसीव्यत । सुस्यूषति । सि
 स्तौतिष्योः (८।१।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति । स्यूत्वा
 स्यूतम् । स्तभुसिबुसहां चङ्गुपसर्गात् (तु० ८।१।१६ वा०)—
 वत् । सिवः किद्^१ इति चद्—सूचः, सूची । सिबिबुच्योष्टेरु च (८
 ५)—सूत्रम् । सिबुष्ठिवोर्युदि वा दीर्घः^२—सीवनम्, सेवनम्
 भस्त्रादिः^३ ॥२॥

३. सिबु गतिशोषणयोः । स्त्रीव्यति । ज्वरत्वर (६।४
 दत्वम्—सूत्रा स्नेवित्वा ॥३॥

१० ४. णसु निरसने । स्नस्यति । सिदित्येके स्निदण
 णसु अदर्शने इति द्रमिडाः^४ ॥

५. कनसु ह्वरणदीप्तयोः । ह्वरणं कौटिल्यम् ।
 चरिचलि (६।१।१२ वा०) इति चकनसम् ॥५॥

६. प्युस विभागे । प्युस्यति ॥६॥

१५ ७. प्लुष दाहे । प्लुष्यति । प्लोषित्वा । भ्यान्दी
 प्लोषति^५ । ऋचादौ (१।५६) प्लुष्यानि ॥७॥

१. अनुपलब्धमूलं सूत्रम् । चटः कित्वात् लृबोः शुद्ध ५।४।८।
 अन्यत्रोणादौ ढेरुलं विधीयते ।

२. अर्थतोऽनुवादः—'ल्युट्, धिवुसिबो दीर्घश्च' चान्द १।३।२.

२० सरस्वतीकण्ठा० २।४।१६४, १७७ ॥

३. द्रष्टव्या वीरस्वासिनोऽमरटोका १।३।७॥ 'वीणाङ्गम्' प १८
 'वीणाप्रान्ते वक्रकाष्ठमुच्यते' इति धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या (पृ० २८२) ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८३) । 'अर्धने' पाठा० । सि
 इति स्वीकृत्य 'अदर्शने' पाठान्तरम् उपन्यस्तम् । तच्चिन्त्यम्, धातुवृत्तौ
 इत्यस्यैव स्वामिनाम्ना निर्देशान् ।

२५

५. अत्र धातुवृत्तौ 'अयं पुषादावपि पठ्यते, फलमखोऽपि सि
 इति पठ्यते । तदत्र नोपलभ्यते ।

८. नृती गात्रविक्षेपे । गात्रविक्षेपो नाट्यम् । नृत्यति । से-
ऽसिचि कृतनृतद्वन्द्वद्वन्द्वतः (७।२।५७) इति वेद-नर्त्यति नर्तिष्यति, नि-
नृतसति निनर्तिषति । नृत्तम्, यस्य विभाषा (७।२।१५) इत्यनिङ्त्वे सिद्धे
ईदित्वं यङ्लुगर्थम्^१—नरीनृत्तः, क्षुभातित्वात् (द्र० ८।४।३९) णत्वा-
भायः । न पादम्याङ्यम् (१।३।८९) इति तङ्—नर्तयते ॥८॥

९. त्रसी उद्वेगे^२ । उद्वेगो^३ भयम् । वा आशङ्कलाश (३।१।००)
इति वा श्यन्—त्रसति, त्रस्यति । वा जृम्भमुत्रसाम् (६।४।१२४) लिट्येत्या-
भ्यासलोपो—त्रसुः तत्रसुः । त्रसिगुधि (३।२।१४०) इति कनुः—त्रस्तुः ।
चुरादौ त्रस धारणे (१०।१६४ पाठा०) त्रासयति^४ ॥९॥

१०. कुथ पूतीभावे । पूतीभावो दुर्गन्धिः, क्लेदः । कुथ्यति । १०
कोथित्वा । कुथितम्, कोथितम्^५ । कोयः ॥१०॥

११. पुथ हिंसायाम् । पुथ्यति, पोथनम्^६ ॥११॥

१२. गुध परिवेष्टने । गुध्यति । गुधित्वा । गुधेरुमः (उ० ५।२)-
गोधूमः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) गांधा । उन्धमिगुधि (दश० उ०
६।२८) इति कित्त सः—गुत्सः । लक्ष्ये छान्तः^७—गुच्छः ॥१२॥

१३. क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति, द्राविमावस्मसि क्षिप्य (महामातर)

१. यद्यपि “शितपा शपातुबन्धेन” इति परिभाषया ईदितकलमियनषेधो
यङ्लुकि न प्रवर्तते, तथापि केवले नृत्यतौ ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इत्यनेनैवेतिन-
बेधे सिद्ध ईदित्वं व्यर्थं सद् यङ्लुक्पयि इतिनषेधं प्रवर्तयति । अत्र धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या
(पृष्ठ २८३) ।

२. ‘उद्वेजने’ ‘उद्वेजनम्’ पाठान्तरे ।

३. ‘चुरादौ...’ ‘त्रासयति’ कश्चिन्न ।

४. कथपत्र किस्त्रविकल्प इति न जानीमः । उदुपधात् (१।२।२१) इत्य-
नेन तु न संभवति, शब्दिकरणस्य तत्र विधानात् ।

५. इतोऽग्रे ‘पोथयामास’ इत्यधिकम् ।

६. गुच्छस्तु गुच् शब्दे (१।६७६) इत्यस्मात् छकि (द्र० हैमो० १२४) । २५
नात्र गुत्सस्य प्राकृतं रूपं गुच्छ इति शक्यं वक्तुम्, तथैव न मत्सस्य मच्छः ।

इति लोट् । नेद्—क्षेप्ता । नव्योऽयम्^१ तुदादौ (६।५) क्षिपते, क्षिपति ।

१४. पुष्प विकामे । पुष्प्यति । पचादौ (द्र० ३।१।१३४)
पुष्पम् । पुष्पितस्तारकादौ (द्र० ५।२।३६) ॥१४॥

१५. तिम तीम^२ छिम ष्टीम आर्दीभावे । तिम्यति, ती-
म्यति, स्तिम्यति, स्तीम्यति । तिष्टेम तिष्टीम । इषितिमि (दश० उ० ८।२६
कपाठः) इति किरच्—तिमिरम् । इक् (द्र० उ० ४।१२२)—तिमिः ।
तेमनं व्यञ्जनम् । स्तिमितः ॥१५—१८॥

१६. व्रीड चोदने । चोदनं लज्जा^३ । व्रीड्यति । व्रीडितः,
व्रीडा । आहुलकाद्^४—व्रीडाद् अमुदेवमवीक्ष्ये^५ति ॥१९॥

१७. इष गतौ । अन्विष्यति । एषित्वा, न क्त्वासेट् (१।२।१८)
कित् । प्रेषितः । प्रैषः, प्रैष्यः—प्रादूहोढोल्बैष्येषु (६।१।८९ वा०) इति
वृद्धिः । इषेरनिष्कार्यस्य (३।३.१०७ वा०) इति युच्—एषणा, अन्वेषणा ।
परेषां (३।३।१०७ वा०) पर्येषणा, परीष्टिः^६ । इश्यशिम्यां तकन् (उ० ३।
१४८)—इष्टका । कसुश्चेवेः (द० उ० १।१५४)—इष्टुः । भ्रादौ ऐषु गतौ
१५ (१।४०६)—अन्वेषते । तुदादौ इषु इच्छायाम् (६।५७)—इच्छति । कचादौ
इष आसीदये (९।५४)—इषणाति^७ ॥२०॥

१. दैवादिकेषु 'क्षिप प्रेरणे' इति न प्राचीनः पाठ इत्यर्थः । द्रष्टव्यात्
धातुवृत्तिः (पृ० २८४ ।

२. स्मृतमार्गेण, तं च सस्मार सायणः (धातु० पृ० २८५) ।

३. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) ।

४. अत्र लिखितेन भ्रात्या चौरादिकस्य 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।३.२४)
सूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा । अत्र तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रस्य
बहुलग्रहणमभिप्रेतम् । तेन हि 'गुरोश्च हलः' (३।३।११३) इत्यनेन स्त्रियां भावे
प्राप्तमकारप्रत्ययं बाधित्वा घञपि भवति, इत्येषोऽत्र क्षीराभिप्रायः ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

६. द्रष्टव्यम्—'भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरिधिः । निरुक्त १।१४ ।

७. अत्राह सायणः—'अयं चुरादावपीति स्वामी' (धातु० पृष्ठ २८५) । नात्र

१८. पुह शक्यर्थे । शक्यर्थस्तृप्तिः^१ । सुह्यति । सुपोह ।
ओदनस्य सुहितः । वह पुह संभक्तौ^२ इति दुर्गः—विषह्यति ॥२१॥

१९. उदात्ता उदात्तेतः ।

२०. जृष् जृष् वयोहानौ । इतश्चत्वारः सेटः । जीर्यति ।
जरा (द्र० ३।३।१०४) । वा जृम्भणसाम् (३।४।१२४) इत्येत्वाभ्यासलोपो^४
वा—जजरुः जेरुः । जृत्तम्भु (तु० ३।१।५८) इति वाङ्—अजरत् अजा-
रीत् । वृत्तो वा (७।२।३८) इतीदो दीर्घो वा—जरिता जरीता । इट्
सनि वा (७।२।४१) जिजीर्षति जिजरिषति जिजरीषति । लिङ्सिचो-
रात्मनेपदेषु (७।२।४२) वेद्—जीर्षीष्ट जरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९)
दीर्घः । अजीर्ष्ट, अजरिष्ट, अजरीष्ट । जनीजृष् (१।५।५४) इति मित्—^{१०}
जरयति । अजर्य संगतम्^२ (३।१।१०५) । कुमि जीर्यति—कुञ्जरः, अच्
(द्र० ३।१।१३४) । गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—अनुजीर्णो,
वृषलीं चैत्रः । जीर्यतेरुत् (३।२।१०४)—जरन्, जरती । दारजारौ कर्तरि
णिलुक् च (३।३।२० वा०) घञ्—जारः । जृम्भ्योः क्तिव (७।२।५५) इतीद्—
जरित्वा जरीत्वा । जर्जरः—यङ्लुक्क्यच् (द्र० ३।१।१३४) । जृविशिभ्यां^३ १५
भच् (७० ३।१२६)—जरन्तो महिषः । कचादौ जृ वयोहानौ (५।२२)—
जृणाति ।^४ झीर्यति । झर्झरः । झरः, निर्झरः । झर्झरीकः ॥२२, २३॥

२१. पूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते स्त्री । स्वरतिस्त्विसूयति (७।२।
४४) इति वेद्—सोना सयिता । इतो व्रीडन्ता (३०) नवौदितः^५—

तथा पाठ उपलभ्यते । स्वादौ एषु गतो (४०९) इत्यत्र तु 'चुरादौ अन्वेषयति'^{२०}
इति पठित्वापि स्वामी चुरादौ न पपाठ ।

१. यथा तूदद्यतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) तथा 'पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः'
इत्येवं पाठेन भाव्यम् । अयमेव च युक्तः, चक वृत्ताविति वचनात् (१।७४) ।

२. 'आर्यसेगतम्' पाठा० ।

३. 'जृविशिभ्य' पाठा० ।

२५

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ४१) ।

५. 'स्वादय ओदितः' (४।३१) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण । ओदित्वे 'ओदितश्च'

(८।२।४५) इति निष्ठानत्यम् ।

सूनः, सून्यान् । प्रसूनं पुष्पम्, अत एवायम् अप्राणिप्रसव इत्यन्ये^१ ।
अदादौ (१२३) सूते, सूतः । तुदादौ पूषेण्ये (६।१।१०)—सुषति ॥२४॥

२२. दृङ् परितापे । परितापः खेदः । दृयते । द्रविता ।
दूनः ॥२५॥

५ २३. उदात्ताः ।

२४. दीङ् क्षये । इतो दोषर्यन्तास् (४।३८) वयोदशा^२ निटः ।
दीयते । दीनः । दीडो युञ्चि विञ्चि (६।४।६३)—उपदिदीये, उददिदी-
याते । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च (६।१।५०) इत्यात्त्वम्—उपदात्ता,
उपदाय । उपदेश एवात्त्वात् (द्र० ६।१।५० भाष्य) श्याद्व्यव (३।१।
१० १४१) इति णः—उपदायः । स्थाधोरिच्च (१।२।२०) इत्यत्र दीङः प्रतियेधः
(१।२।२० वा०) उपादास्त स्वरः शिक्षकस्य । उपदेदीयते, उपदिदी-
षते, उपदिदासत इत्यपीष्यते^३ ॥२६॥

२५. डीङ् गतौ^४ । डीयते । डीनः । भ्वादौ (१।६।९३) ड्यते ।
ड्यितः । ड्येतेरवेह श्यनर्थं ओदित्त्वार्थश्च पाठ इत्येके—डीनः । व्याप्रभूतिस्तु—
१५ इवर्गेष्वथशीङ्शिवावपि (७ । २ । १० काशिकायापुदधतः) इति डीङः सेट्-
त्वं विशेषेणाह ॥२७॥

२६. धीङ् आधारे । शेषो भुवं धीयते । धीनः ॥२८॥

२७. मीङ् हिंसायाम् । मीयते । मीनः, मीनवान् । माता ।
सनिमीमा (७।४।५४) इतीस्—मिस्सते^५ । कचादौ मीज (५४)—
२० मीनाति ॥२९॥

२८. रीङ् स्रवणे । रीयते । रीणः । अतिही (७।३।३६) इति
पुक्—रेपयति । विजन्तान्मनुप्^६—रेवती । सुरीभ्यां तुट् च (३०।४।२०२)

१. पुरुषकारे (पृष्ठ ३३) तु यथा पाठ उदधृतस्तथान् 'आहुः' पाठः ।
२५ अयमत्रापि कचिद्वस्तलेखे पठ्यते । २. 'चतुर्दश' युक्तः पाठः ।

३. उदधृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८७) ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) ।

५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

६. अत्र लिबिशेन 'रयेर्मतौ' बहुलम् इति वार्त्तिकस्य संख्या (६।१।३७, ६)

इत्यसुन्—रेतः । अजिवुरीभ्यो निञ्च (उ० ३।३८) इति णुः—रेणुः ।
क्रयादौ । री गतिरेषणयोः (६।३०)—रिणाति ॥३०॥

२९. लीड् डलेषणे । लीयते । विलिख्ये । लीनः । विभाषा
लीयतेः (६।१।५१) इत्यास्वं वा—विलाता वेल्लेता, विलास्यते विले-
ष्यते । निमिमीलिलियां खलचोः प्रतिषेधः (६।१।५० वा०)—दुर्लभः, निलयः ५
प्रलयः, विलयः । लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति तङ्
जटाभिरालापयते । लियः प्रलम्भनशालिनीकरणयोः यौ नित्यमास्त्वमिष्टम्^१ ।
लीलोलुङ्गलुकाव्ययतस्यां स्नेहविपाटने^२ (तु० ७।३।३९)—घृतं यिलीनयति ।
प्रडलेवनिर्देशाद् ईकारान्तादेव नुमिष्टः^३, नेह—विलापयति विलाययति ।
श्यादव्यय (३।१।१४१) इति णः—विलायः । क्रयादौ (१।३१) लिनाति, १०
लेषयति । चुरादौ ली द्रवीकरणे (१०।२०६) आधृषीयः—विलापयति,
विलयति, उल्लापयते ॥३१॥

३०. व्रीड् वृणोत्यर्थे । वृणोत्यर्थो वरणम् । व्रीयते । व्रीणः ।
क्रयादौ व्री वरणे (६।३४)—व्रीणति ॥३२॥

३१. स्वादय ओदितः ।

३२. पीड् पाने । परयापि वृषा विबाधितो नहि रम्यागतमडु पीयते^४ ।
पेता । माड् मान इति दुर्गः^५—मायते । ह्लादौ (३।६) मिमीते ॥३३॥

३३. ईड् मती । सर्वः स्वार्थं प्रतीयते^६ ॥३४॥

३४. प्रीड् प्रीतौ । प्रीयते । इयुपधया (३।१।२३५) इति कः—
प्रियः । क्रयादौ प्रीञ् तर्पणे क्रान्तौ च (६।२)—प्रीणीते, प्रीणाति । प्रीञ् तर्पणे २०
(१०।२२५) आधृषीयः—प्रीणयति, प्रयते, प्रयति ॥३५॥

निर्दिष्टा, सा चित्त्वा । वार्तिके 'रयि'शब्दाद् 'रेवान्' पदसिद्धिः प्रदर्शिता । इह तु
विजन्ताद् 'रे' शब्दान्मनुषि । तेन नात्र तद्वार्तिकस्यावश्यकता ।

१. द्रष्टव्या काशिका १।३।७०॥ २. 'विपाटने' पाठा० ।

३. नाम्ना विना स्यतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

४. अनुपलब्धमूलम् ।

५. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) च ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

३५. शो तनूकरणे । इत्यति, श्रोतः इयति (७।३।७१) लोपः ।
 विभाषा प्राचेदशाब्जासः (२।४।७८) इति सिचो वा लुक्—अशात् अशा-
 शीत् । शाछोऽस्यतस्याम् (७।४।४१) इतीत्—निशितम् निशातम्,
 संशितमत्र इति नित्यमिष्यते (द्र० ७।४।४१ भाष्य), शितिः शातिः । शा-
 ५ छासाह्वा (७।३।३७) इति णौ युक्—निशाययति । आतश्चोपसर्गे (३।३।
 १०६)—निशा^१ । शः कित् सन्वच्च (उ० १।२०) इति कुः—शिशुः ।
 शाशपिभ्यां ददनौ (उ० ४।६७)—शादः पङ्कः ॥३६॥

३६. छो छोदने । अवच्छयति । अवाच्छात् अवाच्छासीत् ।
 अवच्छाययति । छितः, छातः । माछासति (उ० ४।१०९) इति यः—
 १० छाया । क्विवृषि (उ० ४।५६) इति छविः । छापूर्वङ्मिभ्यो गक् (द० उ० ३।६६)
 गक्—छागः । कश्चलादौ^२ छगलः^३ ॥३७॥

३७. षो अन्तर्कर्मणि । अन्तर्कर्म विनाशः । स्यति, अव-
 स्यति प्रणिष्यति (द्र० ८।४।१७) । उपसर्गात् (८।३।६५) षः । प्राक् सिता-
 दङ्वावायेऽपि (८।३।६३)—अभ्यष्यात् । विभाषा प्रा (२।४।७८) इति वा
 १५ सिज्जुक्—अवासात्, अवासीत् । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्स्वम्—
 अवसीयते । शाछा (७।३।३७) इति युक्—अवसाययति । णः (द्र०
 ३।१।१४१)—अवसायः । घतिस्यति (७।४।४०) इतीत्स्वम्—अवसितः ।
 ऊतियूतिजूतिसाति (३।३।९७) इति सातिः । सातिभ्याम् (उ० ४।१।५३) इति
 मनिन्—साम । [सात्म ।] सात्मनो भावः सात्म्यम्^४ ॥३८॥

२० ३८. दो अवखण्डने । छति । गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्ज-
 लुक्—अवादात् । अवदातुम् । घतिस्यति (७।४।४०) इतीत्स्वम्—निर्वि-

१. भागुरिमते हलन्ताभिश्शब्दाट् टाप्—तदुक्तं—आपं चैव हलन्तानां
 यथा वाचा निशा दिशा । (द्र० 'सं० द्वा० शास्त्र का इतिहास' पृष्ठ ६९) ।

२. उणादौ 'छो घुम्हस्त्रश्च' (१।१।१२) इत्युज्ज्वलदत्तादयः पठन्ति ।
 २५ ३. 'छागलः' पाठा० ।

४. अत्र हि लिखितेन टिप्पण्यां हैमोणादेः ८१६ निर्देशः कृतः । स चिन्त्यः ।
 हैमोणादौ तत्र सात्मपदं निरुच्यते न सात्म्यम् । इह तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्
 (५।१।१२४) व्यञ्ज द्रष्टव्यः ।

तम् । अयत्तम्—अत्र उपसर्गात् तः (७।४।४७) । घुग्रहणानि समानानि^१ ॥

३६. अनुदात्ताः ।

४०. जनी प्रादुर्भावे । प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । इतो वाश्रन्ताः
(५२) चतुर्दश सेट आत्मनेपद्मिन्श्च । भाजनोर्जा (७।३।७६) जायते । ये
विभाषा (६।४।४३)—जायते जन्यते; जाजायते जञ्जन्यते । जनिता ।
जनः । अभिजायतेऽनेनेत्यभिजनः^२ । ईडजनोध्वं च (७।२।७८) इतीद्—
जनिषे, जनिष्ये । गमहनजन (६।४।६८) इत्युपधालोपः—जज्ञे । दीपजन-
बुध (३।१।६१) इति कर्तरि चिण् वा—अजनि अजनिष्ठ । जनिवध्योश्च
(७।३।३५) इति वृद्धिर्नास्ति । जनखनसनां सञ्भलोः (तु० ६।४।४८)
लोपः^३—जातः । जनीजृध् (१।५।५४) इति मित्—जनयति । मव्यगेय^४
(३।४।६८) इति कर्तरि—चैत्रो जन्यः । मनिन् (दश० उ० ६।७३) जन्म ।
जनेरसिः (उ० २।१।१५)—जनुस् । जनेरठः^५ जठरम् । जनेः को जड्व च
(द० उ० ३।७०)—जङ्घा । जनिषसिभ्यामिण् (उ० ४।१।३०), जनिवध्योश्च
(७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः—जनिः । दृसनि (उ० १।३) इति शुण्—
जानुः । कलिपाटि (उ० १।१८) इति जनु । कमिमनिजनि (उ० १।७३) इति^६
तुन्—जन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच्—जन्युः । जननेर्यक् (उ०
४।१।११)—जाया । जनेस्तोरद्व (द० उ० ६।२५) जर्तः^७ । स्तनिह्वि-

१. इतोऽग्रे लिबिशेन घुसंज्ञाविधायकसूत्रसंख्या (१।१।२०) निर्दिष्टा ।
सा चिन्त्या । ग्रहणशब्देऽधिकरणे ल्युट्, तेन येषु सूत्रेषु घुनिर्देशस्तानि घुग्रहणान्यु-
च्यन्ते । तुलनीयम्—तत्राण्ग्रहणेऽत्रिण्ग्रहणेषु च सन्देहो भवति^१ (लण् सूत्र- २०
भाष्ये) इति ।

२. नास्ति क्वचित् ।

३. नहीदं सूत्रं लोपं शास्त्रित, किन्तुहि ? आत्त्रम् । तेन 'आत्त्रम्' इति
युक्तः पाठ इध्यते । लिबिशेन नैषाऽशुद्धिर्बुद्धा ।

४. दशपाद्यां 'जनेरठः' (८।६८) इत्येवं पठ्यते । यथा त्वत्र पाठः
तथा जनेः 'अठर' प्रत्यये न रूपसिद्धिर्भवति । तेन कदाचिदत्र दशपादीपाठयत्^२
पाठः स्यात् । लेखकप्रमादेन रठयोर्विपर्यासः संजातः स्यात् ।

५. अत्र लिबिशेन हैमोण्यादिसूत्रनिर्देशः (२००) टिप्पण्यां कृतः ।

अत्रेदमपि बोध्यम्—जतश्चिन्तः प्रायेण सर्वेष्ववोण्यादिसूत्रेषु व्युत्पाद्यते ।
महाभारते समापत्रैणि (४।७।२६ कुम्भवोण०) जर्ताः स्मर्यन्ते । चन्द्रवृत्तौ 'अजय-

- पुषिगदिमदिपुषिगडिमशिडजननिन्दिभ्यो षेरित्नुच्^१ (द० उ० १।१४० कपाठः) जनयित्नुः । जनेष्टो लोपश्च (द० उ० ५।४)—जटा । जन्वाद्यश्च उ० ४।१०२) इति जन्नुः । अन्दूहन्तू (तु० उ० १।३) इति जम्बूः । कृन्वादिभ्यः संज्ञायां वुन् (उ० ५।३५)—जनकः, जायतेऽस्याम् (द्र० ३।३।११७) इति
- ५ जननी । उपसर्गे च संज्ञायां (३।३।६६) डः—प्रजा । अनौ कर्मणः^२ (तु० ३।२।१००)—स्त्रीम् अनुजातः स्यन्नुजः । अन्येष्वपि (३।२।१०१)—पूर्वजः । गत्यर्थार्कर्मक (३।४।७२) इति कः—पुमांसमनुजातः जनः, सकर्मकार्थम्^३ अलंकृच् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—प्रजनिष्णुः । जनसन (३।२।६७) इति विद्, विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६।४।४१)—अब्जाः, गोजाः, ऋतजाः,
- १० अद्रिजाः^४ ॥४०॥

४१. दीपि दीप्तौ । दीप्यते । दीपिता । दीप्तः (द्र० ७।२।१४) ।

- दीपजनबुध (३।१।६१) इति कर्तरि चिण् वा—अदीपि अदीपिष्ठ । आज-भास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—अदीपिपत् अदिदीपत् । सूददीपदीक्षश्च (३।२।१५३) इति तुन्, युच् प्राप्तः (द्र० ३।२।१४९)—दीपिता ।
- १५ नमिकम्पिस्मि (३।२।१६७) इति रः—दीप्रः । अच् (द्र० ३।१।१३५)—दीपः, प्रदीपः ॥४१॥

- ज्जर्तो हूणान्' (१।२।८१) इत्युदाहरणे चन्द्रेण स्वकालिकस्य कस्यचिज्जर्ताराजस्य लोकप्रसिद्धविजयः स्मर्यते । हैमोणादिवृत्तौ (२००) अप्ययं राजा स्मर्यते । रमेशचन्द्रम-जुमदारेण चन्द्रवृत्तेः पाठः 'अजयद् गुप्तो हूणान्' इत्येवं विना प्रमाणं परितर्क्य चन्द्रो
- २० गुप्तकाले बभूवेति मिथ्या कल्पना कृता (द्र० पृ न्यू हि० आफ दि ई० पो० भाग ६, पृ० १३७) । चन्द्रकालनिर्णयाय द्रष्टव्योऽस्मदीयः 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थः पृष्ठ २४४ ।

१. द्र० पृष्ठ ६३, टि० ५ । अत्रापि लिखितेन हैमोणादिसंख्या (७६७) निर्दिष्टा ।

- २५ २. अत्र कदाचित् पाठ भ्रंशः स्यात् । अन्यथा सप्तम्यभावि उपपदसंज्ञा-भावः, तदभावे समासाभावः, तदभावे रूपासिद्धिः प्रसज्यते ।

३. गत्यर्थार्कर्मकसूत्रे जनग्रहणम् इति शेषः । अत्र सकर्मार्कर्मत्वविचारो धातुवृत्तौ सम्यक् प्रपञ्चितः, तत्रैव द्रष्टुमर्हः (पृष्ठ २६१) ।

४. सर्व एवैते एकस्यामेव श्रुतौ (श्र० ४।४०।५) क्रमशो निर्दिष्टाः ।

४२. पूरी आप्यायने । आप्यायनं वृद्धिः । पूर्यते । पूरिता ।
पूर्णः (द्र० ७।२।१४) । पूर्तिः (द्र० ७।२।९) । दीपजनबुध (३।१।६१) इति
कर्तरि या चिण्—अपूरि अपूरिष्ट । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति
ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । चर्मोदरयोः पूरेः (३।४।३१) णमुल्—चर्मपूरं
भुङ्क्ते, वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यम् (३।४।३२)—गोष्पदप्रं वृष्टो देवः, ५
गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । उर्ध्वं शुषिपूरोः (३।४।४४)—ऊर्ध्वपूरं पूर्णः ॥४२॥

४३. तुरी गतिस्वरणहिसनयोः । गतेस्वरणे हिसने च ।
तूर्यते । तूरिता । तूर्णः । तूर्यम् । तूर इति दुर्गः ॥४३॥

४४. घूरी जूरी हिंसावयोहान्योः । घूर्यते । घूरिता । घूर्णः ।
जूर्यते । जूरिता । जूर्णः । घूरी च इति दुर्गः ॥४४, ४५॥ १०

४५. धूरी हिंसागतयोः । धूर्यते । धूः ॥४६॥

४६. शूरी हिंसास्तम्भनयोः । शूर्यते । शूरः ॥४७॥

४७. चूरी दाहे । चूर्यते । चूर्णः ॥४८॥

४८. तप ऐश्वर्ये । तप्यते । अन्ये तु तप संताप (१।७।१२) इत्य-
स्यैव भ्वादेरैश्वर्ये संतापे च इयंस्तद्धौ या^१ मन्यन्ते, वा^२ १५
ग्रहणाद् ऐश्वर्येऽपि भ्वादिरित्येके—प्रतपति । नन्वादौ (गण०
३।१।१३४) तपनः संज्ञायाम् । द्विषन्तपः, परन्तपः (द्र० ३।१।३९) ।
पत इति ब्रमिडाः^३—पत्यते, पतति, अपतिष्ट, अपत्तत् ॥४९॥

४९. वावृतु वरणे । वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशाला-
मविकृत इति भट्टिः (४।२८) । अन्ये भ्वादेरेव (१।५०४) वरणे दिवादित्यं २०
वा मन्यन्ते । तेन वरणे द्युतादि कार्यं न भवति—अवर्तिष्ट, वर्तिष्यते
विधर्तिषते ॥५०॥

१. अनन ज्ञाप्यते उतरसूत्रस्थं वाग्रहणं केषाम्चिन्मते पूर्वसूत्रे संबध्यते ।
अत्र माधवीया धातुवृत्तिरपि ब्रह्मण्या (पृष्ठ २९३) ।

२. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६३) । नैरुक्ताः 'पत्यते' इत्यैश्वर्यकर्मसु २५
पठन्ति (निघण्टु १।२१) ।

५८. क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । पशर्थे क्लिश्यतः सतः^१
इति तु लक्ष्यम् । भ्रवाद्दौ क्लिश्य विबाधने (९।५१)—क्लिश्नान्ति । क्लिशाः
क्वानिष्ठयोः (७।२।५०) वेद्—क्लिष्ट्वा क्लिशित्वा । मृडमृद (१।२।७)
इति कित्—क्लिष्टः, क्लिशितः । निन्दहिंसक्लिश (३।२।१४६) इति
५ बुद्—क्लेशकः । क्लिशोरी चोपधायाः कल्ल^२ लोपश्च लोनाम् च (दश० उ० ९।९
डपाठः) क्लीनाशः । क्लिशोरल्ल^३ लोपश्च लः (दश० उ० ९।२) —क्लेशः
क्लिशोरादयश्च (द्र० उ० १।६५) इति क्लिशोरः । भ्रवादौ क्लेश व्यक्तायां वाचि
(द्र० १।४००)—क्लेशते ४५१॥

५९. काश दीप्तौ । काश्यते । काशः । अचकाशत् (द्र० ७।
१० ४।२) । इकः काशे (६।३।१२३) दीर्घः—प्रतीकाशः, संकाशः, नीकाशः,
अवाकाशः । उणादौ (द्र० २।२) काष्ठम् । भ्रवादौ (१ ४ ८) काशते ॥५२॥

५१०. वाशु शब्दे । वाश्यते । वाशितम् । अववाशत् : एता-
ववृदितावित्येके—अचोकाशत्, अचीवशत् । कथं चाकशीति, वावशीति
प्रकृत्यन्तरत्वात्^३ । वाशा, वाशिका । नन्वादेर् (गण० ३।१।१३४) ण्यन्तात्
५११ वाशनः । मन्दिवाशि (१।३८) इत्युरच्—वाशुरो गर्दभः ।^४ ॥५३॥

५१२. उदात्ता अनुदात्ततः ।

५१३. मृष तितिक्षायाम् । इतः पञ्च स्वरितेतः; द्वौ सेटौ,
त्रयोऽनिटः । मृष्यते, मृष्यति, मर्षिता । परस्मैपुंसः (१।३।८२) परस्मै-
पदम्—परिमृष्यति । मृषस्तितिक्षायाम् (१।२।२०) सेण् निष्ठा न कित्—
२० मर्षितः । भाषायां शामिपुधि (३।१।१३० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः ।
नन्वाद्दौ (गण० ३।१।१३४) मर्षणः । वृषिमृषिष्येः काश्यपस्य (१।२।२५)
इति वा कित्—मर्षित्वा, मृषित्वा । चुरादौ (१०।२३७) आधृषाद्
वा—मर्षयति मर्षति । तुदादौ मृश आमर्शने (६।१२८) तालव्यान्तः ॥५४॥

५१५. ईशुचिर् पूतिभावे । पूतिभावः क्लेदः । शुच्यते,
२५ शुचयति । अशुचत्, अशोचीत्, अशुचिष्ट । शुक्तम् । भ्रवादौ शुच

१. अनुपलब्धमूलम् । २. दशपाद्यां 'कल्—रल्' इत्यसंहिताया निर्देशः ।

३. द्र० क्षीरत० १।३२८ उपधाह्रस्वोऽत्र छान्दसः ।

४. इतोऽग्रे 'भ्रवादौ वाशते' इत्यधिकं क्वचित् । भ्रवादौ नायं पठ्यते ।

शोके (१।१४४)—शोचति, शुच्यी अभिषवे (१।३४१)—शुच्यति ॥५५॥

५६. उदात्तौ स्वरितेतौ ।

५७. णह चन्धने । नह्यते, नह्यति । नह्यन्, नहो धः (८।२।३४),
नहिवृति (६।३।११६) इति क्यौ दीर्घः—उपानत् । वष्टि भागुरिल्लो-
मवाप्योरुपसर्गयो^१रिति—पिनह्यति, अपिनह्यति । घृन् (द्र० ३।२।१८२) ५
नदूधी चर्मरज्जुः । गहनहिम्याम् उषच् (द० उ० १।१३ कपाठः)—नहुषः ।
नहो भ च (तु० द० उ० १।५४) इतीज्—नाभिः । नेहदिवि भ च चित्^२
(तु० द० उ० १।७१ गपाठः) नभस् । संनाहः ॥५६॥

५८. रज्ज रागे । रज्यते, रज्यति । रङ्क्ता । भ्वाद्यौ (१।७२६)
रज्जनि । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि स्वरितेस्त्वार्थं यिकरणार्थं चेह पाठः, १०
पयं शपः (धा० सू० ४।५९) ॥५७॥

५९. शप आक्रोशे । शप्यते, शप्यति । शप्ता । शप्त्वा ।
भ्वाद्यौ (१।७२७) शपति ॥५८॥

६०. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

६१. पद गतौ । गतिर्यानि ज्ञानं च । इतो लिशान्ता (७०) नवानिद १५
आत्मनेपदिनश्च । नेर्गद (८।४।१७) इति प्रणिपद्यते । निष्ण ते पदः
(३।१।६०) कर्तरि—उत्पदि मैक्ष्म । प्रपत्ता । सनि मीमा (७।४।४४)
इति पित्सते । नीग् वञ्चु (७।४।८४) इति पनीपद्यते । जुचङ्कम्य (३।२।
१५०) इति पद्वनः । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—उपपादुकः ।
पदरुज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—पादः । खलं भगः पदं च (द्र० ३।३ २०
१२५ वा०) इति घः करणे—पदम् । विशिपतिपदि (३।४।५६) इति
णमुल्—नेहानुप्रपादमास्ते, गेहं नेहमनुप्रपादम् । संपदादिभ्यः
(३।३।१०८ वा०) भावे क्यप्—संपत्, प्रतिपत् । संज्ञायां समज (३।३।
५९) इति क्यप्—पद्या मार्गः । अतिस्तुषु (उ० १।१४०) इति मन्—
पद्यम् । रक् (द्र० उ० २।१३) —पद्मो ग्रामः । श्रित् कसिपद्यतेः (उ० ५२

१. बहुत्र वेयाकरणाग्रथेपूद्भूतः । द्र० सं० व्या० शा० इति० पृ० ६९ ।

२. अत्र 'चित्' पदं व्यर्थम्, नभःपदस्यानुदात्तत्वदर्शनात् । द्र० अस्मदीया
दशपाद्यादिवृत्तौ टिप्पणी (पृष्ठ ४०६, टि० ४) ।

१।८५) — पादूः, पादुका । पदवी बाहुलकाद् (द्र० ३।३।१) अटवी (द्र० ४।१३३) । चुरादौ (१०।२८०) आगर्वीय उपपदने ।

अत्रैव खिद दैन्य इति दुर्गः—खिद्यते । खेत्ता । खिद्यत कर्मकर्तरीति तु वामनः^१ । रुधादौ (७।१२) खिन्ते । तुरादौ खिद प
५ तापे (६।१४०)—खिन्दति, खेदः, खिन्नः ॥५९॥

६२. विद सत्तायाम् । सत्ता भावः । विद्यते । वेत्ता । विन्न अदादौ विद ज्ञाने (२।५६)—वेत्ति, वेदिता । तुदादौ विद्बु लामे । १३५)—खिन्दति । रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—विन्ते, विनत्ति चुरादौ विद चेतनादिषु^४ (१०।१५५)—वेद्यते ॥६०॥

६३. बुध अवगमने । बुध्यते । बोद्धा । दीपजन (३।१।६ इति वा चिण्—अबोधि विद्वान्, अबुद्ध्य । बुधबुध (१।३।८६) इ बोधयति । के. (द्र० ३।१।१३५) बुधः । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इ वर्तमाने क्तः—राज्ञां बुद्धः । भ्यादौ बोधने (१।६।१४) बोधति ॥६१॥

६४. युध संप्रहारे । संप्रहारो हननम् । युध्यते । योद्ध योधयति । राजनि युधिकृत्वः (३।२।९५) । क्वनिप्—राजयुध्वा । सहे (३।२।६६)—सहयुध्वा । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—आयुधम् भावायां शासियुधि (३।३।१३१ वा०) इति युच्—सुयोधनः ॥६२॥

६५. अनो रुध कामे । अनुपूर्वो रुधिर इच्छार्थं दिवादिः अनुरुध्यत । नेह—रुणद्धि । रोधयति ॥६३॥

६६. मन ज्ञाने । मन्यकर्मणि (२।३।१७) इति चतुर्थी—न त तृणाय मन्ये । एहि मन्ये प्रहासे लट् (८।१।४६), प्रहासे च मन्योपपदे मन्य रुतम एकवच्च (१।४।१०६) एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न यास्यसि यातस्ते पिता^५ । मन्यतेः (द्र० ३।२।८२ काशिका) णिनिः—शोभः

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २९७) । रुधाकरोऽपि क्षीरस्वामिपाठमेव
२. उद्धृतवान् इति धातुवृत्तितः प्रतीयते । वामनीये काव्यालङ्कारे तु 'क्षीयत इ कर्मकर्तरी, स्विद्यत इति च' (५।२।५, ६) पाठ उपलभ्यते ।

२. 'वित्तः' पाठा० ।

३. 'विनति' कोशेषु पाठः ।

४. 'वेदनादिषु' पाठा० ।

५. 'यातस्तव पितामहः' पाठा० ।

मानी । मनः पुंस्त्वञ्चात्र (द्र० ६।३।३६) — पद्वीं मन्यते, पदुमानी ।
 आत्ममाने लश्च (३।२।८३) — शूरमानी, शूरं मन्यः । संहायां समज (३।३।
 ६६) इति क्यप् — मन्या कृकाटिका । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति
 वर्तमाने क्तः — रात्रां मतः । मतिः । शृश्वस्तिहि (उ० १।१०) इति मनुः ।
 कमिसनि (उ० १।७३) इति मन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच् — ५
 मन्थुः । कलिपाटि (उ० १।१८) इति मधु । मनेदीर्घश्च (उ० ३।६४) इति
 सः — मांसम् । मनेरुच्च (उ० ४।१२३) मुनिः । असुन् (द० उ० ६।४६) —
 मनस् । वनिमनिभ्यां चिद् वा (द० उ० ८।६६) — मठरो मूढः । शुध्वीप-
 चिवाचि (द० उ० ८।८९) इति वन् — मन्त्रः । तनादौ मनु श्रवबोधने (८।९) —
 मनुते । चुरादौ मन स्तम्भे (१०।१५६) — मानयते, मानः ॥६४॥ १०

६७. युज समाधौ । समाधिश्चिस्तवृत्तिनिरोधः^१ । युज्यते ।
 योक्ता । सजियुधिधूजां (तु० ३।१।८७ वा०) कर्मवद्भावः इयंश्च — युज्यते
 रथः स्वयमेव । युयं च पत्रे (३।१।१२१) साधु । गां युनक्तीति गीयुगः^२,
 कर्मण्यण^३ (द्र० ३।२।१) न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३) । अन्वयुजि
 (३।२।५०) इति कियन्, युजेरसमासे (७।१।७१) तुमः विवन् प्रत्ययस्य कुः १५
 (८।२।६२) — युङ्, युञ्जौ । नेह — अश्वयुक् । ध्रुन् (द्र० ३।२।१८२) —
 योक्त्वम् । मन् (द्र० उ० १।१४६) युग्मम्, न्वङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३)
 के (द्र० ३।१।१३५) च — युग्म । योजनम्, योजना, योगः,
 यथास्वं ग्रहणानि । रुधादौ युजिर् योगे (७।७) युङ्क्ते, युनक्ति ।
 चुरादौ युज पृची संपर्चने (१०।२०२) वा णिच् — योजयति, योजति ॥६५॥ २०

६८. सृज विसर्गे । सृज्यते । सृजियुधिधूजां (तु० ३।१।८७ वा०)
 कर्मवद् भावः इयंश्च — सृज्यते माला स्वयमेव । सृजिदशोर्भक्त्यसकिति
 (३।१।५८) — स्रष्टा । पाणौ सृजेयंत् (३।१।१२४ वा०) पाणिसर्ग्या रञ्जुः ।
 समवपूर्वाच्च (३।१।१२४ वा०) — समवसर्ग्या । ऋत्विग्वद्धृण् (३।२।५६)
 इति स्रक् । सृजेरसृप् च (उ० १।१५) इति रञ्जुः । तुदादौ (६।१।१८) २५
 । सृजति ॥६६॥

१. समाधिः खलु योगपर्यायः । द्र० योगः समाधिः (योगभाष्य १।१) ।

योगः खलु चित्तवृत्तिनिरोधः (द्र० योग० १।२) ।

२. अणि गुणाभावो न्यङ्क्वादिवादेव ।

६९. लिश अल्पीभावे । लिश्यते, लेष्टा, लेशः । तुदादौ
(६।१२४) लिशति ॥६७॥

७०. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ।

७१. राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव । इतः स्निहान्ता (९२) एक-
५ विंशतिरनितः परस्मैपदिनश्च । राधनोतेः (५।१८) अकर्मकक्रियाद्-
वृद्धचर्थे इत्यन्—राध्यति । सकर्मकाद् वृद्धरेत्यत्र च श्रुतः—राधनोत्यो-
दनम्, पचलीत्यर्थः । चुरादौ^१ राध्यति ॥६८॥

७२. व्यध ताडने । ग्रहज्या (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
विध्यति । लिट्यभ्यासस्य (६।१।१७)—विध्याध । व्यदधा । श्याद्व्यध
१० (३।१।१४१) इति णः—व्याधः । नहिवृति (६।३।१२६) इति क्वौ दीर्घः—
मर्मावित् । पृथ्विभिदि (तु० उ० १।२३) इति कुः—विधुः । व्यधजपोरनुपसर्गे
(३।३।६१)—व्यधः, आव्याधः । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—
आधिधम् ॥६९॥

७३. पुष पुष्टौ । अकर्मकममुमाहुः—चराह इव पुष्यति । पुषादि-
१५ शुतादि (३।१।५५) इति अङ्—अपुषत् । आगणन्तात् पुषादयः ।
पोष्टा । पुष्यसिद्धौ नक्त्रे (३।१।१६६) । भ्यादौ (१।४।६२) पोषति । क्रयादौ
(९।५७) पुष्णाति । चुरादौ पुष धारणे (१०।१।१५५)—पोषयति ॥७०॥

७४. शुष शोषणे । शुष्यति, अशुषत् । शुषेः कः (तु० ८।२।५१)-
शुष्कः । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३।४।४४) णमुल्—ऊर्ध्वशोषं शुष्कः । अत्रिसि-
२० विशुषिभ्यः कित् (द० उ० ७।३०) इति भन्—शुष्मं बलम् । शुष्मेति लक्ष्यम् ।
शुष्मा बर्हिः ॥७१॥

७५. तुष प्रीतौ । तुष्यति, अतुषत्, तोष्टा ॥७२॥

७६. दुष वैकृत्ये । वैकृत्यं रूपभङ्गः । दुष्यति, अदुषत्, दोष्टा ।
दोषो णौ (६।४।९०) इत्युपधाया ऊत्—दूषयति । वा चित्तविरागे (६।४।
२५ ६१)—चित्तं दोषयति, चित्तं दूषयति । नन्त्यादौ (द्र० गण० ३।१।

१. क्षीरतरङ्गिण्यां चुरादौ नैव पठ्यते ।

२. लोके 'शुष्म' इति नाम्नी नपुंसकलिङ्गः प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

१३४) दूषणः । कविदूषिभ्यामीकन् (उ० ४।१६) — दूषोका नेत्रमलम् ॥७३॥

७७. श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति, अश्लिषत् । श्लिष आलिङ्गने (३।१।४६) श्लिषः प्राण्याश्लेष एव चलेः कसः — आश्लिष्यत् कन्याम्, नेह समाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । श्लेषटा । श्यादव्यध (३।१।४१) इति णः — श्लेषः । गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः ५
[कर्तरि] — आश्लिष्यः कन्यां चैत्रः । श्लिषेभ्योपधायाः (उ० ३।१९) — श्लिष्यम् । मनिन् (द० उ० ६।७३) — श्लेषमा । भ्वाद्दौ (१।४६३) दा-
हार्थः — श्लेषति । चुरादौ श्लिष श्लेषणे (१०।३३) — श्लेषयति ॥७४॥

७८. शक् विभाषितो मर्षणे । शक्नोतेः (द्र० ५।१७) परस्मै-
पदं इयनि विकल्पते^१, अङ् वा, इङ् वा, इति मतमेदः । शक्यते शक्य- १०
ति, अशकीत् अशकत्, शकिता शक्ता । अन्यत्र-शक्नोति,
[अशकत्] शक्ता । सनि मीमा (७।४।५४) इति शिक्षति । शक्तिसहोश्च
(३।१।६६) इति यत् — शक्यम् । वनिप् (द्र० उ० ४।११३) — शक्वा,
शक्वरी । शक्तिश्म्योनिन् (उ० १।११२) — शकलः । रक् (द्र० उ०
२।१३) — शक्रः । शकेकनोन्त्युनयः (उ० ३।४६) — शक्नः, शकुन्तः, १५
शकुन्तिः, शकुतिः । शक्रेतिन् (उ० ४।५८) — शकुत् । शकादिभ्योऽन्
(उ० ४।८२) — शकटः, शकटिः, शकटी, शक्तिः, शक्ती । शकधृषज्ञा
(३।४।६५) इति शक्यते भोक्तुम् ॥७५॥

७९. श्विदा गात्रप्रक्षरणे । गात्रप्रक्षरणं घर्मस्त्रुतिः । श्विद्यति
शिष्वेद् । अश्विदत् । अशिष्विदत् । स्वेत्ता । श्विन्नः । श्विन्नमनेन, २०
स्वेदितमनेन, प्रश्विन्नः प्रस्वेदितः (द्र० ७।२।१७) । भ्वाद्दौ (१।४९३
पाठा०) स्वेवते ॥७६॥

८०. क्रुध कोपे । चैत्राय क्रुध्यति । क्रुधदुहेभ्यां (३।४।३७)
इति सम्प्रदानम् । अक्रुधत्, क्रोद्धा । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।२।१५१)
इति युच् — क्रोधनः ॥७७॥

८१. क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति, अक्षुधत्, क्षोद्धा । उक्कञ्
(द्र० ३।२।१५४) इत्यते^२ — क्षोध्यकः । वसतिक्षुधोरिद् (७।२।५२) क्त्वा-

१. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४७) धातुवृत्तौ (३०१) च ।

२. लोके प्रयोगदर्शनादिति शेषः ।

निष्ठयोः—धुधितः, धुधित्वा क्षोधित्वा, रलो व्युपधाद् (१।२।२३)
इति या क्त्विम् ॥७८॥

८२. शुध शौचे । शौचं नैर्मल्यम् । शुध्यति । अशुधत् ।
शोधधा ॥७९॥

५ ८३. पिधु संराद्धौ । संराद्धिर्निष्पत्तिः । सिध्यति । असिधत्,
सिधेध, सेद्धा । सिध्यतेरपातलौकिके (६।१।४७) णावात्त्वम्—कार्यं साधयति ।
नेह—सेधयति धर्मम् । सिद्ध्वा सिधित्वा सेधित्वा (द्र० ७।१।५६।
१।२।२६) । पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे (३।१।११६) । भ्वाद्दौ (१।३८) सिधेधति ॥८०॥

८४. रध हिंसासंराद्धयोः । संराद्धिः पाकः । राध्यति ।
१० रधादिभ्यश्च (५।२।४५) इतीङ् वा—रधिता रद्ध्वा । रधिजमोरचि (७।१।६१)
इति लुम्—रन्ध्यति । नेत्यलिटि रधेः (७।१।६२) लुम्—रधिष्यति, लिटि—
ररन्धिष्व । अरन्धत्, अनिदिताम् (६।४।२४) इति न लोपः । अरत्स्यन्,
अरधिष्यन् । रद्धः । रन्धनम् ॥८१॥

८५. णश अदर्शने । अदर्शनमनुपलब्धिः । प्रणश्यति । नशेः
१५ णात्स्य (८।४।३६) इति णो नास्ति—प्रनष्टः, प्रनङ्क्ष्यति । मरिजनशो-
र्भलि (७।१।६०) इति लुम्—नष्टा, नशिता (द्र० ७।१।४५) । नशेर्वा
(८।२।६३) कृत्वम्—नश्यतीति नक् नद् । जीवो नश्यति—जीवनम्
आहुतिः, जीयनद् । बुधयुध (१।३।८६) इति नाशयति, नन्द्यादौ
(गण० ३।१।१३४) चित्तनाशनः । निन्दहिंस (३।२।१४६) इति विनाशकः ।
२० इयनशजि (३।२।१६३) इति कवरप्—नश्यतः । कर्नोर्जीवपुरुषयोः (३।४।४३)
इति णमुल्—जीवनाशं नष्टः ॥८२॥

८६. तृप प्रीतौ । प्रीतिः सौहित्यम् । तृप्यति । तर्पिता, तृप्ता
तर्प्ता, अतृपात्स्य चर्दुपधस्य (६।१।४६) इत्यमागमो वा । तृप्तः । स्पृशमृश-
श्चतृपद्वयः सिजू वा (३।१।४४ वा०)—अतृपत्, अत्राप्सीत् अतर्प्सीत्
२५ तुदादौ तृप तृषी (६।२।६ पाठ०)—तृपति, तृप्ति । रक् (द्र० ७।०।१।१३)
—तृप्तिम् । भ्वाद्दौ ध्रुभ्नादित्वात् (गण० ८।४।३९) पाठ उन्नेयः—
तृप्नोति । अनर्पीत, तृपितम् ॥८३॥

८७. दृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्यः । हृष्यति । द्रप्ता,
दर्प्ता दर्पिता । दप्तः । अहृषत्, अद्राप्सीत् अदार्पसीत् ॥८४॥

८८. दुह जिघांसायाम् । क्रधदुह (१।४।३७) इति शत्रवे दुह्यति ।
वा दुहमुहं हृहृष्णिहाम् (८।२।३३) कुत्वम्—द्रोधा, द्रोढा, द्रोहिता । सत्-
सृद्धिष (३।२।६१) इति क्विप्—मित्रध्रुक्, मित्रध्रुद् । अद्रुहत् ॥८५॥ ५

८९. मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मोगधा,
मोढा, मोहिता । मुग्धः, मूढः । अमुहत् । न पादमि (१।३।८६) इति तङ्—
परिमोहयते । मूढेः खो मूषे (उ० ५।१२) —मूर्खः ॥८६॥

९०. णुह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । स्नोग्धा,
स्नोढा, स्नोहिता । स्नुग्धः, स्नूढः । अस्नुहत् ॥८७॥ १०

९१. णिह प्रीतौ । स्निह्यति । सिस्नेह । स्नेग्धा, स्नेढा
स्नेहिता । स्निग्धः स्नीढः । अस्निहत् । ऋत्विग्दधृग् (३।२।५६)
इत्युष्णिक् छन्दः । चुरादौ स्नेहयति १ ॥८८॥

९२. वृत् । रधादिर्वृत्तः । एतदन्तः पुषादित्येके २ । अतोऽग्रे
अशमीत्, अतमीत्, अदमीत्, अश्रमीत्, अभ्रमीत्, अक्षमीत्, १५
अलोटीत्, अकलेटीत्, अकोषीत्, अहर्षीद् इत्याद्युदाजह् ॥

९३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

९४. शमु उपशम । इतो गृध्यन्ताः (१३६) पदचत्वारिंशत् ३
मेघः परस्मैपदिनश्च । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि (७।३।७४) —शाम्यति ।
अशमत् । शमोऽदर्शने (१।५।८८) मित्—शमयति रोगम् । दर्शने तु— २०
निशामयति रूपम् । शमिता । शान्त्या शमित्वा । शान्तः । पोरदुप-
धात् (३।१।६८) —शाम्यम् । क्विप् (द्र० ३।२।७६) —प्रशान्, मो नो धातोः
(८।२।६४), तस्य पूर्वशास्तिद्वत्वान् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (८।२।७)
नास्ति । शमित्यष्टाभ्यो धिनिष् (तु० ३।२।१४१) —शमी । घञ् (द्र० ३।२।

१. चुरादौ नायं सात्वान् पठ्यते । तत्र 'स्निह स्नेहने, स्मिट इत्येके' (१०।३२) २५
इत्येवं पठ्यते । २. वातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०४) अन्वय निराकृतमिदं मतम् ।

३. 'चतुश्चत्वारिंशत्' पाठा० । चित्त्यमिदम्, पदचत्वारिंशद् धातूनां पाठात् ।

१८, १९) — शमः । गौरादौ (गण० ४।१।४१) शमी वृक्षः । शान्तिः । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति शान्तः, शमितः । शकिसंयोजित् (उ० १।११२) शमलम् । जनिदाच्युप् (उ० ४।१०४ उज्ज्व०) इति शण्डः । शमेः खः (उ० १।१०२) — शङ्खः । शमेर्दः (उ० १।९९) — शण्डः ॥८९॥

५ ९५. तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । अतमत् । तन्त्वा तमित्वा । तान्तः । अज् (द्र० ३।३।१८, १९) — तमः । गौरादौ (द्र० गण० ४।१।४१) तमी शत्रिः । अमितस्योदीर्घश्च (उ० २।१६) — ताम्रम् । अज् (द्र० उ० १।४९) — तमस् । कमितमित्तमामत इच्च (द्र० उ० १।५०) इति तिमिर्मत्स्यः । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्- तमसा^३ नदी ॥९०॥

१० ९६. दमु उपशमे । दाम्यति । अदमत् । दान्त्वा दमित्वा । न पादमि (१।१।८५) इति तङ्- दमयते । नन्द्यादौ (गण० ३।२।१३४) कुलदमनः, संशयाम् (३।२।४६) अरिन्दमः । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति दान्तः, दमितः । व्यवस्थितविभाषया दान्तोन्नतचारिणि । दमेर्दोम् (द्र० उ० १।४३) — दोर्बाहुः । हसिमृगिणवा (उ० ३।८६) इति तन्- दन्तः । १५ दमेरूनसिः (द्र० उ० १।६५) — दमूना बह्विः^४ । विनिण् (द्र० ३।२।१४१ क्षीरपाठः) — दमी ॥९१॥

९७. अमु तपसि खेदे च । आम्यति । अश्रमन् । आन्त्वा अमित्वा । आन्तः । आम्यम् । नन्द्यादौ (द्र० गण० ३।१।१३४) अमणः । विश्रामः^५ विश्रामोऽपीष्टः^६ ॥९२॥

२० १. क्वचिदुषादिवृत्तौ 'शण्ड'पदमनेन व्युत्पाद्यते, तच्चिन्त्यम् । शमेर्दः (उ० १।९८) इत्यनेन तस्य सिद्धत्वात् । दशपाथां (१०।१५) जनिदाच्यु-सूत्रे शङ्खपदमपि व्युत्पाद्यते, तदपि चिन्त्यम्, तस्य शमेः खः (उ० १।१०२) इत्यनेन सिद्धत्वात् । २. 'तमोऽन्पदेशः' पाठा० ।

३. 'तमसाख्या' पाठा०

४. 'अमिः' पाठा० ।

२५ ४. पाणिनीयास्तु 'अनाचमिकमिवभीनामिति वक्तव्यम्' (७।३।३४) इत्यत्र विश्रमेरप्रतिषेधात् 'विश्रम' इत्येव न्याय्यं मन्यन्ते (द्र० काशिका ७।३।३४) । क्षीर-स्वामी खत्र चान्द्रमतमाश्रित्य (द्र० चान्द्रवृत्ति ६।१।४२) पाणिनिसम्मतो विश्रम-शब्दोऽपीष्ट इत्याह ।

९८. भ्रमु अनवस्थाने । अनवस्थानं देशान्तरगमनम् । वा
भ्राश (३।१।७०) इति भ्रास्यति भ्रमति । अभ्रमत् । भ्रान्त्वा भ्रमित्वा ।
अनेहचङ्कः (उ० २।६८) — भ्रूः । भ्र्वाद्भौ भ्रमु चलने (१।५८६) — भ्रमति
भ्रम्यति ॥९३॥

९९. क्षमू सहने । क्षास्यति । अक्षमत् । क्षन्ता क्षमिता ५
(द्र० ७।२।४४) । क्षान्त्वा क्षमित्वा । भ्र्वाद्भौ (१।२९९) क्षमते, अक्षमिष्ट ।
पिच्छात् (द्र० ३।३।१०४) क्षमा । बाहुलकात्^१ क्षान्तिः । अत एव क्षमू
सहन इति सभ्याः^२ ॥९४॥

१०० कलमु ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति वा भ्राश (१।१।७०)
इति विभुक्लम्बाचमां शिति (७।३।७३) इति दीर्घः । अक्लमत ॥९५॥ १०

१०१. मदी हर्षे । माद्यति अमदत् । मदित्वा । मत्तः ।
हर्षग्लपनयोमित् (द्र० १।५५२) — मद्यति, अन्यव — उन्माद्यति ।
मदोऽलुपसर्गे (१।३।६७) ऽप् — मद्यः । प्रमदसंमदौ हर्षे (३।३।६८) । गदमद-
(३।१।१००) इति यत् — मद्यम् । उप्रपश्य (३।२।३७) इतीरंमदो मेघ-
ज्योतिः । अलङ्कृन् (३।२।१३६) इतीष्णुच् — उन्मदिष्णुः । इषितिमिमदि २५
(द० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच् — मदिरा । कृयूमदिभ्यः कित् (उ०
३।७३) — मत्सरः । अतन्यञि (उ० ४।२) इति मत्स्यः । मत्सी गौरादिः
(द्र० गण० ४।१।४१) । जनिदाव्यु (उ० ४।१०४) इति मत्सः, मच्छ इत्येके^३ ।
चुराद्भौ मद वृत्तिशोधने (१०।१।५२) — माद्यते ॥९६॥

१. “कृत्यलुपटो बहुलम्” (३।३।११३) इति बहुलमहणेन पित्वेऽपि २०
वितन् भवतीति भावः । लिबिशेन त्वञ् भ्रान्त्या “बहुलमतेतिदर्शनम्” (१०।३।२४)
इति गणसूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा ।

२. धातवृत्तौ (पृष्ठ ३०६) खित्त्वं स्वामिपाठ उद्भियते — ‘तथाच स्वामी—
केचिदत्रापि क्षमूष इति वितं पठन्ति, तदसन् । क्षमू सहन इति सभ्या इति’ । अत्र
त्वन्यथा पाठ उपलभ्यते ।

३. ‘मत्स्यः मत्स इत्येके’ पाठा० । पञ्चपाशुणादिवृत्तिषु ‘मत्स्य’ इत्येव २५
व्युत्पद्यते । मत्स्यशब्दस्य पूर्वत्र (उ० ४।२) व्युत्पादनादत्र ‘मत्स’ इत्येषशुद्धः
पाठः । एके नाम्ना चात्र दशपादिवृत्तिः स्मर्यते, तत्र (१०।१५) हि ‘माद्यतीति
मच्छः मत्तः पुंस्वः’ इति व्युत्पाद्यते ।

१०२. वृत् । शमादिरन्तर्गणः ।

१०३. अमु क्षेपणे । अस्यति । अस्यतेऽप्युक् (७४।१७)—निरा-
स्यन् । अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२) इति कर्मकर्तरि आत्मनेपदे
ऽप्यङ्—उपास्येतां कुण्डे स्वयमेव । उपसर्गादस्यत्पूर्वोर्वा वचनम् (१।३।
२५ वा०) तङ्—निरस्यते, निरस्यति । नेगेद (८।४।१७) इति प्रण्यस्यते ।
अस्त्वा असित्वा । अस्तः । अस्यम्^१ । शृङ्गस्मिहि (उ० १।१०) इत्युः—
असवः । असेत्तन् (उ० १।४२)—असुरः । मुख्यसेकृन् (उ० २।९७ उ३३३३)
स्यसा । असिसञ्जिभ्यो ण्यन् (उ० ३।१५४)—अस्थि । अस्यतिवृषोः क्रियान्तरे
कालेषु (३।२।५७) इति णमुल्—द्व्यह्वात्यासम् अजाः पाययति । इत्
१० (द० उ० १।४६)—असिः ॥१७॥

१०४. यमु यत्रे । यसोऽनुपसर्गात् संयसथ (३।१।७१, ७२) इति
वा इयन्—यस्यति यलति, संयस्यति संयसति । अयसत् । यस्त्वा,
यसित्वा । आयस्तः । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—आयासयते ॥१८॥

१०५. जमु मोक्षणे । जस्यति । अजसत् । जस्त्वा, जसित्वा ।
१५ नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—अजसम् । चुरादौ जस्^२ हिसायाम् (१०।
११६)—उज्जासयति ॥१९॥

१०६. तमु उपक्षये । तस्यति । लोट् सिपि—तस्य । अतसत् ।
तस्त्वा, तसित्वा । वितस्तिः (द्र० उ० ४।१८०), वितस्ता^३ ॥२०॥

१०७. दमु च । दस्यति । अदसत् । दस्त्वा, दसित्वा । वा दान्त-
२० शान्त (७।२।२७) इति दस्तः, दसितः । रक् (द्र० उ० २।१३) दस्त्रौ^४
अद्विनौ । यजिमनिशुन्धि (उ० ३।२०) इति युच्—दस्युः ॥२०॥

१०८ वमु स्तम्भे । वस्यति । अवसत् । वस्त्वा, वसित्वा ।
वस्तदङ्गाः, वस्तिरूमेद्वौर्ध्वम् (द्र० उ० ४।१८०) ॥२०२॥

१. ऋहलोर्ध्वम् (३।१।१२४) इति ययति 'आस्यम्' साधु । बाहुलकाद्वा यत् ।

२. चुरादौ 'जस्' इति पठ्यते ।

३. सर० कण्ठा० २।२।१३४॥ हंमोणादि २०० ।

४. उमयोरद्विनोर्दक्षिणासत्तौ नामनी स्तः, परन्तु साहचर्याद् उभावपि
दक्षौ नासत्तौ बोध्यते ।

१०६. प्युस^१ विभागे । प्युस्यति । अप्युसत् । प्युसितः ।
प्युष इति दुर्गः, पुष इत्येके—पुस्तकम्, पुस्तं लेप्यादि कर्म ॥१०३॥

११०. प्लुष दाहे । प्लुष्यति । अप्लुषत् । भ्वादी (१४६३)
प्लोषति, प्लुष्वा,^२ प्लुषित्वा प्लोषित्वा^३ । कचादी (१५६)
प्लुषणाति ॥१०४॥

१११. विस प्रेरण । विस्यति । अविसत् । के (द्र० ३११३५)
विसम् ॥१०५॥

११२. कुस श्लेषणे । कुस्यति । अकुसत् । कुसितः । कुसु-
मम् (द्र० उ० ४१०६) । कुश इति दुर्गः—कुशः, कुशी आयस्वी
(द्र० ४११४२), कोशो भाण्डागारादि, कोशी ॥१०६॥

११३. बुस उत्सर्गे । उत्सर्गस्त्यागः । बुस्यति । अबुसत् ।
के (द्र० ३११३५) बुसं तुषः ॥१०७॥

११४. मुस खण्डने । मुस्यति । अमुसत् । उणादौ मुस्तः,^४
मुसलम् (द्र० उ० ११०६)^५ ॥१०८॥

११५. मसी परिणामे । परिणामो विकारः । मस्यति । अम-
सत् । मसित्वा । श्वीदितो निष्ठायां (७२११४) नेट्—मस्तः, मस्तकः ।
घञ् (द्र० ३३१८, १९)—मासः । मास् इति प्रकृत्यन्तरम्^६, पूर्णमासा
युक्तः कालः (द्र० ४२१३)—वर्णमासी । सितनिगमिसि (७०१६९)
इति तुन्—मस्तु । मसी च इति कण्ठः ॥१०९॥

११६. लुट विलोढने^७ । लुट्यति, अलुटत् । भ्वादी (१२२३) २०

१. सस्मार धातुवृत्तौ (पृ० ३०८)

२. ७२१५६ सूत्रेणङ् वा । ३. १२१२६ सूत्रेण किद् वा ।

४. मुस्ता छीलिक इलमरः (२४१६०) मोथा नागरमोथा वा नाम्ना
प्रसिद्धं द्रव्यम् । लघ्ये त्रिलिङ्गः इलमरटीकायां (२४१६०) स्वामी । मुस्ता—सर०
कण्ठा० २१२१३४ हैमोण्णादौ २०१ ॥

५. 'मुस्तिः' इत्यधिकं कृत्वा ।

६. व्याकरणे सर्व एवादेशाः प्रकृत्यन्तराणि द्रष्टव्यानि ।

७. 'विलोढने' पाठा० ।

५

१०

१५

२५

लोडति, अलोडीत् । चुरादौ भासार्थः (१०।१५७)-लोडयति ॥११०॥

११७. उच समवाये । समवाय ऐक्यम् । उच्यति । उवोच । औचिचत् । ओक उचः के (७।३।६४) । उचितम् । उचः कुश्व^१ इत्यसुन्— ओकस्, द्यौरोको येषां ते द्विवौकस इति वृद्धिविषये दिवशब्दोऽदन्तो-
५ ऽस्तीत्येके^२ स्थलजलवोर्वीकति परस्परम् आहुः^३—स्थलोकाः, स्थलौकाः, जलोकाः जलौकाः ॥१११॥

११८. भृशु भ्रन्शु अधःपतने । तालव्यान्तश्चत्वारः, आद्य ऋदुपचः । भृश्यति । अभृशत् । भृष्ट्वा, भ्रंशित्वा । न क्वा सेद् (१।२।१८) कित्—भृष्टम् । बरीभृश्यते । के (द्र० ३।१।१३५) भृशम् ।
१० भ्रश्यति । अभ्रशत् । भ्रष्ट्वा, भ्रंशित्वा । भ्रष्टः । पाभ्रश्यते । भ्वादौ (१।५०१) भ्रंशते, अभ्रंशित्वा, भ्रंशिता, यनीभ्रश्यते^३ बाह्यभ्रष्ट (द्र० ३।२।७६) ॥११२, ११३॥

११९. वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । के (द्र० ३।१।१३५) वृशो यवासः ॥११४॥

१२०. कृश तनूकरणे । कृश्यति । अकृशत् । के (द्र० ३।१।१३५) कृशः । अनुपसर्गात् फुल्लक्षीव (८।२।५५) इति क्ते कृशः, उपसर्गात् तु प्रकृशितः । वृषिमृषिक्रोः काश्यपस्य (१।२।२५) इति वा कित्—कृशित्वा कर्शित्वा । ऋतन्यब्जि (उ० ४।२) इति कृशानुः ॥११५॥

१२१. जितृष पिपासायाम् । तृष्यति । अतृषत् । तृषित्वा,
२० वृषिमृषि (१।२।२५) इति तृषित्वा । जीतः क्तः (३।२।१८७)—तृषितः । तर्षः । अस्म्यतितृषोः (३।४।५७) इति णमुल्—द्व्यहत्तर्षे नाः पाययति । स्वनिवृषोर्नजिड् (३।२।१७२)—तृष्णक् । क्विप्ति (द्र० ३।२।१७८) तृड् । तुषिणुषिरसिभ्यः कित् (उ० ३।१२)—तृष्णा ॥११६॥

१. अनुपलब्धमूलम् । तुलनीयम्—^१उच्यङ्केः क च^२ हेमोणदिः ६६५। उ३३३-
२५ लदत्तादयस्तु उ० ४।२।१५ सूत्रवृत्तौ बाहुलकाद् व्युत्पादयन्ति ।

२. क प्त इति न ज्ञायते । न चान्यत्र मतमिदं दृश्यते (द्र० अमरक्षीरीटीका २।१।७) ।

३. अंसस्यादिसाहचर्याद् मौवादिकस्य अंशोरेव नीकसूत्रे (७।४।८४) अहणम्, तेन देशादिकस्य बाभ्रयत इत्येव भवतीति भावः (द्र० धातुवृत्तिः पृष्ठ ३०९)

१२२. हृष तुष्टौ । हृष्यति । अहृषत् । हृषितः । भ्वादी हृषु
यलीके (१।४६८) हृषति, अहृषीत्, हृष्टः । हृषेल्लोमसु (७।२।२९) इति
वेद्—संहृष्टानि लोमानि, संहृषितानि । विस्मितप्रतीघातयोश्च (७।२।२६वा०)
—हृष्टश्चैत्रः हृषितः, हृष्टा दन्ताः हृषिताः । नन्दो अस्याप्युचित्वमाह^१
॥११७॥

१२३. रुष रोष । रुष्यति । अरुषत् । तीगुसहस्ररुषार्षः (तु० ७।
२।४८) इति वेद्—रोष्टा रोषिता । रुष्यमत्तर (७।२।२८) इति रुष्टः
रुषितः । भ्वादी रुष हिंसायां (द्र० १।४५८)—रोषति ॥११८॥

१२४. डिप क्षेपे । डिप्यति । अडिपत् । तुदादौ (६।७६)
डिपति । चुरादौ डिप स्तिप क्षेपे (१०।१२३)—डेपयति ॥११९॥

१२५. स्तूप समुच्छ्राये । स्तूप्यति । अस्तूपत् । तुष्टूपयिषति ।
चुरादौ (१।१२४) स्तूपयति । स्तूपः । स्तुप इति दुर्गः—स्तुप्यति ॥१२०॥

१२६. कुप क्रोधे । कुप्यति । अकुपत् । पचादौ^२ कोपः ।
कुपमण्डार्थेभ्यश्च (३।१।२५१) इति युच्—कोपनः ॥१२१॥

१२७. गुप व्याकुलत्वे । गुप्यति । अगुपत् । राजसूयसूर्य^३
(३।१।११५) इति कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यद् धनम्, गोप्यम् अन्यत् ।
भ्वादी गुप गोपने (१।६६६)—जुगुप्सते, गुपू रक्षणे (१।२८०) गोपायति ।
चुरादौ भासार्थः (१०।१९७) गोपायति ॥१२२॥

१२८. युप रुप लुप विमोहने । युप्यति, अयुपत् । र्लोव्युपधाद्
(१।२।२६) इति युपित्वा योपित्वा, युयुषिषति युयोपिषति । रुप्यति,
अरुपत् । रोपः शरः । रूप्यम् । लुप्यति, अलुपत् । तुदादौ लुप् छेदने
(६।१३४)—लुप्यति ॥१२३-१२५॥

१२९. लुभ गार्दध्य । गार्दध्यम् अभिकाङ्क्षा । लुभ्यति ।
अलुभत् । तीगुसह (तु० ७।२।४८) इति लोब्धा लोभिता । लुभो विमोहने

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०६) ।

२. पचादिगणे (३।१।१३४) कोपशब्दः सातान्न पठ्यते ।

३. 'तीक्ष्णसह' पाठा० । क्षीरतरङ्गिण्यां 'रुष रिष हिंसायां' (१।४५८)

(७।२।५४) इद्—विलुभिताः केशाः, लुब्धोऽन्यः ॥१२६॥

१३०. क्षुभ संचलने । संचलनं रूपान्यथात्वम् । क्षुभ्यति ।
अक्षुभत् । क्षोभिता । लुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति लुब्धो मन्थश्चेत्,
क्षुभितोऽन्यः । क्षुभिताम्भोधिर्यना । क्रयादौ (९।४९) क्षुभ्नाति । भ्वादौ
५ (१।४९२) क्षोभते ॥१२७॥

१३१. णभ तुभ हिंसायाम् । प्रणभ्यति । अनभत् । भ्वादौ
(१।५००) नभते । क्रयादौ (९।५०) नभ्नाति । अत्यविचमि (७० ३।११७)
इत्यसच्—नभसम् अदन्तम् । नभो नञि वभस्तेः (द्र० धा० सू० ३।१९)
नहेइ (३।१९) नभिः (तु० द० उ० १।४४) तुभ्यति । अतुभत् ॥१२८, १२९॥
१० १३२. क्लिदू आर्द्रभावे । क्लिद्यति । अक्लिदत् । क्लेत्ता,
क्लेविता, क्लिन्नः । चरिचलि (६।१।१२ वा०) इत्यादि द्वे च—चिक्लिदः
॥१३०॥

१३३. अमिदा स्नेहने । मिदेर्गुणः (७।३।८२) मेद्यति । अमि-
दत् । जीतः क्तः (३।२।१८७) आदितश्च (७।१।१६) इति नेट्—मिन्नः ।
२५ विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७)—प्रमेदिनः प्रमिन्नः, मेदिनमनेन, मिन्नम्—
निष्ठा शीघ्रिदि (१।२।१९) इति सेण् निष्ठा न कित् । अच् (द्र० ३।१।१३४)
—मेदाख्यो देशः । अद्यत् (द० उ० ६।४६)—मेदो वसा । मेदिनी ।
भ्वादौ (१।४९२) मेदते, अमेदिष्ट । चुरादौ मिद स्नेहने (तु० १०।८)
मेदयति ॥१३१॥

२० १३४. अक्षिवदा स्नेहनमोहनयोः । क्षिवद्यति । अक्षिवत् ।
क्षिवणः । प्रक्षिवणः प्रक्षेदितः । क्षिवणम् अनेन, क्षेदितम् ।
(द्र० ७।२।१७।१।२।१९) । भ्वादौ (१।७०५) अक्ष्यक्ते शब्दे—क्षेदति ॥१३२॥

व्याख्याने 'तीषसह' इति पाठ उद्भिप्रयते (पृष्ठ ६५), अन्यत्र सर्वत्र (१।५९०॥
४।१२३॥६।५७) 'तीपुसह' इत्येव पठ्यते । तेन स्वामिमते 'तीपुसह' इत्येवपाठ
२५ इति निश्चितम् । अतः 'रुष रिष हिंसायाम्' (१।४५८) इत्यत्रापि 'तीपुसह' इत्येव
शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

१. भ्वादिसूत्रव्याख्याने (४९२) 'मेदाख्यो म्लेच्छः' इत्युक्तं स्वामिना ।

२. क्षीरस्वामी भ्वादौ 'अक्षिवदा स्नेहनमोहनयोः' (४६३) इत्यपि पठति,

१.३५. ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति । आर्धत्, मा ऋधत् । आनुधुः ।
सनीवन्तर्ध (७।२।४७) इति धे-—अर्द्धिषति ईत्सति, आक्षप्यधामीत्
(७।४।५५)—अर्धयति, आर्द्धिषत् । ऋदुपधाच्च (३।१।११) इति क्यप्—
ऋध्यः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—अर्धः । ऋद्ध्वा अर्धित्वा, न
क्त्वा सेट् (१।२।१८), ऋद्धः । स्वादौ । (५।२७) ऋध्नोति ॥१३३॥ ५

१.३६. गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्यति । अगृधत् । जिघृ-
त्सति । सिपि धातोश्चार्वा (८।२।७४)—अजर्घाः अजर्घत्, यङ्लुगन्ताल्लङ्,
अजर्गर्धीन् लुङि । त्रसिगृधि (३।२।१४०) इति क्तुः—गृध्नुः । लुचङ्कम्प-
दन्द्म्यसुगृधिज्वल (३।२।१५०) इति युच्—गर्धनः । सुसूधागृधिम्यः कृन्
(द० उ० ८।४२)—गृध्रः । गृद्ध्वा गर्धित्वा । गर्धः । गृद्धः । चुरादौ^१ १०
गृधिवच्च्योः प्रलम्भने (१।३।६७) तङ्—गर्धयते ॥१३४॥

१.३७. उदात्ता उदात्ततः ।

१.३८. वृत् । पुत्रादयो वर्णिताः ।

श्रीमद्भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरङ्गण्यां दिवादिगणः

१५

सम्पूर्णः ॥^२

परन्तु 'जिघ्रिषदा अव्यक्ते शब्दे' (१।७०५) इति सूत्रव्याख्याने, इह च न तं निर्दि-
शति, तेन 'वायते भवादौ जिघ्रिषदा स्नेहेन मोहनयोः' इति पठन्नपि न तमभिमनुते ।

अत एवान्ये व्याख्यातारस्तत्स्थाने 'जिघ्रिषदा' इति पठन्ति ।

१. क्षीरतरङ्गण्यां नायं चुरादौ कचित् पठ्यते । अत्र लिबिथेन हैमधातु- २०
पारायणदर्शनाय ४।४४ संख्या निदर्शिता ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गण्यां दिवादयः समाप्तः ॥

॥ अथ स्वादिगणः ॥

१. पुञ् अभिषवे । अभिषवः कलेदनं, संधानाख्यम् । इतः
 कृञ्जन्ताः (५७) सप्तानिष्टः । स्वादिभ्यः श्नुः (३११७३) — सुनोति, सुनुते;
 अभिपुणोति, अभ्यपुणोत् । उपसर्गात् सुनोति (८१३६५) इति पठ्ये प्राप्ते
 ५ स्वादिभ्यश्चात् (८१३६४) इति नियमान्नास्ति — अभिसुवाय अभि-
 सुपुवे । सुनोतेः स्यसतोः (८१३११७) — अभिसोष्यति, अभिसुसूषति ।
 सुन्वः सुनुवः सुन्मः सुनुमः — लोपश्चात्स्यान्त्यस्यां स्वीः (६४११०७)
 सुसुभूभ्यः (७१२१७२) इति सिचीडागमः — असावीत् । सुनो यज्ञार्थीनि
 (३१२१३२) शता^१ — सुन्वन् । संज्ञाया समज (३१३१९९) इति सुत्या ।
 १० राजपूयसूयं (३११११४) इति राजसूयः । आहुपुत्रि (३१११२६) इति
 पयत् — आसाव्यम् । सोमे सुजः (३१२१६०) विषप् — सोमसुत् । एयजो-
 र्वन्तिप् (३१२१०३) — सुत्वा । वनो र च (४११७) सुत्वरौ । अतिरुत्तु
 (उ० ११४०) इति मत् — सोमः^२ । सुधागृधिभ्यः कत् (द० उ० ८४४२)
 सुरा । सुवसृजो मुच् (उ० २१७४) सवनः । सुनो दीर्घश्च (उ० ३११३) सूना
 १५ बधस्थानम् । कुसुपुभ्यश्च (दशा० उ० ७५) इति सूपः ॥१॥

२. पिञ् बन्धने । सिनोति, सिनुते । सिषाय । ण्वुल् (द्र०
 ३१११३३) — सायकः । परिनिविभ्यः सेव (८३३०) इति षत्वम् — विषयः ।
 क्ते-प्रसितः । अञ्जिष्टसिभ्यः क्तः (उ० ३१८९) सितः । दधिदसि (३१२१५९)
 इति कः — सेहः । सितनिगमि (उ० ११६९) इति तुन् — सेतुः । सुसिचिभ्यां
 २० दीर्घश्च (तु० उ० २१२५) — सीरम् । इण्सिदीङुभ्यविभ्यो नक् (तु० दशा०
 उ० ३१२) — सिनो बद्धः । कृवृजसि (दशा० उ० ५४४२) इति नः —
 सेना ॥२॥

३. शिञ् निशाने । निशानं तन्करणम् । शिनोति, शिनुते
 शेता ॥३॥

२५ १. प्रथमान्तं पदम् । 'शत्रा' पाठा० ।

२. इतोऽमे — 'सुनोरिति दीर्घश्च-सूरीः' इत्यधिकं क्वचित् । अत्र सुधा-
 गृधि दीर्घश्च (दशा० उ० ११३३) — सूरिः इति शुद्धः पाठः स्यात् । अत्रास्मदी-
 या दशपाशुणादिदृष्टेष्टिपणी ब्रह्मण्या (पृष्ठ २१ टि० २) ।

४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मिनोति, मिनुते । मीनातिमिनोति (६।१।५०)

इत्यास्वम् —माना, मास्यति, त्यपि च^१ (६।१।५०) इति प्रमाय ।
सनि मीमा (७।४।५४) इति गामादाग्रहणेष्वविशेषात् (द्र० सीरदेव १०८, परि०
शे० ११५) मिस्सति, मिस्सते । मिमिमम् । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्
मायुः पित्तम् । अमृशीतृचरित्सरितनिमिमस्त्रिभ्य उः (दश० उ० १।९२) ५
इत्युः—मयुः किलरः । बहुलवचनाद् (द्र० ३।३।१) आस्वं न । वान-
प्रमीः (द्र० उ० ४।१) । ननुनेष्टु (२।९२) इति जामाता [सु]सिचिम्याम्
(तु० उ० २।२५)—मीरा^२ ॥४॥

५. चिञ् चयने^३ । चितोति, चिनुते । नेगद (८।४।१७) इति
प्रणिचिनोति । विभाषा चेः (७।३।५८) इति सल्लिटोर्वा कुत्वम्— १०
चिक्कीषति चिक्कीषति, चिकाय चिचाय । चिस्फुरोर्णौ (६।१।५४)
आस्वम्—उच्चापयति । चुरादौ (१०।८१) मिस्वात् चपयति^४ ।
कतौ कुण्डपायसचोर्भ्यौ, अमौ परिचाय्योपचाय्यसम्भ्याः, चित्यामिचित्ये च
(३।१।१३०-१३२) । कित् (द्र० ३।३।९४) चितिः । अमौ चेः (३।२।९१)
किञ्चप्—अभिचित् । कर्मण्यम्याख्यायाम् (३।२।९२)—इयेन इव चीयते १५
—इयेनचित् । हस्तादानी चेरस्तेये (३।३।४०) घञ्-पुष्पप्रचायः । निवास-
चितिशरीरोपसमाधानेन्द्रादेश्च कः (३।३।४१)—निकायः, आकायमग्निं चिन्वीत,^५
कायः, गोमयनिकायः । संघे चानौत्तराधये (३।३।४२)—चैक्खिलिनिकायः^६ ।
चयोऽन्यत्र । ग्रहिशृङ्ग (३।३।५०) इत्यप्-निश्चयः । सुसिचिम्यां दीर्घश्च (तु० उ०
२।२५)—चीरम् । अमिचिमिदि (उ० ४।१।६४) इति कञ्—चित्रम् ॥५॥ २०

१. इमं स्वतन्त्रं सूत्रं विज्ञाय इतोऽग्रे लिभिशन ६।१।४१ सूत्रसंख्या
निर्दिष्टा । ६।१।४१ निर्दिष्टं 'त्यपि च' इति सूत्रं तु वेजः त्यपि संप्रसारणाभवं
शास्ति । न च तस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम्, इत्यहो लिभिशास्याज्ञानम् । वस्तुतः
'मीनातिमीनोति' इति सूत्रस्येवायं भागो त्यप्यास्वनिदशनार्थः पृथङ् निर्दिष्टः ।

२. द्र० 'मीरा देशसीमा' इति दश० उ० वृत्तिः ८।४३ कपाठः, हैमोणादि- २५
वृत्तिः ३६२ च । ३. 'चये' पाठा० ।

४ 'चिञ् चये' (१०।८१) इति धातुसूत्रतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् । ६. अज्ञातार्थं पदम् ।

६. स्तृब् आच्छादने^१ । स्तृणोति^२, स्तृणुते । वृणोतिसंयोगाद्योः
(७।४।२६)—आस्तृयते । विस्तृतः । कचादौ स्तृब् (६।१३)—आस्तृणाति,
आस्तृयते, आस्तीर्णः ॥६॥

७. कृब् हिंसायाम् । कृणोति, कृणुते । आर्धधातुके करोति-
५ वत् (८।११)—चकार, चक्रे ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. वृब् वरणे^३, १० धूब्^४ कम्पने, ११ उदात्तौ । वृणोति,
वृणुते । प्रावरिता प्रावरीताः वृतो वा (७।२।३८) इतीडो वा दीर्घः ।
सिचि परस्मैपदेषु (तु० ७।२।४०) इतीड्—प्रावरीत्, प्रावारिष्टाम् । लिङ्-
१०. सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२) वा—प्रावरिषाताम् प्रावृषाताम्, वृषीष्ट
वरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९) इति दीर्घो नास्ति । इड् सनि वा (७।२।४१)—
वृवूर्षति विवरिषति विवरीषति । अवयपयवर्षा (३।१।१०९) इत्यनिरोधे^५
वर्षः, वार्योऽन्यः । एतिस्तुशाह (३।१।१०९) इति क्यप्—वृत्यम् ।
एयदवीष्यते—वार्यम् । संज्ञायां वृत् (३।२।४६) इति पतिवरा कन्या । ग्रहवृद्ध
१५ ३।३।५८) इत्यप्—वरः । नौ वृ धान्ये (३।३।४८) घब्—नीवारः । वृणोति-
राच्छादने (३।३।५४)—प्रवारः । अण्डन् कृष्टवृजः (उ० ३।१।२९)—वरण्डः ।
जृवृज ऊधत् (उ० २।५ श्वेत० A. B. पाठः)—वरुथो रथगुप्तिः सुयुवृजो-
युच् (उ० २।७४)—वरणः । अजिवृरीभ्यो निच्व (उ० ३।३८)—वर्णुर्नाम
नम् । कृगृशृवृज्चतिभ्यः ष्वरच् (दश० उ० ८।४७)—वर्वरः कुञ्चिताः
२०. केशाः । सृष्टृमुशुषिहृषिभ्यः कित् (दश० उ० ३।१६)—वृकः । वृजश्चित् (उ०
(३।१०७)—वरत्रा चर्मरञ्जुः । जनिदाभ्युः (उ० ४।१०४) इति वृशो
वाशिका । वसिवपिवदिराजि (दश० उ० १।५३) इतीड्—वारि । ण्यन्तात्
क्विवि वाः—वारां निधिः^६ । धूब् कम्पने^७ । धूब् इतीहासुं शिवस्वामी

२५

१. 'छादने' पाठा० ।

२. 'आस्तृणोति' पाठा० ।

३. 'अनिरोधे' पाठा० ।

४. अत्रविषये अग्रे टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।

५. 'अनिरोधने' पाठा० ।

६. कुत्रत्योऽयं प्रयोग इति न ज्ञायते ।

७. 'यत्र कः स्वामिसम्मतः पाठ इत्यत्र विप्रवदन्ते उद्धर्तारः । तस्माद्

सायणः—'अत्र स्वामी तु हस्वान्तममुं पठित्वा प्रयोगवशाद् दीर्घान्तमप्याह ।

दीर्घमाह—धूनोति, धूनुते । स्वरतिसूति (७।२।४४) इति वेद—विद्योता
विधविता । विधूतः । धून् प्रीजोर्लृक् (७।३।३७ वा०)—विधून्वयति ।
धुञ् इति चन्द्रः^१ (तु० धातु० ५।९)—धुनोति, विधुतः । अतिलघूस्त्वन्सह-
चर इत्रः (३।२।१४८) इति धविजम् । धवियुधि (उ० १।१४५) इति मक्—
धूमः । कृधूमदिभ्यः कित् (उ० ३।७३)—धूसरः । क्रयादौ (१।१६) धुनाति, ५
तुवादौ धू विधूनने (६।९६)—धुवति ॥८९॥

१२. दुहु उपतापे । हतश्चत्वारोऽनिष्टः । दुनोति । दोता ।
द्वधुः (द्र० ३।३।८९) । भौवादिकेन ग्रहणानि, दुहु गतौ (१।६७५)—
द्ववति ॥१०॥

१३. हि गतौ वृद्धौ च । हित्मोना (८।४।१५) णत्वम्—ग्रहि- १०
णोति । हेरचङि (७।३।५६) इति कुत्वम्—ग्रजिघ्राय । कमिमनि (उ०
१।७३) इति लुञ्—हेतुः । मक् (द्र० उ० १।१४७)—हिमम् । मनिन्
(दश० उ० ६।७३)—हेम । ऊतिवृत्ति (३।३।६७) इति हेतिरायुधम् ॥११॥

१४. पृ प्रीतौ । पृणोति । पर्ता । पुपूर्वति, इट् सनि वा (७।३।
इति नारस्त्युपदेशाधिकायात्^२ (द्र० ७।२।१०) ॥१२॥ १५

शिवस्वामिकश्यपौ तु दीर्घान्तमाहनुः' (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१६) इति । प्रक्रिया-
कौमुदीटीकायां विट्त्वस्वाह—'शीरस्वामी दीर्घमाह, अन्ये ह्रस्वम्' (पाठांतरे 'शिव-
स्वामिनाम निर्दिष्टम्) (भाग २, पृष्ठ २५४) । अत्र विट्त्वोद्धृतः पाठ एव युक्त-
तरः प्रतिभाति एकादशसूत्रे 'उदात्तौ' इति निर्देशान् । ह्रस्वपाठे तु 'धुञ्' अनुदात्तः
स्यात् । क्रयादौ (१।१६) 'स्वादौ धून्धुञौ धूनोति धुनोति' इत्युभयं पठिष्यति २०
शीरस्वामी, एवं तुदादावपि (६।९६) । अयं च चान्द्रपाठे स्वीकृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ।
सायणस्तु धुञ् इति पठन् अन्ते 'स्वादय उभयतोभाषाः वृवर्जमनुदात्ताः । तस्यानु-
दात्तमध्ये पाठ ऋकारान्तोभयतोभाषानुरोधेन' इत्याह (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१७) ।

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे तु 'धून् कम्पने' इति दीर्घान्तः पठ्यते । साय-
णस्तु 'उभयमपीति चान्द्राः इति सूत्राकरः' इत्याह (धा० वृ० पृष्ठ ३१६) । अत्र २५
चान्द्रधातुपाठौ ऋष्ट इति प्रतीयते । 'धून् कम्पने' इतोऽग्रे मुद्रितग्रन्थे 'विभाषिताः'
इति पठ्यते । तत्रापि 'विभाषितः' इत्येकवचनमेव युक्तम्, धूञ एव विभाषिते-
त्वात् ।

२. उपदेशे दीर्घऋकारान्तादिति भावः । अयं तु सनि दीर्घः ।

१५. स्मृ प्रीतिचलनयोः । चलनं जीवनम्^१ । स्मृणोति ।
सस्मार । स्मृ इत्येके । ते तु छान्दसप्राबौ^२ ॥१३॥

१६. अनुदात्ताः । नोदात्तेत^३ एकाच्त्वात् ।

१७. आप्लृ व्याप्तौ । चत्वारोऽनितः । आप्नोति । आपत्
५ (द्र० ३।१।५५) । आप्ता । आप्लृपृक्तधामीत् (तु० ७।४।५५)—ईप्सति ।
उदके तुम्भौ च (उ० ४।२।१०) इत्यम्भः ल्यपि लघुपूर्वात्, विमाषाऽऽपः
(६।४।५६, ५७) इति णेर्वा लोपः—प्राप्य प्रापय्य । गुरोश्च हलः (३।३।
१०३) इत्यङि प्राप्ते कितन् आवादिभ्यः (३।३।६४ वा०) आप्तिः ॥१४॥

१८. शक्लृ शक्तौ । शक्नोति, शक्नुवन्ति । अन्यद् दिवादी
१० (४।७८) उक्तम् । सनिमीमा (७।४।५४) इति शिक्षति । अशक्त् ।
पुषादित्वाद् (दिवादी ७१—९२) अङि सिद्धे लृद्विस्वम् आत्मने-
पदार्थं^४ कर्मव्यतिहारे^५—व्यत्यशक्त । शकध्वना (३।४।६५) इति
तुमुन्—शक्तो घटं कर्तुम् । शक्तिः ॥१५॥

१९. राध पाथ संसिद्धौ । संसिद्धिः फलसम्पत्तिः । राधी-
१५ ध्योर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३६)—चेन्नाय राध्नोति । राधो हिंसायाम् (६।४।१२३)
पत्वाभ्यासलोपौ—अपरेधुः । राधो हिंसायाम् सनीस् वक्तव्यात् (द्र०
७।४।५४ वा०) प्रस्तिरित्सति । कितन् आवादिभ्यः (३।३।९४ वा०)—

१. 'प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी' इति धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ३१६) पाठः ।

२० २. 'ते तु छान्दसप्रावाः' 'तौ तु छान्दसप्रावौ' इति वा युक्तः पाठः ।
'इमौ पृणोतिश्च त्रयश्छान्दसा' इति स्वामिकाश्रयणौ इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३१६) ।

३. 'न तदात्तेत' पाठा० । अथ पृ० ५, पं० ३, ४ स्मृतः श्लोको द्रष्टव्यः ।

४ चिन्त्यमिदम् । इह हि लुदित्वामावे सिच् स्यात् । नद्यस्मान् सौवादिकान्
देवादिकस्य पुषादित्वाद् स्यात् ।

२५ ५. इतोऽग्रे लिबिशः ३।१।८७ सूत्र संख्या निर्दिश्य 'कर्मवत् कर्मणा तुल्य-
क्रियः' इति सूत्रं द्रष्टव्यमिति संकेतितवान् । कर्मवत् सूत्रं तु कर्मकर्तरि प्रवर्तते । इह
तु कर्मव्यतिहारस्य विषयः । अतोऽत्रात्मनेपदप्रदर्शनाय 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे'
(१।३।१४) इत्यस्य संख्या निदर्शनीया ।

राधुधिः । दिवादौ राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव (४।७१)—राध्यति । साध्नो-
ति । सिपात्सति । अथोपदेश इत्येके—सिसात्सति । नन्धादौ (द्र०
३।१।१३४ वा०) ण्यन्तात् साधनः । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—
साधुः । दिवादौ साध्यति ॥१६, १७॥

२०. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

५

२१. अशू व्याप्तौ । अश्नुते । अष्टा, अशिता । अश्नन्तेश्च
(७।४।७२) इति लुट्—व्यानशे^१ । सिमूह्णन्वशां सति (तु० ७।२।७४)
द्वितीद्—अशिशिषते । अटवर्त्यशृणोतीनां (३।१।२२ वा०) यङ्—अशा-
श्यते ।^२ कृवापाजि (उ० १।१) इत्याशु । शावशेराप्तौ (उ० १।४४) उरन्—
श्वशुरः । अशृण्वि (उ० १।१५१) इति क्वन्—अश्वः । अशे रश च १०
(उ० २।७५) इति युच्—रशना । अशे रश् च (दश० उ० १।१५ ङपाठः)
इति मिः—रश्मिः । अशिपण्यो रुडायलुक्चौ च (उ० ४।१३३)—राशिः ।
अर्तिसुधृधमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—अशनिः । मनिन् (दश० उ० ६।७३)
अश्मा । अशेर्देवने^४ (उ० ३।६५) सः—अक्षः । अशेः सरन् (उ० ३।७०)
अश्वरम् । अशेर्निद (उ० ३।१५६) इति सिः—अक्षि । अशेर्देवने युच् च (दश० १५
उ० ९।५१ ङपाठः) यशः । कृवादौ अश भोजनने (९।५२)—अश्नाति ॥१८॥

२२. छिप्र आस्कन्दने । स्तिघ्नते ॥१९॥

२३. उदात्तावनुदात्तेतौ ।

२४. तिक तिग च । इतश्चभ्यन्ता (५।३१) नञ् सेटः परस्मै-
पदिनश्च । चकाराद् आस्कन्दने ।^१ तिकनोति, तिग्नोति । के (द्र० २०
३।१।१३५) तिकः ॥२०, २१॥

१. नहि कीरतरङ्गिण्यां साधधातुर्दिवादौ पठ्यते । काशकृत्स्नधातुपाठे
(पृष्ठ १८६) तु 'राश साध संसिद्धौ' इति दिवादौ पठ्यते । तदनुसारं चन्द्रकान्त-
कारावपि दिवादौ पठतः (चा० ५।२२) ।

२. 'आनशे' पाठः ।

३. धातुप्रदीपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

२५

४. 'वने' 'घने' पाठान्तरं ।

५. यथा तु काशकृत्स्नकातन्त्रचान्द्रहैमशाकटायनधातुपाठेषु पाठस्तथा
तिक तिग धात्वोर्हि सार्धं, न तु स्कन्दनार्थः । प्रतीयते कस्यचित् प्राचीनश्लोकवद-

२५. पव हिंसायाम् । सञ्ज्ञोति । सिसघ्नयति । सिवाघ्नयि-
यति । दुर्गस्याषोपदेशो^१ ऽयम्—सिसाघ्नयिषति । तिक ति च षष^२ हिंसा-
यामित्येके^३—तिञ्ज्ञोति च षञ्ज्ञोति^४ ॥२२॥

२६. विधृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । धृष्टः, प्रधृष्टः प्रधर्षितः
५ धृष्टमेनेन, धर्षितम्, निष्ठाशीङ्स्विदि (१।२।१६) इति कित्त्वं नास्ति ।
नसिगृध्रिषिषिपेः क्तुः (१।२।१४)—धृष्णुः । माषायां शसियुधि (१।३।१३०
वा०) इति युच्—दुर्धर्षणः । ध्वेषध्व च संशयाम् (उ० २।८२) इति क्युः—
धृषणा धीः । शक्रध्वजा (१।४।६५) इति तुमुन्—धृष्णोति भोक्तुम् ।
ऋत्विग्दधृक् (१।२।५६) इति दधृक् । क्षुरादौ ध्व अपसहने (१०।२३८)—
१० धर्षयति ॥२३॥

२७. दन्भु दम्भ । दम्भोति । श्रग्निप्रन्थिदन्भिस्वन्जीनां (द्र० १।२।६
काशिका) किति नलोपः—देभुः । सनीवन्तर्धे (७।२।४९) इति वेद्—
दिदम्भिषति, अनिद पक्षे—दन्म इच्च (तु० ७।४।५६)—धिप्सति धीप्सति,
हलन्ताच्च (१।२।१०) इति कित्त्वे हलजातिराश्रीयते । दब्ध्वा दम्भि-
१५ त्वा । दब्धः ॥२४॥

२८. ऋधु दृडौ । ऋध्नोति । दिवादौ (४।१३५) ऋध्यति ।
तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि ॥२५॥

२९. छन्दसि । आगणान्ताच्छन्दोऽधिकारः* ।

धातुपाठस्यालुकरणेन मध्ये चकारः पठितः स्यात्—पठिष आस्कन्दने तिक, तिग च
२० षव हिंसायाम्^१ । इदं रहस्यमविदित्वैव कैश्चिद् वृत्तिकौश्लिकेभ्यः आस्कन्दनार्थो
गृहीतः । यपरैश्च चकारं षव-धातुना संयोज्य च षव धातुः स्वीकृतः । द्र० इहैव
उत्तरधातुसूत्र (२५) व्याख्या ।

१. दुर्गः कातन्त्रधातुपाठव्याख्याता । कातन्त्रधातुपाठे तु षव इत्येव
पठ्यते । स्वयमपि ऋषि चिरि (३३) इत्युत्तरसूत्रव्याख्याने दुर्गनाम्ना 'षव' इति
२५ षोपदेशमेव पठिष्यति ।

२. 'चखष, चख्नोति' पाठा० । अयं च षकारस्यैव खकारोच्चारण-
जन्योऽपपाठः । ३. पूर्वपृष्ठस्था पञ्चमी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ २४) । छन्दसि इति सूत्रस्य इदं व्याख्यानं

३०. अह व्याप्तौ । अहोति ॥२६॥

३१. दध घातने । दध्नोति ॥२७॥

३२. चमु भक्षणे । आचम्नोति । भ्वादी (१।३१५) आचा-
मति ॥२८॥

३३. ऋक्षि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम् । ऋङ्क्षणोति^१ ५
आनृङ्क्ष^१ । ऋणोति क्षिणोति इत्येके । चिरिणोति, जिरिणोति । एकाच्चा-
च चिरिजिरिः (दृ० १।१ पृ० ५ पं० ३) इति नानुबन्धिता । दाशनोति । दाशः ।
दृणोति । दुर्ग^२स्तु तिक तिघ^३ षघ^३ ऋक्ष चिरि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम्^१

‘दध घातने’ (३१) इत्युत्तरसूत्रान्तरं प्लुतं जर्मनसंस्करणे । स च लेखक प्रमादजः ।
अस्माभिस्त्वयं यथास्थानं प्रापितः ।

१. ‘ऋक्षोति, आनर्क्ष’ इति सिबिशपाठः । ऋक्षि-धातोरित्त्वानुमा^{१०}
भाव्यम् । पुरुषकारस्तु स्वामिनाम्ना शुद्धमेव सत्तुमं पाठमुदाजहार । तथा हि—“वीर-
स्वामी तु ऋक्षि इति पठित्वा ऋङ्क्षोति इति आनृङ्क्ष इति चोदाहृत्य ऋणोति
क्षिणोति इत्येके” इत्याह (पुरुष० पृष्ठ २४) ।

२. दुर्गः कातन्त्रधातुपाठव्याख्यात । अस्मदीये कातन्त्रधातुपाठस्य^{१५}
हस्तलेखे ‘तिघ’ स्थाने ‘तिग’ पठ्यते । सायणोऽपि ‘धातुवृत्तौ दुर्गनाम्ना ‘तिग’
इत्येव पठति । (पृष्ठ ३२२) । षघ धातोदत्तारमस्मदधस्तलेखे कश्चित् पाठस्त्वुदितः ।
सायणस्तु ‘षघ रि चि चिरि’ इत्येवं पठति (पृष्ठ ३२२) । ‘दाश’ स्थाने कातन्त्र-
धातुपाठे ‘दास’ इति पठ्यते, ‘दृ’ स्थाने च ‘दुह’ । सायणस्तु ‘दुङ्’ पठित्वा
‘दुनुते’ इत्युदाजहार (पृष्ठ ३२२) । हिंसायाम् इत्यस्य स्थाने कातन्त्रपाठे ‘जिघा-
सायाम्’ पाठः । काशकृत्स्नधातुपाठे तु ‘तिक तिग विध तिङ् [तीङ्] चिरि जिरि^{२०}
दास द्रहि जिघासायाम्’ इति पठ्यते (पृष्ठ २०९) । अत्र ‘दुहि’ स्थाने ‘दुह’ इति
शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, व्याख्यायां ‘दुहोति’ इति प्रयोगनिदर्शनात्, कातन्त्रे च
तथैव पाठात् ।

इदं चात्रावधेयम्—पाणिनीये धातुपाठे छान्दसत्वेन स्मृता धातवः काशकृत्स्न-
व्याख्याने विना छन्दोनिर्देशं पठिताः । तन्मनुस्यैव च लौकिकमात्रविषये कातन्त्रे-^{१५}
ऽपि पठिताः । तदनुसारमेव च चान्द्रेऽपि ‘ऋक्ष चिरि जिरि हिंसायाम् (५।२२)
पठ्यन्ते ।

३. ‘चषघ’ पाठा० ।

मित्याह । छान्दसा अमी जिघत्स्यादिवन्नियत विषयाः^१ ॥२९—३३॥

भट्टक्षीरस्वाम्युपेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीर-तरङ्गिण्यां

स्वादिगणः

सम्पूर्णः ।^२

१. तदुक्तं पतञ्जलिना—धरतिरस्मा अविशेषणोपदिष्टः । स घृतं घृणा
धर्म इत्येवं विषयः । महा० ७।१।६६ ।

२. इति क्षीरस्वाम्युपेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां स्वादिगणः समाप्तः ।

॥अथ तुदादिगणः॥

१. तुद् व्यथने । इतः कृषान्ताः (६।६) पडनिट उभयपदि-
नश्च । तुदादिभ्यः शः (३।१।७७), सविधातुकमपित् (१।२।४) इति छिस्वम्-
तुदति, तुदते । तोत्ता । प्रतोदः, तोदः । आच्छीनचोर्त्तुप (७।१।८०) वा—
तुदती, तुदन्ती । विध्वरुषोस्तुदः (३।२।३५) खश्-विधुन्तुदः, अरुन्तुदः । ५
वातशुनीतिल (३।२।२८ वा०) इति तिलन्तुदः । कते-तुन्नः (द्र० ८।२।
४२) । दाम्नीशस (३।२।१८२) छन्-तोन्नम् । पातुतुदि (उ० २।७) इति
थक्-तुत्थम् अञ्जने, धातुविशेषश्च ॥१॥

२. पुद् प्रेरणे । प्रणुदति प्रणुदते^१ । नोत्ता । तुदविदोन्वत्रा
(८।२।५६) इति या निष्ठानत्वं—नुत्तः, नुन्नः । ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २।६४)- १०
नौः ॥२॥

३. दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं त्यागः । दिशति, दिशते ।
क्तिन् (द्र० ३।३।९४)—दिष्टिर्वितस्तिः । ऋत्विगदधृप् (३।२।५९) इति
क्तिन्—दिक् । नान्यादिशिप्रहोः (३।४।५८) णमुल्—नामदेशमामन्त्र-
यते । दिष्टं दैवम् ॥३॥

४. भ्रस्ज पाके । ग्रहज्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
भृज्जति, भृज्जते । भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् (६।४।४७)—भ्रष्टा, भर्ष्टा,
प्रसारणविषये नेष्यते, भृष्टलुचितलिङ्गात्^२—भृज्ज्यात् । बभ्रज्ज बभर्ज,
वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनाम् अविशेषः^३ । सनीवन्तर्ध (७।२।४६) इति वेद्—
बिभर्जिषति बिभ्रज्जिषति, बिभर्क्षति बिभ्रक्षति । बभ्रभ्रस्ज (८।२।३६)
इति षः—भृष्टः, भृष्टिः । प्रथिभ्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८) २०

१. अत्र धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२३) स्वामिनाम्ना उदधृतः पाठोऽनुसन्धेयः ।

२. काशिकायां (२।३।३१) राजदन्तादिगणे 'मृष्टलुञ्चितम्' पठ्यते वर्ध-

मानस्तु 'भृष्टलुञ्चितम्' इति पठित्वा लक्ष्यमपि निर्दिदेश (गणरत्नमहो० पृष्ठ ६५) ।

३. अत्र 'ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः' इति भाष्यवचनम्
(६।१।१७) अनुसन्धेयम् । लिविशेनेदमबुद्ध्या 'वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनाम्' २५
इतोऽप्रे ६।१।१६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।

भृगुः न्यङ्कादिः^१ । अस्तिभृगुपुष्प्यः कित् (तु० उ० २।८०)—भृजनम् ।
 ल्युटि (द्र० ३।३।११५) भ्रजनम्, भर्जनम् । अस्तिगमि (उ० ४।१६०)
 इति छन्द—भ्राष्ट्रम् ॥४॥

५. क्षिप प्रेरणे । क्षिपति, क्षिपते । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः (१।३।
 ८०) परस्मैपदम्—अभिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति । संपृच
 (१।२।१४२) इति परिक्षेपी । निन्दहिंस (३।२।१४६) इति परिक्षेपकः ।
 त्रसिमृषिध्विक्षिपेः क्तुः (३।२।१४०)—क्षिप्युः । मित्रादौ (गण० ३।३।
 १०४) क्षिपा । रक् (द्र० उ० २।१३)—क्षिप्रम् । क्षिपरनिः क्च्व (तु०
 उ० २।१०७)—क्षिपणिः, क्षिपर्णा वा । दिवादौ (४।१३) क्षिपयति ॥५॥

१०. ६. कृष विलेखने । कृषति, कृषते । अनुदातस्य चर्दुपधस्यान्य-
 तरस्याप (६।१।५६) अम्—कक्ष्यति कक्षयति । स्तुशमृशकृषत्पदः सिज् वा
 (३।१।४४ वा०)—अकृषत् अकाक्षीत्, अकाक्षीव । भ्रादौ (१।७।१७)
 कर्षति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । कृश तनूकरणे तु दिवादिः (४।१२०)
 तालव्यान्तः ॥६॥

१५. ७. अनुदात्ताः स्वरितेतः

८. ऋषी गतौ, ९. उदात्त उदात्तेत् । ऋषति । उपसर्गाद्
 ऋति धातौ (६।१।६१) वृद्धिरेकादेशः—उपार्षति । अर्षिता । स्तुष्टि-
 कृष्विभ्यः कित् (उ० ३।६६)—ऋक्षः । इक्^२—ऋषिः । कित्त् (द्र० ३।३।
 २४)—ऋष्टिः । ऋषिवृषिभ्यां कित् (उ० ३।१२३)—ऋषभः । श्रुदितो निष्ठा-
 २० याम् (७।२।१४)—ऋष्टः ॥७॥

१०. जुषी प्रीतिसेवनयोः । इतश्चत्वारः सेट् आत्मनेपदि
 नश्च । जुषते । जोषिता । जोषित्वा जुषित्वा (द्र० १।२।२६) ।
 ईदित्वात् (द्र० ७।२।१४) जुष्टः । एतिस्तुशास्व (३।१।१०९) इति क्यप्-
 जुष्यः । सह जुषत इति सज्जुः ॥८॥

२५. १. न्यङ्कादिगणे (७।३।५३) भृगुशब्दपाठात् कृत्वमित्यभिप्रायः ।
 २. अत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (३।३।१०८ वा०) इति वार्तिकेन 'इक्' प्रत्यय-
 इति स्वाम्यभिप्रायः । सिबिशेन त्वेतद्वार्तिकमनुद्धत्वा 'इष्टपधात् कित्' इति
 उणादिसूत्रनिर्दर्शनाय (उ० ४।११९) संख्या निर्दिष्टा । उणादौ न इक् प्रत्ययः
 साक्षादिर्दिष्टः । तत्र त्वनुवर्त्यमानस्य इजः किञ्चमात्रं विधीयते ।

११. ओविजी भयचलनयोः । उद्विजते । विज इड् (१२।२)
इतीडादिः प्रत्ययः कित्—उद्विजिता । करणे हलश्च (१३।२१)
इति घञ्—वेगः । विग्नः । पयन्ताद् उद्वेजितः ॥९॥

१२. ओलजी ओलजी व्रीडे । लजते । लजिता । लजितः,
लग्नस्तु लग्नस्तिष्ठ (७।३।१८) इति सक्ते साधुः, लग्नितोऽन्यः । ईदित्वं ५
तर्ह्यनर्थकम्, तस्माल्लगेः (१।५।५३) एतत् निपातनम् । अत एव ओन-
जीति चन्द्रः^१—नग्नः । लज्जते । लज्जिता । अनयोस्तुवाद् औ प्रयोज-
नाभावाद् भ्वाद् औ युक्तः पाठः^२ ॥१०, ११॥

१३. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

१४. ओत्रश्चू छेदने । इतः स्कुलान्ताः (५।९४) त्रिशतं १०
सेटः परस्मैपद्विनश्च । ग्रहिज्याग्रयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
वृश्चति । वृष्टा वृश्चिता (द्र० ७।२।३५) । मूलवृत् । वृक्ष्णः, पक्षे निष्ठा-
देशः सिद्धो वक्तव्यः (८।२।६ वा०) जुषश्चयोः कित् (७।२।५५) इतीद्—वृश्चि-
त्वा । वृश्चिष्णोः किकत् (तु० उ० २।४०)—वृश्चिकः । स्तुवश्चि (उ० ३।६६)
इति कस्रः—वृश्चः ॥१२॥

१५

१५. व्यच संभवे । विचति (द्र० ६।१।१६) । व्यचेः कुटादित्वम्-
नसि (१।२।१ वा०)—विचिता । नेह—उरुव्यचाः ॥१३॥

१६. व्यज व्याजीकरणे । व्यजति । 'व्याजीकरणे' लिङ्गाद्
घञि कृत्वाभावः—व्याजः ॥१४॥

१७. उल्लि उल्ले । उल्ल उल्लयः । उल्लति । उल्लिता ॥१५॥ २०

१८. उल्ली विवासे । विवासोऽतिक्रमः । उल्लति । व्युष्टा

रात्रिः ॥१६॥

१. मृत्रिते चान्द्रधातुपाठे तु 'ओलजी' इत्येव पठ्यते (६।१००) । सायणो
ऽपि धातुवृत्तौ चान्द्रमते तवर्गपञ्चमादिं (ओनजी) मन्यते (धातु ३२६) । लीस्वामी
नमनभिकाशब्दव्याख्याने 'ओलजी' इति पठति (द्र० अमरटीका ३।१।३९॥२।६।९) । २५

२. चिन् योऽयं पाठः । भ्वादौ पाठे शपः पिच्चादनुदात्तत्वे तास्यनुदात्तेन-
छिद् (६।१।१८६) इति लसार्वधातुकातुदात्तत्वे धातुस्वरः स्यात् । इह पाठे तु
विकरणस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति । यत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३२६) अनुसन्धेया ।

१९. ऋच्छ इन्द्रियप्रलयमूर्तिभावयोः । इन्द्रियाणां प्रलये
= मोहे, मूर्तिभावे च । ऋच्छति, समो गम्यृच्छि (१।३।२६) इति तद्ध—
समृच्छते । इजादेर्युक्तमतोऽनृच्छः (तु० ३।१।३६) इत्याम्—आनर्छ ॥१७॥

२०. मिल्न उत्कलेशे । उत्कलेशो बाधनम् । मिच्छति । पिच्छ

५. इति द्रमिडाः—पिच्छाः आचामः ॥१८॥

२१. जर्ज झर्झ चर्ल परिभाषणे । जर्जति । जर्जरः, झर्झरः ।

चर्च इति च दुर्गः ॥१९—२१॥

२२. त्वच संवरणे । संवरणम् आच्छादनम् । त्यचति ।

किपि (द्र० ३।२।१८७) त्वच्छ । अचि (द्र० ३।१।१३४) त्वचः ॥२२॥

१० २३. ऋच स्तुतौ । ऋचति । विवप् (द्र० ३।२।१७८)—

ऋक् । आनर्च, आनृचुः । अचिशुचि (उ० २।१०८) इतीक्षिः—अचिः ॥२३॥

२४. उब्ज आर्जवे । आर्जवं स्पृष्टता^२ । उब्जति । उब्जि-

जिपति, नन्दाः संयोगादयः (६।१।३) इत्यत्र वक्तव्याद्^३ बो न द्विरुच्यते ।

समुद्गाविसिद्धत्वाद् बोपधोऽयम्^४, उपध्मानीयोपधत्वे जश्त्वस्या-

१५ सिद्धत्वं स्यात् । मुजन्मुजौ पायपुपतापयोः (७।३।६१) । उब्जेर्बले बलोपश्च

(उ० ४।१६२) इत्यमुन्—ओजस् ॥२४॥

२५. उद्दृक् उत्सर्गे । उद्दृक्षति । दोषधोऽयम्, लाक्षणिकं

१. 'जर्च जर्ज जर्म भर्ज परिभाषणे—जर्चति, जर्जति, जर्मति । जर्जरः ।

भर्भति । भर्भरः । चर्चति दुर्गः' । इति पाठा० । २. 'स्पृष्टता' कचिन्नास्ति ।

२० ३. 'बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति काशिकास्थवार्तिकादित्यर्थः ।

४. अयं भावः—अभ्युद्गः समुद्गः इत्यादिसिद्धये केचिद् दोषधं

भन्यन्ते । तत्र अभ्युद्गः समुद्ग इत्यादयस्तु द्व्युपसर्गाद् गमेर्द्विप्रत्यये संप्रत्यन्ते ।

ततः बकारोपधोऽयं धातुरित्यर्थः । उब्जेर्बले बलोपश्च इति उणादिसूत्रम् (४।१।२)

अपि बोपधत्वे प्रमाणात् । अपरे उपध्मानीयोपधं स्वीकुर्वन्ति, तन्मते दोषमाह—

२५ उपध्मानीयोपधत्वे इति । अत्र हयवरद-सूत्रस्थं 'शर्षु जश्मावधत्वे' इति वार्तिकं

तद्वार्थं चावलोकनीयम् ।

५. यथा तूत्तरवचनम्—'दोषधोऽयं, लाक्षणिकं भुत्वम्' तथा तु धातुसं

'उज्जम्' इत्येव मूलपाठ इति प्रतीयते ।

चुत्वम् । उज्जिष्णिवति । पयति^१ — मिथोद्व्यौ नदे (३।१।१५) । क्विपि
(द्र० ३।२।१७८) उत् ॥२५॥

२६. लुभ विमोहने । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । लुभति ।
तीव्रसह (तु० ७।२।४०) इति लोब्धा लोभिता । लुभो विमोहने (७।२।५४)
इद्—विलुभिताः केशाः । दिवाद्दौ लुभ गार्द्ध्ये (४।२।२६)—लुभ्यति, ५
लुब्धः ॥२६॥

२७. ऋह कत्यनयुद्धहिंसादानेषु । ऋहति । अर्हयति ।
रिह इति द्रमिडा^२—रिहति, रेहयति ॥२७॥

२८. ऋफ ऋन्फ हिंसायाम् । ऋफति, ऋम्फति, शे ऋन्फा-
दीनामुपसंख्यानाद् (द्र० ७।१।५९ वा०) अनिदिताम् (६।४।२४) इति नलोपे १०
कृते लुम्, तृन्फादीनाम् (द्र० ७।१।५६) इत्येके^३ ॥२८, २९॥

२९. तृफ तृन्फ तृप्तौ । तृफति तर्कित्वा । तृम्फति, नोपधात्
धफान्ताद् वा (१।२।२३) इति वा कित्त्वम्—तृफित्वा तृम्फित्वा । तृप
तृन्फ इत्येके^४ ॥३०, ३१॥

३०. तुप तुन्प तुफ तुन्फ हिंसायाम् । तुपति, तुम्पति, १५
तुफति तुम्फति । भ्वाद्दौ तुन्प तुन्फ पाठो (द्र० १।२।८८) व्यर्थः^५ । प्रात्
तुम्पतौ गवि कर्तरि (६।१।१५८) सुद्—प्रस्तुम्पति गौः ॥३२—३५॥

३१. हफ हन्फ उक्कलेशे ।^६ [हपति हम्फति] ॥३६, ३७॥

१. 'कयपि' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२९) ।

३. अयं काशिकायां पाठः । भाग्यपुस्तकेषु कश्चित् 'तृम्पादीनां' कश्चिच्च
'तृम्फादीनां' इत्युभयथा दृश्यते । ऋम्फादीनामिति स्वाम्युक्तः पाठस्तु न कचिदुप-
लभ्यते ।

४. प्रक्रियाकौमुद्यां (भाग २ पृष्ठ २६५) तु 'तथा चाह कीरतरङ्गिणी-
कारः—तृम्प तुम्प चेत्येके' इति पठ्यते ।

५. नायं व्यर्थः, भ्वादित्वीच्छपि तास्यलुदासेत् (६।१।१८६) इति लसार्ध-
प्रातकानदात्तत्वे धातुस्वरौ भवति, इह पाठात्तु विकरणास्वरः (द्र० कीरतर० ६।१२टि०) ।

२०

२५

३२. गुफ गुन्फ ग्रन्थे । गुफति, गोफित्वा गुफित्वा ।
गुम्फति । नोपधात् थकान्ताद् वा (१।२।२३)—गुफित्वा गुम्फित्वा । घञ्
(द्र० ३।३।१८, १९)—गुम्फो बन्धः ॥३८, ३९॥

३३. उभ उन्भ पूरणे । उभति । उभौ^१ (द्र० ३।१।३५) ।
५ उम्भति । उम्भिता । उम्भित्वा ॥४०, ४१॥

३४. शुभ शुन्भ शोभार्थे । अत एव निपातनाच्च शोभा
साधुः^२ । शुभति । शुशोभ । शुभम् । अशोभीत् । श्वादी (४९८)
शोभते, शुशुभे, अशुभत् । रक् (द्र० उ० २।१३) शुभ्रम् । शुम्भति,
शुशुम्भ, तुम्फादि (द्र० ७।१।५९ वा०) । श्वादी शुन्भ भाषणे हिसायां
१० च (१।२९२) इत्यर्थभेदात् पाठः^३ । तत्र षोपदेशः, सुम्भति सुम्भना-
द्यर्थ इत्येके^४ ॥४२, ४३॥

३५. हभी ग्रन्थे । हभति । हब्धः । अद्दहन् (उ० १।६३) इति
हन्भूः सर्वः ॥४४॥

३६. चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चृतति, चृतः । सेऽसिचि कृत (७।
१५ २।५७) इति वेद्-चर्तिष्यति चर्त्स्यति । ईदित्वे यस्य विभाषा (७।२।१५)
इति निष्ठावाम् इद्प्रतिषेधानित्यत्रार्थम्—पतितः^१, यङ्लुगर्थं
वा—चरीचृतः^२ । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)—चृत । चत्यम् (द्र०
३।१।११०) ॥४५॥

३७. विध विधाने । विधति । अस्तु (द्र० उ० ६।४६) वेधाः ॥४६॥

२० १. इष्टपञ्चाश्रीकिरः कः (३।१।३५) इति कः । नित्यद्विवचनोऽयम् ।

द्र० महा० १।१।२७।

२. 'शोभेति निपातनात्' (काव्या० ५।२।४१) इति वामनः ।

३. न केवलमर्थभेदः, अपि तु स्वरभेदोऽपि भवति शपि । पूर्वा (६।१२)

टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।२९२ ।

२५ ५. द्वितीया श्रितातीतपतित (२।१।१४) इति निपातनादिङ् इति काशि-

का (७।२।१५) । मैत्रेयस्तु धातुधातो 'र्धावितः' इत्युदाहृतवान् ।

६. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३३०) ।

३८. जुन गतौ^१। जुनति । जुड इति दुर्गः ॥४७॥

३९. मृड मुखने । मृडति । मृडः । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा
कित्—मृडित्वा ॥४८॥

४०. पृड च । पृडति । पडित्वा ॥४९॥

४१. पृण प्रीगने । पृणति । के । (द्र० ३।१।३५) पृणः ।
लोकस्य पृणे (६।३।७०), लोकं पृणतीति मुम्—लोकस्पृणः ॥५०॥

४२. मृण हिंसायाम् । मृणति, मृणालम् (द्र० उ० १।११८) ॥५१॥

४३. तुण कौटिल्ये । तुणति । तुन्दम्^२ ॥५२॥

४४. पुण कर्मणि शब्दे च^३। पुणति । पुण्यम् । के (द्र० ३।
१।१३५) निपुणः ॥५३॥

४५. मुण प्रतिज्ञाने । मुणति ॥५४॥

४६. कुण शब्दोपकरणयोः । कुणति । इत्यपघात् कित् (उ०
४।१।१०)—कुणिः कुपाणिः । क्वादिभ्यः कित् (उ० १।१।१५)—कुण्डम् ।
उणादौ कुणिन्दः (द्र० उ० ४।८४), कुणालम्^४, कुणपः^५ । कोणः ॥५५॥

४७. शुन गतौ । शुनति । शुनकः । श्वा-क्शुन् (द्र० उ० २।३२) १५
शुनश्च सीरं च—शुनासीरः ॥५६॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (प्र० ३३०) ।

२. अन्दायश्च (उ० ४।९८) इति निपातनात् ददनौ प्रत्ययौ । उज्ज्वल-
दत्तस्वेतसूत्रवृत्तौ 'तुन्देर्तुम् च, तुन्दः' इत्याह । तच्चित्त्यम् । नहि 'तुन्दिः' धातुः
क्वचित् पश्यते । यद्वाऽत्र 'तुदेः' इति पाठः स्यात् । तथाप्ययुक्तता तदवस्थैव । २०
तुदेर्तुमि दे दनि वा प्रत्यये 'तुन्द' इति लक्ष्यविरुद्धं प्राप्नोति । भरो भूरि सवर्णे (८।४।
६५) इति लोपेऽपि पक्षे दकारद्वयं प्राप्नोत्येव, न चेप्यते । ३. सार्वत्रिकः पाठः ।

४. इतोऽग्रे लिभिरोन पञ्चपाद्युणादेः ३।७६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । तस्मिंश्च
सूत्रे कण-धातोः सम्प्रसारणं कालश्च प्रत्ययो विधीयते, न कुण-धातोः । सरस्वती-
कण्ठाभरणे (२।३।१०१) कुणरेव कालम् विधीयते ।

५. अत्रापि लिभिरोन उणादेः ३।१४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । अस्मिन्नपि

४८. द्रुणं हिंसागतिकौटिल्येषु । द्रुणति । के (द्र० ३।१।१३५)
द्रुणः । घञ् (द्र० ३।३।१८) — द्रोणः, द्रोणी ॥५६॥

४९. घृण^१ घूर्णं भ्रमणे । घुणति, घुणो दासकिमिः । घोणा ।
घूर्णतिः । घूर्णती घूर्णन्ती (द्र० ७।१।८०) । भ्वाद्वा^२ (१।२९५) घोणते,
५ घूर्णते ॥५८, ५९॥

५०. सुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति । सुरः । ओषदेशोऽथमिति
दुर्गः — सुषोर ॥६०॥

५१. कुर शब्दे । कुरति । कोरकम् । कुरः करन्^१ — कुररः ।
कुर्यात् (द्र० ७।२।७९) । कुरुः ॥६१॥
१० ५२. क्षुर क्षुर विलेखने । विलेखनं छेदः । क्षुरति । क्षुरः ।
क्षुरति । क्षुरः ॥६२, ६३॥

५३. मुर संवेष्टने । मुरति । मुरः, मुरा ओषधिविशेषः ।
मुर्मुरः ॥६४॥

५४. घुर भीमार्थशब्दयोः । घुरति । घञ् (द्र० ३।३।१९) —
१५ घोरः । घुघरः ॥६५॥

५५. पुर अग्रगमने । पुरति । पुरम् । क्विप् (द्र० ३।१।१७८)
— पूः । पुरुषः । पुरु बहु ॥६६॥

५६. बृहु^२ उद्यमे । उद्यम उद्धरणम् । बृहति । बर्हिता । बर्हा
उद्बर्हः । बर्हणम् । बर्हः । प्रभौ परिवृटः^३ (७।२।२१) । भ्वाद्वा^२ बृह बृह
२० (१।४८५) — बर्हति ॥६७॥

सूत्रे ऋणरेव संप्रसारणं कपश्च प्रत्ययो विधीयते, न कुणः । सरस्वतीकण्ठामरे
(२।२।११२) तु कुणरेव कुणपो निपात्यते ।

१. द्र० सर० कण्ठा० २।३।३६॥ हैमोणादि ३६६ ।

२. अन्ये तु वकारादि पठन्ति । धातुवृत्ति पृष्ठ ३३१ ।

३. अत्र भ्वाद्वा^२ चोभयत्र पत्रगादि पठित्वा 'प्रभौ परिवृटः' सूत्रेण दन्त्योष्ठ
२५ वान् 'परिवृट्' शब्दो व्युत्पाद्यते । तत्कथमिति न जानीमः । किमस्मिन् सूत्रेऽ
पवर्गवान् एव पाठः स्वामिसम्मतः ?

५७. तुह् तुन्ह स्तुह् स्तुन्ह हिंसायाम्^१ । तुहति । तर्हिता, तर्हा । तर्हणम् । रुधादौ तुहि हिंसायाम् (७२४) तुणेदि, तुण्डः, तुहन्ति । तुंहति । तुंहिता, तुण्डा । स्तुहति. स्तुंहति । षोपदेशा-
विति दुर्गः ॥६८—७१॥

५८. इषु इच्छायाम् । इषुगमियमां छः (७३।७७)—इच्छति । ५
तीषुसह (तु० ७।२।४८) इति छेदः—एषा एषिता । इष्यन् इतीद्, इषे
त्वोर्जे त्वा (माथ्य० सं० १।१) । यिन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) । इष आइषयुजः,
इह् अजम् अस्यास्त्यत्र वा, अर्शआयच् (५।२।१२७) ।
इश्यशिभ्यां तकम् (उ० ३।१४८)—इष्टका । वसुश्चेष्टेः (द० उ०
१।१५४)—इष्टुः । इच्छा (३।३।१०१) साधुः । श्रुयजीविस्तुभ्यः करणे (तु० १०
३।३।१५ वा०)—इष्टिः । इष्टः । द्विआदौ इष गतौ (४।१७)—अन्विष्यति,
इषुः । क्रचादौ इष आभीक्ष्ये (६।५७) इष्णाति ॥७२॥

५९. मिष स्पर्शायाम् । मिषति । मेषिता मेषोऽन्वि (द्र० ३।१।
१३४), के (द्र० ३।१।१३५) आभिषम् । घञ् (द्र० ३।१।१८, १९)—
निमेषः ॥७३॥

१५

६०. किल श्वैत्यक्रीडनयोः । किलति । केलिः । के (द्र०
३।१।१३५) किलकिला रवः, अव्यक्तानुकरणं वा । किलासं^२
सिध्मम् ॥७४॥

६१. तिल स्नेहने । तिलति । के (द्र० ३।१।१३५) तिलः । चुरादौ
(१०।६२) तेलवति ॥७५॥

२०

६२. चिल वसने । चिलति । पचादौ (गण० ३।१।१२४)
खेलः खेलम्, खेल^३ (गण० ३।१।१३४), गर्हिता ब्राह्मणी = ब्राह्मणि-

१. 'वीरस्वामी तु—तुह् तुन्ह ष्टुह् ष्टुन्ह हिंसार्थाः' इत्येवं पुरुषकारे (पृष्ठ
१२१) उद्धमियते । तत्र षोपदेशपाठश्चित्यः ।

२. द्र० सरस्वतीकण्ठमरण २।३।१७७; हौमोणादि ५७५ ।

२५

३. स्त्रीत्वनिदर्शनाय पचादौ पठितं टित्पाठं निर्दिशति । इह लिबिशेन
६।३।४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या । एषा सूत्रसंख्या तु 'वरूपकल्प' इत्युत्तरं
निर्दिष्टव्या सतीह निर्दिष्टा ।

चेली, धरूपकल्प (६।३।४३) इति ह्रस्वः, चेलखेटकटुककाण्डं गर्हाया
(६।३।१२६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्^१ ॥७६॥

६३. चल विलसने । चलति । चलती, चलन्ती । चल कम्पनं
ज्वलादिः (१।५६९)—चलः, चालः । शप्श्यतोर्नित्यम् (७।१।८१) नुम्—
५ चलन्ती । कम्पने चलिः (१।५४९) मित्—चलयति लताम् । चुराद्
चल भूतो (१।०।६३)—चालयति ॥७७॥

६४. विल संवरणे । वल्योष्ठ्यादिः । विलति । आविलम्^२
वेला ॥७८॥

६५. इल स्वप्नक्षेपणयोः^३ । इलति । इला भूः । पला ।
१० पलयति ॥७९॥

६६. बिल भेदने । बिलति । बिलातः । आविलम् । बिलमम् ।
बिल्वम् ॥८०॥

६७. णिल गहने । प्रणिलति ॥८१॥

६८. हिल हावकरणे^४ । हिलति । हेला^५ । मिल^६ श्लेषण इति
१५ दुर्गैः—मिलति^३, मेलः ॥८२॥

६९. शिल पिल उज्जले । शिलति । शिलम् । शिला ।
सिलम् । सेलु श्लेष्मातकः ॥८३, ८४॥

७०. लिख अक्षरविन्यासे । लिखति । आलेख्यम् । पचा-
दौ (गण० ३।१।१३४) लेखः । घञ्—लेखः, विलेखः । मिदादौ (गण०
२० ३।३।१०४) लेखा ॥८५॥

१. 'उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्' पाठान्तरं, तच्चिन्तनं, सूत्रार्थविरोधात् ।

२. 'आत्रेलम्' हस्तलेखपाठः ।

४. 'भावकरणे' पाठा० ।

६. पूर्वत्र 'मील' धातुव्याख्याने (१।३।४५) 'लौकिकान्मिलः मिलति,

२५ मेलनम्' इत्युक्तं स्वामिना । तदिहान्वेष्यम् । दीपजन (७।४।३) सूत्रे मील-धातुं
पठता पाणिनिना मिल-धातुर्न स्वीक्रियत इति ज्ञाप्यते । अन्यथा मीलतेरभिमीलत्
मिलतेरमीमिलत् इति रूपद्वयं स्यादेव, किमुपधाह्रस्वविकल्पेन । दुर्गोपजीव्ये
काशकस्त्र-धातुपाठेऽपि 'मिल श्लेषणे' (पृष्ठ २२७) पठ्यते ।

७१. कुट कौटिल्ये । कुटति । गाड्कुटादिभ्योऽङिणङित्
(१।२।१)—कुटिता । उटकुटः । कुटो घटः । कौटरः । कुटरः । कोटिः ।
कुटीरम् । उषिकुटि (उ० ३।१४२) इति कपन्—कुटपोऽन्नमानम् ।
इयुषधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—कुटिः । कुटिकुबिभ्यां क्मलन् (उ० ४।१८७)
—कुट्मलम् । कुटिलः । कथं कुटित्वा ? न क्वा सेङ् (१।२।१८) इति ५
हि कित्त्वं बाधितम्, न डिस्वम् ॥८६॥

७२. पुट संश्लेषणे । पुटति । पुटः, पुटी । घञ्—पोटा
नपुंसकम् । पोटकः । चुरादौ पुट संवर्णने (१०।६८), तथा भासार्यः
(१०।१९७)—पोटयति । लुट विलोडन^१ इति दुर्गः—लुटति । लुटिता ।
लुटित्वा । लुठ संश्लेषण इत्येके^२ ॥८७॥ १०

७३. कुच संकोचने । संकुचति, अर्थे संग्रहणात् तदुप-
सर्गत्वम्^३ । संकुचिता । कुचित्वा । कुचौ । भ्वादौ संपर्चनादौ
(१।६००) संकोचति ॥८८॥

७४. गुज शब्दे । गुजति, गुजिता । भ्वादौ (१।१२३ एकीय-
मने) गोजति, गोजिता ॥८९॥ १५

७५. गुड रक्षायाम् । गुडति । गुडा हस्तिसंनाहः । गुडः
स्वादुद्रव्यम् । भूगोल^४ः, गोलकं^५ शुभम्, गुलिका^६ मौक्तिक-
विशेषः ॥९०॥

७६. डिप क्षेपे^७ । डिपति, डिपिता । दिवादौ (४।१२४)
डिप्यति, डेपिता । चुरादौ (१०।१२३) डेपयति ॥९१॥ २०

७७. लुर छेदने । लुरति । आच्छुरितम् । लुर्यात्, वीः न भक्त-
लुराम् (तु० ८।२।७९) इति वीर्षो नास्ति—लुरिका ॥९२॥

१. 'लोडने' पाठा० । कातन्त्रधातुपाठे 'पुट लुट संश्लेषणे' इति पाठः,
काशकृत्स्ने 'पुट लुठ संश्लेषणे' (पृष्ठ २२७) ।

२. एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. द्रष्टव्यं (६।१०४) धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

४. डलयोरैक्यस्मरणात् । अत्र ५१ पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्या ।

५. 'प्रक्षेपे' पाठा० ।

७८. स्फुट विकसने । स्फुटति, स्फुटिता । अस्फुटीत् ।
स्फुटः । भ्वाद्यौ स्फुटि विशरणे (१।२.२६)—स्फोटति, स्फोटिता; अस्फु-
टत्, अस्फुटीत् । स्फोटः ॥९३॥

७९. मुट आक्षेपप्रमदनयोः । मुटति । मुटिता । भ्वाद्यौ
५ (१।२.२१ दुर्गमते) मोटति, विभोटितकराङ्गुलिः । चुराद्यौ (१०।
६७ दुर्गमते) मोटयति ॥९४॥

८०. छुट छेदने । वा भ्राशभ्लाश (३।१।७०) इति इयन् वा—
छुटयति छुटति । छुटिता । छोटयति ॥९५॥

८१. तुट कलहकर्मणि । तुटति, तुटिता । इक्^१ (द्र० ३।३।१०८
१० वा०)—तुटिः । तोटकम् ॥९६॥

८२. चुट छुट छेदने । चुटति । उच्चोटनम् । छुटति ।
छोटिका ॥९७, ९८॥

८३. जुड बन्धे । जुडति । जुडिता । जुड गतौ (६।३.८ दुर्गमते)
—जुडति, जोडिता ॥९९॥

१५ ८४. कड घसने^२ । घसनं भक्षणम् । कडति । कडयते ।
कलमः^३ । कडङ्गरो वुसम् । कलिः । कलहः । कडत्रम्, कलत्रम् ।
भार्या नितम्बश्च । कडित्रं द्यूतं लेखनचर्म च । कुडाद्यौ फलाभावात्
यूथम्रष्टोऽयम्^४ ॥१००॥

१. 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति वार्तिकेन इति भावः । लिविशेन वार्तिकम्-
२० बुध्वा 'इयुपधात् कित्' इत्युणादिसूत्रस्य ४।१.१६ संख्या निर्दिष्टा ।

२. काशकृत्स्ने धातुपाठे तु 'कड मदे, कुड घसने' इति पठ्यते (पृष्ठ २२६) ।

३. उणाद्यौ (४।८.४) कलधातोः कलमो व्युत्पाद्यते । हैमोणाद्यौ तु कडरेव
(द्र० ३.४.७) अत्र उत्तरेषु च केषुचित् शब्देषु डलयोरभेदात् लयं बोध्यम् ।

४. तुदाद्यौ पाठस्तु स्वरार्थः सम्भवति, परन्तु कुटादावस्य पाठश्चेन्नित्य-
२५ प्रयोजन एव । काशकृत्स्ने (पृष्ठ २२६) धातुपाठे 'कुड मदे' इति पठ्यते । काशकृत्स्नौ
भ्वादावपि (पृष्ठ २३) इमं पठति । तदनुयायी कातन्त्रकारस्तु केवलं भ्वादावेव पठति,
न तुदाद्यौ । स्वाम्यपि 'कडि मदे' (१।२.५१) सूत्रव्याख्याने 'कड इति दुर्गः' इत्येवं
स्मरति ।

८५. कुड वाल्ये । कुडति कुडः । कुडङ्गः ॥१०१॥

८६. कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । कृडति ॥१०२॥

८७. गुड प्रतिघाते^१ । गुडति । अयोगुडः । वृट इति दुर्गः—
घुटिका गुल्फास्थि^२ ॥१०३॥

८८. तुड तोडने । तोडनं भेदः पृथक्करणं वा । तुडति । ५
तोडः, तोडनम्, तुडिः ॥१०४॥

८९. स्थुड थुड संवरणे । स्थुडति । स्थुलः पटकुटिः ।
थुडति ॥१०५, १०६॥

९०. दुड हुड निमज्जने । दुडति । वोडः, दोला । हुडति ।
होडिः, हुडः, हुडुः । कुड इत्येके^३ ॥१०७, १०८॥ १०

९१. व्रुड भ्रुड संवरणे । व्रुडति, भ्रुडति ॥१०९, ११०॥

९२. स्फुर स्फुर स्फुल स्फुल चलने । स्फुरति । स्फुरः ।
स्फारः । स्फायि (उ० २।१३) इति स्फाये रक् । स्फुरति । स्फुरः स्फोटकः ।
स्फलति । आस्फालः, आस्फालना । स्फुरतिस्फुलयोर्निर्विभ्यः (८।३।७६)
पाठं वा—निःस्फुरति, निःस्फुरति । निस्फुरोर्णौ (६।१।५४) वास्वम्— १५
विस्फारयति, विस्फोरयति । स्फुरितम् । स्फुरिस्फुल्योर्घञि (तु० ६।१।४७)
वास्वम्—स्फारः स्फोरः, स्फालः स्फोलः । इत्थं चोभौ प्रमादादाम्नातौ^४
॥१११—११४॥

१. अन्यत्र क्षीतरङ्गिण्यां प्रायेण 'प्रतीघाते' इति पठ्यते ।

२. इतोऽप्ये 'मन्त्रसिद्धौ प्रतिबन्धः' इत्यधिकः पाठः कश्चित् ।

३. काशकृत्स्ने धातुपाठे 'कृड घनने' इति पठ्यते (गु० २२९) ।

४. धस्तुतो नोभौ प्रमादादाम्नातौ । अपि तु स्फारस्फोरयोः स्फालस्फोलयोश्च स्वतन्त्रे

पृथक् प्रकृती इति बोधनायैव कश्चित् प्राचीनमतमाश्रियोभयथा पठितौ । सूत्रपाठे
तु आत्वं विकल्प्यैकस्मादेव धातो रूपद्वयं निष्पादितम् । रलयोरमेदत्वमाश्रित्य
स्फुरस्फुलयोरप्येकारतरेणैव कार्यं सिद्ध्यति । जैनशाकटानश्च 'स्फल चपले स्फुल २५
संचये च' (धातुसूत्र ६६७, ६६८) रलयोरमेदं मत्ताऽऽपुपधपुकारोपधं चोभयथा पठति ।

९३. स्फुल संचये च । स्फुलति स्फुलिङ्गः ॥

९४. उदात्ता उदात्तेतः ।

९५. गुरी उग्रमे । ९६. उदात्तोऽनुदात्तेत् । गुरते, गुरिता,

गूर्णः । अणुरो णमुलि (६।१।५३) आस्वम्—अपगारम् अपगारम्,
५ अपगोरम् अपगोरम् । चुरादौ (१०।१४३) आगूरयते गूरेः ॥११५॥

९७. गू स्तये । इतश्चत्वारः सेटः । प्रगुवति । नुविता । नूतः
श्रुकः किति (७।२।११) इतीण् नास्ति, अन्ये नुवित इत्याहुः, डित्वेन
किञ्चस्य निवर्तनाद् । एवं धूत-धुवितादयः ॥११६॥

९८. धू विधूनने । धुवति । स्वादौ (५।९) धूनोति धुनोति^१ ।
१० व्रयादौ (९।१६) धुनाति ॥११७॥

९९. गू पुरीषोत्सर्गे । गुवति, गुविता । तिथपृष्ठमूथ (उ० २।१२)
इति गूथम् । स्वादौ (१।६।७९) गवति^२ ॥११८॥

१०० धु^३ गतिस्थैर्ययोः । धुवति । अचि (द्र० ३ १।१३४)
धुवः । धुविता । धूतः धुवितः । स्वादौ (१।६।७४) स्थैर्ये—ध्रुवति ॥११९॥

१५ १०१. उदात्ताः ।

१०२. कुङ् शब्दे । इतः सप्तानिडः । कुवते । कुना । कुङ्
इत्येके^४—आकुविता, आकूतम् ॥१२०॥

१०३. कृत् । कुटाद्रयो वर्तिताः ।

१०४. पृङ् व्यापामे । व्यायाम उद्योगः । व्याप्रियते, वृत्तौ^५
२० विग्रहणात् । व्यापृतः । व्यापारः ॥११९॥

१. स्वादौ पदान्तरे 'धुम्' इत्यपि पठति स्वामी ।

२. स्वादौ डित्वाद् 'गवते' इति युक्तम् । कचिच्चास्ति ।

३. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वाभ्यादयः ध्रुव इति वकारान्तं धातुं पठन्ति
इति (पृष्ठ ३३६) । न चात्र तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३३६) ।

५. वृत्तौ धात्वर्थ इत्यर्थः । द्र० ६।७३ धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

१.०५. मृड् प्राणत्यागे । क्षियते । क्षियतेर्लुङ्लिटोश्च (१।३।६१)
[ति तङ्—अमृत, मृषीष्ट । अत एव वा डित्वं पेटुः^१ । ममार । मरिष्यति ।
मारः । मारकः । अभिमरस् तैक्षणे^२ । मर्म । मर्मरः, पचादौ
(द्र० ३।१।१३४) अमरः । भुजिमृड्भ्यां युक्त्युक्ता च (उ० उ० ३।२१)—मृत्युः
भृमृशी (उ० १।७) इत्युः—मरुः । मृगोरुतिः (उ० १।६४)—मरुत् । मृकणि- ५
स्वामीचिः (उ० ४।७०)—मरीचिः । मरुको निर्दशनः करी^३ । हसिमृष्ट
(उ० ३।८६) इति तत् मर्तः, स्वार्थे यः (द्र० ५।४।३६ या०) मर्त्यः ॥१२०॥
१.०६. रि पि गतौ । रियति, पियति । पिकः कोकिलः ।

॥१२१, १२२॥

१.०७. धि धारणे । धियति । धेता ॥१२३॥

१०

१.०८. क्षि निवासगत्योः । क्षियति । क्षेता । क्षय्यज्यौ शक्यार्थे
(६।१।८१)—क्षय्यः, क्षेयोऽन्यः । निष्ठायां मण्यदर्थे (६।४।६०) दीर्घः,
क्षियो दीर्घात् (८।२।४६) नत्वम्—क्षीणः । वाकोशदैत्ययोः (६।४।६१)—
क्षीणापुर्जालमः, क्षितायुः, क्षीणस्तपस्वी, क्षितः । अतिस्तुष्ट (उ० १।१४०)
इति मन्—क्षेमम् । ध्रुव (उ० ४।१५८) क्षेत्रम् । क्षितिः । एव (३।३।५६) १५
क्षयो गृहम् । भिदादौ (गण ३।३।१०४) क्षिया । स्वादौ (५।३३ एकीयमते)
क्षिणोति । स्वादौ (१।१४९) क्षयति ॥१२४॥

१.०९. अनुदात्ताः ।

१.१०. घृ प्रेरणे । सुषति । उपसर्गात् सुनोतिसुषति (८।३।६५)
इति षत्वम्—अभिषुवति । सविता । सोष्यते । सुसूषति । स्तौतियो- २०
रेव षथि (८।३।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति ॥१२७॥

१.११. कृ विक्षेपे । किरति । किरतेर्हर्षजीविका (१।३।२१ वा०)
इति तङ्, अपाच्चतुष्पाच्चकुनिष्थालेखने (६।१।१४२) सुद्—अपस्किरते

१. अस्पष्टार्थमिदं वचनम् । डिस्त्रप्रयोजनायात्र माधवीया धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या

(पृष्ठ ३३७) ।

२. ये जनपदे शरास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतियोधये-
युक्ते तीक्ष्णाः । कौटिल्य० १।१२॥ अत्र ३।३।५३ वीरस्वामिनोऽमरटाका द्रष्टव्या ।

३. तुलनीयम्—‘मरुको मयूरो मृगो निदर्शनेनमत्तृणं च’ इति हैमोष्णादि-
वृत्तिः (५८) ।

२५

- वृषभो हृष्टः, अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी, अपस्किरते इवाध्या-
र्थी । किरतेर्लवने (तु० ६।१।१४०) सुट्—उपस्कारं^१ मदका लुनन्ति ।
हिंसायां प्रतेष्व (६।१।१४१)—उपस्कारस्ते^२ जालम् भूयात्, प्रतिस्कारः ।
मरणमस्तिवति । प्रतिचस्करे नखैः (शिशुपालवध १।४७) । किरश्च पञ्चभ्यः
५ (७।२।७५) सनीट्, अस्येटो वृतो वा (७।२।३८) इति दीर्घो नेप्यते^३ (द्र० ७।
२।७५ काशिका)—विचिकरिषति, पक्षे विचिबीर्षति^४ । इशुपथ
(३।१।१३५) इति कः—किरः झुकरः, किरिश्च (द्र० उ० ४।१४३) ।
विचिकरः शकुनिर्विकिरो वा (६।१।१५०) कृपृवृजि (उ० २।८१)
इति क्युः—किरणः । कृशृशलि (उ० ३।१२२) इत्यमः—करमः । कृवृ-
१० दारिभ्य उनन् (द्र० उ० ५।५२)—करुणः, करुणा कृपा । कृतृभ्यामीषन्
(उ० ४।२६)—करीषः शुष्कगोमयम् । कृशृपृकटि (उ० ४।३०) ह्तीरन्-
करीरम् अङ्कुरः । कृशृभ्यां किः (तु० उ० ४।१४२)—किरिः । कृशृकृपिष्वः
कीटन् (तु० उ० ४।१८५) किरीटम् । कृवृजृसि (तु० उ० ५।४२) इति नः—
कर्णः श्रोत्रम् । कृमोहच (द्र० उ० १।१०५)—कुशर्देशः । कृशृशृपृवृज-
१५ चतिभ्यः प्वरच् (द्र० उ० ८।४७ कपाठः)—कर्षरः । कृ धान्ये (३।३।३०)
इति घञ्—उत्कारो धान्यस्थ, निष्कारः; अन्यत्रोत्करः, निस्करः । वर्च-
कऽवस्करः (६।१।१४८), अवस्कारोऽन्यः ॥१२८॥

११२. गृ निगरणे । निगरणं गिलनम् । गिरति, गिलति —
अचि विभावा (८।२।२१) इति लः । यो यङि (८।२।२०) इति निजेगिलयते ।
२० गरिता^५ । जिगरिषति जिगीर्षति^६, अवाद् अः (१।३।५१) तङ्—अञ्-

१. 'अपस्कारम्' पाठा० ।

२. 'अपस्कारस्ते' पाठा० ।

३. भागवृतौ त्वस्यापि दीर्घविकल्प उक्तः । द्र० अस्मदीये भागवृत्तिसंकलने
७।२।७५ सूत्रम् ।

४. किरश्च पञ्चभ्यः (७।२।७५) इति तु कृ गृ धात्वोः 'इट् सनि वा'
२५ (७।१।४१) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यमिटं विधत्ते । तदाह वृत्तिकृत्—'किरतिगिरःयो-
रिट् सनि वेति विकल्पः प्राप्तः (७।२।७५) इति । तेनाव पक्षे इडभावप्रदर्शनं
चित्तव्यम् ।

५. वृतो वा (७।२।३८) इति इटो वा दीर्घो भवति । तेन गरिता गरीता
इत्युभयं साधु । ६. द्र० एतत् पृष्ठस्था ४था टिप्पणी ।

गिरते । अवजिगरिषते । वृत्तो वा (७।२।३८) नास्ति^१ । समः प्रतिशाने
(१।३।५२) तङ्—संगिरते । निगणचलनार्थेभ्यश्च (१।३।८७)—निगारयति ।
पचादौ (गण ३।१।१३४) गरः, अजगरः । श्वपचचक्रधरवद् अका-
राद् अनुपपदात्, कर्मोपपदे विप्रतिषेधेन (द्र० १।४।२) इत्यण् (द्र०
३।२।१) प्राप्तः । उन्नयोर्भ्रः (३।३।२६)—उद्गारः, निगारः । अप् (द्र०
३।२।५७)—गरः, गलः । बाहुलकाद्^२ घञ्—निगारः, निगालः ।
न गारः—अगारम् । मृगोरुतिः (उ० १।६४)—गदत् पक्षः । गर्मुत्
(द्र० उ० १।५५) तृणम् । हसिमृगु (उ० ३।८७) इति तन्—गर्तः । कृगृभ्यां
किः (तु० उ० ४।१४२)—गिरिः । मुदिमोर्गमौ (उ० १।२८)—गर्गः ।
अतिगृभ्यां मन् (उ० ३।१५२)—गर्मः । शेवायह (उ० १।१५४) इति ग्रीवा १०
॥१२९॥

१.१३. उदात्ताः ।

१.१४. ढङ् आदरे, १.१५. धृङ् स्थाने । १.१६. अनुदात्तौ ।
आदर इत्याग्रहणाद्—आद्रियते । आदर्ता । आद्रिदरिषते । एतिस्तुशाष्ट १५
(३।१।२०९) इति अप्—आदृत्यम् । हलि^३भस्त्रा । पयन्तात् पूःसर्व-
योर्दासिहोः (३।०।५१) खञ्—पुरन्दरः । ग्रहवृद्ध (३।३।५८) इत्यप्—
आदरः । दरिदलिभ्यां भः (तु० उ० ३।१५१)—दर्भः । ध्रियते । धर्ता
दिधरिषते । अन्यानि भ्वादौ (६८४ सूत्रे) ग्रहणानि धरते ॥१३०, १३१॥

१.१७. प्रच्छङ्गीप्सायाम् । क्षीप्सा^४ जिज्ञासा । इतः षट्त्वप- २०
यन्ताः (६।१३०) पञ्चदशानिष्टः परस्मैपदिनश्च । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६)
इति सम्प्रसारणम्—पृच्छति । सप्तो गम्युच्छिप्रच्छि (१।३।२९ का०) इति
तङ्—संपृच्छते । आच्छि तुप्रच्छयोः (१।३।२१ वा०) तङ्—आपृच्छते ।
पिपृच्छति—हृदविद (१।२।८) इति कित् । पृष्टा ।
किञ्चि (३।२।१७८ वा०) इति शब्दप्राद्, प्राड्घिवाको निर्णेता । न्यङ्-

१. द्र० पूर्वपृष्ठस्था ४ टिप्पणी

२. 'कृत्यत्यटो बहुलम्' (३।३।११३) इति बहुलग्रहणात् 'वासरूपोऽस्त्रि-
याम्' (३।१।६३) इति नियमादप्राप्तो वजपि भवति इति मावः । लिबिश इमम-
धमबुद्ध्या बहुलमेतन्निदर्शनम् इति धातुसूत्रनिदर्शनाय १०।३६२ संख्यां निर्दिष्टवात् ।
३. द्र० उ० ४।१८४ । ४. 'धातुमिच्छा' पाठ० ।

कषादित्वात् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम्^१ । यजयावयत् (३।३।६०) इति नङ्—
प्रश्नः, लुङोः शङ्खुनासिके च (६।४।१६)^२ प्रवेस्नङि^३ इति सम्प्रसारणा-
भावः ॥१३२॥

११८. वृत् । किरावयः पञ्च वर्तिताः ।

५ ११९. सृज विसर्गे । सृजति । स्रष्टा, वक्षधस्ज (८।२।३६) इति
षः । सृजियुजिभूजां कर्मवद्भावः एयंश्च (तु० ३।१।८७ वा०)—सृज्यति रज्जुः
स्वयमेव । विभाषा सृजिदृशोः (७।२।६५) थलीद्—ससर्जिथ, सस्रष्ट ।
सृजिदृशोर्भल्यमकिति (६।१।५८) ह्रस्यमि कृते वदवज (७।२।३) इति वृद्धिः—
अस्नाक्षीत् । उणादौ (द्र० उ० १।१५) रज्जुः ॥१३३॥

१० १२०. दुमस्जो शुद्धौ । शुद्ध्या स्नानं ब्रुडं च लक्ष्यते ।
मज्जति । मस्जिनशोर्भलि (७।१।६०) इति नुम्—मङ्क्ता । जान्तनशां विभाषा
(६।४।३२) क्त्वायां नुम्^४—मङ्क्त्वा मक्त्वा । ओदितश्च (८।२।४५) इति
नत्वम्—मम्रः । मज्जथुः (द्र० ३।३।८९) । गुरोश्च हलः (३।३।१०३)—मज्जा-
मज्जनम् । श्वनुत्तन् (उ० १।१५९) इति मज्जाऽस्थिसारः । मृष्टशीतुं (तु०
१।७) इत्युः—मद्गुः, न्यङ्कषादित्वात् (गण० ७।३।५३) कुत्वम् ।
१५ मस्जेर्नुम् च (उ० १।४।७७) इत्यूषन्—मञ्जूषा पेठा^५ ॥१३४॥

१२१. रुजो भङ्गे । रुजति । रुग्णः । पदरुज (३।३।१६) इति
कर्तरि षञ्—रोगः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) रुजा । रुक् । उदि कूले
रुजिवहोः (३।२।३१) खश—कूलमुदुजः । नहिवृति^६ (६।३।११६) इति दीर्घः
२०—वीरुक् । रुक्मं रुचेः (द्र० १।४९४) ॥१३५॥

१. नात्र कश्चित् कुत्वभावी, अतोऽस्थानेऽय पाठः । अत्र त्वप्रिमः—‘लुङोः शङ्-
खुनासिके च’ (६।४।१९) इति पाठोऽपेक्ष्यते, शब्दप्राट्-शब्दे षत्वाधम् ।

२. प्रश्नपदानन्तरं सूत्रमिदमनर्थकम् । पूर्वनिरुक्ते शब्दप्राट्-शब्दे तस्यावश्यक-
त्वात् तत्र नेयः । लिबिशेन नैषा पाठस्य स्थानव्रष्टता बुद्धा ।

३. कस्य तन्त्रस्येदं सूत्रमिति नैव परिहृतात्मसाभिः । पाणिनीयास्तु ‘प्रश्ने
चासन्नकाले’ (३।१।११७) इति निपातनात् संप्रसारणाभावमाहुः । द्र० काशिका ६।१।१६॥

४. नैतत् सूत्रं क्त्वायां लुप्तो विकल्पं विधत्तेऽपि तु नकारस्य विभाषा लोपम् ।

५. मारवाङ्गीभाषायां ‘पेठी’ इत्युच्यते ।

६. काशिकादौ ‘नहिवृति’ सूत्रे ‘रुधि’ पठ्यते । वीरस्तु ‘रुजि’ पाठं मन्यते ।

१२२. भुजो कौटिल्ये । निर्भुजति । भुजः । भोगः सर्पकायः^१ ।
के (३।१।५८ वा०) [भुजः] भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजगः^२ भुजंगः ।
रुधादौ भुज पालनाभ्यवहारयोः (७।१७) — भुजकि, भुङ्क्ते ॥१३६॥

१२३. क्षुप संस्पर्शे । क्षुपति, छोप्ता । ॥१३७॥

१२४. रुश रिश हिंसायाम् । रुशति । अरुक्षत् । रिशति । ५
तालव्यान्तौ, प्रस्तावाद् । आदौ (१।४५८) मूर्धन्यान्तौ — रोषति ।
रोषति । दिवादौ रूप रोषे (४।१२३) — रुष्यति ॥१३८, १३९॥

१२५. लिश गतौ । लिशति । लेष्टा । आदौ लिश अत्पीभावे^३
लेशति, लेशः ॥१४०॥

१२६. स्पृश संस्पर्शे । स्पृशति, स्पृष्टा, स्पृष्टा — अनुदात्तस्य १०
चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६।१।५९) अमागमः । स्पृशामृशकृषतृपटपः सिज् वा
(३।१।४४ वा०) — अस्पृक्षत्, अस्प्राक्षीत्, अस्पर्क्षीत् । पदरुज (३।१।१६)
इति कर्तरि घञ् — स्पर्श उपतप्ता^४ । स्पृशोऽनुके विवन् (३।२।५८),
विवन्प्रत्ययस्य कुः (८।२।६२) इति कुत्वम्, अन्यथा व्रश्नादि (८।२।३६)
सूत्रेण, छशां च इति पत्वं स्यात्, तलश्चान्तर्वात् यस्य खः, खस्य १५
वावसाने (८।४।५६) इति चरत्वेन कः, पक्षे जश्त्वेन गः, इति ग्रन्थोऽयुक्तः^५ —

१. भाष्यकारस्तु 'अथवा भोगशब्दः शरीरवाक्यपि दृश्यते । तद्यथा- 'अहि-
रिव भोगः पथेति बाहुम्' (ऋ० ६।७५।१४) इति । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते'
इति (५।१।६) वदन् शरीरसाधारण इति मन्यते ।

२. 'भुजगः' इत्यत्र 'अन्येष्वपि दृश्यते' (३।२।४८ वा०) इति डः । 'भुजङ्गः' २०
इत्यत्र खच्प्रकरणे गमेः सुप्पुपसंख्यानम् (३।२।३८ वा०) इति खच्, 'खच्च डिद्वा'
(३।३।३८ वा०) इति डिच्चे रूपम् । तदभावे 'भुजङ्गमः' इत्यपि भवति ।

३. नायं आदौ पठ्यते । दिवादौ (६९) तु पठ्यते । तस्य 'लिश्यते' इति
भवति । दिवादिख्याने (६९) तु तुदादेरेव निर्देशः क्रियते, न आदेः । तस्मा-
दपपाठोऽयम् ।

४. 'स्पृश उपतापे' (३।३।१६ वा०) इति वार्तिके तद्वाख्याने च
'उपताप' शब्दः प्रयुज्यते ।

५. कस्य ग्रन्थस्य, कथं च प्रत्याख्यानं क्रियत इति न ज्ञायते । पत्वात्

पादस्पृक् उदकस्पर्शः । स्पृशोः एवण्शुनौ पृ च (उ० ५।२७) पाद्वर्मम्, पशुः । तिथपृष्ठ (उ० २।१२) इति पृष्ठम् ॥१४१॥

१२७. विच्छ गतौ । गुपूधूपविष् (तु० ३।१।२८) इत्यायः—

विच्छायति । विच्छेस्तुदादिपाठः सार्वधातुकेऽप्याधानित्यत्वे लिङ्गम्^१ पणतिवत्
५ —विच्छति, विच्छती विच्छन्ती, तथा च शपि नित्यमिति भाष्यम्
(३।१।३१) आर्याः शे विकल्पम्^२, द्रमिडास्तु पाठवलाद् आयव्यवायेऽपि
कार्यमाहुः—विच्छायन्ती विच्छायती, यथा जुगुप्सत इति सन्-
व्यवायेऽपि लङ् । यजयाच (३।३।६०) इति लङ्—विद्मोऽन्तरायः ।
चुरादौ भासार्यः (१०।१९७)—विच्छयति ॥१४२॥

१२८. विश प्रवेशने । विशति, वेष्टा । नेर्विशः (१।३।१७)
लङ्—निविशते । अभिनिविशश्च (१.४।४७) इति कर्म-ग्राममभिनि-
विशते । विगावा गमहनविदविशाम् (७।२।६८) कवसौ वेष्ट—विविशिवान्
विविद्वान् । पदरज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—वेशो वेश्यावाटः ।
तेपथ्ये व्याप्यर्थे वेशः^३ । विशिपतिपदि (३।४।५६) इति णमुल्—
१५ गेहानुप्रवेशम् आस्ते, गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते, गेहमनुप्रवेशम्
अनुप्रवेशम् । अगुपुषि (उ० १।१५१) । इति क्वन्—
विश्वम् । विष्टपविष्टप (उ० ३।१४५) इति विष्टपं लोकः, विशिपम् ।
जृविशिष्या भक् (उ० ३।१२६)—वेशन्तः पल्वलम् । वेः शालच् (५।२।२८)
इति विशाल-विशङ्क्यौ ॥१४३॥

१२९. मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । परामृशति, आ-

पूर्वं कुत्वप्रवृत्तावध्यान्तरतम्पात् 'ख' एव प्राप्नोति, क्त्वेऽपि च । तथा सति को मेद
इति न ज्ञायते । वयं तु मन्यामहे शकारस्य षत्वे, तस्य भक्षां जशोऽन्ते' (८।२।३९)
इति उक्ते, तस्य कुत्वे गकारे ब्रावसाने (८।४।५६) इति प्रक्रियया भाष्यम्, अन्यथा
पूर्वं कुत्वेन खात्वे कृते जश्त्वप्रसंगे कुत्वमसिद्धं स्यात् पूर्वत्रासिद्धमिति नियमात् ।

१. विच्छेस्तुदादिपाठो न केवलं तुमविकल्पार्थ एव, अपि तु विकरण-
स्वरार्थोऽपि । आयस्य नित्यत्वे उभयमपि न स्यात् तेन युक्त एव स्वामिग्रन्थः ।
अत्र पुरुषकारोऽपि द्रष्टव्यः (पृष्ठ ५५) । २. तुम इति शेषः ।

३. अत्र 'वेशः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः (तु० अमर २।६।९९) । लिवि-
शेन नायं दोषो बुद्धः ।

मर्शन इत्युक्तेः सोपसर्गः । विघ्नष्टा, विमर्ष्टा । स्पृशमृश (३।१।४७.वा०)
इत्यमृशत आघ्राक्षीत् अमाक्षीत् ॥१४४॥

१.३०. णुद् प्रेरणे । नुदति । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः (३।२।५)
कः—शोकापनुदः पुत्रः । नुदिस्तुदेरनन्तरं पठितः (६।२) स्वरितेन
तस्मादिह परस्मैपदिमध्ये न पाठ्यः^१ ॥१४५॥

१.३१. शदलु शातने । पाषाध्मा (७।३।७८) इति शीयादेशः—
शीयते, शदेः शितः (१।३।६०) लङ् । शत्स्यति । शदेरगतौ तः (७।३।४२)
णिचि—फलानि शातयति । अशदत् (द्र० ३।१।५५) ॥१४६॥

१.३२. षदलु विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति सदेः सी-
वादेशः (द्र० ७।३।७८) । सीदती, सीदन्ती । सिषत्सति । असदत् । १०
सत्ता । एतयोर्भावाौ पठितयोः (१।५।९५, ५९४) द्विःपाठे फलं नोत्प-
द्यमानः । विकरणस्वरे विशेष इति वाभ्यूह्यम्^२ ॥१४७॥

१.३३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

१.३४. मुक्लु मोक्षणे । इतः पञ्चानिद उभयपदिनश्च ।
शे मुक्तादीनां (७।१।५६) नुम्—मुञ्चति, मुञ्चते । अमुचत्, अमुक्त । १५
मोक्ता । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा (७।४।५७) इति सन्यभ्यासलोपो वा—
मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते । इत्युपधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—
मुचिः । नमुचिः—नभ्राएनपाद (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । सिवि मुचेष्टे
रूच (तु० उ० ४।१६३)—मूत्रम् । वृत्तुदि (उ० ३।६२) इति सः—
मोक्षः ॥१४८॥

१.३५. लुप्लु लुदने । लुम्पति, लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त ।
लुपसदचर (३।१।२४) इति यङ्—लोलुप्यते ॥१४९॥

१.३६. विद्लु लाभे । विन्दति, विन्दते । अविदत्, अविक्त ।

१. कर्मभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थ इह पाठ इति सायणः ।
धातु० पृष्ठ ३४४ । अत्र धातुवृत्तेः ३२३ पृष्ठस्थः (६।२) पाठोऽनुसंधेयः ।

२. उभयत्र पाठस्य स्वरमेव एव प्रयोजनम् । अपि चेह पाठे लुम्बि-
कल्पोऽपि (द्र० ७।१।८०) भवति ।

- उपविदजाद्युत्तरस्याम् (तु० ३।१।३८) आम्—विवेद विदांचकार^१ ।
 विभाषा गमहनविद (७।२।६८) इति धेद्—विविद्वान्, विविदिवान् ।
 अनुपसर्गात् लिम्पिन्विद (३।१।३७) इति शः—विन्दः, गोविन्दः, अर-
 विन्दः । वित्तो भोगप्रत्यययोः (८।२।५८)—वित्तं धनम्, कैशैवित्तः^२ ।
 ५ अन्यत्र विन्नं लब्धम् । यावति विन्दजीवोः (३।८।३०) णमुल्—यावद्
 वेदमधीते ॥१५०॥

- १.३७. लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते ।
 लिपिसिचिह्नश्च (३।१।५३) इत्यङ्—अलिपत् । आत्मेनपदेधन्यतरस्याम्
 (३।१।५४)—अलिप्त अलिपत् । अनुपसर्गाल्लिम्प (३।१।३८) इति शः—
 १० लिम्पः । नौ लिम्पेः (३।१।३८ वा०)—निलिम्पा देवाः ॥१५१॥

- १.३८. विच क्षणे । सिञ्चति, सिञ्चते । उपसर्गात् सुनोति
 (८।३।६५) इति यः—अभिषिञ्चति । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।
 ३।६४)—अभिषिञ्च, अभ्यषिञ्चत् । अस्मिञ्चत्, अस्मिञ्चत, अस्मिञ्चत ।
 दाम्नी (३।२। ८२) इति घृन्—सेकत्रम् । सिचिः संज्ञायां क्व तुहौ च (द०
 १५ उ० ९।१०६)—सिहः । सिचो यङि (८।३।१२) न षन्तम्—अभिमे-
 सिञ्चते । एयन्तस्योपसंख्यानम्^३—असीसिञ्चत्^४ ॥१५२॥

१.३९. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

- १.४०. कृती छेदने । इतरञ्चयः सेटः परस्मैपदिनश्च ।
 कृन्तति । कर्तिता । सेटसिचि (७।२।५७) इति कर्त्तर्यति, कर्त्तिष्यति ।
 २० कृत्तः, ईद्विस्त्वं यङ्लुगर्थं^५—चरीकृत्तः । निरुपपदात् क्विप् (द०
 ३।२।७६)^५—कृत् । कर्त्तरी छेदनी । कृत्तिश्चर्म । कृतेष्टः कृ च (उ०

१. इतोऽप्रे 'ग्रामि ज्ञानार्थस्य ग्रहणं विद (२।१।३८) इत्यदन्तनिर्देशात् ।
 अस्य तु विवेद' इत्यधिकम् ।

२. 'क्वैशैर्वित्तः' पाठा० ।
 ३. नैतद्व्यचनं क्विद् दृष्टम् । धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३४६) स्मृतमिदम् ।
 ४. सकारादौ प्रत्यय इङ्गविकल्पनात् (द० ७।२।५७) यस्य विभाषा (७।२।५५)
 इतीदृप्रतिषेधः सिद्ध एव, किमीदिस्त्वेन । तदनर्थकं सत् यङ्लुकि इदृप्रतिषेधार्थ-
 मिति भावः ।
 ५. लिखिशेनात्र '३।२।१७८' संख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या ।

२।२१) — कृच्छ्रम्^१ क्रूरः । कृत्यशून्यां वस्नः (उ० ३।१७) — कृत्स्नम् ।
कृतिमिदि (उ० ३।१४७) इति तिकन् — कृत्तिकाः । रुधादौ कृती वेष्टे
(१।१२) — कृणस्ति ॥१५३॥

१.४१. खिद परितापे^२ । खिन्दति भिदादौ (गण० ३।३।१०४)
खिदा । रुधादौ खिद दैन्ये (७।१२) — खिन्ते । खिद्यत इति कर्मकर्तरि^३ ५
दिवादौ (४।६१ दुर्गमते) वा ऽभ्यूह्यः ॥१५४॥

१.४२. पिश अवयवे पिशति । हृपिशिरुहि (द० उ० १।४७)
इतीन् — पेशिर्मांसलेशः पिशुनः, पिशितम्, पेशलः ॥१५५॥

१.४३. उदात्ता उदात्तेतः ।

१.४४. वृत् । सुचादयो वर्तिताः ।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
तुदादयः सम्पूर्णाः^४ ॥

१०

१. लौगाक्षिगृह्य (५।१) व्याख्यायां देवपालः कृच्छ्रशब्दसाधकं चारायाणि-
सूत्रमुदाजहार — “तथा च चारायणिसूत्रम् — ‘पुरुकृते च्छ्रूयोः’ । पुरुक्म् कृच्छ्रम् ।”
त्रिशेषोऽस्मदीये ‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ ग्रन्थे (पृष्ठ ७६) द्रष्टव्यः ।

१५

२. ‘परितापे परितापनक्रियायामिति क्षीरस्वामी’ इति पुरुषकारोद्धृतः
पाठः (पृष्ठ ८५) । इह तु तथा नोपलभ्यते ।

३. पद गतौ सूत्रव्याख्यानान्ते (पृ० २१०) ‘खिद दैन्य इति दुर्गः’ इत्यस्य
व्याख्यायां ‘खिद्यत इति कर्मकर्तरि तु वामनः’ इत्युक्त्यान् स्वामी । तत्रस्था
टिप्पयत्राप्यनुसंधेया ।

४. ‘तुदादिर्गणः समाप्तः’ पाठा० ।

२०

॥ अथ रुधादिगणः ॥

१. रुधिर आवरणे । आवरणं व्याप्तिः । इतः सप्तानिष्ट उभय-
पदितश्च । रुधादिभ्यः श्नम् (३।१।७८)—रुणद्धि । अनुस्वारीभूतो
णत्वमनिकामति—^१रुन्द्धे. श्नसोरल्लोपः (६।४।१११) । इति
५ वा (३।१।५७)—अरुधत् अरौत्सीत्, अरुद्ध । सिपि धातो रुर्वा (८।२।५४)—
अरुणत् त्वम्, अरुणः । न रुधः (३।१।६४) इति कर्मकर्तरि चिण् नास्ति
—अरुद्ध गौः स्वयमेव । रोद्धा । संटुवाद्गौ (द्र० ३।२।१४२) अनुरोधी
सप्तम्यां चोपपीडरुधर्क्यः (३।४।४९)—व्रज उपरुध्य, व्रजोपरोध गाः
पाययति । इषितिमिदं (द० उ० ८।२६ कपाठः) किरच्—रुधिरम् ॥१॥
- १० २. भिदिर विदारणे । भिनत्ति, भिन्ते । अभिक्त् अभैत्सीत्
अभित्त । मेत्ता । भित् शकलम् (८।२।५६), भिजमन्यत् भिद्येदधौ नदे
(३।१।११५) । काष्ठभित् । विदिभिदिछिदेः कुरच् (३।२।१६२)—भिदुरं
पथिः । भित्तिः । कृतिभिदित्तिभ्यः कित् (उ० ३।१४७)—भित्तिका ।
कृगृगृकृटि (उ० ४।१४३) इतीः—भिदिर्घञम् । कर्मकर्तरि केलिमः ।
१५ (द्र० ३।१।९६ का०) भिदेलिमं काष्ठम् । रक् (द्र० उ० २।१३)—भिद्रम् ।
इषितिमि (द० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच्—भिदिरम् । भिदाद्गौ
(३।३।१०४ गणसूत्र) भिदा विदारणे ॥२॥
३. छिदिर द्वेधीकरणे । अद्वैधस्य पृथक्त्वे । छिनत्ति, छिन्ते ।
अच्छिदत् अच्छैत्सीत्, अच्छित्त । छिदुरम्, रज्जुच्छित् । रक्
२० (द्र० उ० १।२३)—छिद्रम् छिदिः पशुः । छिदिरः, छित्वरः । भिदाद्गौ
(३।३।१०४ गणसूत्रम्) । छिदा द्वेधीभावे, विच्छित्तिरन्यथ ॥३॥
४. रिचिर विरचने । विरेचनं निःसारणम् । रिणक्ति,
रिङ्क्ते । अरिचत् अरैक्षीत्, अरिक्त । रिक्तः । रिक्तं धनम् । रे-
कणम् । चुराद्गौ रिच विरोजनसंपर्जनयो (१०.२१०)—रेचयति ॥४॥
- २५ ५. विचिर पृथग्भावे । विनक्ति, विङ्क्ते । अविचत्, अवैक्षीत्

१ श्नमोऽकारलोपे, नस्यानुस्वारे, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८)
इति परसवर्णेन नकारः । स च पूर्वत्रासिद्धम् (६।२।१) इति न्यायेन 'अट्कुपु'
(८।२।२) इत्यनेन णत्वे कर्तव्येऽसिद्ध इति कृत्वा णत्वं न भवतीति भावः ।

अविक्त । विवेकः । जुहोत्यादौ (३।१३) वेवेक्ति, विविक्ते ॥५॥

६. क्षुदिर् संपेषे । क्षुणत्ति, क्षुन्त्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् अक्षौ-
त्सीत्, अक्षुत्त । क्षुण्णः । रक् । (द्र० उ० १।१३)—क्षुद्रः ॥६॥

७. युजिर् योगे । युजत्ति, युज्ज्ते, अयुजत् अयौक्षीत्,
अयुक्त । प्रोषाम्यां युजेरयक्षपात्रेषु (१।३।६४) तङ्—प्रयुज्ज्ते, उपयुज्ज्ते । ५
नेह—द्वन्द्वं यक्षपात्राणि प्रयुनक्ति^१ । दिवादौ युज समाधौ (४।६७)—युज्यते ।
अस्यैव ग्रहणानि ॥७॥

८. अनुदात्ताः स्वरितेः ।

९. उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः, १०. उत्तृदिर् हिंसानादरयोः ।

११. उदात्तौ स्वरितेतौ । छृणत्ति छृन्त्ते । अछृदत् अछृदीत्, १०
अच्छृदिष्ट । चङि—अचछृदत् अचिच्छृदत्, उर्ध्व (७।४।७) इति वा
ऋकारः । सेऽसिचि कृति (तु० ७।२।५७) इति वेद्—छृदिष्यति छत्स्यति ।
उदितो वा (७।२।५६)—छृत्वा, छृदिवा । छृण्णः । अचिछृचि (उ० २।
१००) इतीति—छृदिस् । चुरादौ छर्द वमने (१०।४८)—छर्दयति ।
तृणत्ति तृन्त्ते । अतृदत्, अतृदीत् । तत्स्यति, तर्दिष्यति । तृत्वा १५
तर्दिवा । तृण्णः । वितर्दिका वेदिः ॥८, ९॥

१२. कृवी वेष्टने । १३. उदात्त उदात्तेत् । कृणत्ति ।
कर्त्तित्वा । कर्त्स्यति कर्त्तिष्यति । कृत्तः । ईदित्वं यङ्लुगर्थम्^२—चरी-
कृत्तः । कृतेरायन्तविपर्ययश्च (उ० १।१६)—तर्कुः । तुदादौ कृती छेदने
(६।१४०)—कृन्तति, कृत्तिः ॥१०॥

१४. मिङ्ग्री दीप्तौ । १५. उदात्तोऽनुदात्तेत् ।

इन्द्रधे, शनान्तलोपः (६।४।२६) । इदधम् आप्ताभ्योरिन्धेः (६।३।७० वा०)
भुम्—भ्राष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः । अग्निमिन्धे—अग्नीत् । अगोदैश्च
(६।४।२९) इत्येधः इधमः । एधस्त्वेषेः (१।२) असुनि (द्र० उ०

१. अतृपलन्धमूलमिदम् ।

२५

२. एतद्विषये नृती धातौ (पृष्ठ १६६ टि० १) तौदादिके कृती धातौ
(पृष्ठ २५४ टि० ४) च टिप्पणं द्रष्टव्यम् ।

४।१८१)। वाविन्धे (उ० २।२६) रक्—वीधं विमलम्, नीधं पटल-
प्रान्तः ॥११॥

१६. खिद दैन्ये । १७. विद विचारणे । १८. अनुदात्तावनु-
दात्तौ । खिन्ते । दिवादी (४।६१ दुर्गमते) खिद्यते । तुदादी (६।१४०)
५ खिन्दति । विन्ते । तुदविदोन्दवा (८।२।५६) इति वा निष्ठानत्वम्—
वित्तः विन्नः ॥१२, १३॥

१९. शिष्टलृ विशेषणे । विशेषणं गुणान्तरोत्पादनम् । इत-
श्चत्वारोऽनिष्टः परस्मैपदिनश्च । विशिनष्टि । व्यशिषत् । कर्मणि
तडि कसः (द्र० ३।१।४५)—व्यशिक्षत । विशिष्यते । चुरादौ शिष
१० असर्वोपयोगे (१०।२।११)—शेषयति । शिष्यत इति शेषः ॥१४॥

२० पिष्टलृ संचूर्णने । चौरस्य पिनष्टि, जासिनिग्रहण (२।३।५६)
इति षष्ठी । अपिषत्, अपिष्ट, अपिष्यत । पेष्टा । शुष्कचूर्णरूपेषु पिषः
(३।४।३८) णभुल्—शुष्कपेषं^१ पिनष्टि । उणादौ (द्र० दश० उ०
वृत्ति ३।३४) पिनाकपिण्याकौ ॥१५॥

२१. भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । भङ्क्ता । अभाङ्गीत् । भञ्जश्च
चिधि (६।४।३३)—अभाजि, अभञ्जि । जपजम (७।४।८६) इत्यभ्यासस्यानु-
स्वारः—यम्भज्यते । ज्ञान्तनशां विभाषा (६।४।३२) इति वा लुम्—भक्-
त्वा भङ्क्त्वा । भञ्जभासमिदो वुत् (३।२।१६१)—भङ्गुरः । घञ्
(द्र० ३।३।१९) भज्यतेऽनेनेति भङ्गस्तदङ्गः । क्ते—भग्नः ।

२० भङ्गिः ॥१६॥

२२. भुज पालनाभ्यवहारयोः । अभ्यवहारो भोजनम् ।
भुनक्ति भुषम् । भुजोऽनवने (१।३।६६) तङ्—भुङ्क्तेऽन्नम् । भोक्ता ।
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं (१।४।५२) इति कर्मसंज्ञा—भोजयति चैत्रं सक्तून् ।
भोज्यं भक्ष्ये (७।३।६९) साधु, भोग्यमन्यत्र^२ । भोजोऽचि (द्र० ३।१।१३४)
२५ भुजन्भुजौ पायुपतापयोः (७।३।६१), अन्यत्र भोगः सुखम् । विश्वभोजः,

१. 'तिलपेषम्, तैलपेषम्' पाठान्तर ।

२. 'भोग्यः' पाठा० ।

भुज्युर्गन्धर्वः^१ । रुचिभुजिभ्यां किष्यन् (उ० ४।१७९) — भुजिष्यो दासः ।
तुदादौ भुजो कौटिल्ये (६।१२१) — निर्भुजति ॥१७॥

२३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

२४. तृहि हिसि हिंसायाम् । इतोऽष्टौ सेटः परस्मैपदिनश्च ।
तृणह इम् (७।३।९२) — तृणेढि, तृणहः, तृहन्ति । तृणिह । तृहेः को हलो-
पश्च (उ० ५।८) — तृणम् । हिनस्ति । हिन्धि, धि च (दा२।२५) इति
सलोपः । तिप्यनस्तेः (दा२।७३) — अहिनद् भवान् । सिपि धातो र्वा
(दा२।७४) — अहिनत् त्वम् अहिनस्त्वम् । निन्दहिंस (३।२।१४६) इति
हिंसकः । नसिकम्पि (३।२।१६७) इति रः — हिंस्रः । हिंसा । हिंसीरो
(द्र० उ० ५।१८) गलाकर्षअशृङ्खला^२ ॥१८, १९॥

१०

२५. उन्दी कलेदने । उनन्ति । उन्दिदिषति । घञि — अघो-
दैष (६।४।२६) इत्यचोदः कलेदनम् । उदविदोन्त्रा (दा२।५६) — इति
वा नत्वम् — समुब्रम् समुत्तम् । उन्देरिच्चादेः (उ० १।१२) — इन्वुः ।
रक् (द्र० उ० २।१३) — उद्रः । उन्वुरः खनकः^३ । उन्कम् । उन्देर्न-
लोपश्च २।७६ इति युच् — ओदनम् । उत्तः प्रस्त्रचणम् ॥२०॥

१५

१. अत्र लिक्विशेन हैमोणादिसूत्रसंख्या ८०२ तुलनाय निर्दिष्टा । सत्यपि
भुज्युपदे नायमर्थस्तत्र निर्दिष्यते । भुज्युःपदं तु पञ्चपाद्यां (३।२१) दशपाद्यां
(१।२३५) उभयत्र साध्यते ।

२. महाभाष्ये द्विःकृत्वा सिंहो हिसेर्वर्णव्यत्ययेन निष्पादितः (द्र० हयवरद्-
सूत्रे, तथा ३।१।१२३) । तथैव च निरुक्तेऽप्युक्तम् — हिंसेर्पा स्याद्विपरीतस्य २०
३।१८॥ उणादौ (५।६२) तु सिचिर्व्युत्पादितः । उभयमप्यर्थप्रदर्शनपरं निर्वचनम् ।
वस्तुतस्तु सिहशब्दो सिंहोरेव निष्पद्यते । सिंहश्च काशकृत्स्नधातुपाठे कण्ठरेवण
पश्यते (द्र० पृष्ठ ६६) । तस्मान्नात्र केनचिन्मुखेण हिंस इति भूतपूर्वशब्दस्य स्थाने
वर्णव्यत्ययेन सिंह इत्युक्तं, तदेव च भाषायां प्रसिद्धीभूतमिति कल्पना शक्या उद्गा-
वयितुम् । वस्तुतस्तु सर्वत्रैव वैयाकरणा आगमादेशादिना मूलभूतां प्रकृतिं (या तेषां २५
काले प्रयोगाल्लुप्ताऽभूत्) स्मारयन्ति इत्यन्यत्रास्माभिर्विस्तरेण वक्ष्यते ।

३. मूषक इत्यर्थः । द्र० अमरकोष २।५।११, १२ । तत्र 'उन्वुरः' इत्यु-
कारान्तोऽपि पठ्यते । द्र० हैमोणादि ४२३ ।

२६. अञ्जू व्यक्ति अक्षण गतिषु । व्यक्तिः प्रकटता, अ-
क्षणं घृतादिसेकः । अनक्ति । अङ्क्ता, अञ्जिता । स्मिङ्पूङ्ङ्क्वशां
सन्ति (तु० ७।२।७४)—अञ्जिजिघति । अञ्जेर्ण्यति आज्यम् इष्यते (द्र०
३।१।१०९ भाष्यम्) । अक्तः । ऋतन्यञि (४।२) इत्यलिच्—अञ्जलिः ।
५ अञ्जिष्ठुस्तिलादि । अङ्क्त्वा, अक्तवा, अञ्जित्वा ॥२१॥

२७. तञ्जू संकोचने । तनक्ति । तङ्क्त्वा, तक्तवा, तञ्जित्वा ।
तक्तः । तञ्चू इति द्रमिडाः—तक्तत्वा, तञ्जित्वा ॥२२॥

२८. ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति । उद्विज्जः ।
उद्विजते तुदादौ (६।११) ॥२३॥

१० २९. वृजी वर्जने । वृणक्ति । अवृणक् । अपवृक्तः । वर्गः ।
वृजिनं पापम् । वृची वरण इति दौर्गाः—वर्कः । अदादौ (२।२० दुर्गमते)
वृक्ते ॥२४॥

३०. पृची संपर्के । पृणक्ति । सम्पृक्तः । घञ् (द्र० ३।३।१९)
सम्पर्कः, मधुपर्कः । अदादौ (२।२१) पृक्ते । चुरादौ युज पृची संपर्चने
१५ (१०।२०८) वा णिच्—संपर्चयति संपर्चति^१ ॥२५॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरङ्गिण्यां

रुधादिगणः

सम्पूर्णाः^२ ॥

२० १. अत्र 'वृत्' इति न पठ्यते । धातुवृत्तौ सायणः वृत्करणं पठित्वा ऽऽह—

“धातुपारांशेषु तुं गणसमासिर्मेव्यते । तेन लुनति पुनति इति सिद्ध्यति” (पृष्ठ ३५४) ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ रुधादिगणः सम्पूर्णाः'
पाठः ।

॥ अथ तनादिगणः ॥

१. तनु विस्तारे । इतः षट् सेट उभयपदिनश्च ।
तनादिकृन्म्यः (३।१।७९) तनोति तनुते, तन्वः तनुयः, तन्मः तनुमः ।
तनोतेयैकि (६।४।४४) इति तायते, तन्यते । अतनीत् अतानीत् (द्र०
७।२।७) । तनादिभ्वस्तथासोः (२।४।७६) सिज्जुगवा—अतत, अतथाः, ५
वनतितनोत्यादीनाम् (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः; अतनिष्ट, अतनिष्ठाः ।
नहिवृति (६।३।११६) इति कौ दीर्घः—परीतत् । तत्त्वा, तनित्त्वा । ततः,
विनतः । सनीवन्तर्ध (७।२।४६) इति वेट्—तितनिषति, अनिट्पक्षे—
तनोतेर्विभाषा—(६।४।१७) दीर्घः—तितांसति तितंसति । तनोतेर्णः
(द्र० ३।१।१४० वा०)—अवतानः । घञि (३।३।१८, १९) वितानो यङ्गः, १०
सन्तानः, एकतानः । भृष्टशी (उ० १।७) इत्युः—तनुः । कुशितमितनि
(उ० १।८०) इत्युः—तनूः । सितनिगमि (उ० १।६९)—इति तुन्—तन्तुः ।
तुक् । तोकमपत्यम्^१ । सानसिर्गणसि^२ (उ० ४।१०७) इति तण्डुलम्^३ ।
तन्युषिभ्यां वसरच् (तु० उ० ३।७५)—तसरः सूत्रवेष्टनम्^४ । तसरस्तु पङ्-
सूत्रम्^५ । तनिष्ठभ्यां किञ्च (उ० ३।८८) ततम् । तातः (द्र० उ० ३।६०) १५
पिला । तनेः कयन् (तु० द्र० उ० ४।९६)—तनयः । द्वन् (दश० उ० ८।७९)
—तन्त्रम् । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३६)—तन्तिः । तन्त्रीः । क्तिनि
(३।३।५६)—तलिः पङ्क्तिः । तनोतेर्डउः सन्वच्च—(उ० ५।५२)—तितउः
परिपवनम्^६ । तनेरनश्च वः (तु० उ० २।६३)—त्वक् । वा ल्यपि (६।४।३८)
इत्यनुनासिकलोपः—अतत्य प्रतन्य ॥१॥ २०

२. षणु दाणे । सनोति, सनुते । सात्था सनित्त्वा । साथते
सन्यते । असनीत्, असानीत् । असात्, असनिष्ट । असाथाः असनिष्ठाः ।

१. तुलनीयम्—हैमधातुपारायण ८।१॥

२. 'वृज् लुटि (उ० ५।६) इत्युलच्, तण्डुलम्' इति पाठा० ।

३. अत्रोभयत्रार्थनिर्दिशे विपर्यासः संजात इति प्रतीयते । अमरकोशे २५
'तसरः सूत्रवेष्टनम्' (३।२।२४) इति पठ्यते । हैमोणादिवृत्तौ 'तसरः कौशेयवस्त्रम्'
इति निर्दिश्यते । अयमेव 'तसरः' सम्प्रति 'टसर' इति भाषायां प्रयुज्यते । अत्र
दशपाशुणादिवृत्तिः ८।५५ अवलोकनीया । ४. 'तितुस् चालनी' पाठा० ।

सनीवन्तर्धं (७।२।४९) इति सिलनिषति सिपासति । सनोतेरनुना-
लिकलोप आत्वं च (द्र० ६।४।४२)—सातः । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।
३६)—सन्तिः । लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (६।४।४५)—सतिः । ऊतियूति (३।३।
६७) सातिर्दानम् । जुण् (द्र० उ० १।३)—सानुः ॥२॥

५ ३. क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति, क्षणुते । क्षत्वा क्षणित्वा ।
ह्रस्वन्तचण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति अक्षणीत् । क्षतः, क्षतिः । चिणु
इति दुर्गः—क्षिणोति, क्षिनः, क्षितिः ॥३॥

४. ऋणु गतौ । ऋणोति, ऋणुते ॥४॥

५. तृणु अर्दने । तृणोति, तृणुते । तृत्वा तृणित्वा । तृणु अर्दने
१० इति मन्दी ॥५॥

६. घृणु दीप्तौ । घृणोति, घृणुते । घृत्वा घृणित्वा । घृणिः,
घृणा, घृतम् ॥६॥

७. उदात्ताः स्वरितेतः । एते सार्वधातुके संदिग्धगुणाः^१—अर्णोति,
तर्णोति, घर्णोति ।

१५ ८. वनु याचने । ९. मनु अवबोधने । १०. उदात्तावनु-
दात्तेतौ । वनुते । वचने । यत्वा, वनित्वा । वतः । ग्लास्तावनुवर्मां च
(१।५।५६) इति मित्रं वा—वनयति वानयति । अत्रानुयसर्गाद्
(१।५।५५) इत्यनुवृत्तेः, सोपसर्गाद् नित्यम् प्रवनयतीति प्राग्
(१।५।५६) उक्तम् । वनिता । वण्डः (द्र० उ० १।१।४) । वनिष्ठुः^२ ।
२० भ्वाद्गौ वनु च नोच्यते (१।५।४१)—वनति । मनुते । मत्वा मनित्या ।
मतम् । अमत अमनिष्ठ, अमथाः अमनिष्ठाः । दिवाद्गौ मन णे
(४।६६)—मन्यते ॥७॥

११. डुकृञ् करणे । १२. अनुदात्तः । करोति । कुरुते,

१. उदधृतं प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २७८) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३५७) च ।
२५ काशकृत्तन्धातुपाठीवकनडटीकायामेवा गुणाभाव उदाह्रियते । यथा—चिपोति,
ऋणोति, वृणोति, घृणोति, चिपोति, चिपोति, चिपोति । पृष्ठ २३९, २४० ।

२. इतोऽग्रे, दुः पात्रम्^३ इत्यधिकं कचित् ।

करोतेः (द्र० ६।४।१०) इत्युत्त्वम्, तनादिकृन्म्य उः (३।१।७९) इति पृथक्
 कृजो ग्रहणादन्वत् तनादिकार्यं नास्ति^१ । अतुपराभ्यां कृजः
 (१।३।७६) न तङ्—अनुकरोति, पराकरोति । गन्धनादौ (द्र० १।३।
 ३२) तङ्—श्येनो वर्तिकामपकुर्वते^२ । अथेः प्रसहने (१।३।३३)—तं हाधि-
 चक्रे । वेः शब्दकर्मणः (१।३।३४)—श्वा विकुर्वते स्वरम्^३ । अकर्मकाच्च^४
 (१।३।३५)—विकुर्वते दान्ताः । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे, समवाये च
 (६।१।१३७-१३८)—सुद् संस्कुरुते, परिस्कुरुते, उपस्कुरुते ।
 नित्यं करोतेः (६।४।१०८) इति भ्रुविकरणलोपः—कुर्वः कुर्मः । कृसृष्ट
 (७।२।१३) इति लिटि नेट्—चकर्थ, चकृच, चकृम । ऋद्धनोः स्ये
 (७।२।७०) इट्—करिष्यति । ये च (६।४।१०६) इति विकरणलोपः—^{१०}
 कुर्यात्, न भकुर्हुराम् (८।२।७६) इति दीर्घो नास्ति । ह्रस्वोऽन्त्यतस्स्यात्
 (१।४।५३) कर्मसंज्ञा—घटं कारयति चैत्रं, चैत्रेण वा । तिरोऽन्तर्धौ,
 विभाषा कृवि (१।३।७१-७२) गलिसंज्ञा, तिरसः (द्र० ८।३।४२) गतौ

१. क्तमदन्यत् तनादिकार्यं करोतेर्न भवतीति न व्यक्तीकृतं वीरस्वामिना ।
 महाभाष्यकृता तत्र सर्वमन्यचनादिकार्येषुपन्यस्य विशेषाभाव उक्तः (द्र० ३।१।७६) ।^{१५}
 तस्माद् भाष्यकृन्मते कृजग्रहणं व्यर्थमेव । जैनेन्द्रमहावृत्तिकृता तुक्तम्—‘तनादि-
 भ्यस्तथासोः (जै० १।४।४८) इति विभाषया सेरुम्न (सिचो लुङ् न) भवति ।
 अकृत, अकृथाः । न चातुप्पक्षे (सिचो लुगभावपक्षे) ‘प्राद् गोः’ (जै० ५।३।४५)
 —(ह्रस्वादङ्गात्-अष्टा० ८।१।२७) इति खं (लोपः) सम्भवति । तस्मिन् प्राप्ते
 उप (सिचो लुकाः) आरम्भात् सेः श्रवणं प्रसज्येत इति । इदं चाविचारितरमणीयम् ।^{२०}
 जैनेन्द्रव्याकरणातुसारमपि ‘प्राद् गोः’ (जै० ५।३।४५) इत्यस्य ‘पूर्वप्रासिद्धम्’
 (जै० ५।३।२७) इति प्रकरणे विधानात् । तेन प्राद्गोरिति वा ह्रस्वादङ्गात् इति
 वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् नहि तत्प्राप्तौ विभाषा सिचो लोप आरभ्यते, येन
 पक्षे सकारश्रवणं प्रसज्येत । अत एव महाभाष्यकृता इदमपि वैशिष्ट्यं निराकृतम् ।
 वयं त्वनुमितुमः—कृजो भ्वादावेव पाणिनीयः पाठः, न तनादौ । तथा सत्येव^{२५}
 ‘तनादिकृन्म्य उः’ (३।१।७६) सूत्रे पृथक् कृजो ग्रहणमुपपद्यते । भाष्यव्या-
 ख्यानादनुमीयते भगवतः पतञ्जलेः प्रागेव कृजः तनादौ प्रक्षेपोऽभूदिति । अत्र कृज्
 करणे (१।६।३६) सूत्रस्य टिप्पणमप्यवलोकनीयम् ।

२. ‘अपस्कुरुते’ पाठा० ।

३. कचित् ‘स्वरम्’ नास्ति ।

- सत्त्वम्—तिरस्कृत्य, तिरः कृत्वा । कृम्वस्तियोगे (१।४।५०) छिवः—
 शुक्लीकरोति । मिथ्योपपदान् कृजोऽभ्यासे (१।३।७१) तङ्—पदं मिथ्या
 कारयते । कृत्रिमम् (द्र० ३।३।८८) । विभाषा कृवृषोः (३।१।१२०) इति
 क्यप्, कार्यम् । अतः कृकमि (८।३।४६) इति सत्त्वम्—अयस्कारः ।
- ५ कृजो हेतुताच्छील्यातुलोभ्येषु (३।२।२०) टः—विद्या यशस्करा । दिवाविभा
 (३।२।२१) इत्यच्—विधाकरः । कर्मणि भृतौ (३।२।२२)—कर्मकरः ।
 स्तम्बशकृतोरिन् (३।२।२४) स्तम्बकरिर्वीहिः^१ शकृत्करि^२र्वत्सः ।
 भेषतिभ्येषु कृजः (३।२।४३) खच्—मेघंकरः । क्षेमप्रियमद्रेष्ण च (३।२।४४)—
 क्षेमंकरः, क्षेमकारः । आढ्यसुभग (३।२।५६) इति ख्युन्—आढ्यकरणम् ।
- १० कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः (३।३।१२७) खल्—ईषदाख्यंकरः, स्वाढ्यंकरः ।
 सुकर्मपाप (३।२।८६) इति क्किप्—सुकृत् । राजनि युधिक्जः (३।२।६५)
 कनिप्—राजकृत्वा । सहे च (३।२।६६)—सहकृत्वा । अलंकृज्-
 निराकृज् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—अलंकरिष्णुः, निराकरिष्णुः । कृजः
 श च (३।३।१००)—क्रिया, कृत्या, कृतिः । प्रस्ताख्यानयोरिन् च (कातन्त्र
 १५ कृदन्त ६०७, सर० कण्ठा० २।४।१६१)—कां कारिमकारिणीः ? इमां
 कारिमकार्यम्, कारिकाम् । ण्यन्तात् (द्र० ३।३।१००) कारणा ।
 भिदादौ (गण० ३।३।१०४) कारा बन्धने । कर्मण्याकोशे कृजः खमुञ्
 (३।४।२५)—चौरंकारमाक्रोशति । स्वादुमि यमुल् (३।४।२६) - स्वादुंकारं
 भुङ्क्ते । यन्त्यथैवंकथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् (३।४।२७) —अन्यथाकारम्,
 २० एवंकारम् । यथानथयोरसूयाप्रतिवचनं (३।४।२८)—यथाकारम्स्तु किं
 तद्वानेन ? तिर्यच्यपवर्गे (३।४।६०) तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कारम्,
 समाप्येत्यर्थः । स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृषुवोः^३ (तु० ३।४।६१)—मुखतःकृत्य,
 मुखतःकृत्वा, मुखतःकारम् । नाधार्यप्रत्यये क्यर्थे (३।४।६२)—
 नानाकृत्य, नानाकारम्, द्विधाकृत्य द्विधाकारम् । भ्वाद्दौ कृज् करणे—
 २५ (१।६।३९)—करति, करते । स्थादौ कृज् हिंसायां (५।७)—कृणोति
 कृणुते । कृवापोजि (उ० १।१) इत्युण्—कारः, कारुः । कृमोरुच्च (उ०
 १।२।४)—कुरुः, कुरुः । कृजः कतुः (उ० १।७६)—कतुः । अण्डन् कृसृष्टु-

१. 'वीहिः शकृत्करिः' कचिन्नास्ति ।

२. 'कृषुवोः' सर्वकोशेषु पाठः ।

जः (उ० १।२९)—करण्डः । कृद्भ्यामेणुः^१ (उ० २।१०)—करेणुः,
करेणुः । कृदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—कर्कः । कृधूमदिभ्यः कित्
(उ० ३।७३) इति सरन्—कसरः । कृज उच्च (४।३३) इतीरन्—कुरी-
रम् । कृज उदीच्यां कारिणु (तु० उ० ४।१२९) इतीञ्—कारिः । मनिन्
(दश० उ० ६।७३)—कर्म । कृजः पासः (उ० ५।४५)—कर्पासः^२ । ५
कृपेः कृः—कूर्पासः कञ्चुकम्^३ । करोतिष्ठे च (तु० ६।१।१२ माध्यम्)—
चकम् ॥८॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गि-

स्यां तनादिगणः सम्पूर्णः ॥^४

१. 'मेनुः' पाठा० ।

२. दशपाद्यां तु 'कृजः पासन्' (६।१०२) इति 'कर्पासः' पदं साध्यते ।

३. कचिदयं पाठो नास्ति । अत्र 'कृपेः' इत्यपपाठः प्रतीयते । अमरटीकायां
तु 'कूर्परेऽस्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः' इत्याह (२।६।११८) । हैमोपादौ
(५८३) सरस्वतीकण्ठाभरणे (२।३।१७८) च 'कुर' धातोः पासप्रत्ययो विधीयते ।

४. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ तनादिगणः' इति पाठा० । १५

॥ अथ क्रयादिगणः ॥

१. हुक्नीञ् द्रव्यविनिमये । विनिमवः परिवर्तः । इतः
सप्तानिष्टः । कषादिभ्यः श्ना (३।१।८१)—क्रीणाति, क्रीणीते, ई हल्यधोः
(६।४।११३) । क्रीणन्ति, श्नाभ्यस्तयोरात् (६।४।११२) लोपः । परिव्य-
५ वेभ्यः कियः (१।३।१८) तङ्—परिक्रीणीते । कीङ्जीनां यौ (६।१।४८)
इति आत्वम्—क्रापयति । क्रेता । कय्यस्तदर्थे (६।१।८२), क्रयोऽन्यः ।
कर्मणीनिर्विक्रियः (तु० ३।२।६३)—सोमविक्रयी^१ । किय इक्न् (उ० २।४४)—
क्रयिकः ॥१॥

२. प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिरभिलाषः । प्रीणाति,
१० प्रीणीते । धूञ्प्रीणोर्लृक् (७।३।३७ वा०)—प्रीणयति । इयपधत्ता (३।१।१३५)
इति कः—प्रियः । दिवादौ प्रीङ् प्रीतौ (४।३।४)—प्रीयते ॥२॥

३. श्रीञ् पाके । श्रीणाति, श्रीणीते । श्रेता । श्रीतः ॥३॥

४. मीञ् हिंसायाम् । मीनाति, मीनीते । हिउ मीना (८।४।१५)
इति णत्वम्—प्रमीणाति । सनि मीमा (७।४।५४) इतीस्—मिस्सति ।
१५ मीनातिभिन्नोतिदीङां ल्यपि च (६।१।५०) इत्यात्वम्—प्रमापयति,
प्रमाय । मिमीलियां खल्चोः प्रतिषेधः (तु० ६।१।५० वा०)—ईषन्मयः प्रमयः ।
मीतः—उणादौ मीनातैरुरः (द० उ० ८।२८)—मयूरः ॥४॥

५. षिञ् बन्धने । सिनाति, सिनीते । असैषीत् । स्तौतिण्योरेव
षणि—(८।३।६१) इति नियमात् सिसीषति । स्वादौ (५।२) सिनो-
२० ति । अस्यैव भ्रासकर्तृकस्य (द्र० ८।२।४४ वा०) सिनो भ्रासः^२
स्वयमेव ॥५॥

६. स्कुञ् आपवणे । आपवणमुद्धरणम् । सौत्रोऽयम् इत्या-
चार्याः^३ । स्तन्धुस्तन्धुस्कन्धुस्कुन्धुस्कन्धुः श्नुश्च (तु० ३।१।८२)—स्कुनाति
स्कुनीते, स्कुनोति स्कुनुते । स्कोता ॥६॥

२५ १. 'सोमविक्रयी' पाठा० ।

२. 'भ्रासः' कचिदपपाठः ।

३. 'आचार्याः' पाठा० । द्र० धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३६५) ।

७. युञ् बन्धने । युनाति, युनीते । योता । अदादौ यु मिश्रये
(२।२५)—यौति, यविता । चुरादौ यु छुत्सायाम् (१०।१५७)—
यावयते ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. कनूञ् शब्दे । इतो गृपर्यन्ता(९।२७)विंशतिः सेटः । कनूनाति, ५
कनूनीते, कनविता ॥८॥

१०. द्रूञ् हिंसायाम् । द्रूणाति, द्रूणीते । द्रविता । द्रूतः^१ ।
स्वादौ (५।३३ दुर्गमते) द्रुणोति ॥९॥

११. पूञ् पवने । पवतं शुद्धिः । प्वादीनां ह्रस्वः (७।२।८०)—
पुनाति, पुनीते । पूजो विनाशे (८।२।४४ वा०) निष्ठानत्वम्—पूना थवाः, १०
पूतोऽन्यत्र । निरभ्योः पूल्वोः (३।३।२८) घञ्—निष्पावो व्रीहिभेदः ।
भ्वादौ पूञ् पवने (१।६९१)—पवते । दिवादौ^२ पूयते । पोत्रम् । पविषम् ।
पुत्रः । पोतः । नष्टेनष्टु (उ० २।९५) इति पोता ऋत्विक् ॥१०॥

१२. लूञ् छेदने । लूनाति, लूनीते । लविता । सनि नेट् (द्र०
७।२।१२)—लुलूषति । अलीलवत् । लिलावयिषति श्रोः पुयण्वपरं १५
(७।४।८०) इत्यभ्यासस्येच्चम् । ल्वादिभ्यश्च (तु० ८।२।४४) इति—
निष्ठानत्वम्—लूनः । ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् (८।२।४४ वा०)—
लूनिः । अर्तिलूधु (तु० ३।२।८४ इवन्) इतीञ्—लघित्रम् । आपक लू-
शिक् (तु० दश० उ० ३।२७) इति लवाणकः । लूता । हसिमृष्ट (उ० ३।८६)
इति तन्—लोतः^३ । प्रसृत्वः समभिहारे लुन् (३।१।१४६) लवकः । नामन्- २०
सामन् (दश० उ० ६।७६) इति लोम । निरभ्योः पूल्वोः (३।३।२८) घञ्-
अभिलावः ॥११॥

१३. स्तूञ् छादने । स्तूणाति, स्तूणीते । आस्तरिता आस्त-
रीता—वृतो वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घः । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२)
वेट्—आस्तरिषीष्ट आस्तीषीष्ट, आस्तरिष्ट आस्तीर्ष्ट । इट् सनि वा २५
(७।२।४१)—आतिस्तीर्षति आतिस्तरिषति आतिस्तरिषति ।

१. 'द्रवितः' इत्यपपाठः कचित् । द्र० अष्टा ७।२।११॥

२. कीरतरङ्गिण्यां दिवादौ न दृश्यते । ३. 'छिन्नलोमा' इत्यधिकः कचित् ।

- अत् स्मृदुत्तरप्रथ (७।४।९५) इति चङ्गयभ्यासस्यात्यम्—अतस्तरत् ।
 आस्तीर्णः । स्तीर्णः । प्रे स्त्रोऽयङ्—(३।३।३२) घञ् प्रस्तारः, यङ्गे तु
 प्रस्तरो हविषाम् । प्रथने वावशब्दे (३।३।३३)—पटस्य विस्तारः, शब्दे—
 विस्तरः । छन्दोनाम्नि च (३।३।३४)—विष्टारपङ्क्तिः । वृत्तासनयोर्विष्टरः
 ५ (८।३।६३), अवे तस्त्रोर्घञ् (३।३।१२०)—अवस्तारः । स्वादौ स्तृञ्
 (५।६)—यिस्तृणोति । विस्तृतः । स्तरो यिस्तरभेदः । स्तरी—(द्र०
 उ० ३।१५८) मेघः शय्या च—स्तरीमास्तीर्य ॥१२॥

१४. कृञ् हिंसायाम् । कृणाति, कृणीते । कीर्णः । कीर्णिः ।

कृञ् इत्येके ॥१३॥

- १० १५. धृञ् वरणे । धृणाति, धृणीते । धूर्णः । धूर्णिः । विधरः ।
 कृद्वृत्तदारिभ्य उन्नन् (दश० उ० ५।५२) यरुणः । धृञ् इति नन्दी ॥१४॥

१६. धूञ् कम्पने । धुनाति, धुनीते । स्वरतिस्मृति (७।२।४४)
 इति वेद्—विधोता यिधविता । धूञ्प्रीजोर्लृक् (७।३।३७ वा०)—विधू-
 नयति । स्तुमुधूभ्यः परस्मैपदेषु (७।२।०२)—अधावीत् । धूनः । धूनिः ।
 १५ स्वादौ धूञ्धुजौ (५।१० पाठान्तरे) धूनोति, धुनोति । अवधूतः, विधुतः ।
 चुरादौ (१०।२२४) धूनयति । तुदादौ धू विधूनने (६।९८)—
 ध्रुवति ॥१५॥

१७. शृञ् हिंसायाम् । शृणाति शृणीत । शीर्यन्ते । शीर्णः ।
 शीर्णिः । शृदृप्रां ह्रस्वो वा (७।४।१२)—यिशशरुः विशश्रुः । लषपतपद
 २० (३।२।१५४) इत्युक्कञ्—विशारुकः । शृवन्धोराकः (३।२।१७३)—शरारु-
 हिंस्रः । उणादौ शरारिराटिः^१ । किंजरयोः श्रियः (उ० १।४)—किंशा-
 रुर्धान्यशूकम् । शृष्टुस्निहि (उ० १।१०) इत्युः—शरुर्हिंस्रः^२ । आङ्परयोः
 खनिशृभ्यां ङिच्च (उ० १।३३)—परशुः । शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १।१२६)
 गश्च नुद च—शृङ्गम् । शृङ्गारः, (द्र० उ० ३।१३६) शिशिरम् (द्र०
 २५ उ० १।५३) । शरोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । शरणम् । गण् शकुनौ (उ०
 १।१२७)—शार्ङ्गः^३ । शृदृभसोऽदिः (उ० १।१३०)—शरद् । कृगृशृदृभ्यो

१. द्र० हेम धातुपारायणम् ९।२४॥

२. 'वज्रम्' पाठा० ।

३. 'शारङ्गः' इत्यपपाठः क्वचित् ।

वः—(उ० १।१५५)—शर्वः । कृशृशृवृच्चतिभ्यः श्वरच् (दश० उ० ८।४७)—
 शर्वरी । सृशृभ्याम् च (तु० दश० उ० ७।६)—शूर्पः । शिरः करन् (दश० उ०
 ८।७०)—शर्करा । शृपृभ्यां कित् (द० उ० १।१०) इतीषन्—शिरीषम् ।
 मनिन् (दश० उ० ६।७३)—शर्म । शृपृवृजां द्वे कृच् चाभ्यासस्य (उ० ४।१९)
 —शर्शरीका । कृशृपृकटि (उ० ४।३०) इतीरन्—शरीरम् । असुन् कित् ५
 (उ० उ० ४।१९४) शिरः । कृशृशृपृकटिमिदिद्धिदिभ्यश्च—(उ० ४।१४३)
 इतीन् कित्—शिरिः । शिरः^१ शकुनी (तु० दश० १।५६ कपाठः) इण्
 शारिः, शारिका । ऋदोरप् (३।३।५७)—शरः । शू वायुवर्णनिवृतेषु (३।३।
 २१ वा०) घञ्—शारो वर्णो यायुश्च । नीशारो हिमानिलापहं
 वस्त्रम्—गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥१६॥ १०

१८. पृ पालनपूरणयोः । पृणाति । शृदृप्रां ह्रस्वो वा (७।४।१२)—
 निपपरुः निपपुः । ऋदोरप् (३।३।५७)—परः । वा दान्तशान्त (७।२।२७)
 इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । न भ्याख्यापृमूर्द्धिमदाप् (८।२।५७)—पूर्तः,
 पूर्तिः । पूरी आप्यायने (४।४३) इत्यस्मात् पूर्णः । आजमास (३।२।१७७)
 इति क्तिप्—पूः । पृभिदि (उ० १।२३) इति कुः—पुरु यहु । पुरः कृषन् १५
 (उ० ४।७४)—पुरुषः । अतिपृवपि—(उ० २।११७) इत्युसिः—परुः पर्व ।
 धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३।६)—पर्णम् । शृपृभ्यां कित् (दश० उ० १।१०)—
 पुरीषम् । पृकलिभ्याम् (दश० उ० १।१५) उषच्—पुरुषम् । स्नामदि (उ०
 ४।११३) इति वनिप्—पर्व । जुहोत्यादौ (३।४) पिपति, चुरादौ पृ
 पूरणे (१०।१५)—पारयति ॥१७॥ २०

१९. मृ हिंसायाम् । मृणाति ॥१८॥

२०. वृ^३ भू भरणे^३ । वृणाति, भृणाति ॥१९, २०॥

१. दशपाद्याः कपाठे 'शरः' पाठः । अन्यत्र श्रः । परन्तु शर्करासाधके
 दशपादीपाठे 'शिरः करन्' (८।७०) इत्यत्र 'शिरः' इत्येव पठ्यते ।

२. काशिकायां (३।३।२१) उद्धृतमिदं पञ्चार्धम् ।

३. अत्र 'वृ वरणे' इत्यन्येषां पाठः । पुरुषकारस्त्वाह—'वृ वरणे, वृशू
 वरणे तत्र चाद्यं पवर्गवृत्तीयादिं बहवः पठन्ति । वृ भरण इति स्वामि-
 शाकटायनौ' इति (पृष्ठ ४१) । आश्रमित्यस्यार्थः 'वृ वरणे' इत्यस्य स्थाने 'वृ वरणे'

२१. भृ भर्जने च^१ । भर्जन पाकः^१ ॥

२२. वृ विदारणे । वृणाति । दीर्णः दीर्णिः । विद्वद्वः विद्वद्वः ।
अत् स्पृष्टृत्वर (७।४।६५) इति व्यङ्ग्यत् । वृत्तनिजनि (उ० १।३) इति
जुण्—दाहः । कृगृशृदृभ्यो वः (उ० १।१५५)—दर्यः । शृदृमसोऽदिः (उ०
१।१३०)—दरदौ देशः । दरद् ईषदर्थेऽव्ययम् । तस्य देरिति प्राकृते अपभ्रंशः ।
स एव कविभिर्भ्रान्त्या प्रयुक्तः—दरदलितहरिद्रा (विद्वशालभञ्जिका ३।१७) इति ।
कृवृतृदारिभ्य उनन् (दश० उ० ५।५२)—दारुणः । वृदृभ्यां विन् (दश० उ०
१।२३)—दर्यिः । दृणातेर्हस्वश्च (तु० उ० ४।१८३) इति तिप्—इति । उदि
दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च (दश० उ० ८।६७ कपाठः)—उद्वरम् । फर्कीकाद-
१० यश्च (उ० ४।२०)—दर्वरीकम् । पचादौ (गण० ३।१।१३४) द्रट्,
दरी । पृषोदरादौ (द्र० ६।३।१०९) दर्वरो यादचभाण्डम् । दर्वुरः ।
घटादौ । वृ भये—(१।५४५) द्रति, द्रयति । अस्माद् दारयति ॥२१॥

२३. जृ वयोहानौ । जृणाति । जीर्णः, जीर्णिः । दिवादौ
(४।२०) जीर्यति ॥२२॥

२४. नृ नये । नृणाति । नीर्णः, [नीर्णिः] । घटादौ (१।५४६)
नरयति । नरोऽन्वि (द्र० ३।१।१३४) । नृनरयोर्वृद्धिश्च (४।१।७३ गणसूत्र)
—नारी ॥२३॥

२५. कृ हिंसायाम् । कृणाति । कीर्णः । तुदादौ कृ विक्षेपे
(६।१०६)—किरति ॥२४॥

२६. ऋ गतौ । ऋणाति । समीर्णः । ईर्यते । अरिरिषति,
अरिरीषति, ईरिषति ॥२५॥

२७. गृ शब्दे । गृणाति । गीर्णः । गीर्णिः । उज्जगार । अगा-

इति । धातुवृत्तिकारस्तु पुरुषकारवचनमुद्धृत्याह—‘तत्राद्यशब्देन जित् वृणाति-
रुच्यते । स्वामिश्राकटायनानाप्येवं पठित्वा मरणार्थवमाहृतुः’ इति (धातुवृत्तौ पृष्ठ
२५ ३६८) । क्षीरतरङ्गिण्यां मुद्रितशाकटायनधातुपाठे चोभयत्र दन्त्योष्ठवादिः पाठ
एवोपलभ्यते ।

१. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६), तत्र ‘पाकः’ इत्यस्य स्थाने ‘पाकम्’
इति पाठः ।

रीत् । कृयोक्च (दश० उ० १।१०६) गुरुः । तुदादौ गृ निगरणे (६।११०) गिरति ॥२६॥

२८. उदात्ताः ।

२९. ज्या वयोहानौ । इतो नवानिटः । ग्रहज्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—जिनाति, सम्प्रसारणस्य दीर्घः (द्र० ६।४।२), ५
ज्यादीनां ह्रस्वः (७।३।८०) । जीनः । जीनिरिति दुर्गा, नन्दी त्वाह—क्तिनि
प्राप्ते स्लाम्लाज्याहाभ्यो निः (३।३।९४ वा०)—ज्यानिः, वीज्याज्वरिभ्यो निर्
उणादौ (उ० ४।४८) । कविभ्यो प्रसारिभ्यो ङः (द्र० ३।२.३ वा०)—ब्रह्मज्यः
उणादौ नक् (द्र० उ० ३।२)—जिनः । ल्यपि च, ज्यश्च (६।१।४१-४२)—
प्रज्याया ॥२७॥ २०

३०. व्ली वरणे । व्लिनाति । अर्तिह्विल्ली (७।३।३६) इति
पुक्—व्लेपयति ॥२८॥

३१. री गतिरेषणयोः । रेणं हिंसा । रिणाति । रीणः ।
रेपयति । दियादौ रीङ् सवणे (४।२८)—रीयते ॥२९॥

३२. ली इलेषणे । लिनाति । लीनः । दियादौ (४।२९) ली- १५
यते । चुरादौ ली व्रीकरणे (१०।२०६)—घृतं विलीनयति ॥३०॥

३३. वृत् । व्वाद्यः प्यादयश्च वर्तिताः ॥

३४. ल्वी गतौ । ल्वीनाति ॥३१॥

३५. व्री वरणे । व्रीणाति । व्रीतः । उणादौ व्रीहिः ॥३२॥

३६. श्री भरणे । श्रीणाति । श्रीतः ॥३३॥ २०

३७. क्षिष् हिंसायाम् । क्षिणाति । अङ् (द्र० ३।३।१०४)—
क्षिया । स्वादौ (५।३३ दुर्गमते) क्षिणोति, भ्वादौ (१।१४९) क्षयति,
तुदादौ (६।१०६) क्षियति ॥३४॥

१. एतद्धातुव्याख्याने सायण आह—‘स्वामिकाश्यपादयो “अर्तिह्विल्ली”
इति पठन्तो व्रेपयतीति पुक् प्रतिपत्ताः । (धातुवृत्ति पृष्ठ ३७०) । क्षीतरक्षिण्यां त्वञ् २५
नैतादृशः पाठ उपलभ्यते । अत्र तु पूर्वं व्ली वरणे (३०) धातावेव व्लेपयतीत्युदा-
ह्रियेत । २. द्र० हैमोणादि ७१० ।

३८. ज्ञा अवबोधने । ज्ञानोर्जा (७।३।७९) — जानाति, जानीते ।

अनुपसर्गाज् बः (१।३।७६) उभयम्, नेह — अवजानासि मां मूढ ? अपह्वे बः
(१।३।४४) तङ् — शतम् अपजानीते । सम्प्रतिभ्याम्नाथ्याने (१।३।४६)
संजानीते, प्रतिजानीते । बाश्रुस्मृदशां सनः (१।३।५७) तङ् — जिज्ञासते
नानोर्ज्ञः — (१।३।५८) — पुत्रमनुजिज्ञासति । षोऽविद्वत्स्य करणे (१।३।५८)
५ षष्ठी — सर्पिषो जानीते । वान्यस्य संयोगोदः (६।४।६८) एत्वम् — ज्ञेयात् ।
ज्ञायात् । मास्पतोषण (१।५।४८) इति निवृत्त — संज्ञपयति । सनीवन्तर्ध
(७।२।४९) इति वेद — जिज्ञापयिषति, अनिदृपक्षे आपण्यधामीत् (७।४।
५५) — ज्ञीप्सति । इयपधत्ता (३।१।१३५) इति कः — ज्ञः । प्रे दातः (३।
१।६) — पथिप्रज्ञः । वा दान्तशात (७।२।२७) इति^१ संज्ञतः, संज्ञपितः ।
१० आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) — प्रज्ञा । ज्ञायते — ज्ञातिर्बन्धुः । ज्ञानं ज्ञाति-^२
रिति नास्ति, प्रसिद्धेनापहत्यात् ॥३५॥

३९. अनुदात्ताः ।

४०. बन्ध बन्धने । ४१. अनुदात्त उदात्तेत् ।

१५ बध्नाति । बधान — हलः शनः शानञ्भौ (३।१।८६) । अमान्स्तीत् — एकाचो
बशो भष् भषन्तस्य स्थोः (८।२।३७) । यन्धकी । उलूकादौ (द्र० उ०
४।४१) बन्धूकम् । शृश्वुलिहि (उ० १।११) इति बन्धुः — इषितिमिमादि
(दश० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच् — बधिरः । बन्धेर्बन्धिवुधि च (दश०
उ० ५।३८) इति नः — ब्रह्मः सूर्यः, बुधो मूलम् । अधिकरणे बन्धः
२० (३।४।४१) णमुल् — हस्तबन्धं बद्धः । संज्ञायाम् च^३ (कातन्त्र कृत् ४५६)
कुक्कुटीबन्धं बद्धः ॥३६॥

१. इतोऽग्रे 'विज्ञतः' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. भवे कितन् न भवतीत्यर्थः ।

३. लिखितेनात्र पाणिनीयसूत्रनिर्देश इति मत्वा चकारमाकृष्य मध्येऽष्टाध्यायी-

२५ सूत्रसंख्या प्रप्ता । क्षीरस्वामिनाप्यत्र पूर्वं पाणिनिसूत्रं निर्दिश्य तदनन्तरं स्मृतिभ्रान्त्या
कातन्त्रसूत्रमुद्धृतम् । कातन्त्रे स्थितं सूत्रपाठः — 'बन्धोऽधिकरणे च (४५५) संज्ञायाम्
च' (४५६) । क्षीरस्वाम्यन्यत्रापि पाणिनिसूत्रप्रदर्शनावसरे स्मृतिभ्रान्त्या कातन्त्र-
सूत्रमुद्धरति ।

४२. वृद्ध संभक्तौ । ४३. उदात्तः । समक्तिः संसेवा ।
 वृणीते । वरिता यरीता, वृतो वा (७।२।३८) दीर्घः । विवरिता^१ विव-
 रीता । अवृत, अवरिष्ट, अवरीष्ट । बुवूर्पणे, यिवरिषने, विवरीषते ।
 जल्पमिच्छ (३।२।१५५) इति षाकन्—वराकः । वृद्ध एन्यः (तु० दश० उ०
 ८।३) वरेण्यः । वर्धरीका । ग्रहवृत्तिनिश्चिगमश्च (३।३।५८) अप्—वरः ।
 स्वादौ वृग् वरणे (५।६)—वृणोति, वृणुते ॥३७॥

४४. ग्रन्थ विमोचनहर्षयोः^२ । इतो द्वादश^३ सेटः परस्मै-
 पदिनश्च । ग्रन्थनाति । ग्रन्थित्वा ग्रन्थित्वा^४ । यक्चिषोः प्रतिषेधे ग्रन्थग्रन्थ-
 ब्रूणात्मनेपदाकर्मकाणाम् उपसंख्यानम् (तु० ३।१।८६ वा०)—ग्रन्थनीते माला
 स्वयमेव, अग्रन्थिष्ट । ग्रन्थिग्रन्थिदन्मिस्वञ्जीनां (तु० १।२।६ काशिका) लिटः^{१०}
 क्तिस्त्वं, एत्वं चोपसंख्यायने—अथुः । चुरादौ ग्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे (१०।२२६)
 वा णिच्—ग्रन्थयति ग्रन्थति, ग्रन्थयति ग्रन्थति । भ्वाद्गौ ग्रन्थि शैथि-
 थिल्ये, ग्रन्थि कौटिल्ये (१।२६, ३०)—ग्रन्थते, ग्रन्थते ॥३८॥

४५. ग्रन्थ विलोडने । ग्रन्थनाति । भ्वाद्गौ (१।३७) ग्रन्थति,
 तथा मथे विलोडने (१।५८३)—मथति ॥३९॥

४६. ग्रन्थ सन्दर्भे । संदर्भो बन्धनम्^५ । ग्रन्थनाति ।
 ग्रन्थनम् । ग्रन्थनाति यद्^६ उदाहार्यम् ॥४०॥

१. सर्वहस्तलेखेषु पठ्यते ।

२. 'हर्षनयोः' 'प्रहर्षनयोः' प्रतिहर्षनयोः पाठांतराणि ।

३. 'द्वादश' सर्वहस्तलेखेषु । 'द्वाविंशतिः' इति युयतः पाठः ।

४. 'नोपधात्थकान्ताद्वा' (१।२।२३) किद्विकल्पः ।

५. अत्र तरङ्गिण्यां पाठभ्रंशः प्रतीयते । तथा ब्राह्म पुरुषकारः—'संदर्भे
 ग्रन्थनक्रियायां ग्रन्थग्रन्थधातु वर्तते इति कीरस्वामी' (पृष्ठ ७९) अत्र 'ग्रन्थन-
 क्रियायाम्' इत्यस्य स्थाने 'ग्रन्थन क्रियायाम्' पाठो द्रष्टव्यः । इदं पुरुषकारवचनं
 सायणोऽपुदाजहार—'पुरुषकारोऽपि ... सन्दर्भे ग्रन्थनक्रियायां ग्रन्थिग्रन्थि-
 धातु वर्तते इति कीरस्वामीत्युक्तम्' (धातु० पृष्ठ ३७३) । स्वयं कीरस्वाम्यपि
 भ्वाद्गौ "क्रयादौ ग्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे" (१।३०) इत्याह । तेनात्र 'ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे'
 इति कीरस्वामिनः पाठः स्यात् । अर्थभेदान् ग्रन्थिः पुनरत्र पठितः । एवं 'सन्दर्भो
 बन्धनम्' इत्यस्य स्थाने 'सन्दर्भो ग्रन्थनम्' इति स्यात् । ६. 'ग्रन्थित्वा' पाठा० ।

उदायत् । विमाषोपयमने (१।२।१६) उपायत्, उपायंस्त । यमस्मनमातां
सुक^१ च (तु० ७।२।७२) अयंसीत् । यंयम्यते (द्र० ७।४।८५) । गमोऽयि-
वषेणे (१।५।५९) मित्—नियमयति । वाचि यमो व्रते (३।२।४०) खच्च,
वाचंयमपुरन्दरौ (६।३।६६) । अच (द्र० ३।१।१३४) यमः । नियतः । यतिः ।
५ नियतिः । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—आयामयते । यमः समुपनिविष्टु
च (३।३।६३) इति या यम्—संयमः, संयामः, उपयमः, उपयामः,
नियमः, नियामः, वियमः, वियामः । घ्न (द० ३० ८।७९) यन्त्रम् ।
उद्विदिति श्रीभोजः^२—यत्वा, यमित्वा ॥९६३॥

७१२. तप संतापे । तपति । निसस्तपतावनासेवने (८।३।१०२)

- १० षत्वम्—निष्टपति । उद्विष्यां तपः (१।३।२७) तङ्—उत्तपते, वितपते ।
स्वाङ्गकर्मकाच्च (१।३।२७ वा०) उत्तपते पृष्ठम् । तपस्तपः कर्मकस्यैव
(३।१।८८) कर्तुः कर्मत्वम्—तप्यते तपस्तापसः, तपोऽर्जयतीत्यर्थः ।
तपोऽनुतापे च (३।१।६५) इति न यक्चिणौ—अतस्तपस्तापसः, अन्व-
यातस्तपापेन कर्मणा । नन्वाद्गौ (गण० ३।१।१३४) तपनः सूर्यः ।
१५ असूर्यललाटयोर्दशितपोः (३।२।३६) खश्—ललाटस्तपः । द्विषत्परयोस्तापे
(३।२।३९) द्विषन्तपः, संज्ञायाम् (३।२।४६) परन्तपः^३ । असुन् (द० ३०
६।४६) तपः ॥९६४॥

७१३. त्यज हानौ । हानिस्त्यागः । त्यजति । त्याज्यम्—
त्यजियज्योः कुत्वं नेष्टम्^४ ॥९६५॥

- २० ७१४ षञ्ज सङ्गे । दन्शसन्जस्वन्जां शपि (तु० ६।४।२५)
नलोपः, उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—व्यतिषजति । स्थादि-
षम्यासे चाभ्यासस्य (८।३।६४) अभिषषञ्ज । जान्तनशां विमाषा (६।४।३२)

१. 'सुक' पाठ० । 'सुक' इति काशिका । २. द्र० पुरुषकारः, पृष्ठ १०० ।

३. परन्तपस्तु 'द्विषत्परयोस्तापे' (३।२।३६) इत्यनेनैव सिद्धयति । अत्र

- २५ कश्चित् पाठभ्रंशो जातः । "द्विषन्तपः, परन्तपः । संज्ञायाम् (३।२।४६) शब्दुन्तपः"
इति युक्तः पाठः स्यात् ।

४. यजेय्यति कुत्वाभावः 'यजयाज' ७।३।६६ इत्यनेनैव सिद्धः, त्यजेश्च
'अयति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यनम्' इति तत्रस्थेनैव वार्तिकेन ।

४२. वृङ् संभक्तौ । ४३. उदात्तः । संभक्तिः संसेवा ।
वृणीते । वरिता यरीता, वृतो वा (७।२।३८) वीर्यः । विवरिता^१ विय-
रीता । अवृत, अवरीष्ट, अवरीष्ट । वृवूर्धने, यिवरिषने, विवरीषते ।
जल्पमिच्छ (३।२।१५५) इति पाकन्—वराकः । वृङ् एतः (तु० दश० उ०
८।३) वरेण्यः । वर्वरीका । ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च (३।३।५८) अप्—यरः ।
स्वादौ वृञ् वरणे (५।६)—वृणोति, वृणुते ॥३७॥

४४. अन्थ विमोचनहर्षयोः^२ । इतो द्वादश^३ सेटः परस्मै-
पदिनश्च । अथनाति । अथित्वा अन्थित्वा^४ । यकृचियोः प्रतिषेधे अन्थग्रन्थ-
ब्रूयात्मनेपदाकर्मकाणाम् उपसंख्यानम् (तु० ३।१।८६ वा०)—अथनीते माला
स्वयमेव, अअन्थिष्ट । अन्थिग्रन्थिदन्मिस्वजीनां (तु० १।२।६ काशिका) छिटः^{१०}
किस्त्वं, एतत् चोपसंख्यायते—अथुः । चुरादौ अन्थ ग्रन्थ संदर्भे (१०।२२६)
या णिच्—अन्थवति अन्थति, ग्रन्थयति ग्रन्थति । भ्वादौ अथि शैथि-
थिल्ये, अथि कौटिल्ये (१।२६, ३०)—अन्थते, ग्रन्थते ॥३८॥

४५. मन्थ विलोडने । मथनाति । भ्वादौ (१।३७) मन्थति,
तथा मथे विलोडने (१।५८३)—मथति ॥३९॥

४६. ग्रन्थ सन्दर्भे । संदर्भो ग्रन्थनम्^५ । ग्रथनाति ।
ग्रन्थनम् । अथनातिवद्^६ उदाहार्यम् ॥४०॥

१. सर्वहस्तलेखेषु पठ्यते ।

२. 'हर्षनयोः' 'ग्रहर्षनयोः' प्रतिहर्षनयोः पाठान्तराणि ।

३. 'द्वादश' सर्वहस्तलेखेषु । 'द्वाविंशतिः' इति युक्तः पाठः ।

४. 'नोपधात्थकान्ताद्वा' (१।२।२३) किद्विकल्पः ।

५. अत्र तरङ्गिण्यां पाठप्रशः प्रतीयते । तथा ब्राह्म पुरुषकारः—'संदर्भे
अथनक्रियायां अन्थग्रन्थधातुं वर्तते इति वीरस्वामी' (पृष्ठ ७९) अत्र 'अथन-
क्रियायाम्' इत्यस्य स्थाने 'ग्रन्थन क्रियायाम्' पाठो द्रष्टव्यः । इदं पुरुषकारवचनं
सायणोऽयुदाजहार—'पुरुषकारोऽपि ... सन्दर्भे अथनक्रियायां अन्थिग्रन्थि-
धातुं वर्तते इति वीरस्वामीरयुक्तम्' (धातु० पृष्ठ ३७३) । स्वयं वीरस्वाम्यपि
भ्वादौ "कथादौ अन्थ ग्रन्थ संदर्भे" (१।३०) इत्याह । तेनात्र 'अन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे'
इति वीरस्वामिनः पाठः स्यात् । अर्थमेवात् अन्थिः पुनरत्र पठितः । एवं 'सन्दर्भो
ग्रन्थनम्' इत्यस्य स्थाने 'सन्दर्भो ग्रन्थनम्' इति स्यात् । ६. 'अन्थित्वा' पाठा० ।

४७. कुन्थ श्लेषणे^१ । कुन्थनाति । कुन्थित्वा कुन्थित्वा । कुथो
हस्तिपल्याणम् । कुवा । कुथि इति दुर्गः ॥४१॥

४८. मृद क्षोदे । मृदनाति । मृद्यते—मृत् । मृदस्तिकम्
(५।४।३९)—मृत्तिका । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा क्ति—मृदि-
५ त्वा ॥४२॥

४९. मृड सुखने । मृडनाति । मृडित्वा । तुदादौ (६।३९)
मृडति । मृडः । मृडीकं हिरण्यम् ॥४३॥

५०. गुध रोषे । गुध्नाति । गुधित्वा । गुधेरूमः (उ० ५।२)
गोधूमः । भिदादौ—(द्र० ३।३।१०४) गोधा तलत्राणम्^२ । दिवादौ
१० गुध परिवेष्टने (४।१२)—गुध्वति ॥४४॥

५१. कुष निष्कर्षे । निष्कर्षो बहिष्करणम् । कुष्णाति । कर्म-
कर्तरि कुषिरजोः प्राचां श्यच् परस्मैपदं च (३।१।९०)—कुष्यति पादः
स्वयमेव । निरः कुषः (७।२।४६) इङ् वा—निष्कोषिता निष्कोष्टा,
निरकोषीत् निरकुक्षत् । इङ् निष्ठायाम् (७।२।४७)—निष्कुषितः । मृड-
१५ मृद (१।२।७) इति क्त्वा क्ति—कुषित्वा । हनिकुषि (उ० २।२) इति
कथन्—कुष्ठम् । उचिकुषि (उ० २।४) इति थन्—कोष्ठम् उदरम् ।
बाहुलकात् (३।३।१) प्रकोष्ठो विस्तृतकरः । उचिकुषिकुषिम्यः कित्^३ (दश०
उ० ६।२१ कपाठः) कुषितम् । लुषिषुषिकुषिम्यः विसः (दश० उ० १।११)
कुक्षिः । कुठिकुषिम्यां काकुः (दश० उ० १।१५० कपाठः) कुषाकुः ॥४५॥

५२. क्षुभ संचलने । क्षुभ्नाति, क्षुभ्नातित्वात् (द्र० ८।४।३९)
णत्वाभावः । क्षुब्धस्वान्त (१।२।१८) इति क्षुब्धो मन्वश्चेत्, क्षुभितो-
ऽन्यः । अक्षोभीत् । दिवादौ (४।१३०) क्षुभ्यति, अक्षुभत् । भ्वादौ
(१।४९९) क्षोभते ॥४६॥

१. अत्राह पुरुषकारः—‘संश्लेषणे संश्लेषणक्रियायाम् इति क्षीरस्वामी
२५ (पृष्ठ ७७) नात्र तथाविधः पाठ उपलभ्यते ।

२. ‘गोधातले ज्यायातवारणे इत्यमरः (२।८।८५) ।

३. अत्र लिबिशेन मूलोपादिसूत्रसंख्यामनिर्दिश्य हैमोपादिसूत्रसंख्या २१ः
तुलनाय निर्दिष्टा ।

५३. णम तुम हिंसायाम् । प्रणम्राति । दिवादौ (४।१३१)
नभ्यति । चुतादौ (१।५००) नभते । तुम्नाति । तुभ्यति (४।१३१) ।
तोभने (१।५००) ॥४७, ४८॥

५४. क्लिशू विबाधने । क्लिश्नाति । क्लेषा क्लेशिता । क्लिशः
क्त्वानिष्ठयोः (७।२।५०) वेद्—क्लिष्टा क्लिशित्वा, क्लिष्टः क्लिशितः । ५
दिवादौ (४।५०) क्लिश्वति । क्लेशः, क्लीनाशः ॥४९॥

५५. अश भोजने । अश्नाति । अशिता । उपेयिवाननाश्वाननूचा-
नश्च (३।२।१०६) इत्यनाश्वान् साधुः । आशितः कर्ता (६।१।२०७) आद्यु-
दात्तः । घञ् (द्र० ३।३।१२१) —समाशा गोमता जिताः । इष्यशिश्यां तक्
(उ० ३।१।४८)—अष्टका । अशिपणाभ्यो कर्णलुको च (दश० उ० १।६१ कपाठः) १०
अश्रिः । स्वादौ अश्न व्याप्तौ (५।२१)—अश्नुते । तत्रैव ग्रहणानि ॥५०॥

५६. उभ्रस उज्ज्हे । भ्रस्नाति । भ्रस्त्वा भ्रसित्वा । चुरादौ
(१० १९१) भ्रासयति ॥५१॥

५७. इष आभीक्ष्ण्ये । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । इष्णाति ।
एषित्वा । प्रेषितः । दिवादौ इष गतौ (४।१७)—अन्विष्यति । तुदादौ १५
इषु गतौ (६।५८)—इच्छति, इष्ट्वा एषित्वा, तीपुसह (तु० ७।२।४८) इत्य-
स्यैव ग्रहणम्—इष्टः । अतो यस्य विभाषा (७।२।१५) इत्यस्य (९।५७)
निषेधो नास्ति—प्रेषितः ॥५२॥

५८. विष विप्रयोगे । विष्णाति । विषम् । ह्लादौ विष्ण व्याप्तौ
(३।१४)—वेवेष्टि, अविषत् ॥५३॥ २०

५९. पुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु । पुष्णाति । पुषितः ।
विपुद् । प्लुष्णाति । भ्वादौ (द्र० १।४६३) प्रोषति, प्लोषति, दिवादौ
प्लुष दाहे (४।७, ११०)—प्लुष्यति ॥५४, ५५॥

१. यथा तु पुरुषकारे (पृष्ठ ११८, ११९) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७४) च पाठ
उदधृतस्तथात्र 'उभ्रस्नाति उभ्रसां चकार' इत्यादि पाठेन भाव्यम् । चुरादौ (१६१) स्वयं २५
यच्चयति वीरस्वामी—'उः प्रयोगसमवायीत्येके—उभ्रासयति, उभ्रस्नाति । उभयत्रापि
उत्पूर्वं इत्यन्ये—उदभ्रासयति, उदभ्रस्नाति इति तदप्यत्राहुसन्धेयम् ।

६० पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पोषिता । दिवादौ (४:७३)
पुष्यति; पोषा, पुष्करम् पुष्कलम् । भ्वादौ (१:४६२) पोषति ॥५६॥

६१. मुष स्तेये । मुष्णाति । रुदविद (१:२:८) इति मुषित्वा,
मुमुषिषति । मुषितः । मुषेदीवश्च (उ० २:४२) इति किकन्—मृषिकः,
५ मृषिका । सृष्टमृषिषुषिभ्यः कित् (दश० उ० २:१९)—मुष्कोऽण्डः फले
[च] ॥५७॥

६२. खव भूतमादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तौ । खवनाति ।
ख्वोः शङ् (६:४:१६) इति खौनातीति^१ सभ्याः । खविता । खौः ।
खच इति दौर्गाः ॥५८॥

१० ६३. हेठ च । खर्वथि । हेठ्नाति । भ्वादौ हेठ विवाधायाम्
(१:१६६)—हेठते ॥५९॥

६४. उदात्ताः उदात्तेतः ।

६५. ग्रह उपादाने । ६६. उदात्तः स्वरितेत् ।

उपादानं स्वीकारः । ग्रहज्यावयि (६:१:१६) इति सम्प्रसारणम्—
१५ गृह्णाति, गृह्णीते । ग्रहोऽलिटि दीर्घः (७:२:३१)—ग्रहीता । चिण्वदिटो
दीर्घो नेष्यते (द्र० ७:२:३७ भाष्यम्)—त्वया ग्राहिष्यते । अग्रहीत्,
इम्यन्तवण (७:२:५) इति वृद्धिर्नास्ति । रुदविद (१:२:८) इति कित्—
गृहीत्वा, जिघृक्षति । ग्रहादेर्णिनिः (द्र० ३:१:१३४)—ग्राही । विभाषा
ग्रहः (३:१:१४३) णः—ग्राहः, ग्रहः । गेहे तु कः (द्र० ३:१:१४४)—
२० गृहम् । अच्प्रकरणे शक्तितोभरखाङ्गल (तु० ३:२:९ या०) इत्यच्—शक्ति-
ग्रहः । सूत्रे च धार्थ्ये (३:२:६ वा०)—सूत्रग्रहः । फलेप्रहिरात्ममरिश्च
(३:२:२६) । पदास्त्रैरिवाद्या (३:१:१२९) इति क्यप्—प्रगृह्यं पदम्, गृह्यक्ः
पक्षी, ग्रामगृह्या सेना, अर्जुनगृह्या देवाः । प्रहृष्ट (३:२:५८) इत्यप्—
निग्रहः । उदि ग्रहोः (३:२:३५) घञ्—उद्ग्रहः । समि मुष्टौ (३:२:३६)—

२५ १. अत्र धातुरूपे यिप्रवदन्ते वैयाकरणाः । तद्यथा—खौनातीति कविकल्पा-
दुमटीकायां दुर्गादासः (पृष्ठ १६८) । तत्रैव 'केचित्तु धादिन्वाद हस्वे खनातीत्याहुः ।
धातुपारायणस्तु खवनातीत्युदाहरति । काशकृत्स्नधातुटीकायां 'खौनाति' इत्युक्तम् ।
धातुवृत्तौ स्वामिमते 'खञ्जाति' इत्युक्तम्, तदत्र दौर्गमतेनोच्यते (पृष्ठ ३७५) ।

संग्राहो मल्लय । अत्रे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे (३।३।५२) वा—अवग्रहः, अव-
 ग्राहः । अवग्रहो हस्तिललाटे (तु० अमर० २।८।३८) । प्रे यणिजाम्
 (३।३।५२)—तुलायाः प्रग्राहः, प्रग्रहः । रश्मौ च (३।३।५३) प्रग्राहः
 प्रग्रहः । आक्रोशेऽन्योर्ग्रहः (३।३।४५)—अवग्रहो ह ते वृषल भूयात्,
 निग्रहः । प्रे लिप्सायाप् (३।३।४६)—छुग्रमाहेण चरति द्विजो भिक्षा- ५
 र्थी । परौ यत्ने (३।३।४७)—उत्तरपरिग्राहं गृह्णाति । अत्रेषु ग्लहः
 (३।३।७०) । तितुत्र (७।२।९) इत्यत्र ग्रहादेर्निषेधात् (द्र० ७।२।९ वा०) —
 निगृहीतिः । नाम्नादिशिग्रहोः—(३।४।५८) णमुल्—नामग्राहं वक्ति ।
 ग्रहेरनिः (उ० ५. ६७)—ग्रहणिः प्रवाहिका ॥६०॥

महत्सीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

१०

क्षीरतरङ्गिण्यां

क्रयादिगणः

सम्पूर्णः ॥^१

॥ अथ चुरादिगणाः ॥

व्याख्यातेयं नवगणी कुशाकाशावलम्बनात्,

चुरादिरधुनारब्धो यत्र भग्ना महारथाः ।

पाठेऽयं चागम^१भ्रंशान्महतामपि मोहतः^२,

न विद्मः किं नु जहिमः किं वात्राद्धमे^३ वयम्^४ ॥

१. चुर स्तेये । चुरादिभ्यो णिज् (३।१।२५) इति स्वार्थे णिच् स्वरितेत् स्याद् ग्रहिः कथादौ, लविश्चैष्टश्चुरादिषु^५ इति लक्ष्णेः (१०।५) स्वरितेत्स्वस्मरणाण् णिचश्च (१।३।७४) इति—कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तद्ध नास्ति । चन्द्रस्त्वन्नाप्युभयपदित्वमाप्नासीत्, णिज् विकल्पं च^६ । चोर-
१० यति । प्रत्ययान्ताद् (द्र० ३।१।३५) भाम्—चोरयांचकार, अचूचुरत् । चोरयन्तं प्रयुक्तवानिति ण्यन्तादपि णिच्यचूचुरदित्येव । किलुग-उपधात्व-चङ्पर-निर्हास-कुलेषूपसंख्यानम् (१।१।५८ वा०) इति स्थानिवत्त्वनिषेधाण् णौ णिलोपे ऽग्लोपित्वाभावान् नातोपिशास्त्वदिताम् (७।४।२) इति यौ चङ्युपधाया (७।४।१) ह्रस्वनिषेधो नास्ति । पचा-
१५ दौ (गण० ३।१।१३४) चोरद्, चोरी । प्रज्ञादित्वात् (द्र० ५।४।३८) चौरः । छत्रादिपाठात् (गण० ४।४।६२) णो वा । णेऽप्यण्कृतं कचिद् (तु० परिभाषावृत्ति ७६) इति चोरी, तापसी । भिदादित्वात् (गण० ३।३।१०४) चुरा । ययासश्रन्थो युच् (३।३।१०७)—चोरणा । एरज् अययन्तानाम्^७ इति घञ् प्रतिप्रसूयते—चोरः ॥१॥

२० १. 'वागम०' पाठा० ।

२. अनेन चरणेन चुरादौ पाठभ्रंशबाहुल्यं प्रदर्श्यते ।

३. 'ददमहे' पाठान्तरम् ।

४. 'न विद्मः किञ्जिहीमोऽव वा किमुपादद्महे वयम्' पाठान्तरं प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१६), प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २६१) च ।

२५ ५. अनुपलब्धमूलमिदम् । अस्य सार्धं चरणं सायणोऽपि सस्मार (द्र० चुर धातौ, पृष्ठ ३०७) ।

६. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३७७, ३७८) । काशकृत्स्नधातुकजडटीकायां परस्मैपदमेवोदाह्रियेत ।

७. द्र० पृष्ठ ३६, टि० २ ।

२. चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । चिन्तिपूजि (३।३।१०५)
इत्यङ्—चिन्ता । इदित्पाठाद् अनित्ययन्ताश्चुरादय इति ज्ञाप्यते,
अन्यथा णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् अनिदितां हल उपधायाः क्छिति (६।४।१४)
इति नलोपस्याप्रसंगाच्चिन्त्यादयो नुमनुषक्ता एव पठ्येरन्,
लक्ष्याच्चानित्यत्वं नियतविषयम् । यथा—महीपतिवचः श्रुत्वा लघुषुः ५
पुण्यमाणवाः (तु० ७।२।२३ भाष्यम्) ॥२॥

३. यत्रि संकोचने । नियन्त्रयति; यन्त्रणा ॥३॥

४. स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति । स्फुटि इति दुर्गः—स्फुण्ट-
यति । स्फुडि परिघात इति एके ॥४॥

५. लक्ष दर्शनाङ्गनयोः । अङ्कनं चिन्हम् । लक्षिरेवेष्ट^१श्चुरादिषु^२ १०
इति स्मृतेः स्वरितेत्—लक्षयते, लक्षयति । लक्षणा, लक्षणम् । लक्षेर्मुट्
च (उ० ३।१६०) इती—लक्ष्मीः । शम लक्ष आलोचने (१०।१४४) इत्याकु-
स्माद् आत्मनेपदार्थः पाठः—लक्षयते ॥५॥

६. कुट्टि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । गादिःपारायणे—गुन्द्रा भद्रमु-
स्ता । ऋदिदित्येके^३ ॥६॥

७. लड उपसेवायाम् । लाडयति, उपलालयति^४ पुत्रम् ।
लालना^५ । नान्ये मितोऽहेतो च (१०।८२) इति मित्वं नास्ति । भ्वादौ लुङ्
विलासे (१।२५०) त्वनेकार्थत्वाज् जिह्वोन्मथनयोर्लङिः (१।५६१) इति मित-
लडयति ॥७॥

८. मिदि^६ स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दः कुष्टी । मिद इति २०
कौशिकः—मेदयति ॥८॥

१. 'लक्षिरेकश्चु०' पाठा० ।

२. पूर्वं स्मृतः (१०।१) ।

३. उदधृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७६) ।

४. डलयोरैक्यस्मरणात् । द्र० पृष्ठ ५९ टि० १ ।

५. अत्र धातुवृत्तिकारोऽन्यथा स्वामिपाठमुदाजहार । तत्रथा—'लीरस्वा-

न्यनिदितं पठित्वा कौश्रिदिदितं पठ्यत इत्याह' इति (पृष्ठ ३७९) ।

९. ओलडि उत्सेपे^१ । ओलण्डयति भारम् । ओलण्डितः ।
तथा लण्डिः^२ इति स्मरणाद् ओदित्वं नास्ति । अन्ये त्वनित्यण्यन्तत्वात्
निष्ठानत्वार्थम् (द्र० ८।२।४५) ओ इत्यनुबन्धमाहुः—लण्डनः ।
दौर्गास्तु के लण्डिन इत्युदाजहुः, तच्च पापात् पापीयः, अव्यवहितस्य
५ नत्वाद् । अन्यथा विद्वादिषद् विदितादौ नत्वं स्यात् । चान्द्रा लन्दि-^३
मप्याहुः—अवलन्दयत्युष्टम् । इत्थं लक्षणमलक्षयताम् अन्धकुक्कुटीन्यायेन
लक्ष्यमनुसरतां कियदिव सप्यामः, कियदिव^४ तुप्यामः ? ॥१॥

१०. जल अपवारणे । जालयति । जालकः । जालम् । लज
इति नन्दी—लाजयति, लाजाः । चान्द्रा उभयमप्येतन्नेषुः, जल धात्ये
१० (१।५७०), लज लाजि (१।१५१, १।५२) इत्याभ्यां सिद्धेः । जल्लादौ जल
धात्ये (१।५७०)—जलति जालम्, जलम् ॥१०॥

११. पीड गहने । गहनं बाधा । पीडयति । क्लिप्तं बाधित्वा
युचि प्राप्ते (द्र० ३।३।१०७) भिदादिस्त्वात् (गण० ३।३।१०४) पीडा ।
ब्राजभासभाषदोष (७।४।३) इत्यपिपीडत् अशीपिडत् । पीड अवगाहन
१५ इति दुर्गः—तिलपीडकः ॥११॥

१२. नट अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं भ्रंशनम् । नाटकाथपिषाण
(२।३।५६) इति चौरस्योच्चाटयति । नाटकः । भ्वाद् घटादौ
नट नतौ (१।५३०)—नटयति शाखाम् । नट नतौ (१।२०९)—नटति
नाटयति । नड इति नन्दी—नडः, नाडी प्रणालः, प्रणाली^५ ॥१२॥

२० १३. श्रथ प्रतिहर्षे । आश्रयाद्वा (१०।२००) इत्यत्र श्रव हिंसायाम्
(१०।२।१६) इति खिद्धिः, इह पाठाद् रूपान्यत्रम्—आश्रयते । नन्दी कथ

१. 'उत्सेपणे' पाठा० ।

२. भ्रष्टोऽयं पाठः । अयं सम्पूर्णः श्लोको भूधातौ (पृष्ठ ५) पठ्यते ।

तत्रापि चतुर्थचरणस्य पाठो महान् भ्रष्टः । तत्रैव टिप्पण्यां चतुर्थचरणस्य 'स्मर्यते

२५ नेत् तथीलडे' इति शुद्धः पाठ ऊहितः । तदनन्तरमस्मद्ग्रहित एव पाठः पुरुषकारेणोद्धृत

उपलब्धः (पुरुष० पृष्ठ ११६) ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

४. 'कियद्वा' पाठा० ।

५. हलयोरेकत्वस्मरणादिति नियमेन ।

इत्याह—काथपिषाम् (२।३।५६) इति चौरस्योत्काथयति ॥१३॥

१४. बन्ध संयमने । बाधयति, अवीवधत् । भ्वाद्वा बाध रोदने (१।६)—आचने, अवबाधत् । बन्ध इति चान्द्राः^१—बन्धयति, बन्ध-
ति । क्रयादौ (९।४०) बध्नाति ॥१४॥

१५. पृ पूरणे । पारयति, पार्यते । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द ५
(३।१।१३८) इति शः—पारयः । ह्वाद्वा (३।४) पिपति, क्रयादौ (९।१८)
पृणाति । पृ इति दुर्गः—पारः ॥१५॥

१६. ऊर्ज बलप्राणनयोः । प्राणनं जीवनम् । ऊर्जयति ।
ऊर्जनम्, ऊर्जस्विनि (?) प्राप्ते ब्राजभास (३।२।१७७) इति क्तिप्—ऊर्क,
ऊर्जस्विन् (द्र० ५ २ ११४) इति निपातनाद् असन्तोऽप्यस्ति ॥१६॥ १०

१७. वर्ण वर्णने । वर्णयति । पक्ष परिग्रह इत्येके । पक्षयति ॥१७॥

१८. चूर्ण प्रेरणे । प्रेरणं दलनम् । चूर्णयति । चूर्णं पेषण इति
चन्द्रः^२ ॥१८॥

१९. पथ प्रक्षेपणे । पथयति । पृथ इत्येके^३ ॥१९॥

२०. साम्ब^४ संयन्धे । साम्बयति । साम्बः । चन्द्रः शम्ब १५
इत्याह^५—साम्बलम् ॥२०॥

२१. भक्ष अदने । भक्षयति । शीलिकामिभत्याचरिभ्यो णः
(३।२।१ वा०)—मांसभक्षा । भक्षतेर्घञ्—भक्षः ॥२१॥

२२. कुट्ट छेदनकुत्सनयोः^६ । कुट्टयति । कुट्टनी । जल्पमिन्न

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नास्ति । धातुवृत्तिकारोऽपि चन्द्रानाम्ना २०
उद्धरतीम पाठम् । २. नैव पठ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

३. धातुवृत्तौ स्वामिनाम्ना 'पथ इत्येके' इति पाठ उद्ध्रियते (पृष्ठ ३८०) ।

४. 'साम्ब इति केचिद्' इत्येवं स्मर्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) ।

५. 'शम्ब इत्येके' इति स्वामिनाम्ना पठ्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) । चान्द्र-
धातुपाठे नोपलभ्यते धातुः । २५

६. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) स्वामिनाम्ना 'छेदनपूरणयोः' इत्युद्ध्रियते
पाठः ।

कुट्ट (३।२।१५५) इति षाक्न—कुट्टाकः, इक्षुकुट्टाकः ॥२२॥

२३. चुट्ट अल्पीभावे । चुट्टयति । पुट्ट इत्येकं । दौर्गा द्वावपि
पेटुः, चन्द्रो नैकमपि ॥२३॥

२४. सुट्ट अनादरे । सुट्टयति । चन्द्र^१दुर्गां वोपदेशान् सुट्टा-
दीन् मन्येते—सुषुट्टयिषति । थट्ट इति च दुर्गः—अट्टयति । अट्टो मञ्चः,
अट्टं सिद्धमञ्चम् ॥२४॥

२५. लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । जलपित्र (३।२।१५५) इति
लुण्ठाकः । भ्वादेर्लुटि (१।२५५) इत्यादिदर्शनात् लुण्ट इत्येकं ॥२५॥

२६. शठ श्वठ असंस्कारगत्योः । शाठयति, श्वाठयति ।
१० भ्वाद्दौ शठ कैतवे (१।२३६), अस्मात् शठः । श्वठि इति दौर्गाः—श्वण्ड-
यति ॥२६, २७॥

२७. तुजि पिजि लुजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु । निकेतन-
मावसथः । तुञ्जयति । तुञ्जः । पिञ्जयति । लुञ्जयति । पट पुट (१०।
१६७) आदाव् आस्रवः सकर्मकान् इति सकर्मकार्थमर्थमेदार्थं वैषां पाठः,
१५ रूपमेदार्थं वा—तुञ्जयते । भ्वाद्दौ तुञ्जति (१।१५४) । पिजि (२।२०
कौशिकमते)^२—पिञ्जालः ॥२८—३०॥

२८. पिस गती । पेसयति । भ्वाद्दौ (१।४०३) पेसति ॥३१॥

२९. सान्त्व सामप्रयोगे । सान्त्वयति । साम सान्त्वेति^३
चन्द्रः—सामयति । सान्त्यम् । उणादौ नाम्नसामन् (दश० उ०
२० ६।७९) ॥ ३२ ॥

३०. श्वलक वलक परिभाषणे । श्वलकयति । यलकयति ।
यलकलम् । वलकस्तलवक् ॥३३, ३४॥

३१. स्निट स्नेहने । स्नेटयति । स्निट इत्येकं^४ ॥३५॥

१. चान्द्रधातुपाठे 'षट्ट हिंसायाम्' (१०।१७) पठ्यते, न पुट्टेति ।

२५ लिबिशेनास्य धातोः संख्या न निर्दिष्टा ।

३. 'साम सान्त्वने' इति मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१०।८९) पाठः ।

लिबिशेनास्यापि संख्या नैव लिखिता । ४. उद्धृतं पुरुषकोरे (पृष्ठ २७) ।

३२. स्फिट अनादरे । स्फेडयति । स्फेडकः । संस्फेडस्तुमुल-
युद्धम् ॥३६॥

३३. श्लेष श्लेषणे । श्लेषयति । भ्वादी (१।४६३) श्लेषति,
दिवादी (४।७७) श्लिष्यति ॥३७॥

३४. पथि गतौ । परिपन्थयति । परिपूर्वो वैखाचकः ॥३८॥

३५. पिच्च कुट्टने । पिच्चयति । पिच्चुः कर्पासस्तुलं च,
पिचव्यः (द्र० ५।१।२ काशिका) ॥३९॥

३६. छद संवरणे । छादयति^१ मुखम् । छदिर् अर्जने (१।५५०)
मित्—छदयति । आ ध्रुवाद वा (१०।२०२) इति छद अपवारणे^२
(तु० १०।२१५)—छदयति, छदति, रूपान्यत्वार्थं वैह पाठः—छादयते १०
वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति चछन्नः, छदितः । छादेर्धेऽद्वयुपसर्गस्य (६।४।
९६) इति ह्रस्वः—प्रच्छदः, उरच्छदः^३, पुंसि संज्ञावां घः प्रायेण (३।३।१२८),
नेह संप्रच्छादः । इस्मन्त्रन्किभ्य च (तु० ६।४।९७) इति ह्रस्वः—छदिस्य
अचिशुचि (उ० २।१०९) इतीस्, छद्यः, छद्यम्, गृहच्छद्य ॥४०॥

३७. श्रण दाने । श्राणयति । विश्राणनम् । शुचि प्राप्ते चि- १५
न्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकाराद् अङ् इष्यते कुत्सावत्—श्राणा,
या भिक्षवे दीयते । हेतौ घटादित्वाच् (१।५३८) श्रणयति ॥४१॥

३८. तड आघाते । ताडयति । ताडेरिण्लुक् च (उ० १।१८)—
तडित् । अलीकादौ (द्र० उ० ४।२५) तिन्तिडीकम् । पिनाकादयश्च (उ०
४।१५) इति तडाकः, ताडका । तड इत्येके—तात ताडय ताडकाम्^४, २०
तडाकः ॥४२॥

३९. खड खडि भेदे । खाडयति, खण्डयति । कडि इत्येके ।

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पुरुषकारे (पृष्ठ ८६) च ।

२. उत्तरत्र 'संवरणे' इति पठ्यते । तदेव स्वामिसम्भतं प्रतीयते, अन्यथात्र
अर्थभेदार्थं वा इत्यप्यवश्यम् ।

३. इतोऽग्रे 'दन्तच्छदः' इत्यप्युदाजहारेति २५

पुरुषकारः (पृष्ठ ८६) ।

४. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

कण्डयति ॥४३, ४४॥

४०. गुडि रक्षणे । गुण्डयति । कुडि इत्येके^१ अत एव कुडि दाहे
(१।१७३) कुडि वैकल्ये (१।१२०) इति च सिद्धे चन्द्रो
नैनमध्यैष्ट ॥४५॥

५ ४१. गुठि वेष्टने । गुण्ठयति । गुण्ठनां । गुण्ठितम् ॥४६॥

४२. खुडि खण्डने । खुण्डयति, खुण्डितः ॥४७॥

४३. वडि^२ विभाजने । वण्डयति, वण्डः । दान्त इत्येके—
वण्डयति । भ्वादी (१।२५४) वण्डति ॥४८॥

४४. चडि कोपे । चण्डयति । चण्डः, चण्डा, चण्डी ।
१० भ्वादी (१।१८२) चण्डते, चण्डालः ॥४९॥

४५. भडि भूषायाम् । भण्डयति । भण्डता, भण्डनम्, भण्डा
परण्डः । भ्वादी (१।१७५) भण्डते । एतांश्चन्द्रो^३ नैच्छत्, तच्छासत्,
कुडिकडिचडिवडिमडिभडीनां ह्यनित्यप्यन्तत्वान्न्याय्यविकरणे
सिद्धे आत्मनेपद् नु कुतः स्यात्? ॥५०॥

१५ ४६. भडि कल्याणे । भण्डयति, भण्डना । भ्वादी भडि
परिभाषणे । (१।१७६)—भण्डते, भण्डः ॥५१॥

४७. छर्द वमने । छर्दयति । अर्चिशुचि (उ० २।१०८) इतीस्
छर्दिः, हृदन्तोऽपि ॥५२॥

४८. पुस्तं बुस्त आदरानादरयोः । पुस्तयति । पुस्तकः,^४
२० पुस्तं लेखकर्म । बुस्तयति । बुस्तिः शङ्कुली । बुस्त^५ वन्धने इति चन्द्रः
(तु० चा० धा० १०।३५) ॥५३, ५४॥

१ 'यान्तमेके इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पाठः ।

२. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ६८) द्रष्टव्यः ।

३. 'एतं च०' पाठान्तरम्, तच्चिन्त्यम्, उत्तरत्रानेकेषां धातूनां विषये ।

२५ वचनात् ।

४. अर्धर्चादित्वात् (२।४।३१) पुंलिङ्गः । तथा च प्रयुज्यते कामसूत्रे १।४।७॥

५. 'पुस्त' पाठा० । 'बुस्त वन्धने' इति मुद्रिते चान्द्रपाठः (१०।३५) ।

४२. चुद संचोदने । संचोदनं प्रेरणम् । चोदयति । चोदना,
चोद्यम् ॥५५॥

५०. णक् षक् नाशने ॥४६, ५७॥

५१. चक् चुक् व्यथने । चकयति । चकलकम् । चुकयति ।
चुकम् । चिक इति च कौशिकः—चिक्रसे यत्रपिष्टम्, चिकणं ५
सस्नेहम् ॥५८, ५९॥

५२. क्षल शौचकर्मणि । क्षालयति ॥६०॥

५३. तल प्रतिष्ठायाम् । तालयति, उत्तालयति । तालः, के^१
तालिका, ताली । अनित्यण्यन्तत्वात् तलति, तलम् ॥६१॥

५४. तुल उन्माने । तोलयति । तोलना । चिन्तपूजि (३।३।१०५) १०
इति चकारात् तुला । तुलयतीत्यणिचक्षे कान्तात् (द्र० ३।१।१३५)
तुल-शब्दात् णिच्^२ ॥६२॥

५५. दुल उत्क्षेपे । द्रोलयति । द्रोला, द्रोलितः । आन्द्रोलितः,
आन्द्रोलयति, प्रेङ्खोलयति, वीजयत्येने लोकात्^३ ॥६३॥

५६. पुल समुच्छ्राये । पोलयति । भ्वादौ (१।५७८) तुदादौ १४
च पुल महत्वे—पोलति, पुलति^४ । अस्माद् एव प्राकृतेऽयं णिचि सिद्धे
चन्द्रो नैनमध्यैष्ट ॥६४॥

५७. बुल^५ निमज्जने । बोलयति । बोलितम् बोलः,
बोलनम् ॥६५॥

१. इतोऽग्रे लिबिशेन 'केऽणः' सूत्रस्य (७।४।१३) संख्या निर्दिष्टा, न च २०
तस्य सूत्रस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम्, ह्रस्वभाव्यभावात् । यदि सूत्रसंख्या निर्देष्टव्या-
ऽऽसीत्तर्हि कप्रत्ययविधायकस्य, यद्वा इद्विधायकस्य (७।३।४४) निर्देष्टुं युक्ता ।

२. इतोऽग्रे लिबिशेन 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति सूत्रस्य १०।३।६२ संख्या
निर्दिष्टा । न च तस्य सूत्रस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम् । इह तु 'प्रातिपदिकाद्वाच्ये' (१०।
२९६ अस्मात्संख्या) सूत्रेण णिच् भवति । ३. अत्र पृष्ठ ३७ टि० ९ द्रष्टव्या । २५

४. भ्वादौ (१।५७८) अपीत्यमेवाह क्षीरस्वामी, न चायं तुदादिषु पठति ।
अत्र पृष्ठ ११७ टि० ५ द्रष्टव्या ।

५. अस्यैव डलयोरेभेदन 'बूडना' इति प्राच्यजनपदेषु प्रयुज्यते ।

५८. मूल रोहणे । मूलयति । मूलम्, मूलिः । मूल इति नन्दी
मोलयति ॥६६॥

५९. कल किल पिल क्षेपे । गाः कालयति । कालः । कथा-
दौ । कल संख्याने (१०।२५३)—संकलयति, कलः, भ्वादौ (१।३३२)
५ कलते । केलयति, केलिः । तुदादौ किल श्वैत्यक्रीडनयोः (६।६०)—किल-
ति । पेलवति, पेलम् भावकर्मणोरणिचपक्षे—पिलयते । पेल गतौ
(१।३६१) इत्यस्मात् पेलयते इति चन्द्रः ॥६७—६९॥

६०. विल भेदने । वेलयति । विलम्, विल्वः, विल्वम् ।
तुदादौ (६।६६) विलति । विल इति कौशिकः—भेलयति, भेलः,
१० भिल्वम् ॥७०॥

६१. तिल स्नेहने । तेलवति । तिलाः^१ । तिलकम् । तुदादौ
(६।६१) तिलति ॥७१॥^२

६२. चल भृतौ । चालयति । भ्वादौ (१।५४६) कम्पने मित-
चलयति, तुदादौ (६।६३) चल विलसने—चलति ॥७२॥

१५ ६३. पल रक्षणे । पालयति । पलम् । पललं तिलकल्कं, कव्यं
च । पाल इति चन्द्रः (१०।५०)—पाली ॥७३॥

६४. लूष हिंसायाम् । लूषयति । लूषितः ॥७४॥

६५. शुल्ब माने । शुल्बयति । शुल्बं रज्जुः^३ । शर्ष माने इति
चन्द्रः^४ ॥७५॥

२० ६६. लुट छेदने^५ । आच्छोटयति, छोटिका युच्छा । छोटनम् ।
तुदादौ (६।८२) लुटति । लुट इति चन्द्रः (चा० धा० १०।४२), छुट इति
दुर्गाः ॥७६॥

६७. पुट संचूर्णे । पोडयति । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । भासा-

२५

१. तथा च प्रयुज्यते—विल्वं भिल्वं भासंनमिति वा । निरुक्त १।२०॥

२. 'तिलाः' पाठ० ।

३. ताम्ररजः पाठ० ।

४. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

५. 'छोटने' पाठ० ।

थोऽपि (१०।१९८) । तुदादौ पुट संश्लेषणे (६।७२)—पुटति, पुटः,
पुटम् ॥७०॥

६८. पसि नाशने । पंसयति । अजिह्वशि (७० १।२७) इत्युः
दीर्घश्च पांसुः । भक्षि कल्याणे इति दुर्गः ॥७८॥

६९. वज मार्ग संस्कारगत्योः । मार्ग^१संस्कारे गतौ च । ५
मार्गगतौ संस्कारगतौ चेत्येके द्वौ धातू इत्यन्ये^२ । वाजयति । वजे-
ति चन्द्रः । अत एव भवादिना (१।१५८) सिद्धेर्नापाठि । मार्गयति ।
मार्गः । वज मार्गसंस्कारे इति दुर्गः ॥७९॥

७०. शुल्क सर्जने । शुल्कयति । शुल्क असर्जने^३ इत्येके ॥८०॥

७१. छपि गत्याम् । छप्पयति ॥८१॥

१०

७२. क्षपि क्षान्त्याम् । क्षप्पयति ॥८२॥

७३. क्षजि कृच्छ्रजीवने । क्षञ्जयति । घटादौ क्षजि गति-
दानयोः (१।५१७) ॥८३॥

७४. स्वर्त गत्यां च । वक्रापाद् कृच्छ्रजीवने च । स्वर्तयति ।
गत्याभित्यसत्, स्वर्तशब्दस्यैव सम्भवात्^४ । पोषदेश इति नदी—सिध्वर्तयिष- १५
ति । श्वञ्च गतौ च इति दौर्गाः—श्वञ्जयति, श्वञ्जम् ॥८४॥

७५. ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु मिच्च । घटादित्वात्
(१।४४८) सिद्धे स्वार्थणिजर्थः पाठः, कर्त्रभिप्रायक्रियाफले^५ इति

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ५६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) च ।

२०

३. 'शुल्क असर्जने' पाठा० ।

४. गत्यां स्वर्तशब्दस्यासंभवादित्यर्थः । धातुवृत्तिकारस्तु 'स्वर्त' इति पपाठ
पृष्ठ (३८३) । वयं तु 'गर्त' इति पाठं युक्तं पश्यामः । 'गर्ते वा पत्यते प्रवामीयते'
इति दर्शनात् ।

५. यिचश्च (१।३।७४) इति हेतुमण्ययन्तादेव कर्त्रभिप्राय क्रियाफल आत्म- २५
नेपदं शास्ति, न स्वार्थयिच इत्युक्तं चुर-धातौ स्वामिना । तेन कर्त्रभिप्रायेऽपि
परस्मैपदं यवा स्यादिति इह पाठ इति स्वाभ्यभिप्रायः । लिङिशेन रवैतदबुध्वा इह
आत्मनेपदविधायकसूत्रस्य १।३।७२ संख्या निर्दिष्टा, न तस्याव किञ्चित् कार्यम् ।

परस्मैपदं यथा स्यात्, नियमार्थं वा—क्षपयमादिवर्जं नान्ये स्वार्थ-
प्यन्ता मित इति । यमादीनां मित्र्यप्रवश्यं याच्यम्, क्षपेस्तु सौकर्या-
र्थमनुवाद इत्येके । संक्षपयति पशुम्, विज्ञपयति गुरुम्, प्रज्ञपयति
शास्त्रम् । आज्ञप्तः, आज्ञपितः (द्र० ७।२।२७) । विज्ञाप्य गुरुम्, प्रज्ञाप्य^१
५ धर्मम् आज्ञाप्य^१ भृत्यमिति यथाकथञ्चित् तोषणे । एवं जिज्ञप-
यिषति क्षीप्सति । बोधनेऽप्यनेकार्थत्वान् मित्वमित्येके, क्षप्तिज्ञान-
योरेकार्थत्वान् ॥८५॥

७६. यम परिवेषणे । यमयति । यम च इति दुर्गः, चकारः
क्रियास्यैव मित्वमाकब्धेन, चमादीनां मा भूदिति । यम चम इति चन्द्रः^२
१० पारायणे^३ । अत एव न कस्यमिचमाप यमोऽपरिवेषणे (१।५।७—५।९) इति
च विरोधान्नाध्यगीष्ट, इहापि यमोऽपरिवेषणे इत्येके पठन्ति ॥८६॥

७७. चह कलकने । चहयति । चप इति चन्द्रः^४ रह त्यागे इत्येके,
तच्च, कथादिना (१०।२।४५) सिद्धेः^५ ॥८७॥

७८. बल प्राणने । बलयति । स्वादौ (१।५।७६) बलति ॥८८॥

७९. चिञ् चये । चययति । इति प्रमाणवत्वाद् अध्याया-
नाम्^६, चिस्फुरोर्णौ (६।१।५४) आत्वं मित्र्ये किंकृतं स्यात् ? एतदन्तं
मित्वानुवृत्तेः—चययति । अस्वमजित्यप्यन्तत्वे लिङ्गम्—चयते,
चयति । स्वादौ (५।५) चिनोति, चिनुते । हेतौ । चापयति ॥८९॥

८०. नान्ये मितोऽहेतौ च । अन्ये क्षपादिपञ्चकान् समशम-
२० घटनटश्रणादयोऽहेतौ चौरादिके णिच्चि न अित्संज्ञाः—निशामयते,
उद्धृष्टयति, एतच्चन्द्रा नैरुल्लत्^७, घटादीनां चेष्टादौ मित्वाद्,
योजनादावप्रसङ्गान्—भटिति घटयति विधिरमिमतमसिमुखीभूतः^८ ।

१. विज्ञाप्यवत् 'प्रज्ञाप्य' 'आज्ञाप्य' इति शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः, यथाकथञ्चित्
तोषणार्थस्य स्वीकारात् । २. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते पाठः ।

३. 'पारायणव्याख्यानात्' पाठाः । चान्द्रधातुपाठस्य पारायणनामकं
व्याख्यानं पूर्वेचन्द्रकृतमिति बोध्यम् । ४. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते । ५.

५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८४) । ६. कोऽसिप्राय इति न ज्ञायते ।

७. इयमनिच्छा तेन स्वधातुव्याख्याने प्रकटीकृता स्यात् ?

८. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

८१. घट्ट चलने । घट्टयति । घट्टना । घट्टो नद्यवतरणस्थानम्,
अरघट्टः ॥९०॥
८२. खट्ट संवरणे । खट्टयति सुखम् ॥९१॥
८३. सट्ट हिंसायाम् । सट्टयति, सट्टकः ॥९२॥
८४. व्यय क्षये । व्याययति । चन्द्रो व्येजा (१।७३६) सिद्धि ५
मन्यते । व्यय व्यय इति कौशिकः, व्युदि व्यय इति नन्दी—प्रव्युद-
यति ॥९३॥
८५. पूल संघाते । पूलयति, पूला । पूर्ण^३ इत्येके ॥९४॥
८६. पुंस अभिमर्दने । उत्पुंसयति ॥९५॥
८७. मुस्त संघाते । [मुस्तयति] ॥९६॥ १०
८८. टकि बन्धने । टङ्कयति । टङ्कना । टङ्कनम् । टङ्कः,
धिटङ्कः ॥९७॥
८९. धूष^३ कान्तिकरणे । धूवयति । तालव्यान्त इत्येके,
दन्त्यान्त इति दीर्घाः—धूसरः ॥९८॥
९०. कीट वरणे^३ । कीटयति । कीटः ॥९९॥ १५
९१. चूण संकोचने । चूणयति । चूर्ण इत्येके, नूण इति चन्द्रः—
तूणीरः ॥१००॥
९२. पूज पूजायाम् । पूजयति । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति
पूजा । पूज्यम् । राज्ञां पूजितः ॥१०१॥
९३. अर्क स्तवने । अर्कयति । तपन इत्येके ॥१०२॥ २०
९४. शूठ आलस्ये । शूठयति । शठ इत्येके ॥१०३॥
९५. शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठी विश्वा । [केचिदेनमका-
रान्तं पठन्ति, लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणम् ॥]^४ चन्द्रो भवादिना (१।२४०)
-
१. 'पुर्ण' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) पुरुषकारे (पृष्ठ १०८) च पाठः ।
२. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) ।
३. सर्वकोशेष्वित्येव पठ्यते । 'वर्णे' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) ।
४. अयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ६६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च स्वामिनाम्नो-

साधयति ॥१०४॥

९६. जुड प्रेरणे । जोडयति ॥१०५॥

९७. गज मर्च^१ मार्ज शब्दार्थाः । गाजयति । भ्वाद्दौ (१।५६) गजति । मर्चयति^१ । मार्जयति । मार्जिता ॥१०६—१०८॥

५ ९८. घृ सावणे^२ । घारयति^३ । भ्वाद्दौ (१।६६९) घरति । हाद्दौ (१।१५) जिघर्ति । घृ स आवरणे इति पूर्वे पेठुः, घर सवणे इति दुर्गः ॥१०९॥

९९. पचि विस्तारवचने । प्रपञ्चयति । प्रपञ्चः । भ्वाद्दौ पचि व्यक्तीकरणे (१।१०७) पञ्चते, पञ्चिका, विपञ्ची, पङ्कः ॥११०॥

१००. तिज निशाने । तेजयति । तेजना, तेजनी । भ्वाद्दौ (१।६९७) क्षमायां सन्—तितिक्षते, निशाने तेजत इत्याहुः ॥१११॥

१०१. कृत संशब्दने । संशब्दनमुद्घोषः । कीर्तयति । ऊति-यूति (३।३।६७) इति कीर्तिः ॥११२॥

१०२. वर्ध छेदनपूरणयोः । वर्धयति । भ्वाद्दौ (१।५०५) १५ वर्धते ॥११३॥

१०३. कुपि^४ छादने । कुम्पयति । चिन्तयति (तु० ३।३।१०५) इति कुम्पा । कुवि इति कौशिकः—कुम्वाः सुगहनावृतिः—(अमर० २।७।१८) ॥११४॥

१०४. लुवि तुवि अर्दने । लुम्बयति । प्रवालकललुम्बिभिः । २० लुम्बयति । लुम्बी, लुम्बकः । तुपि इति दौर्गाः । चान्द्रे त्रयोऽपि भ्वाद्दौ सिद्धाः ॥११५, ११६॥

दधृत उपलभ्यते । कदाचिदत्र नष्टः स्यात् ।

१. 'मर्ज—मर्जयति' पाठा० ।

२. उदधृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च ।

३. 'अभिघारयति' इति स्वामिनाम्नोदाजहार सायणः (धातुवृत्ति पृष्ठ ३८५) । ५

४. अत्राह सायणः—'स्वामिकारयपमैत्रेयादयो वशान्तं पठन्ति' (धातु० पृष्ठ ३८६) इति । वशान्तं वकारान्तमित्यर्थः । अत्र तु स्वामिमते पकारान्तः पाठः, कौशिकमते तु बान्तः ।

१०५ ह्य व्यक्तायां वाचि । ॥११७॥

१०६. चुट छेदने । चोटयति । तुदादौ (६।८२) चुटति ।
चुटि इति नन्दी—चुण्टयति । चुडि^१ इति दुर्गः ॥११८॥

१०७. इल प्रेरणे । एलयति । भ्वादौ—एलति^२ ॥११९॥

१०८. अक्ष म्लेच्छने । अक्षयति ॥१२०॥

१०९. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छयति । भ्वादौ (१।
१२५) म्लेच्छति । अक्ष रोषे^३, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे^४ इति सिद्धे चन्द्र एतौ
नैच्छत् । बहुलमेतन्निर्देशनम् (१०।३२५) इति सर्वे चुरादौ पाठ्याः
इति चान्द्रोऽभिप्रायः^५ ॥१२१॥

११०. ब्रीस बर्ह हिंसायाम् । ब्रीसयति । ब्रूस इत्येके । बर्ह- १०
यत्यरिम् । भ्वादौ बर्ह प्राधान्ये (१।४२३) यर्हते ग्राम्यः । ॥१२२, १२३॥

१११. गर्द शब्दे । गर्दयति । भ्वादौ (१।४७) गर्दति । गर्ज
इत्येके ॥१२४॥

११२. गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् । गर्धयति । दिवादौ (४।१३६)
गृध्यति ॥१२५॥

११३. गुर्द पूर्वनिकेतने । पूर्वनिकेतनम् आद्यनिवासः ।^६
पारायणे द्वौ धातू—गुर्दयति^७, पूर्वयति । भ्वादौ पूर्वं पूरणे (१।३८१)—
पूर्वति ॥१२६॥

१. 'चुडि इति नन्दी-चुण्टयति । चुटि इति दुर्गः' इति पाठान्तरम् । अय-
मेव पाठो युक्तः प्रतिमाति कातन्त्रधातुपाठे 'चुटि छेदन' इति पाठदर्शनात् । २०

२. भ्वादौ 'इल' न कचिन् स्वामिना पठ्यते । तुदादौ ६।६५ तु पठ्यते ।
तौदादिके तु न भौवादिके निर्दिश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'अक्ष संघति' (१।३१७) पठ्यते ।

४. 'म्लेच्छ अव्यक्ते वचने' इति मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५३) पठ्यते ।

५. 'चान्द्राभिप्रायः' पाठा० ।

६. अत्र धातुवृत्तौ 'पूर्वनिकेतनमासाध्याभ्यवहारः' इति पाठः स्वामिनाम्नो-
दधियते । २५

७. सर्वहस्तलोखिष्वित्थमेव पठ्यते शुर्द भ्वादाव् (१।२०) अपि पठ्यते ।
तत्र दीर्घत्वस्यानित्यत्वमुक्त्वा गुर्दते गुर्दते इत्युभयधोक्तम् ।

११४, ११५. जसि रक्षणे, दहि^१ च । जस्यति, दह-
यति^१ ॥१२७, १२८॥

११६. ईड स्तुतौ । ईडयति । अवादौ (२।१२) ईडे ॥१२९॥

११७. जसु हिंसायाम् । जासिनिग्रहण (२।३।५६) इति षष्ठी
५ जौरस्योजासयति । दिवादौ (४।१०५) जस्यति ॥१३०॥

११८. पिडि संघाते । पिण्डयति । भवादौ (१।१७७) पिण्ड-
ने । पिण्डः, पिण्डो । पडि इत्येके—पण्डयति । पण्डितः, पण्डा,
भवादौ (१।१८५) पण्डते ॥१३१॥

११९. रुट रोपे । रोटयति । ग्रामरोटः । खेत्येनचन्द्रो मरवा
१० भवादिविवादिभ्यां (१।४५८, ४।१२३) सिद्धमाह । रुट उपधाते । रुट
इत्येके ॥१३२॥

१२०. डपि डिपि संघाते । डम्भयति । डिम्भयति । डभि
डभि इति दौर्गाः—डम्भयति, डम्भः, डिम्भयति डिम्भः ॥१३३, १३४॥

१२१. दभ दिभि तिप टिप डिप स्तिप क्षेपे । दामयति ।
१५ दिम्भयति । दभि इति नन्दी । दम्भयति । तेपयति । टेपयति । डेप-
यति । स्तेपयति । डभि डिभि इति चन्द्रः^२—धिडम्भयति । आडम्भरः,
डिम्भयति । डिम्भं शास्त्रकलहः ॥१३५—१४०॥

१२२. स्तुप^३ समुच्छ्राये। स्तूपयति । दिवादौ (४।१२५) स्तूपयति ।
चन्द्रःपोपदेशमाह^४ तुष्टूपयिषति । स्तूपान्ते पर्यट्टके त्रिविंशे सूत्रशते^५

२० १. 'डभि—डम्भयति' पाठः ।

२. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

३. 'स्तूप' इति युक्तः पाठः, अन्यथा 'स्तूपयति' इत्यत्र दीर्घत्वं न स्यात् ।
दिवादावपि (४।१२५) स्तूप 'इत्येव' पठ्यते । अपि चैतस्मिन्नेव सूत्रव्याख्याने
'स्तूपान्ते पर्यट्टके इत्यत्र दीर्घ एव निर्दिश्यते ।

२५ ४. क आह इति न प्रतीयते । चुरादौ तु मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोप-
लभ्यते । दिवादाव् (४।७०) अपि मुद्रिते चान्द्रपाठे 'स्तूप' इत्येव पठ्यते ।

५. अस्माकीना तु द्वाविंशोत्तरशतसूत्रसंख्या भवति । 'वर्षे वर्षेने'
(१०।१७) इत्युत्तरं 'पक्ष परिग्रह इत्येके' इति पठ्यते, 'पसि नाशने' (१०।६८)

द्वित्रिवारिंशन्धातुशतम्' । आदितः १६७७ ॥१४१॥

१२३. आ कुस्मादात्मनेपदी । कुस्मानाम्ना वा (१०।१५७)
इति वक्ष्यति । आ एतस्मादितः परम् आत्मनेपदी गणः, यो यो
धातुर्वा । अभिविधावाङ् मर्यादायां हि प्राक्कु"स्मादिति ब्रूयात् ।

१२४. चित संचेतने । चेतयते । भ्वाद्दौ चिती संज्ञाने (१।३४) ५
चेतति ॥१४२॥

१२५. दाशृ दाने । दाशयते । भ्वाद्दौ (१।६२१) दाशति,
दाशते ॥१४३॥

१२६. दशि दंशने । दंशयते । भासार्थः (१०।१९७)
दंशयति । भ्वाद्दौ दश दशने (१।७१६) दशति ॥१४४॥ १०

१२७. दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते दंसितः । भासार्थः
(१०।१९७) दंसयति ॥१४५॥

१२८. तत्रि कुटुम्बधारणे । कुटुम्बं परिवारः, उपलक्षणञ्चै-
तत् । तन्त्रयते । तन्त्रम् । स्वनन्त्रः । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः (७० ३।१५८)
—तन्त्रीः । अच इः (७० ४।१३६)—तन्त्रिः । तन्द्रा तन्द्नीति पृषोदरा- १५
दिब्रूयात् (द्र० ६।३।१०९) । द्वौ धातू मत्वा चान्द्राः कुटुम्बयत इत्यप्यु-
दाहरन्ति^३ ॥१४६॥

इत्युत्तरं 'भदि कल्याणे इति दुर्गः' इति पठ्यते । अनयोरेकतरं स्वामिना सूत्रमभिप्रेतं
स्यात् । तत्रापि 'पक्ष परिग्रह इत्येके' इत्यस्यैव कथंचित् सूत्रत्वं सम्भवति न सूत्ररस्य,
यतो हि दुर्गः खलु कातन्त्रधातुपाठव्याख्याता, स चौत्तरकालिकः । वस्तुतस्तु २०
अन्यत्र कचिदपि एकीयमतं मूलधातुसूत्रेषु स्वामिना न पठितम्, इत्यतोऽत्रापि
नैतत् सूत्रमिति मन्यामहे ।

१. अस्मद् गणनया १४१ धातवो भवन्ति । अत्र मन्ये स्वामिना 'वर्ण
वर्णने' इत्युत्तरं पठ्यमानो पक्षधातुरप्यङ्गीकृतः स्यात् । अत्र इतः पूर्वा टिप्पणी
द्रष्टव्या । २५

२. 'सूत्रयेत' पाठा० ।

३. 'उदाजह्वः' पाठा०, मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'तत्रि कुटुम्बधारणे'

इत्येवमेकधातुरूपं सूत्रं पठ्यते, स चापपाठः ।

१२९. मन्त्रि गुप्तभाषणे । मन्त्रयते । मन्त्रः ॥१४७॥

१३०. स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । स्पाशयते । अस्मृदृस्वर
(७।४।६४) इत्यपस्पशत् । वा दान्त (७।२।२७) इति स्पष्टः स्पाशितः ।
भ्वाद्दौ स्पश बाधने (तु० १।६२६) स्पशति । स्पशश्चरः ॥१४८॥

५ १३१. भर्त्स तर्ज संतर्जने । भर्त्सयते, [तर्जयते] । लक्ष्ये
भर्त्सयति तर्जयतीति दृश्यते । एयं 'निशामयति, भालयति, कोटय-
ति, वञ्चयति, निवेदयति' इत्यादि । अत एव चुरादिभूतान्स्वरान्विताघा-
करोत्^१ । भ्वाद्दौ तर्ज भर्त्सने (१।१४०) —तर्जति ॥१४९, १५०॥

१३२. बस्त गन्ध अर्दने । बस्तयते । बस्तः, बस्तिः । गन्धयते,
१० गन्धः । गन्धर्यो घोटकः ॥१५१, १५२॥

१३३. किष्क हिंसायाम् । किष्कयते । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च
(अमर० ३।३।७) किष्किन्धा । हिष्क इति वुर्गः, हिष्कितं लक्ष्यते । भ्वाद्दौ
(१।६०४) हिष्कति ॥१५३॥

१३४. निष्क परिमाणे । निष्कयते । निष्कः ॥१५४॥

१५ १३५. लल ईप्सायाम् । लालयते । कुं^२ लालयते —कुलालः ।
भ्वाद्दौ लल विलासे (१।२४०) ललति ॥१५५॥

१३६. कूण संकोचने । मुखं विकूणयते ॥१५६॥

१३७. तूण पूरणे । तूणयते । तूणः, तूणीरः । तूण इति
चन्द्रः^३ ॥१५७॥

२० १३८. भ्रूण आशायाम् । भ्रूणयते । भ्रूणो गर्भः । आशंकाया-
मिर्येके ॥१५८॥

१३९. शठ श्लाघायाम् । शाठयते । शाठः । शठ इति नन्दी,
शल इति कौशिकः ॥१५९॥

१. उदात्तानुदात्तस्वरितविशिष्टान् इत्संज्ञकानित्यर्थः । काश्यपोऽप्याह—

२५ 'कार्यभावादिव श्रुत्या पठन्ते' । चुरादय इति शेषः (द्र० धातु० पृष्ठ ३७०) ।

२. इतोऽग्रे कश्चित् पाठस्त्वुद्धितः ।

३. नोपलभ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

१४०. यक्ष पूजायाम् । यक्षयते । यक्षः । मनिन् (द्र० वश० उ० ६।७३) यक्ष्मा ॥१६०॥

१४१. स्यम वितर्के । स्यामयते । भ्वाक्षौ स्यमु स्वन (१।५।६५) इति मित्—स्यमति, स्यमयति ॥१६१॥

१४२. गूरी उद्यमे । उद्गूरयते । आगूरणः । तुदाक्षौ गूरी ५ उद्यमे (६।६५) उद्गूरते । अपगूरो णमुत्ति (६।१।५३) इत्यसावात्वं वा—अपगारम्, अपगोरम् ॥१६२॥

१४३. शम लक्ष आलोचने । निशामयते । वा दान्तिशान्त (७।१।२७) इति शान्तः । अनालोचने—निशामितः । दिवाक्षौ (४।९४) शाम्यति । शमोऽदर्शने (२।५७८) इति भित्त्वम्—शमयति रोगम् । १० लक्षयते लक्षणम्, लक्षते । अन्यत्र लक्षयति घटम् ॥१६३, १६४॥

१४४. कुत्स अवक्षेपणे । कुत्सयते । कुत्सना । चित्तिपूजि (३।३।१०५) इति कुत्सा ॥१६५॥

१४५. वृट छेदने । व्रोडयते रज्जुम् । तुदाक्षौ (६।८०) वृट-चति, वा आश (३।१।७०) इति वृटति, वृड इत्येके^१ उत्त्रोडयते तृणम् ॥१६६॥ १५

१४६. गल स्रावणे । गालयते, उद्गालयते । भ्वाक्षौ (१।३६४) गलति ॥१६७॥

१४७. भल आभण्डने । आमण्डनं निरूपणम् । निभालयते । ॥१६८॥

१४८. कुट प्रतापने । कोटयते ।^२ तुदाक्षौ (६।१७१) कौटि- २० ल्ये—कुटति । वृट इति चन्द्रः^३, अत एव च वृट छेदने (१०।१४६) इत्यनेनैव सिद्धम् । कूट आप्रदान इति दुर्गः ॥१६९॥

१४९. वञ्चु प्रलम्भने । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानम् ।

१. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८८) 'कुट इत्येके इति स्वामी' पाठ उद्भूयते ।

२. पुरुषकारे (पृ० ६५) धातुवृत्तौ (पृ० ३८८) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ २५ ६१८) च 'कूट प्रतापने-कुडयते' इति पाठ उपलभ्यते । स तु नेह दृश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

एवमाक्षीनासतुबन्धः प्रत्यभिधानार्थम्, स एवायमर्थान्तरे चुरादिरिति^१ । गृध्रिवन्ध्योः प्रलम्भने (१।१।६९) नङ्—वञ्चयते बालम्, अन्यत्राहिं यञ्चयति । भ्वाद्यौ वञ्चु गतौ (तु० १।१२०)—वञ्चति ॥१७०॥

१५०. वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यम् ।^२
५ वषयते । वर्षधरः । भ्वाद्यौ वृषु सेचने (१।४६४) [वर्षति] । तवर्ग-
चतुर्थादिः सामर्थ्यधारणार्थं इत्येके—धर्षयतेऽस्मि ॥१७१॥

१५१. मद वृत्तिशोधने । शोधनं सम्पत्तिः^३ । वृत्तियोग
इति नन्दी । मादयते । दिवाद्यौ मदी हर्षे (४।१०१) मादयति । घटाद्यौ
मदी हर्षग्लापनयोः (१।५५२) मदयति ॥१७२॥

१५२ दिवु परिकूजने । देवयते गन्त्री । दिवाद्यौ (४।१)
दीव्यति । भ्वाद्यौ देवने (तु० १।१३४) परिदेयने ॥१७३॥

१५३. गृ विज्ञाने । गारयते । तुदाद्यौ निगरणे (६।११०)—
निगिरति । कचाद्यौ शब्दे (१।२७) गृणाति । कृ विज्ञान इति चन्द्रः ॥१७४॥

१५४. विद चेतनाख्यानविवादेषु । वेदयते सुखम्, आवे-
१४ दयते कथाम्, प्रवेदयते वादिनम् । अदाद्यौ (२।५९) वेत्ति, दिवाद्यौ (४।६२)
विद्यते । तुदाद्यौ (६।१३२) विन्दति, विन्दते । रुधाद्यौ (७।१७) विन्दते
॥१७५॥

१५५. मन स्तम्भे । स्तम्भो गर्वः । मानयते वृषलः^४ । पक्षे

१. धातुवृत्तिकारस्तु 'वत्वायामिङ् वित्पार्थमनित्यणिचि लिङ्गप्रकाराबन्ध'

२० इत्याह (पृष्ठ ३८८) ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ८५) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) च 'वृत्तिशोधने तर्पणशुद्धौ'
इति स्वामिनाम्नोद्ध्रियते पाठः ।

३. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) केशवस्वामिनाम्नोद्ध्रियतेऽयं पाठः ।

४. वृषलशब्दो हि द्वयर्थकः—धर्मात्मवाची अथर्मात्मवाची च । तथा चोक्तं
२५ निरुक्ते—वृषलो वृषशीलो वृषाशीलो वा (३।१६) । धर्मात्मवाची 'वृषादिभ्यश्चित्'
इत्यौणादिकेन (१।१०३) सूत्रेण सिद्ध्यते । सुद्रागवसेऽसकृत् चाणक्येनोच्चार्यमाणं
वृषलपदं धर्मात्मवाच्येव, न निन्दार्थकः । को हि नाम बुद्धिमान् राजानं निम्नपदेन
षक्तुमुचितं मन्वते ।

मनतीति चन्द्रः^१ । त्रिवादी (४।६६) मन्यते, तनादौ (८।९) मनुते ।
॥१७६॥

१७६. यु जुगुप्सायाम् । यावयते ब्राह्मणान् जालम् । याव्यम् ।
अदादौ मिश्रणे (२।२५) यौति । क्रयादौ बन्धने (९।७) युनाति । युञ्
कुत्सायामित्येके—योजयते ॥१७७॥

१७७. कुस्म नाम्नो वा । कुस्ममिति दृष्टम्^२ । कुस्मेत्य-
स्मान्नाम्नः प्रातिपदिकाणिञ् वा भवति । यद्वा—कुस्ममिति
प्रकृत्यन्तरे दृष्टम्, कुपूर्वात्स्मयतेः—(१।६७८) परिखादिषु^३ अन्येष्वपि
दृश्यते (३।२।१०१) इति उपत्ययः । कुस्मयते, कुस्मयति । ननु स्मिङ्
कुपूर्वात् कुस्मयत इति सिद्धम्, कुस्माच्च नाम्नः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः १०
किपि (द्र० ३।१।११ भा०) कुस्मतीति सेत्स्यति तत्किमर्थं कुस्मानाम्नो
वेत्युच्यते? इति चोदित्वा परिहरति—कुस्मयतिरकारितः इति । कोर्नाम्ना
सह नित्यसमासोऽस्ति (द्र० २।२।१८), न तु कुत्सितं स्मयते इति
तिङ्ङा उपपदमतिङ् (२।२।१६) इति । ततश्च स्मयते कु इत्यपि प्रयो-
गानियमः, स्यात्, स च नेष्यते । अयाण्यन्तेऽपि प्रकृत्यन्तरे भावा- १५
यामेतद्रूपं भवेत्, केन निर्वायत इत्याह—उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते
प्रकुस्मयते, विकुस्मयत^४ इति.....ते प्राग्धातोः (१।४।८०) इति,
कुस्मयत इत्युपसर्गस्य इत्यपव्याख्या^५ । अपि च सार्वधातुके यकि

१. चन्द्रेण स्वीयधातुपाठव्याख्यायामेतद्विहितं स्यात् ।

२. इदम्, अग्रे च स्थूलान्तरेषु मुद्रितानि वचनानि धातुपाठस्य सूत्राणि २०
पूर्ववृत्तेर्वचनानि वा प्रतीयन्ते । इत्थं च कर्त्तुः पाठः—“कुस्मानाम्नो वा, कुस्ममिति
दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितः, उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते, तस्मात् कारित एव ।” धातु-
वृत्तौ त्वेवं पठ्यते—“कुस्मानाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितमिति,
कोर्नित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव ।” धातुप्रदीपे चित्थं
पठ्यते—“कुस्म कुस्मयते, कुस्मानाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टमेव, कुस्मयतिरकारितः ।” २५
सिद्धान्तकौमुद्या नैतानि वचनानि व्याख्यायन्ते ।

३. यथा परिखाशब्दे दस्तथैव कुस्म इत्यत्रापीत्यर्थः ।

४. इतोऽग्रे कश्चित् पाठश्छटितः ।

५. कस्येयं व्याख्येति न शायते ।

णिलोपे कुस्मयत इतीष्यते, कुस्मीयत इति स्यात्, कुस्मयाञ्चके
इत्यपि कुस्मियाञ्चके इति वा, कुसिष्मिया इति वा, अचुकुस्मतेति
वा, चुकुस्मयिषते कुसिस्मयिषते इति, कुस्मनेति कुस्मितिः
कुस्मयित्वेति प्रकुस्म्येति, तस्मादकारित एव । न तु स्वार्थनिर्देशं
५ विना क्रियावाचित्वाभावात् क्रियानिबन्धनाः कारकप्रत्ययाः
कर्तव्याः । अथ तत्करोत्याद्यर्थे सूत्रयत्यादिवद् (द्र० ३।२ ।
२६ वा०) अपि णिज् इष्यते, तर्हि प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे (१०।२६५)
इत्यनेन सिद्धः ? सत्यम्, किन्त्वात्मनेपदप्रवृत्तिर्धातुरूपनिवृत्तिश्च
पृथक्पाठेऽस्य प्रयोजनम् । दुर्गस्तु कुस्मयन इत्यपाठीत् । कुस्मेति
१० धातुर्मेतिदृष्टं बुद्धचोत्पादितमर्थमाहेति च ॥१७८॥

चतुर्विंशतिसूत्रेषु सप्तत्रिंशताधातुभिराकुस्मीयपर्यट्टकः ।

१५८. चर्च अध्ययने । चर्चयति वेदम् । चिन्तिपूजि (३।३।
१०५) इति चर्चा ॥१७९॥

१५९. बुक्क भाषणे । बुक्कयति श्वा । भ्वादौ (१।८७)
१५ बुक्कति ॥१८०॥

१६०. शब्द उपसर्गादाविष्कारे^१ । प्रतिशब्दयति गिरिः-
'प्रतिश्रुत्कामा'ऽऽविष्करोति' इत्यर्थः । विशब्दयति । योगविभागादा-
विष्कारे चेत्युपसर्गादपीति नन्दी—शब्दयति । दौर्गाणां शब्द इत्येके सूत्रम्,
शब्दक्रियायामित्यर्थः, तत् उपसर्गाद् आविष्कार इति । चन्द्रः^२ प्रातिपदिकाद्वा-
२० त्वर्थे (१०।२९५) इत्यनेनैव साधयति ॥१८१॥

१६१. कण निमीलने । काणयति चक्षुः । काणः । भ्वादौ
(१।३०२) कणति । मित्रात् (द्र० १।५३७) कणयति ॥१८२॥

१. धातुवृत्तौ त्वेवं पाठ उद्भूयते 'अत्र स्वामी शब्द उपसर्गादाविष्कारे
चेति पठित्वा उपसर्गपूर्वाच्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकाराद् भाषणे च'
२५ (पृष्ठ ३६०) ।

२. धातुवृत्तौ 'प्रतिश्रुत्कामाविष्करोतीत्यर्थः' इति पाठ उद्भूयते (पृष्ठ ३६०) ।

३. इदं चन्द्रेण स्वोपेक्षे धातुव्याख्यान एवोक्तं स्यात् ।

१६२. जभि नाशने । जम्भयति, जम्भयते । भ्वाद्दौ जम्भयति जम्भने (१।२७३)—जम्भते, जम्भयते । 'चन्द्रो जम्' इत्याह । रश्मिजमोरचि (७।१।६१) इति तुम्—जम्भयितुम् ॥१८३॥

१६३. घूद आस्रवणे^२ । सूदयते । घाते च केचित्—निसूदयति । भ्वाद्दौ क्षरणे (१।२१)—सूदते, सूदः, निसूदितः ॥१८४॥

१६४. जस ताडने । जातिनिग्रहण (२।३।५६) इति चौरस्यो-जासयति । दिवाद्दौ (४।१०५) जस्यति । जसि (१०।११४) इत्युक्तम्—जंसयति ॥१८५॥

१६५. पश बन्धने । पाशयति । भ्वाद्दौ पशति,^३ पशते । उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः ॥१८६॥ १०

१६६. अम रोगे । आमयति । भ्वाद्दौ अम गत्यादिषु (१।३।१२) अमति । घटाद्दौ अम रोगे^४ अमयति, अतिशब्दाद् गुणादेशो द्रष्टव्यः^५ । आमयः, आमयते ॥१८७॥

१६७. चट स्फुट भेदे^६ । उच्चाटयति । स्फोटयति । भ्वाद्दौ (१।२२६) स्फोटति । तुदाद्दौ (६।७८) स्फुटति ॥१८८॥ १५

१६८. घट च । १६९. हन्त्यर्थाः । चट स्फुट घट च हन्त्यर्थाः, पते हन्त्यर्थे णिच्मुत्पादयन्ति ।^७ उच्चाटयति, आस्फोटयति, विघा-

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

२. 'आप्रवणे' पाठा० ।

३. स्वामी भ्वाद्दौ (१।६२६) तालव्यान्तं न पपाठ, ऐकषां मते 'पव' २० इत्याह ।

४. घटाद्दौ 'न कस्यमिचमाम्' (१।५।५६) सूत्रे निर्दिश्यते, 'अम रोगे' इत्येवं न कचित् भ्वाद्दौ पठ्यते ।

५. अस्याभिप्रायो न ज्ञायते ।

६. 'भेदने' इत्युद्भियते पुरुषकारे (पृष्ठ ६२) । २५

७. अत्र पुरुषकारे भूयान् पाठभेदो दृश्यते । तथाहि—'क्षीस्वामी तु चट स्फुट भेदने । चाटयति, स्फोटयति । घट च—घटधातुश्च भेदने वर्तते । हन्त्यर्थाः हन्त्यर्थाश्च घातवो णिच्मुत्पादयन्ति' इत्युक्त्वा दर्शनान्तरमभ्याह—'घट च हन्त्यर्थाः ।

टयति । अन्ये^१ तु चट इति आस्फुटौ—आस्फोटने चुरादिरिति व्याख्यन,
अन्यत्र भ्यादिः उच्चटयति । केचित्तु हन्त्यर्थाः स्वार्थं चेत्याहुः—घाट-
यति, तोडयति, गणान्तरपाठाद् वेति—तुदति (६।१) । इत्थं तुदौ
हिंसार्थपाठ आत्मनेपदार्थः घट संघाते इति दुर्गः—संघाटयति । घटे-
५ भ्वाद्दौ (१।५१०) द्युतार्थस्तद्धर्थो मित्संज्ञार्थश्च पाठः ॥१८९॥

१७०. दिवु अर्दने । परिदेवयति । अन्यत्र दीव्यति (४।१)

चन्द्रो दिवु परिकूजने^२ इत्येय सिद्धिमाह^३ ॥१९०॥

१७१. अर्जं प्रतिपत्ने । प्रतिपत्नः संस्कारः । अर्जयति ।

भ्वाद्दौ अर्जं सर्जं अर्जने (१।१३८)—अर्जति ॥१९१॥

१७२. घुषिर विशब्दने । विशब्दनं विशिष्टशब्दकरणम् ।
उद्धोषयति । अविशब्दन इत्येके । अपधोषयति पापम्, अपहृत इत्यर्थः ।
इत्स्वमनित्ययन्तवे लिङ्गम्—अधुषत्, अधोषीत्, अजुधुषत् । घुष विशब्दने
इति कौशिकः । भ्वाद्दौ (१।४३४) घोषति ॥१९२॥

१७३. आडः क्रन्दसातत्ये । चुरादिः^४, आक्रन्दयति ।

१५ अन्यत्र (१।५८) क्रन्दति ॥१९३॥

१७४. लष^५ शिल्पोपयोगे । लात्रयति । भ्रमादिना तक्ष्णो-
तीत्यर्थः । अन्यत्र लषति, लष्यति (१।६२७) । तालव्यान्त इति कौशिकः—
लाशयति ॥१९४॥

चट स्फुट धातु द्वौ घट च धातुस्वयः, एते हन्त्यर्था हन्तिना समानार्थाः शिचधुत्पाद-
२० यन्ति' इति (पृष्ठ ६२) ।

१. वक्ष्यमाणः पाठः शाकाटयनस्येति पुरुषकारः (पृष्ठ ६२) ।

२. 'परित्यक्तजने' ? पाठा० ।

३. चन्द्रस्तु 'दिवु परिकूजने' इत्यपि धातुपाठे न पठति, कुतस्ततः सिद्धिः ?
अयं क्षीरतरङ्गिण्याम् (१०।१५२) सूत्रे पठ्यते ।

४. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वामी तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्द सातत्ये
२५ चुरादिः, आघोषयति' (पृष्ठ ३६१) ।

५. अत्र पुरुषकाराश्चातुवृत्तिकारग्रौढमनोरमाकारादयः स्वामिमेते 'लस' इति
दन्त्यं पठित्वा 'लष' इति मूर्धन्यान्तमिति केचित्' इति पठन्ति (पृष्ठ—पु० ११९,
धा० ३९१, प्रौ० ६१८) ।

१७५. भूष अलंकारे । भूषयति । भ्वादौ (१४५५) भूषति ।
तसि भूषेति दुर्गः^१—उत्तंसयति । अवतंसयति, उत्तंसः, अवतंसः ॥१९५॥

१७६. मोक्ष असने^२ । मोक्षयति शरान् । अन्यत्र (६१३३)
मोक्षते ॥१९६॥

१७७. अर्ह पूजायाम् । अर्हयति, अर्जिहत्, अर्हितम्, अर्हणा ।^५
भ्वादौ (१४८८) अर्हति ॥१९७॥

१७८. ज्ञा नियोजने । आज्ञापयति भृत्यान् । ज्ञापितः, ज्ञापना ।
अन्यत्र (९१३८) जानाति ॥१९८॥

१७९. भज विश्राणने । विश्राणनं दानम् । विश्राणे विवेचन
इत्यन्ये । भाजयति, भाजी^३ (द्र० ४११४२) अन्यत्र (१७२५) भजति, १०
भजते ॥१९९॥

१८०. शृघ अग्रसहने । अग्रसहनम्=अमर्षः । प्रसहने=अभि-
भवे इत्येके । शर्धयत्यरिम् । अशशधत्, अशीशृधत् । भ्वादौ शृधु
शब्दकुल्लायाम् (१५०६)—शर्धते, तथा शृधु शृधु उन्दे (१६१३)—
शर्धते, शर्धति ॥२००॥

१८१. यत निकारो^४ पस्कारयोः^५ । निकारः^५ स्वेदनम् ।
यातयत्यरिम् । यातना तीव्रवेदना । यातयति राजा छिद्रम्, छादय-
तीत्यर्थः । प्रतियातयति—प्रतिबिम्बयति, प्रतियातना=प्रतिबिम्बम् ।
भ्वादौ यती प्रयत्ने (१२६) यतते । निरश्च धान्यधनयोः प्रतिदाने—निर्यात-
यत्यृणम्, शोधयतीत्यर्थः, धान्यधने उपलक्षणम् ॥२०१॥

१. इत्थमेव भ्वादौ (१४५५) अप्याह स्वामी ।

२. 'सहने' पाठः ।

३. 'अभिलाषी' इत्यधिकं कचित् ।

४. 'निराकार इति तु पाठो दृश्यते, निराकारः परिभव इति च लीरस्वामी'

इति पुरुषकारोद्धृतः पाठः (पृष्ठ ७६) । दीक्षितोऽपि प्रौढमनोरमायां 'स्वामी तु
निकारस्थाने निराकारेति पठित्वा निराकारः परिभव इति व्याख्यय' इत्याह
(पृष्ठ ६१८) । एवं धातुवृत्तिकारोऽपि (पृष्ठ ३९१) । अत्र तु सर्वथैवान्यः
पाठ उपलभ्यते ।

५. 'निकारोपसंस्कारयोः' पाठः ।

१८२. वस स्नेहच्छेदापहरणेपु^१। वासयति, वासना, वास-
यति वृक्षम्, वासयत्यरिम्, हन्ति इत्यर्थः। भ्यादौ (१।७३३) वसति,
अदादौ (२।१६) वस्ते, यस्त्रम् ॥२०२॥

१८३. चर संशये। विचारयति। विचारणा हि सति संशये
५ भवति। चर असंशय इति दुर्गः। अन्यत्र (१।३७१) चरति ॥२०३॥

१८४. च्यु सहने। च्यावयति। भ्यादौ (१।६८२) च्ययते।
च्युस सहन^२ इति एके, हसने च इति एके—च्योसयति ॥२०४॥

१८५. भुवोऽवकल्कने। अवकल्कनम् भित्रीकरणम्^३। भाव-
यति दध्नादनम्^४। अनित्ययन्तत्त्वार्थम्पञ्चमी। विकल्कने इति नदी—
१० भावयेद् ब्राह्मणन्तपः, भावितम्। भू प्राप्तावाप्तनेपदी (१।०२३१) विमाणा
णिच्—भावयते, भवते। भू सत्तायाम् (१।१) भयति ॥२०५॥

१८६. कृपेस् तादर्थ्ये। तादर्थ्यम् उद्देशविषयम्^५। कल्पयति
वेयताभ्यो हयिः, संकल्पयति। भ्यादौ कृप् सामर्थ्ये (१।५०८)—कल्पते
तादर्थ्येऽवकल्कन इत्येके। अत एव भू कृप अवकल्कने इति दुर्गः। च्छ्रो द्वाव-
१५ प्यवकल्कने=चिन्तन इति व्याख्यत्^६—सम्भावयति, अवकल्प-
यति ॥२०६॥

१. 'स्नेहच्छेदापहरनेपु' पाठा०।

२. 'हानौ' पाठा०।

३. उद्धृतम्—धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९२) पुरुषकारे (पृष्ठ १२) च।

४. 'भावयति क्षीरेण घृतम्' इति पुरुषकारे पाठः (पृष्ठ १२)।

५. अत्र पुरुषकार इत्यमुद्ध्रियते—'स्वामी तु कृपेयोऽर्थस्तदर्थमात्र इति
व्याख्यामवकल्पयति इत्युदाहरणं च समर्थो भवति इति व्याचष्ट' (पृष्ठ १२, १३)।
धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६२) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१९) चेत्यं स्वामिपाठो निर्दिश्यते—
'क्षीरस्वामी तु कृपेस्तादर्थ्ये' इति पठित्वा तादर्थ्य इति प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थे भित्रीकरणे,
२५ अथवा तच्छब्देन कल्पिः परावृश्यते। तस्य योऽर्थः सामर्थ्यलक्षणः, तस्मिन्नि-
द्वेषा व्याख्यत्' इति।

६. चाद्वधातुपाठे नैवेमौ धातू पठ्येते। कुत्र चन्द्रेणैतद् व्याख्यात-
मित्यपि विचारार्हम्।

१८७. रग लग आस्वादने^१ । रागयति, लगयति । अन्य-
त्रार्थे घटादी रगे शङ्कायाप, लगे सङ्गे (१।५३२, ५३३)—रगति, लगति;
रगयति, लगयति । रक लकेति चन्द्रः, ^२ आसादने^३ इति दुर्गः ॥२०७॥

१८८. अन्धु विशेषणे । विशेषणम्—अतिशयः । अञ्जयत्य-
र्थान्, व्यक्तीकरोत्यर्थः । भ्वादौ अन्धु गतौ (१।११९)—अञ्जति ॥२०८॥ ५

१८९. लिगि चित्रीकरणे । लिङ्गयति, उल्लिङ्गयति, लिङ्गम् ।
भ्वादौ लिगि गत्यर्थः (१।९१)—आलिङ्गति ॥२०९॥

१९०. मुद संसर्गे । मोदयति सर्पिषा सक्तून् । मोदकः ।
भ्वादौ मुद हर्षे (१।१६)—मोदते ॥२१०॥

१९१. उध्रस उञ्छे । कृचादिः (१।५६) एवायं स्वार्थणिजर्थः १०
पठित इत्युदिस्त्वम्—ध्रासयति, ध्रस्नाति । प्रयोगसमवायीत्येके—
उद्ध्रासयति, उद्ध्रस्नाति ॥२११॥

१९२. मुच प्रमोचने । मोचयति शरान् । भ्वादौ मुच कल्फने
(१।१०५)—मोचते, तुदादौ मुच्छ मोक्षणे (६।१३३)—मुञ्चते,
मुञ्चति ॥२१२॥ १५

१९३. आस्वदः सकर्मकात् । ष्वद संवरणे (१०।१००) इति
वक्ष्यति, आ एतस्मात् इत ऊर्ध्वं सकर्मकाणिञ् क्रियते^४ । शाकटायन-
स्वाङ्पूर्वात् स्वादेराह^५—आस्वादयति दधि, अन्यत्र भ्वादित्वात्
(१।१८) स्वदते, स्वादमनुभवतीत्यर्थः ।

१. 'आच्छादने' पाठा० ।

२. चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

३. 'आस्वादने' पाठा० । दौर्गंधातुपाठस्यास्मद्धस्तलेखे नायं धातुः पठ्यते ।
अतः पाठशुद्धिः कीदृशीति न ज्ञायते ।

४. अत्र पुरुषकारधातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकाराः स्वामिपक्षे 'आङ्पूर्वात्
स्वदेः सकर्मकाणिञ् भवति । पय आस्वादयति' इति पाठमुद्दमिरे (पृष्ठ-पु० ४४, २५
धा० ३६२, प्रौ० ३१९) । अत्र तु न तथोपलभ्यते ।

५. काशकृत्स्नः 'स्वद आस्वादेन, आस्वादः सकर्मकात्' इति पठन्
(पृष्ठ २८१) नायमभिधावाङ् इति स्पष्टमुद्धोषयति । तथैव शाकटायनोऽपि
व्याचष्टे ।

१२४. त्रस ग्रहणे । त्रासयति [फलम्] । त्रस वारणे इति दुर्गः—
त्रासयति मृगान् । वारणे इति नन्दी, ग्रहणे इत्येके । अन्यत्र (४।९) त्रसति
त्रस्यति ॥२१२॥

१२५. पुष धारणे । पोषयत्वाभरणान् । भ्वाद्दौ (१।४६२)
५ पोषति, दियादौ (४।७३) पुष्यति, कचादौ (९।६०) पुष्णाति ॥२१३॥

१२६. दल विदारणे । दालयति दारु । दालपः, दालिमः ।
भ्वाद्दौ दल विशरणे (१।३६६)—दलति, मित्त्वाद् (द्र० १।५५२ व्याख्या-
नम्) दलयति ॥२१४॥

१२७. पट पुट रुट लुट तुजि पिजि लजि लुजि अजि कुसि
१० कुशि त्रसि दसि दशि घटि रधि लधि अहि बहि महि गुप् धूप
विच्छ चीव बर्ह बल्ह पुथ लोक लोचृ शद कुप तर्क वृत्त वृधु
भासार्थाः । एते सकर्मका भासार्थाः^१ णिचमुत्पादयन्ति । पाटयति,
फलिपाटि (उ० १।१८) इति पटुः, भ्वाद्दौ (१।१९८) पटति । एषां गणान्तरे
पाठः सकर्मकत्वेऽपि णिज्विकल्पार्थः, इहैव पठितास्तु न्याय्ययिकर-
१५ णान् प्रत्युदाहरन्ति—त्रंसति, कुंसतीति । पोडयति, तुदादौ (६।७२)
पुडति । रोडयति, लोडयति, भ्वाद्दौ (१।४९७ पाठा०) रोडते, लोडते,
दियादौ लुट प्रतिघाते (४।११६) लुटयति । तुञ्जयति, भ्वाद्दौ
(१।१५४) तुञ्जति । पिञ्जयति अदादौ (२।२० पाठा०) पिङ्क्ते ।
लञ्जयति^२, लञ्जति । लुञ्जयति, लुञ्जति । अञ्जयति, रुधादौ
२० (७।२६) अङ्क्ते, व्यनक्ति । कुंसयति, कुंसति, भुकुंस, भुकुंशः ।
कुंशयति, कुंशति । त्रंसयति, त्रंसति । दंसयति, दंसति । दंशयति,
भ्वाद्दौ दंश दशने (१।७१६) दंशति । धण्डयति, घण्टति, घण्टा ।
रङ्गयति, लङ्गयति, भ्वाद्दौ (१।७५) रङ्गते, लङ्गते । अंहयति,
वंहयति, मंहयति, भ्वाद्दौ अहि गतौ, बहि महि वृद्धौ (१।४२१, ४२०)—
२५ अंहते, बंहते, मंहते । गोपयति, धूपयति, विच्छयति, भ्वाद्दौ (१।२८०,

१. अत्राह धातुवृत्तिकारः—‘तथा च क्षीरस्वामी—भासा दीतिरर्थो येषां ते
भासार्थाः इति’ (पृष्ठ ३६३) । नात्रायं पाठ उपलभ्यते ।

२. सस्मार पुरुषकारः (पृष्ठ ६१) ।

२८१।६।१२६) गोपायति, धूपायति, विच्छायति, शुषूपविच्छ (३।१।२८)
इत्यायः। चीवयति, भ्वाद् औ चीव आदाने (तु० १।१२८)—चीवति ।
बर्हयति, बल्हयति, भ्वाद् औ बर्ह बल्ह प्राधान्ये (१।४२३)—बर्हते, बल्हते ।
पोथयति, दिवाद् औ पुथ हिंसायाम् (४।१११)—पुथयति । विलोकयति,
आलोचयति, भ्वाद् औ (१।६३, १००) लोकते, लोचते । नादयति, भ्वाद् औ
(१।४५) नदति । कोपयति, दिवाद् औ (४।१२६) कुपयति । तर्कयति,
वितर्कः, तर्कितः । वर्तयति, वर्धयति, भ्वाद् औ (१।४०४, ४०५) वर्तते,
वर्धते । अन्ये भजिपिसिलडिब्रुहितडिनटादीन् पठन्ति—भजयति, रुधाद् औ (७।२१)
भनक्ति । पिसयति, पिसति । लण्डयति, लण्डति । बृंहयति, भ्वाद् औ
(१।४८५) बृंहते^१ । ताडयति, तडति । नाटयति, नटति, भ्वाद् औ आत्मने- १०
पदीति नदी—नटते । पटादयः सकर्मकाः स्वार्थे णिच्मुत्पादयन्ति मासार्थश्चेति
पारायणम्—भासयति दिशः—दीपयति, इन्धयति, प्रकाशयति ।
गणान्तरपाठस्त्वेषां कार्यान्तरार्थः ॥२१५, २१६—२४९॥

१२८. पूरी आप्यायने । पूरयति, दिवाद् औ (४।४१) २५
पूर्यते ॥२५०॥

१२९. रुज हिंसायाम् । रोजयति । तुदाद् औ रुजो भङ्गे (६।१२०)—
रुजति ॥२५१॥

२००. ष्वद संवरणे^२ । स्वादयति, सिस्वादयिषति (द्व० ८ ।
३।६२) । भ्वाद् औ ष्वद आस्वादाने (१।१८) स्वदते ॥२५२॥ २०
सकर्मकपर्यङ्कः । अत्र च द्विचत्वारिंशतिसूत्रेषु सप्तसप्ततिर्धातवः ।

२०१. आ धृषाद्वा । ध्रुव अप्रसहने (१०।२३८) इति वक्ष्यति,
आ एतस्माद् इत उत्तरेभ्यो णिज् वा भवतीत्यधिक्रियते । पक्षे
न्याय्यो विकल्पाः शप् । इह नियमेन णिचो विकल्पः । अनित्यण्यन्त-
त्वं तु ययालक्ष्यम्, क्वचिद् विकल्पार्थम् ।

२०२. युज पृची सम्पर्चने^३ । योजयति, योजति, दिवाद् औ २५

१. भ्वाद् औ परस्मैपदिषु पठ्यते तेन 'बृंहति' इति साधु स्यात् ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९४) ।

३. 'संबन्धने इति वीरस्वामी' इति पुरुषकारः (पृ० ५२) ।

युज समाधौ (४।६७) युज्यते, रुधादौ युजिर् योगे (७।७)—युनक्ति । सम्पर्चयति, रुधादौ (७।३०) सम्पृणक्ति, अदादौ पृची सम्पर्के (२।२१) संपृक्ते ॥२५३, २५४॥

२०३. अर्च पूजायाम्^१ । अर्चयति, अर्चति ॥२५५॥

५ २०४. पृह मर्षणे । साहयति, सहति । यथा—स एवायं नागः सहति कलेमभ्यः परिमवम् (सुभाषित—६३१) भ्यादौ (१।५९०) सहते ॥२५६॥

२०५. ईर क्षेपे । क्षेपः प्रेरणम् । ईरयति, ईरति । अदादौ (२।११) ईरते ॥२५७॥

१० २०६. ली द्रवीकरणे । विलायति,^२ विलापयति । विलाययति, विलयति, विलयः विलायितम् । लियो वा^३ इति व्यवस्थितविभाषात्वाद् विलम्बनपूजाभिभवेभ्योऽन्यत्रात्वं नास्तीत्येतावत्, विलम्बनादावेवास्त्वं पुङ्क् च—कस्त्वमुल्लापयते ? आलापयति, अपलापयते, लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति १५ तङ्, स्नेहविपादने^४ तङ् (तु० ७।३।३६) घृतं विलीनयति । विवादौ लीङ् श्लेषणे (४।२६)—लीयते क्रयादौ (९।३२) लिनाति ॥२५८॥

२०७. वृजी वर्जने । वर्जयति, वर्जति । अदादौ (२।२० व्याख्याने) वृक्ते, रुधादौ (७।२९) वृणक्ति ॥२५९॥

२०८. वृञ् आवरणे । ^५आवारयति; आवरति, आवरते । २० स्वादौ (५।९) वृणुते, वृणोति, क्रयादौ वृङ् सम्भक्तौ (६।४२) वृणीते^५ ॥२६०॥

२०९. जृ वयोहानौ । जारयति, जरति, जारणा । विवादौ (४।२०) जीर्यति, जीर्णः । क्रयादौ (९।२४) जृणाति । जि इति च नन्दी—ज्राययति, ज्रयति, क्रयादौ जिणाति ॥२६१॥

१. अत्र बालमनोरमा द्रष्टव्या चुरादि १८०९ ।

२५ २. 'विलीनयति' पाठा० ।

३. कुत्रत्यं सूत्रमिति न ज्ञायते । पाणिनीयं तु 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१) द्रष्टव्यम् । ४. 'विपादने' पाठान्तरम् ।

५. 'आवारयति'.....'वृणीते' पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) उद्धृतः । तत्रैव चेतोऽग्रे 'तुदादौ वृङ् सम्भक्तौ विन्येत इति' इत्यधिकं पठ्यते, तदत्र नास्ति ।

२१०. रिच वियोजन-सम्पर्चनयोः । रेचयति, रेचति ।
रुधादौ (७।४) रिणक्ति^१ ॥२६२॥

२११. शिष असर्वोपयोगे । असर्वोपयोगोऽनुपयुक्तत्वम् ।
शेषयति, शेषति । विपूर्वोऽतिशये । अतिशय उत्कर्षः । विशेषयति,
विशेषति, व्यशेषीत् । रुधादौ शिष् विशेषये (७।१६) विशिनष्टि,
व्यशिशत् ॥२६३॥

२१२. तप दाहे । तापयति, तपति ॥२६४॥

२१३. तृप दृप संदीपने^२ । तर्पयति, तर्पति । दिवादौ दृप प्रीतौ
(४।८६) तृपयति । स्वादौ तृप्नोति^३ । दर्पयति, दर्पति । दिवादौ (४।८७)
दृपयति । चृत छृद्वेत्येक-चर्तयति, चर्तति; छर्दयति, छर्दति ॥२६५, २६६॥ १०

२१४. दृभी भये । दर्भयति, दर्भति । क्रयादौ दृभी ग्रन्थे—
दृभ्णाति^४ ॥२६७॥

२१५. छद संवरणे^५ । छांदयति, छंदति । अर्जने घटादिः
(१।५५०)—छंदयति ॥२६८॥

२१६. अथ हिंसायाम् । आथयति, अथति । ग्रन्थेत्येक— १५
अन्थयति, अन्थति ॥२६९॥

२१७. मी गतौ^६; मनने । माययति, मयति । दिवादौ (४।२७)
मीयते, क्रयादौ (९।४) मीनाति ॥२७०॥

२१८. क्रथ हिंसायाम् । क्राथयति, क्रथति । भ्वाद्दौ (१।५३९)
मित्—क्रथयति ॥२७१॥ २०

१. इतोऽग्रे 'रिङ्क्ते' इत्यधिकम् ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६४) ।

३. क्षीरस्वामी स्वादौ दृपधातुं न पठति । काशकृत्स्ने (पृष्ठ २११) दौर्गे
च धातुपाठे 'धिवि दृप प्रीणने' इति पठ्यते । पाणिनिः क्षुब्धादिषु (गण० ८।४।
३६) तृप्प्रोतिशब्दं पठति । तेनास्य स्वादिपाठो युक्तः प्रतिभाति ।

४. क्षीरतरङ्गिण्यां क्रयादौ दृभी ग्रन्थे न पठ्यते । तुदादौ (६।३५)
तेन दृभति इति युक्तम् । ५. अत्र १०।३७ टिप्पणी द्रष्टव्या

६. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २७) ।

२१९. शीक आमर्षणे । शीकयति, शीकति, अशीशिकत् ।
भ्वाद् शीक सेवने (१।६२)—शीकते, अशिशीकत् ॥२७२॥

२२०. अर्द हिंसि हिंसायाम् । अर्दयति, अर्दति । हिंसयति,
हिंसति । रुधाद् (७।२४) हिनस्ति ॥२७३, २७४॥

५ २२१. आढः पद पद्यर्थे । पद्यतेर्यो गतिः । आसादयति,
आसदति,^१ आसीदतीत्येके । अन्यत्र (१।५९४) सीदति ॥२७५॥

२२२. शुन्ध शौचकरणे । शुन्धयति, शुन्धति ॥२७६॥

२२३. जुष परितर्पणे^२ । जोषयति, तुदाद् जुषी प्रीतिसेवनयोः
(६।१०)—जुषते ॥२७७॥

१० २२४. धूज् कम्पने । धूनयति, 'धावयति' इत्येके^३ । धवते,
धवति, धूनिः । स्वाद् (५।१०) धुनोति, धूनोति । तुदाद् (६।९८)
धुवति, कचाद् (९।१६) धुनाति ॥२७८॥

२२५. प्रीज् तर्पणे । प्रीणयति,^४ प्रीज्धूजोर्लृक् च साह-
चर्यात् (तु० ७।३।३७ वा०) प्राययति इत्येके, प्रवते, प्रयति, प्रीणितः
१५ दिवाद् प्रीज् प्रीतौ (४।३४)—प्रीयते, कचाद् (९।२) प्रीणाति,
प्रीणीते ॥२७९॥

२२६. अन्थ ग्रन्थसंदर्भे । संदर्भो बन्धनम् । अन्थयति, ग्रन्थ-
यति । अन्थति, ग्रन्थति । भ्वाद् अथि शैथिल्ये, प्रथि कौटिल्ये (१।२६, ३०)
अन्थते, ग्रन्थते । कचाद् (९।४४, ४६) अथ्नाति, ग्रन्थनाति ॥२८०, २८१॥

२० २२७. आप्लु लम्भने । लम्भनं प्राप्तिः । आपयति, आपति,
आपितम् । स्वाद् व्याप्तौ (५।१७) आपोति । आपसम् ॥२८२॥

१. द्र० 'अभिषेदत्' काश्यप-संहिता (पृष्ठ ४१) ।

२. 'परितर्पणे परिवृत्तिप्रक्रियायाम् इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृष्ठ
११७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९५) च पाठ उद्भ्रियेत, तच्च नाम दृश्यते ।

२५ ३. उद्भूतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३४) ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९५) च ।

२२८. तनु श्रद्धोपकरणयोः । तानयति, तनति, तत्त्वा, तनित्वा, नितान्तम् । तनादौ तनु विस्तारे (८।१) तनुते, तनोति, ततः ।

२२९. उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । चकारं भिन्नक्रममाहुः^१—प्रतानयति, आतानयति, प्रतनति । वन श्रद्धोपहिंसनयोरिति चान्द्रं पारायणम्—वानयति, उपसर्गाच्चद्वानयति, तच्च भ्वाद्दौ वन शब्दे (१।३११) इत्येथ ५ सिद्धम् ॥२८३॥

२३०. वद संदेशने । वादयति, वदति^२, वद्यते । भ्वाद्दौ (१।७३९) वदति, वदते,^३ यजादिस्त्वात् (६।१।१५) संप्रसारणम्—वद्यते । चन्द्रो षचेत्यपाठीत्^४ ॥२८४॥

२३१. मान पूजायाम् । मानयति, मानति । भ्वाद्दौ^५ (१।६९८) १० मीमांसते ॥२८५॥

२३२. भू प्राप्तावात्मनेपदी वा^६ । सम्भावयते, सम्भवते, इत्थम्भूतः । भुवोऽत्रकल्फे (१०।१८५)—भावयति, भ्वाद्दौ (१।१) भवति पाठादेव सिद्धे वाच्यनमणिचसंनियोगेऽपि तद्धर्थम्—याचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे^७ ॥२८६॥ १५

२३३. वच भाषणे । वाचयति, वचति, वाच्यते, वच्यते ।

१. 'चकाराद् विभाषामाह' पाठा० । अत्र 'चकारो भिन्नक्रमः, प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति' इति काशिकापाठो (४।४।३६) द्रष्टव्यः । यथा 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति' (४।४।३५, ३६) इति श्लोकादुरोधेन चकारः क्रमं भित्त्वा तिष्ठते प्राक् पठ्यते, तथैव 'उपसर्गाच्च दैर्घ्ये' इत्यपि कस्यचिच्छ्लोकबद्ध- २० धातुपाठस्यांशः प्रतीयते, तददुरोधेनैव चात्र चकारो दैर्घ्ये इत्यतः प्राक् पठ्यते ।

२. 'संवादयति, संवदति' पाठा० ।

३. भ्वाद्दौ परस्मैपदिषु पठ्यते । तेन 'वदति' इत्येव युक्तम् । काशिकृत्स्ने धातुपाठे तुभ्यपदिषु पठ्यते (पृष्ठ १६१) ।

४. क्वापाठीदिति न ज्ञायते । २५

५. इतोऽग्रे 'विचारे' इत्यधिकम् ।

६. सर्वकोशेषु विद्यमानं, क्षीरस्वामिना च व्याख्यायमानं 'वा' पदं लिखितं न भ्रान्त्या निष्कासितम् ।

७. आत्मनेपदं महता प्रपञ्चेन निराकृतं पुरुषकारे (पृष्ठ १२) ।

कन्धः संदेशे चुरादिमाह । अदादौ (२।५७) वक्ति, उच्यते, स्वपिसाह-
चर्याद् (६।१।१५) आदादिकस्य सम्प्रसारणम् ॥२८७॥

२३४. गर्ह विनिन्दने । गर्हयति, गर्हति । भ्वादौ (१।४२२)
गर्हते ॥२८८॥

५ २३५. मार्ग अन्वेषणे । मार्गयति, मार्गति^१ । मृग अन्वेषणे
(१।०।२८३)—मृगयते ॥२८९॥

२३६. कठि शोके । उत्कण्ठयति, उत्कण्ठति । भ्वादौ
(१।१६७) उत्कण्ठते ॥२९०॥

२३७. मृजूष^२ शौचालंकारयोः । मार्जयति, मार्जति, मार्ज-
१० ना, मार्जिता, रसाला चेति लोकः । अदादौ (२।६१) संमार्जि, न
लुगताङ्गस्य (१।१।६१) इत्यस्यानित्यत्वात् मृजेरात् ॥२९१॥

२३८. मृष तितिद्यायाम् । मर्षयति, मर्षति । दिवादौ (४।५४)
मृष्यति । केचिद् अमुमदन्तत्वापजीवनार्थं व्यत्यस्य पठन्ति^३—मृष-
यति, मृषति ॥२९२॥

१५ २३९. धृष अप्रसहने । अप्रसहनमभिभवः, अत एव प्रसहन
इति युक्तम्^४ । धर्षयति, धर्षति, प्रधृष्टः, प्रधर्षितः । स्वादौ जिथ्वा
प्रागल्भ्ये (५।२६) धृष्णोति ॥२९३॥

सप्तत्रिंशत्सुत्रेषु चत्वारिंशताध्यातुभिराध्वीयपर्यट्टकः ।

२४०. अदन्ताः । इत आ गणान्ताद् इत्संज्ञानिवेधार्थम्-
२० दन्तत्वं विधीयते, ततश्च अतो लोपः (६।४।४८) इत्यल्लोपस्य स्थानि-
कत्वाद् वृद्ध्याद्यभावः—कथयति, कथकः, बहुवचनाद्^५ वटिलजिप्रश्न-

१. इतोऽयं 'संस्कारे च—मार्गयति वासतो' इत्यधिकं कश्चित् ।

२. 'मृजूष इति कीर्त्तस्वामी, षकारोऽड्बर्थ इति च' इत्युदधृत्य प्रत्याख्यात-
वान् पुरुषकारः—'तच्चिचरत्यम्—मृजेति भिदादिपाठात् सिद्धेः' इति (पृष्ठ ५७) ।

३. 'षकारोऽड्बर्थः' इति नात्र पठ्यते ।

४. 'अथादन्ताः' इत्युत्तरसूत्रानन्तरमित्यर्थः । ५. 'इयुक्तम्' पाठः ।

५. 'अथादन्ताः' इति सूत्र इति शेषः । नादन्तात् सन् इति काराकृत्स्नाः
प्रतिजानन्ते । (का० धातु० २८२) ।

तीनाम् (१०।३०५, ३०६) अकारान्तागमो भवतीति द्रमिडाः—वण्टापयति,
लज्जापयति ।

२४१. कथ वाक्यप्रतिबन्धे । प्रतिबन्धो विच्छेदोदीरणात्,
अत एव वाक्यप्रबन्ध इत्येके पेठुः । कथयति । अल्लोपात्परापि वृद्धिर्ना-
स्ति, परशब्दस्येष्टवाचित्वात् (१।४।२ भाष्ये) चित्तपूजि (३।३।१०५) ५
इत्यङ्—कथा—येरनिटि (६।४।५१) इति लोपः, कथकः, संकथय्य,
व्यपि लघुपूर्वात् (६।४।५६) इत्यत् । अचकथत् सन्वत्सलघुनि (७।४।६३)
इति नास्त्यग्लोपित्वात् । कथमचीकथत् ? प्रकृत्यन्तरं^१ अन्वेष्यम् ॥२९४॥

२४२. वर ईप्सायाम् । कस्यां वरयति, वरः । चुरादि-
वृजो (१०।२०८) वारयति, वरति, वरते, स्वादौ वृज् वरणे (५।६)— १०
वृणोति, वृणुते, क्रयादौ वृङ् सम्भक्तौ (९।४२) वृणीते ॥२९५॥

२४३. गण संख्याने । गणयति । ई च गणः (७।४।९७) अजी-
गणत्, अजगणत् । गणकः, गणिका, गणः, गणना, गणनम् ॥२९६॥

२४४. शठ श्वठ असम्यगाभाषणे^२ । शठयति, श्वठयति ।
भ्वादौ शठ कैते (१।२३६)—शठति, हेतौ शठयति, श्वठ गतौ (१०।२६) १५
इतीह्यस्य श्वाठयति ॥२९७, २९८॥

२४५. पठ वट ग्रन्थे । ग्रन्थो वेष्टनम्^३ । पठयति रज्जुम्,
यटयति । पटादिवण्डके (१०।१९७) पाठयति । भ्वादौ यट पठ गतौ
वट वेष्टने (१।१९८, २०२) पटति, यटति, हेतौ—पाठयति, वाटयति
॥२९९, ३००॥ २०

२४६. रह त्यागे । रहयति । विरहः । (१।४८३) रहति,
हेतौ राहयति ॥३०१॥

१. स्मृतं प्रक्रियाकौमुद्याम् (पृष्ठ २६५) ।

२. अत्र पुरुषकारः 'सम्यगाभाषणे सम्यग्वचनक्रियायामिति क्षीरस्वामी'
इति क्षीरपाठमुद्धरति (पृष्ठ ६६) । न च तथात्र दृश्यते । युक्तश्चायमेव पाठः । २५
काशकृत्स्नदुर्गावपि 'शठ श्वठ सम्यगाभाषणे' इति पेठतुः (काश० धातु०
पृ० २८२) ।

३. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ६७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६७) च ।

२४७. रहि गतौ । रंहयति, रंहापयति । भ्वाद्गौ (१४८४)

रंहति ॥३०२॥

२४८. स्तन गदी देवशब्दे । देवोऽध्रम् । गदिर् इक्षितपौ
धातुनिर्देशे (३।३।१०२ वा०), इदित्वन्वयुक्तम्, अणिच्पक्षे गत्तादिरूपा-
५ दर्शनात् । अत एव स्तन^१ गद शब्दे इति चन्द्रः (तु० चा० धा० १०।८३) ।
स्तनयति, गदयति, अजगदत् । स्तनिहृषिपुषिगदि (उ० ३।२९) इति णेरित्नुच्
स्तनयित्नुः, गदयित्नुः । भ्वाद्गौ (१।३।१०; ४३) स्तनति, गदति, हेतौ
स्तनयति, गादयति, अजीगदत् ॥३०३, ३०४॥

२४९. पत गतौ वा । पतयति, पतति, अपपतत्, अपातीत् ।

१० स्पृहिगृहिपति (३।२।१५८) इत्यालुच्—पतयालुः । भ्वाद्गौ (१।५८०)
पतति, अपपत् । अग्रे पत ऐश्वर्ये इति पेटुः, वाशब्दस्तूत्तरकदेशार्थः^२ ।
वावृतुवत् ॥३०५॥

२५०. पश अनुपसर्गात् । गतावित्येव, अर्थाभिर्देशात् । अनालोऽय-
मिति चन्द्रः । भ्वादेश्चुरादेश्चातुपसर्गस्य पशे णिच्यदन्तत्वविधिरित्येके—पश-
१५ यति । उपसर्गान्नास्ति प्रपशति । पशोऽनुपसर्गाद् वादन्त इत्येके—
पशयति, पाशयति । मूर्धन्यान्तोऽयमिति नन्दी ॥३०६॥

२५१. स्वर आक्षेपे । स्वरयति । भ्वाद्गौ वृ शब्दोपतापयोः
(१।६६४)—स्वरति, हेतौ स्वारयति ॥३०७॥

२५२. रच प्रतियत्ने । रचयति । रचना ॥३०८॥

२० १ मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'घृन्' षोपदेशः पठ्यते । अत्राह पुरुषकारः—
'न चास्यापि दन्त्यपरसादित्वात् षोपदेशत्वम् ? स्म्वायेकाच्साहचर्यादनेकाचां
नैतदित्याहुः' (पृष्ठ ९२) ।

२. स्मरति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३६७), निराचष्टे च । अत्रेदमवधेयम्—
यथा 'तप ऐश्वर्ये वावृतु वार्ये' (४। ४८; ४९) इत्यत्र पदान्तरे वा शब्दः वृतुना
२५ संयोज्य 'वावृतु' धातुः स्वीक्रियते, न तथाऽत्र वा शब्द उत्तरधातुना संयुज्य
'वापश' इति रूपमाप्नोति । अत्र 'वा' निपातः पृथगेव विकल्पार्थं ऋवीति । तस्माद्
'वावृतुवत्' इति स्वाभिवाचनममुक्तम् । धातुवृत्तिकारस्त्वादौ 'वा' शब्दप्रयोगम-
सहमानो निराचष्टे (पृष्ठ ३६७) । श्लोकबद्धधातुपाठादुरोधेन यथा चकारोऽनेकत्र
भिन्नक्रमः पठ्यते, तथा 'वा' पदस्यापि पूर्वनिर्देशः उपपद्यते ।

२५३. कल गतौ संख्याने च । कलयति^१ । भ्वाद्वा कल
शब्दसंख्यानयोः (१।३३२)--कलते, हेतौ कालयति, ज्ञेयार्थात् (१०।
५९)--कालयति गाम् ॥३०९॥

२५४. चह कल्कने । कल्कनं दम्भनम् । चहयति, अचचहत् ।
भ्वाद्वा (१।४८२) चहति, अचीचहत् ॥३१०॥

२५५. मह पूजायाम् । महयति, भ्वाद्वा^२ महति, कण्डवाद्वा
(गण० ३।१।२७) महीङ्-महीयते । अविमलोष्ठिषच् (उ०
१।५)--महिषः । महेरिनश्च (तु० उ० २।६६) महिनः । श्वस्तुक्त् (उ०
१।१५६) इति मघयन् । वर्तमाने पृषद्वहत् (उ० २।८४)--महन् । पुंलि
संज्ञायां घः (३।३।११८)--मही ॥३११॥

२५६. शार कृप अथ दौर्बल्ये । शारयति, अशशारत् ।
कचादौ शृ (१।१७)--शृणाति, अशीशारत् । शर इति नदी, अदन्त-
पाठो नाग्लोपि (७।४।२) इत्यर्थः--अशशारत् । सारति दुर्गः । कृपयति,
अचकृपत्, [कृपणः], कृपणा । अङ्गिबधौ (द्र० ३।३।१०४) कृपा,
कृपेस्तादर्थ्ये^३ लः--कल्पयति । भ्वाद्वा कृप् सामर्थ्ये (१।४०८)--कल्पते । १५
अन्वययति । कपिरिकादिवात् (तु० ८।२।१८ भा०) ऋथयति । अथ प्रतिहर्षे
(१०।१३३)--आथयति ॥३१२-३१४॥

२५७. स्पृह ईप्सायाम् । स्पृहेरीप्सितः (१।४।३६) सम्प्रदानम्--
पुष्पेभ्यः स्पृहयति । स्पृहिष्ठिहि (३।२।१५८) इत्यालुच्--स्पृहयालुः ॥३१५॥

२५८. भाम क्रोधे । भामयति, अबभामत् । भ्वाद्वा (१।२९८) २०
भामते, अबीभमत् ॥३१६॥

२५९. सूच पैशुन्ये । सूचयति, असुसूचत् । सूचकः । सूचद्
(गण० ३।१।१३४)--सूची, सूचिः । सूचेः क्षन्^४ (तु० ४।१७७) सूक्ष्मम् ।

१. 'दिश ताराश्च' इत्यधिकं कचित् ।

२. नोपलभ्यते क्षीरतरङ्गियाम् ।

३. अत्र लिखितेन चौरादिकस्य सूत्रस्य (१८६) संख्या निर्दिष्टा । यथा
तत्र पाठस्तथाऽनेन लतं विधीयते । इदं लतविधायकं सूत्रं कस्यमिति न ज्ञायते ।

४. 'स्मन्' इत्येव युक्तः पाठः, तेनैव 'सूक्ष्म' पदनिष्पत्तेः ।

सूचिसूचि (३।१।२२ बा०) इति यङ्—सोसूच्यते । एकाचाम् एव षोपदेशत्वं
स्मि^१प्रथमिभिः साहचर्यादाद्धः, अतः सूच-सूच-संग्राम-सान्त्व-साम-समाज-
स्थूल-स्तन-स्तेन-स्तोमानां पत्वं नास्ति । विपूचिका सुषामादौ
(गण० ८।३।९८) ॥२१७॥

५ २६०. खेट मच्चणे । खेटयति, अचिखेटत् । खेटो ग्रामः ।
भ्वाद्दौ खिट उवासे (१।२०३)—खेटति, अचीखिटत् । आखेटः ।
खड इति दौर्गाः ॥३१८॥

२६१. खोड क्षेपे । खोडयति । खोट खोडेति पाठभेदः ॥३१९॥

२६२. गोम उपलेपने । गोमयति क्षमाम् । गोमयम् । प्रकृति-
१० प्रत्ययविभागस्य काल्पनिकत्वात्कस्मिश्चित्काले गोमाद् गोमयसिद्धिः, अथत्वे तु
'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) मयद् । एवं कुमारादावतुमन्तव्यम् ॥३२०॥

२६३. कुमार क्रीडायाम् । कुमारयति । कुमारयतीति कुमारः,
कुत्सितो मारो यस्य वा ॥३२१॥

२६४. शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः परिचय इत्येके ।
१५ शीलयति, अशीशीलत् । भ्वाद्दौ शील समाधौ (१।३।४८)—शीलति,
अशीशीलत् ॥३२२॥

२६५. साम सान्तने । सान्तनं प्रीणनम् । सामयति, अससामत् ।
साम सान्त्वप्रयोगे (१०।२६ चान्द्रमते) इत्यस्यासीसमत् । नामन्सामम् (दश०
उ० ६।७६) ॥३२३॥

२० २६६. वेल कालोपदेशे । वेलयति, अविवेलत् । भ्वाद्दौ वेल
गतौ (तु० १।३६०)—वेलति, वेला, तस्याप्युदित्वाद् (द्र० ७।४।२)
अविवेलत् । तेनाव्रैनं चन्द्रो नाध्यैष्ट ॥३२४॥

१. स्मिद्ध प्रथमिभिः पाठा० ।

२. द्र० पूर्व पृष्ठ १६४ टि० २ ।

२५ ३. 'खोट' पाठान्तरम् । अस्मद्दौर्गाधातुपाठकोशे 'खेट मच्चणे खोट क्षेपे'
इत्येव पठ्यते ।

२६७. पल्यूल लवनपवनयोः । लवनपवनयोरिति दुर्गः^१ । पल्यू-
लयति क्षेत्रम्, कूलं पल्यूलयति वायुः । वल्यूलेति दौर्गाः^२ ॥३२५॥

२६८. वा गतिमुखसेवनयोः । वापयति^३, आदन्तत्वात्
दीर्घं अयं लुक् ल्यपि (३० ६।४।५६)—निर्वाप्य । अदादौ (२।४३)
वा गतिगन्धनयोः—वाति । वातेत्येके—वातयति, अववातत् ॥३२६॥ ५

२६९. गवेष मार्गणे । गवेवयति, गवेषणा ॥३२७॥

२७०. वास उपसेवायाम् । वासयति, अववासत् । वासकः,
वासना । भवादौ (७।३३) यसति, अवीवसत्, अवादौ (२।१६) वस्ते
इह वस स्नेहादौ (१०।१८२)—वासयति ॥३२८॥

२७१. निवास आच्छादने । निवासयति, निवासयित्वा^४, अनि- १०
निवासत्^५; न्यववासदित्येव युक्तम्^६, उपसर्गस्य बाह्यत्वात् ॥३२९॥

१. अस्मद्दुर्गधातुपाठकोशे 'लवनपवनयोः' इत्येव पाठः, तथैव तदुपजी-
व्ये काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि ।

२. अस्मद्दुर्गधातुपाठकोशे 'पल्यूल' इत्येव पाठः । काशकृत्स्ने तु
'पल' इत्येष धातुः पठ्यते । १५

३. गतौ मुखसेवने चेत्यर्थः ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २२) ।

५. इह संग्रामपतेरित्र निवासयित्वा अनिनिवासत् इत्येव युक्तः पाठः
न तु 'न्यववासत्' इति । यत्तु स्वामिना 'उपसर्गस्य बाह्यत्वात्' इति हेतुरुक्तः,
सोऽपि चिन्त्यः, संग्राम इव निवाससमुदायस्य धातुसंश्रितत्वात् । सन्ति चान्येऽपि २०
'व्यय वीर' आदयो धातवो येषूपसर्गा धात्वैकदेशा एव । येषां चैकदेश उपसर्गस्ते-
ष्वङ् उपसर्गात् प्रागेव भवति, न परः । तस्मात् 'अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गा-
दुःपस्तिरुक्तव्या' इति भाष्यवचनमुपलक्षणमेव । वस्तुतस्तु सर्व एव द्विविधा धातवः
सोपसर्गाः, निरुपसर्गाश्च । तदुक्तं परिभाषाकृता—पूर्वं हि धातुरुपसर्गेण युज्यते
पश्चात् साधनेन इति । अस्मिन् दर्शने उपसर्गत्वेन स्वीकृतांशसंयुक्ता एव पूर्णा धातवः २५
संभू, विभू, पराभू इत्येवमादयः । तेभ्यः उपसर्गयोगे सति पश्चात् यदा साधनेन =
कारकेण योगो भवति तदा तेभ्य उपसर्गमान 'अद्'सोपसर्गरूपात् प्राक्प्रयुज्यते, उपसर्गा-
शस्यापि धात्ववयवत्वात् । तेन असम्भवत्, अविभवत्, अपराभवत् इत्यादीन्यपि

२७२. भाज पृथक्कर्मणि । विभाजयति, अवभाजत् । भाजितम्, विभाज्य । भ्वाद्दौ भज सेवायाम् (१।७२५)—भजते, भजति, अबीभजत्, भज विश्राणने (१०।१७६)—भाजयति ॥३३०॥

२७३. सभाज प्रीतिदर्शने । सभाजयति, सभाज्यते । सभा-
५ जनम्, सभाजना, सभाजकः, सभाजः ॥३३१॥

२७४. ऊन परिहाणे । ऊनयति, मा भयानूनितत् । ऊनितम्, ऊनोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३३२॥

२७५. ध्वन शब्दे । ध्वनयति । भ्वाद्दौ (१०।३१०)—ध्वनति, ध्वनिः, ध्वनयति ॥३३३॥

१० २७६. कूट दाहे । कूटयति, अचुकूटत् ॥३३४॥

२७७. केत विश्रावणे । निमन्त्रण इत्येके । केतयति, अचिकेतत् । केतितः, संकेत्य, संकेतः । भ्वाद्दौ कित निवासे (१।७२०)—केतति, अचीकितत् ॥३३५॥

२७८. कृण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केतोऽपि । आमन्त्रणं
१५ गूढोक्तिः । संकेतयति, कुणयति, गुणयति, अचुकुणत्, अजुगुणत् । तुदादौ (६।३६) कुणति, अचुकुणत्, कृण संकोचने (१०।१३६)—विकृणयते, मुखम् ॥३३६, ३३७॥

२७९. स्तेन चौर्ये । स्तेनयति, अतिस्तेनत् । 'स्तेनोऽचि' (द्र० ३।१।१३४) ॥३३८॥

२० स्तेनान्ते पर्यटके चतुर्विंशे सूत्रशते षट्षष्टं धातुसूत्रशतम् ।

२८०. आ गर्वादात्मनेपदी । गण इति शेषः ।

२८१. पद गतौ । पदयते । दिवाद्दौ (४।६१), पद्यते, हेताद्युप-
पादयति, भ्वाद्दौ पद स्थैर्ये (१।४२ सतान्तरे)—पद्यति ॥३३९॥

२८२. गृह ग्रहणे । गृहयते, अजगृहत् । स्पृहिगृहि (३।१।५०)
२५ इत्यालुच्—गृहयालुः, गृहितम् ॥३४०॥

रूपाणि सम्पत्स्यन्ते । अत एव निवासयित्वा, प्रार्थयित्वा इत्यादौ समांशमावात्-
ल्यवपि न भयति । यदा तु 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति पक्षस्तदा
अभवत् इत्येवं रूपे निष्पन्ने समादयः संयुज्यन्ते, 'सममवद' इत्यादिरूपाणि च भवन्ति ।

१. 'परिदाहे इत्यन्ये' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३९६)

२८३. मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगिकम्प्योः शविधिः^१—
मृगया, मृगितम्^२ ॥३४१॥

२८४. कुह विस्मापने । कुहयते । कुहेयम्^३, कुहकः,
कुहना ॥३४२॥

२८५. शूर वीर विक्रान्तौ । शूरयते, अशूशुरत् । दिवादौ^४ ५
शूरी हिंसायाम् (४।४६)—शूरयते, हेतौ शूरयति, अशूशुरत् । वीरयते—
वीरः ॥३४३॥

२८६. स्थूल परिबृंहणे । परिबृंहणं पीतत्वम् । स्थूलयते,
अतुस्थूलत । स्थूलोऽच्चि (द्र० ३।१।१३४) ॥३४४॥

२८७. अर्थ उपयान्ज्यायाम् । अर्थयते, आर्तियत्, अर्तिययिषते^५ १०
॥३४५॥

२८८. सत्त्र^६ सन्तानक्रियायाम् । सत्त्रयते, अससत्त्रत्,
सिसत्त्रयिषते^७ ॥३४६॥

२८९. गर्व माने । गर्वयते । भ्वादौ गर्वं दर्प (१।३८४)—
गर्वति ॥३४७॥ १५

आगर्वीयपर्यङ्के दश धातवः ।

२९०. सूत्र विमोचने । विमोचनं मोचनाभावः, अन्यतम् ।
सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥३४८॥

२९१. मूत्र प्रस्रवणे^८ । मूत्रयति । अमुमूत्रत्^९ ॥३४९॥

२९२. रूक्ष पारुष्ये । रूक्षयति, अरूरूक्षत् । विरूक्ष्य, २०
रूक्षः ॥३५०॥

१. अत्र पूर्व ६१ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. इतोऽग्रे 'मृगः' इत्यधिकम् ।

३. कुहा+इयम् इति च्छेदः । द्र० वर्धनयम् धा० १०।३२३ सूत्रे ।

४. नादन्तात् सन् इति काशकृत्स्नसूत्रेण (पृष्ठ २८२) अदन्तेभ्यो धातुभ्यः २५

सन् न भवति ।

५. सर्वकोशेषु 'सत्र' एककारयान् पाठः ।

६. इतोऽग्रे 'मूत्रणे' इत्यधिकम् । ७. इतोऽग्रे 'मूत्रमचि' इत्यधिकम् ।

२९३. पार तीर कर्मसमाप्तौ । पारयति, अपवारत् । अनुप-
सर्गल्लुब्धविन्द (३।१।१३८) इति शः—पारयः । पारितम्, पारणा ।
तीरयति, अतितीरस्, तीरम् ॥३५१, ३५२॥

२९४. ब्लेष्क दर्शने । ब्लेष्कयति ॥३५३॥

५ २९५. कर्तुं शैथिल्ये । कर्त्रयति^१, कर्त्रितम् । कर्तुरगादखेऽपि
ब्लेष्को वर्तना^२ इत्येके । चन्द्र ऋदित्तन्धातुं मन्यते—कर्तयति । अदन्त-
मध्येऽनार्षोऽयमित्येके । दुर्गः—कर्त्रेत्याह—कर्त्रयति ॥३५४॥

२९६. प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे, बहुलमिष्टवच्च । यतस्ततः प्राति-
पदिकान्नाम्नो ययादर्शनं^३ धात्वर्थे, क्रियायिशेषणे, णिज् भवति ।
१० कूलमुलङ्घयति—उत्कूलयति । कूलप्रतीपङ्गच्छति—प्रतिकूलयति ।
कूलमनुगच्छति—अनुकूलयति । लोष्ठानवमर्दयति—अवलोष्टयति ।
तृणान्युत्पूल्य शालयति—उत्तृणयति । पुत्रं सूने-पुत्रयति । वृक्षं
रोहति—वृक्षयति ।

तत्रैव निदर्शनार्थमाह—

१५ २९७. तत्करोति । २९८. तदाचष्टे । २९९. तेनातिक्रा-
मति । ३००. धातुरूपञ्च ।

तदिति द्वितीयासमर्थ्यात् प्रातिपदिकान् करोत्यर्थे आचष्टेऽर्थे
च णिज् भवति, तथा तेनेति तृतीयासामर्थ्याद् अतिक्रामत्यर्थे
णिज् भवति ।

२० तीक्ष्णं करोति—तीक्ष्णयति, सूत्रयति । वाक्यमाचष्टे—वाक्य-
यति, वेदयति । हस्तिनाति^४ क्रामति—हस्तयति, अश्वयति । स च णिज्

१. 'कर्तुं' इत्यस्यानृदित्वे 'कर्तायति, कर्तारितम्' इत्यादीनि रूपाणि स्युः ।
ऋदित्वे तु कर्तयति, यथाह चान्द्रमते । 'कर्त्रयति' इत्यत्र वृद्धयभावः कथमिति
न ज्ञायते ।

२५ २. अर्थात् 'ब्लेष्को दर्शने कर्तुं शैथिल्ये' इत्येकं सूत्रम् । तथा सति अर्थ,
द्वयसमुच्चयाय चकारेण भाव्यम् ।

३. 'यथादर्शनात्' पाठा० ।

४. 'हस्तेनातिक्रामति' पाठा० ।

इष्टवद् बहुलं भवति । कानि पुनरिष्टवत्वे प्रयोजनानि ? याविष्टवत्प्रातिपदिकस्य इति पुंवद्भावो रत्वं टिलोपो यणादिलोपपूर्वगुणौ प्राश्नादेशा विन्मतोर्लुक् च (द्र० भ० ६।४।१५५) हरिणीमाचष्टे—हरितयति, पृथुमाचष्टे—प्रययति, पटुमाचष्टे—पटयति, दूरं नयति—द्वययति, युवानमीक्षते—यवयति, क्षिप्रं भुङ्क्ते—क्षेपयति, क्षुद्रं भावते^१—क्षोदयति, युवानम-
 ल्यमाचष्टे—कनयति, स्रग्विणमाचष्टे—स्रजयति, धनवन्तमा-
 चष्टे—धनयति, बहुलमिति प्रियमाचष्टे—प्रापयति । प्रकृत्यैकाञ्च
 (६।४।१४६) इति टिलोपो नास्ति, बहुलमिति एकाच् प्रकृतिवत्त्वा-
 द् वा—सुखापयति, दुःखापयति, नेष्टवत्त्वम्, न च भवति—प्रययति,
 सुखयति, दुःखयति । एवं प्रययतीत्यादौ उपधावृद्धि^२रपि १०
 नास्ति । धातुरूपञ्च प्रातिपदिकस्य भवतीत्यनेन कात्यायनोक्ति स्मर-
 यति—आख्यानाः कृतस्तदाचष्ट इति कृलुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च
 कारकम् (३।१।२६ वा०) इति । कंसवधमाचष्टे—कंसं घातयति, न तु
 कंसं वधयतीति, बलिं बन्धयति । आख्यानादिति न वाच्यम्—
 इहापि दर्शनात्—राजागमनमाचष्टे—राजानमागमयति । आचष्ट १५
 इत्यपि न वाच्यम्, चित्रपुस्तेष्वपि दर्शनात् । आलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे
 मर्यादायाम् (तु० ३।१।२६ वा०)—आरात्रि विवासमाचष्टे—रात्रि विवासयति ।
 चित्रीकरणे प्रापि (३।१।२६ वा०)—उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां
 सूर्योद्गमनं प्राप्नोति—सूर्यमुद्गमयति । नक्षत्रयोगे हि (३।१।२६ वा०)—
 पुष्येण योगं जानाति, पुष्येण योजयति चन्द्रम् । प्रातिपदिकपरिगणनं २०
 छिद्रकर्णान्धदण्डादिभिः (१०।३१०, ३११, ३१२) इति न वाच्यम्,
 निदर्शनार्थत्वात् अद् वक्ष्यति—बहुलमतनिदर्शनम् (१०।३२५) ।

३०१. कर्तृकरणार्थे । कर्तुः सम्बन्धिन्यर्थे करणवाचिनो यथा-
 दर्शनं णिञ् भवति, कर्तृकरणयोरर्थे वा । आलानेन बध्नाति—आलानयति
 हस्तिनम् । दात्रेण लुनाति—दात्रयति व्रीहीद्, छन्दसोपसान्वयति— २५
 उपच्छन्दयति । वारिणा सिञ्चति—वारयति । प्रियैः सलीलं करवारि-
 वारिताः,^३ हस्तेनापनयति^४—अपहस्तयति । तिलकेन मण्डयति—

१. 'भीषयते' पाठा० ।

२. 'रपर वृद्धिः' पाठा० ।

३. 'वारितः' कोशपाठः । अतुपलब्धमूलमिदम् । ४. 'हस्तेनापिपति' पाठा० ।

तिलकयति, इयं सूक्तिरचना^१ ।

३०२. चित्र चैत्रस्य करणे । चित्रयति, वैचित्र्यं संपादय-
तीत्यर्थः । विचित्रितम्, विचित्रणा चित्रस्यालोख्यस्य करण इति दौर्गाः ॥३५५॥

३०३. कदाचिद्दर्शने । स एव चित्रशब्दः कदाचिद्दर्शने
५ आकस्मिकोत्पत्तौ चुरादिः । चित्रयति, अद्भुतम्पदयतीत्यर्थः । वया
चित्रञ्च आश्चर्यं, क्यच्, नमोवरिवश्चित्रञ्चः (३।१।१९) इति—चित्रीयते ।
चन्द्रः कदाचिदिति धातुं मत्वाऽनदन्तत्वाच्चापाठीत् ।

३०४. अंश समाघाते । समाघातो विभाजनम् । अंशयति
चन्द्रो दन्त्यान्तमाह—अंसयति, मथूरव्यंसकः ॥३५६॥

१० ३०५. वटि विभाजने । वण्टयति, भ्वाद्दौ (१।१७४ नन्दिमते)
यण्टति ॥३५७॥

३०६. लजि प्रकाशने । लज्जयति । भासार्थोऽपि दृष्टः (१०।१९७)
भ्वाद्दौ लज लजि भर्त्सने (१।१५१) लज्जयति हेतौ ॥३५८॥

३०७. मिश्र सम्पर्चने । सम्पर्चनं श्लेषः । मिश्रयति मिश्रो-
१५ ऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३५९॥

३०८. संग्राम युद्धे । संग्रामयति, संग्रामयित्वा, सिसंग्राम-
यिषति, असंग्रामयत् । संग्रामोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । पूर्वण
(१०।२९७) सिद्धे ग्रामयतेरेव सोपसर्गात् नियमार्थं सूत्रम् ॥३६०॥

३०९. स्तोम श्लाघायाम् । स्तोमयति, स्तोमः, अतुस्तो-
२० मत् ॥३६१॥

३१०. छिद्र कर्ण भेदे । छौ धात् । छिद्रयति, कर्णयति,
आकर्णयति, कर्णभेद इति गुप्तः ॥३६२॥

३११. अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । अन्धयति, अन्दिधयिषति ॥३६३॥

३१२. दण्ड दण्डनिपातने । दण्डयति ॥३६४॥

२५ ३१३. अकि लक्षणे । अङ्कयति गाम् । भ्वाद्दौ (१।६९)
अङ्कते । कीचद् एकाविपदे ॥३६५॥

३१४. अङ्ग पदलक्षणयोः । अङ्गयति, अङ्गितः । अङ्गधेत्येके—
अङ्गिघयिषति, पूर्वस्याङ्गिघयति । अङ्गित्यन्ये—अङ्गिकयिषति ॥३६६॥

३१५. सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखनं दुःखनं च तत्क्रिया ।
सुखयति, सुसुखयिषति । दुःखयति ॥३६७, ३६८॥

३१६. रस आस्वादन-स्नेहनयोः । रसयति, रसना, रसः । ५
भ्वादी रस शब्दे (१।४६६)—रसति, हेतौ रासयति ॥३६९॥

३१७. व्यय गतौ । व्यययति । अवव्ययत् । भ्वादी (१।६२०)
व्ययति, व्ययते, अव्ययीत्, हेतौ व्याययति, व्ययोऽचि (द्र० ३ ।
१।१३४) ॥३७०॥

३१८. वित्त समुत्सर्गे । समुत्सर्गस्त्यागः । वित्तयति, वित्ति- १०
तम्, वित्तित्वा । व्यय वित्तसमुत्सर्गे इति सभ्याः ॥३७१॥

३१९. रूप रूपक्रियायाम् । रूपक्रिया राजमुद्रादिरूपस्य कर-
णम्^१ । रूपयति, रूपकम् । रूपदर्शनं वा^२—निरूपयति, निरूपणा ॥३७२॥

३२०. छेद द्वैधीकरणे । छेदयति, अचिच्छेदत् । छेदितम् ।
अविच्छेद्यम्, विच्छेद्य । रुधादौ (७।३) छिनत्ति, अचिच्छिदत् ॥३७३॥ १५

३२१. छद अपवारणे । छदयति । छद संवरणे (१०।३६)—
छादयति, उणादौ छत्वर (द्र० उ० ३।१), छन्नम् (द्र० उ० ४।१५६),
छद्रम् (द्र० उ० ४।१४५) छदिस् (द्र० उ० २।१०८) ॥३७४॥

३२२. लाभ प्रेरणे । लाभयति । अललाभत् । लभेति सभ्याः^३
लभितम्, विलभना । भ्वादी (१।७०१)—लभते—अलीलभत्^३ ॥३७५॥ २०

३२३. व्रण गात्रविचूर्णने । व्रणयति, अवव्रणत् । भ्वादी
(१।३०२)—व्रणति, हेतौ व्राणयति, अविव्रणत् ॥३७६॥

३२४. वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया=

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४०१) ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ६६) ।

३. 'अललाभत्' इत्यपपाठः सर्वकोशेषु ।

वर्णनं वर्णकरणं वा । कथां वर्णयति, सुवर्णं वर्णयति, । विस्तारे—
वर्णनेयम् । गुणवचनं स्तुतिः शुक्लाशुक्तिर्वा—राजानमुपवर्णयति,
वर्णकः ॥३७७॥

अदन्तपर्यट्टकः ।

५ ३२५. बहुलमेतन्निदर्शनम्^१ । यदेतद् भवत्यादिधातुपरिगणनं
तद् बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम् । तेनापठिता मिलि-कृविप्रभृतयो लौकिकाः
(द्र० वामनीयः काव्यालंकारः ५।२।२) स्तम्भुस्तम्भादयश्च (३।१।८२)
सौवासृजुल्पादयश्च (३।१।३५ वा०) वाक्यकारीया धातव उदाहार्याः । वर्धते
हि धातुगणः । तथा च श्रीभोजः—

१० मिलित्याशासु जीमूताः, विक्लवन्ते दिवि ग्रहाः ।

तपः क्षपयति प्रावृद्ध, क्षीयन्ते कामिविग्रहाः ॥१॥

अतस्तुनीहि मासर्तुं वसन्तो मानघ स्मरः ।

दूतिदूतिदूतीयस्व जिजावयिषति स्मरः ॥२॥

मुषलक्षपट्टकारस्तोमैः कलमलशिङ्गिनि ।

१५ कुचविकम्भमुत्तन्नन् निष्कुन्नातीव ते स्मरः ॥३॥

नयचान्दोलयज्ञेष प्रेङ्खोलयति भे मनः ।

पवनो वीजयक्षाशा ममाशामुञ्जुलुम्पति ॥४॥

तावत्स्वरः प्रखरमुल्ललयाञ्चकार (शिङ्गुपालवध ५।७) ।

भूवादिनवगयोक्ताः स्वार्थे शिज्यन्ता अपि भवन्ति, चुरादिपाठस्तु निदर्शनार्थं

२० इत्येके । रामो राज्यमकारयत्—(रामा० युद्ध १२८।१०५) वाहयति, वाचयति,
भेदयति कृत्यम्, रञ्जयति वस्त्रम्, तापयति, घातयति । आह च—

निवृत्तप्रेषणाढातोः प्राकृतेऽर्थे शिजिष्यते^२ ।

हेत्वर्थास्तुर्वेशोऽपि, बुद्धशारोपाणिचं विना ॥

जजान गर्मं महिमानमिन्द्रः (अथर्व० (३।१०।१२) अजीजनदित्यर्थः ।^३

२५ षड्भिर्हलैः कृषति (द्र० ३।१।२६ भाष्ये) ।^३

१. इदं सूत्रमनार्षमिति नागेशः (द्र० शब्देन्दुशेखरः) ।

२. 'शिज्यते' वाक्यपदीये (३।७।६०) पाठः ।

३. अत्र ७।४।६५ सूत्रस्थं भाष्यं तदीयं प्रदीपं चातुस्तथेयम् ।

वान्ति पर्णशुषो वाताः वान्ति^१ पर्णपुचोऽपरे ।

वान्ति पर्णरुहोऽप्यन्ये,^२ ततो देवः प्रवर्षति ।^३

अन्ये तु प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे (१०।२९६) इत्येव सिद्धे सूत्र-सूत्र-
छिन्नान्धदण्डादयः (१०।३१०, ३११, ३१२) उदाहरणार्थं निदर्शिता
इति व्याख्यन्,^४ तेन पर्णं हरितीभावे, अथ पापे, स्कन्ध समाहारे, पक्ष परिग्रहे,
तसि अलंकारे, ऊष छुरणे, वप प्रेरणे—^५क्षपयति, क्षपा, स्फुट प्रकटभावे—
स्फुटयति, तथा तडित् खचयतीति वाशः । पाशुर्दिशं मुखमतुल्यदुस्थितोऽदेः
(शिशुपालवध ५।११) ।

चुरादिगिचो बहुलं निदर्शनं वेत्यपरे । तेन पक्षे चोरति, चिन्तती-
त्यादि सिद्धम् ।

१०

धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थमिति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचिस्त्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थो निदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमातव्याः अनेकार्था हि धातवः^६ ॥

३२६. णिङ् अङ्गनिरसने । प्रातिपदिकार्थाद् अङ्गविक्षेपेऽर्थे
णिङ् भवति । ङकारस्तङ्गर्थः (द्र० १।३।१२) । हस्तं निरस्यते—हस्त-
यते, पादयते ।

३२७. श्वेताश्वश्चतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ।
श्वेताश्वानीनाश्चतुर्णां यथासंख्यं णिङ्सङ्गेऽश्वस्य तरस्येतस्य
कस्य च लोपो भवति । श्वेताश्वमाचष्टे—तेनातिक्रामति
वा—श्वेतयते । अश्वतरम्—अश्वयते । गालोडितम्—
गालोडयते । कालोडित इति गुप्तः, गालोडितस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागाला-
मात् । आह्वरकम्—आह्वरयते । पारायणिका अर्थानुवृत्तिवद् अत्रापि

२०

१. 'वातास्ततः' पाठान्तरं दशपायुणादिवृत्तौ ८।४०॥

२. 'ततः पर्णरुहो वान्ति' पाठा० दश० उणादिवृत्तौ ८।४०॥

३. श्लोकोऽयमुज्ज्वलदत्तेनाप्युणादिवृत्ताबुद्धतः (पृष्ठ ६९) ।

२५

४. यथा पुरुषकारवचनं (पृष्ठ ६५) तथाऽयं व्याख्याता भीमसेनः प्रतीयते ।

तेन काचिद्वातुवृत्तिरपि विहितेति प्रतीयते ।

५. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ९५) देवराजयज्वकृता निधयद् टीका (पृष्ठ ४३,

१०९) च द्रष्टव्या ।

६. अत्र पूर्वं ३ पृष्ठस्था टि० ५, ६ द्रष्टव्या ।

णिचमनुवर्तयन्ति—श्वेतयति, अश्वयति, गालोडयति, आह्वयति ।

३२८. पुच्छादिषु धात्वर्थ इति सिद्धम्^१ । पुच्छभायडचीवराण
णिङ् (३।१।२०) इति पुच्छादिभ्यो धात्वर्थ उदसनादौ णिङ्प्रत्ययः
सिद्धः, पाणिनिनैवोक्तत्वात् । पुच्छमुदस्यति—उत्पुच्छयते, यरिपुच्छ-
यते, भाण्डानि समाचिनोति—सम्भाण्डयते । चीवरमर्जयति, परि-
दधाति वा—संचीवरयते भिक्षुः । एवं मुण्डादिभ्यः सत्यापपाशा-
दिभ्योऽयि (द्र०३।१।२१, २५) णिच् सिद्धः । नपुंसकेन निर्देशो^२ मङ्गलार्थः
ययन्तनामपर्यङ्कः ।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीर-

१०

तरङ्गिण्यां चुरादिगणः

सम्पूर्णः समाप्तः ।

कश्मीरमण्डलभुव^३ जयसिंहनामनि विश्वम्भरापरिवृष्टे दृढदीर्घदोषिण ।

शास्त्रयमात्यधरसूनुरिभां लिलेख

१५

भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥१॥

यदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरधेरिव ।

वृत्तिः प्रसूतारभ्येयं नाम्नां क्षीरतरङ्गिणी^४ ॥२॥

१. धातुपाठरचयितुर्भीमसेनस्य वाक्यमिदमित्याहुरिति बालमनोरमाकाराः
तच्चिन्त्यम् । नहि भीमसेनो धातुपाठकारः, किन्तर्हि ? तद्वृत्तिकारः । अत्र पुरुषका

२० वचनम् (पृष्ठ ६५) अनुसन्धेयम् ।

२. 'सिद्धम्' इत्यत्रेति शेषः ।

३. प्रतिलिपिकर्तुरिदं पद्यम् ।

४. 'पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरधारिणिः । इव प्रसूता पुण्येयं वृत्ति
क्षीरतरङ्गिणी' इति पाठा० ।

क्षीरतरङ्गिणीस्थ-धातूनां वर्णानुक्रम-सूची

इह धातुवर्णानुक्रमसूच्यां प्रतिधातु गणसंख्या धातुसूत्रसंख्या च निर्दिश्यते ।

धातुगणाः

१—भूवादयः	६—तुदादयः
२—आदादयः	७—रुधादयः
३—जुहोत्यादयः	८—तनादयः
४—दिवादयः	९—क्रयादयः
५—स्वादयः	१०—चुरादयः

धातुभेदाः—इह वर्णानुक्रमसूच्यां चतुर्धा धातवो निर्दिश्यन्ते—

१—धातुसूत्रोपात्ताः, २—पाठान्तरोपात्ताः, ३—व्याख्यात्राऽन्यमतेन साक्षादुपात्ताः, ४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टास्तदीयवाक्येनोहिताः ।

१—धातुसूत्रोपात्ताः—ये धातवः धातुसूत्रेषु साक्षान्नि दृष्टाः^१, ग्रन्थकर्त्रा च व्याख्यातास्त इह स्थूलाक्षरैर्मुद्रिताः । यथा अंश १०, ३०४; अक १, ५३६ ॥

२—पाठान्तरोपात्ताः—ये धातवः पाठान्तरेषु निर्दिष्टास्तेऽत्र धात्वन्तरं (पाठा०) संकेतेन संकेतिताः । यथा—मृज (पाठा०) १, १५६ ।

३—अन्यमतेन साक्षादुपात्ताः—ये धातवः ग्रन्थकृता तत्तत्सूत्र-व्याख्यानेऽन्यदीयमतेन साक्षान्निर्दिष्टास्त^२ इह सूक्ष्माक्षरैर्मुद्रिताः । यथा—अव १०, ३२५, अङ्क १०, ३१४ अङ्ग १०, ३१४ ।

४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टाः—ये केचनान्यदीया धातवो ग्रन्थकृता साक्षादनिर्दिष्टाः, तद्वाक्येनोहितास्त^३ इह वक्राक्षरैर् (इटैलिक)

१. द्र०—अंश समाधाते १०, ३०४; पृष्ठ ३२०, पं० ८ ।

२. द्र०—अङ्क.....अङ्कितः । अङ्ग इत्येकेअङ्ग इत्यन्ये ... १०, ३१४; पृष्ठ ३२१, पं० १, २ ।

३. द्र०—अंश.....अंशयति । चन्द्रो दन्त्यान्त्यमाह—अंशयति... १०, ३०४; पृष्ठ ३२० पं० ८, ९ ।

गुह्रिताः । यथा—अंस १०, ३०४;

टिप्पणी—१—इह पाठे अनुनासिकोपधा धातवो नकारोपधाः पठ्यन्ते । यथा—अन्चु, अञ्जू, उम्भ, तृप्फ इत्यादि । अन्यत्रैषु परसवर्णत्वेन निर्दिश्यते । यथा—अञ्चु, अञ्जू, उम्भ, तृप्फ इत्यादि ।

२—धातोराद्यानुबन्धानुसृज्येह धातोर्निर्देशः कृतः ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अ			अठि	१	१६५	अमि	१	५५७
अंश	१०	३०४	अड	१	२४६	अय	१	३१८
अंस	१०	३०४	अण	१	३०२	अय	१	६२२
अक	१	५३६	अत	१	३३	अर्क	१०	६३
अकि	१	६९	अति	१	५१	अर्घ	१	४८८
अकि	१०	३१३	अतृड	१	१६०	अर्च	१	१२४
अक्ष	१	४३५	अद	२	१	अर्च	१०	२०३
अग	१	५३६	अदि	१	५१	अर्ज	१	१३८
अगि	१	६१	अदृड	१	१६०	अर्ज	१०	१७१
अघ	१०	३२५	अदृड	१	२४३	अर्थ	१०	२८७
अघि	१	७७	अन	२	६७	अर्व	१	४६
अङ्ग	१०	३१४	अन्चु	१	११६	अर्व	१०	२२०
अङ्ग	१०	३१४	अञ्चु	१०	१८८	अर्व	१	२८६
अङ्ग	१०	३१४	अञ्जू	७	२६	अर्व	१	३८५
अचि	१	६०५	अन्ध	१०	३११	अर्व	१	४८८
अचु	१	६०५	अन्ध	१	२८६	अर्व	१०	१७७
अज	१	१४३	अवि	१	२६४	अलौ	१	३४३
अजि	१०	१६७	अमि	१	२७१	अव	१	३६२
अट	१	१६८	अभ्र	१	३७१	अश	६	५५
अठ	१	२३१	अम	१	३१२	अशू	५	२१
			अम	१०	१६६			

१. अन्यवृत्तिषु नकारो परसवर्णत्वेन निर्दिष्टः । यथा—अञ्चु, अञ्जू ।

इह सर्वत्र नकार एव निर्दिश्यते ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अश्वतर	१०	३२७	इल	६	६५	उङ्	१	६८१
अप	१	६२५	इल	१०	१०७	उच	४	११७
अस	१	६२५	इवि	१	३८६	उछि	१	१३४
अस	२	६०	इवि	१	३८८	उछि	६	१७
असु	४	१०३	इप	४	१७	उछी	१	१३५
अह	५	३०	इप	६	५७	उछी	६	१७
अहि	१	४२१	इषु	६	५८	उठ	१	२३४
अहि	१०	१६७	ई	६	५८	उद्भ	६	२५
आ			ई	१	२१८	उद्भस्	६	५६
आछि	१	१२८	ईक्ष	१	४०३	उद्भस्	१०	१६१
आन्दोल	१०	५५	ईखि	१	६१	उन्दी	७	२५
आन्दोल	१०	३२५	ईङ्	४	३३	उन्म	६	३३
आप्लु	५	१७	ईज	१	११२	उब्ज	६	२४
आप्लु	१०	२२७	ईङ	२	१२	उभ	६	३३
आस	२	१४	ईङ	१०	११६	उर्द	१	१६
इ			ईर	२	११	उर्वी	१	३७८
इक्	२	४०	ईर	१०	२०५	उष	१	४६०
इख	१	६१	ईर्द्य	१	३३६	उहिर	१	४८७
इखि	१	६१	ईर्ग्य	१	३३६	ऊ		
इगि	१	६१	ईश	२	१३	ऊन	१०	२७४
इङ्	२	३६	ईप	१	४०४	ऊयी	१	३२२
इट	१	२१८	ईष	१	४५७	ऊर्ज	१०	१६
इण्	२	३८	ईह	१	४१६	ऊर्णन्	२	३१
इति	१	५१	उ			ऊष	१	४५६
इदि	१	५२	उक्ष	१	४३७	ऊप	१०	३२५
इन्धी	७	१४	उख	१	६१	ऊह	१	४२६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अ			क			कदि		
अ	१	६६८	कक	१	७२	कदड	१	५२०
अ	३	१७	ककि	१	७५	कनी	१	३०६
अ	५	३३	कखे	१	५३१	कपि	१	२६३
अ	६	२६	कगे	१	५३५	कबु	१	२६६
अक्ष	५	३३	कच	१	१०३	कमि	१	५५७
अक्षि	५	३३	कच	१	१०३	कर्ज	१	१४१
अच	६	२३	कचि	१	१०४	कर्ण	१०	३१०
अछ	६	१६	कज	१	१४४	कर्तृ	१०	२६५
अज	१	१०६	कटी	१	२१८	कर्द	१	४६
अजि	१	११०	कटे	१	१६७	कर्द	१	२८६
अण	८	४	कठ	१	२३०	कल	१	३३२
अधु	४	१३५	कठि	१	१६७	कल	१०	५६
अधु	५	२८	कठि	१	२३६	कल	१०	२५३
अन्क	६	२८	कड	१	२५१	कल्ल	१	३३३
अफ	६	२८	कड	६	८४	कव	१	४७६
अपी	६	८	कडि	१	१८६	कश	१	४७६
अह	६	२७	कडि	१	२५१	कष	१	४५८
ए			कडि	१०	३६	कस	१	६०१
एजृ	१	१११	कड्ड	१	२५२	कस	२	१७
एजृ	१	१४७	कण	१	३०२	कसि	२	१७
एठ	१	१७०	कण	१	५३७	काक्षि	१	४४५
एथ	१	३	कण	१०	१६१	काश	४	५२
एवृ	१	३३५	कथ	१	३१	काशृ	१	४२८
एवृ	१	४०६	कथ	१०	२४१	काशृ	४	५१
ओ			कद	१	५२०	कासृ	१	४११
ओखृ	१	८६	कदाक्षित	१०	३०३	कि	३	१८
ओणृ	१	३०३	कदि	१	५८	किट	१	२१८
ओलडि	१०	६						

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कित	१	२७०	कुथि	१	३७	कृञ्	१	६३६
कित	३	२०	कुपि	६	४७	कृञ्	५	७
किल	६	६०	कुह	१०	६	कृञ्	८	११
किल	१०	५६	कुद्रि	१०	६	कृड	६	८६
किष्क	१०	१३३	कुन्च	१	११७	कृती	६	१४०
कीट	१०	६०	कुन्धु	१	११७	कृती	७	१२
कील	१	३४६	कुन्थ	६	४७	कृप	१०	१८६
कु	२	३५	कृप	४	१२६	कृप	१०	२५६
कुक	१	७३	कृप	१०	१६७	कृपू	१	५०८
कुङ्	१	६८१	कुपि	१०	१०३	कृवि	१	३६०
कुङ्	६	१०२	कुवि	१०	१०३	कृश	४	१२०
कुच	१	११५	कुमार	१०	२६३	कृष	१	७१७
कुच	१	६००	कुर	६	५१	कृप	६	६
कुच	६	७३	कुर्व	१	२०	कृ	६	१११
कुजु	१	१२१	कुल	१	५७६	कृ	६	२५
कुट	६	७१	कुश	४	११३	कृ	१०	१५३
कुट	१०	१४८	कुशि	१०	१६७	कृञ्	६	१४
कुटम्ब	१०	१२८	कुष	६	५१	कृत	१०	१०१
कुट्ट	१०	२२	कुस	४	११२	केत	१०	२७७
कुठि	१	२३८	कुसि	१०	१६७	केष्ट	१	२५६
कुड	६	८५	कुस्म	१०	१५७	केल	१	३६०
कुडि	१	१७३	कुह	१०	२८४	केष्ट	१	३३५
कुडि	१	२२०	कुङ्	६	१०२	कै	१	६५२
कुडि	१०	४०	कूज	१	१३७	कनसु	४	५
कुण	६	४६	कूट	१०	१४८	कनून्	६	६
कुण	१०	२७८	कूट	१०	२७६	कनूयी	१	३२४
कुत्स	१०	१४४	कूण	१०	१३६	कनसु	१	५५४
कुथ	४	१०	कूल	१	३५०	क्रय	१	५३६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कथ	१०	१३	क्षज	१	५१७	क्षुभ	१	४६६
कथ	१०	२१८	क्षजि	१	५१७	क्षुभ	४	१३०
कथ	१	५२०	क्षजि	१०	७३	क्षुभ	६	५२
कदि	१	५८	क्षणु	८	३	क्षुर	६	५२
कदि	१	५२०	क्षप	१०	३२५	क्षौ	१	६५१
कन्द	१०	१७३	क्षपि	१	५५२	क्षमायी	१	३२५
कप	१	५१६	क्षपि	१०	७२	क्षणु	२	२६
कमु	१	३१६	क्षमू	४	१६	क्षमील	१	३४५
क्रीञ्	६	१	क्षमूप्	१	३६६	क्षिडा	१	४६३
क्रीडृ	१	२४४	क्षमूप्	४	६६	क्षिवदा	१	४६३
क्रुड	६	६०	क्षर	१	५८७	क्षिवदा	१	७०५
क्रुध	४	८०	क्षल	१	५८८	क्षिवदा	४	१३४
क्रुन्च	१	११६	क्षल	१०	५२	क्ष्वेलु	१	३६०
क्रुश	१	५६६	क्षि	१	१४६	ख	१	८८
क्षथ	१	५३६	क्षि	१	६७७	खख	१	८८
क्षद	१	५२०	क्षि	५	३३	खच	१	१०३
क्षदि	१	५८	क्षि	६	१०८	खच	६	६२
क्षदि	१	५२०	क्षिप	४	१३	खच	१०	३२५
क्षमु	४	१००	क्षिप	६	५	खज	१	१४५
क्षिदि	१	१५	क्षिरि	५	३३	खजि	१	१४६
क्षिदि	१	५६	क्षिडु	१	३७७	खट	१	२०८
क्षिदृ	४	१३२	क्षिप	६	३७	खट्ट	१०	८२
क्षिश	४	५०	क्षीज	१	१५०	खड	१०	३६
क्षिशू	६	५४	क्षीवृ	१	२६८	खडि	१	१८७
क्षीवृ	१	२६७	क्षीव	१	३७७	खडि	१०	३६
क्लेश	१	४००	क्षु	२	८८	खद	१	४१
क्षण	१	३०२	क्षुदिर्	७	६	खनु	१	६१७
क्लथे	१	५८२	क्षुध	४	८१	खर्ख	१	८८

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
खर्ज	१ १४१	ग		गाङ्	१ ६८०
खर्द	१ ५०	गम्ब	१ ६५	गाधृ	१ ५
खर्व	१ २८६	गज	१ १५६	गालोडित	१० ३२७
खर्व	१ ३८४	गज	१० ६७	गाहू	१ ४३०
खल	१ ३६३	गजि	१ १५६	गुङ्	१ ६७६
खव	६ ६२	गङ्	१ ५२५	गुछ	४ १२
खप	१ ४५८	गङि	१ २५३	गुज	१ १२३
खाह	१ ४०	गण	१० २४३	गुज	६ ७४
खिट	१ २०३	गद	१ ४३	गुजि	१ १२३
खिद	४ ६१	गद	१० २४८	गुठि	१० ४१
खिद	६ १४१	गन्ध	१० १३२	गुड	६ ७५
खिद	७ १६	गम्लु	१ ७१०	गुड	६ ८७
खुजु	१ १२१	गर्ज	१ १३६	गुडि	१० ४०
खुडि	१ १८८	गर्ज	१० १११	गुण	१० २७८
खुडि	१० ४२	गर्द	१ ४७	गुद्रि	१० ६
खुर	६ ५२	गर्द	१० १११	गुध	१ २०
खुर्द	१ २०	गर्ध	१० ११२	गुध	४ १२
खेट	१० २६०	गर्ध	१ २८६	गुध	६ ५०
खेलु	१ ३६०	गर्व	१ ३८४	गुन्फ	६ ३२
खेवृ	१ ३३५	गर्व	१० २८६	गुप	१ ६६६
खै	१ ६५०	गर्ह	१ ४२२	गुप	४ १२७
खोट	१० २६१	गर्ह	१० २३४	गुपू	१ २८०
खोड	१० २६१	गल	१ ३६४	गुपू	१० १६७
खोड	१ ३६८	गल	१० १४६	गुफ	६ ३२
खोष्ट	१ ३६८	गल्भ	१ २७६	गुरी	६ ६५
खोलु	१ ३६८	गल्ह	१ ४२२	गुर्द	१ २०
ख्या	२ ५३	गवेष	१० २६६	गुर्द	१० ११३
		गा	३ २५	गुर्वी	१ ३७६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
गृह्	१	६३४	ग्लुचु	१	१२१	घुपिर्	१	४३४
गृ	६	६६	ग्लुन्चु	१	१२२	घुपिर्	१०	१७२
गृरी	४	४४	ग्लेष्टृ	१	२५७	घूरी	४	४४
गृरी	१०	१४२	ग्लेष्टृ	१	२५६	घूर्ण	१	२६५
गृ	१	६६६	ग्लेष्टृ	१	३३५	घूर्ण	६	४६
गृज	१	१५६	ग्लै	१	६४२	घृ	१	६६६
गृजि	१	१५६	घ			घृ	३	१५
गृधु	४	१३६	घग्घ	१	६५	घृ	१०	६८
गृह्	१०	२८२	घट	१	५१०	घृणि	१	२६४
गृह्	१	४३१	घट	१०	१६८	घृणु	८	६
गृ	६	११२	घटि	१०	१६७	घृषु	१	४६७
गृ	६	२७	घट्ट	१	१६४	घ्रा	१	६५८
गृ	१०	१५३	घट्ट	१०	८१	ङ		
ग्रेष्टृ	१	२५६	घर	१०	६८	ङुङ्	१	६८१
ग्रेष्टृ	१	४०७	घर्व	१	२८६	च		
गै	१	६५२	घपि	१	४३२	चक	१	७४
गोम	१०	२६३	घसि	१	४३२	चक	१	५२६
गोष्ट	१	१६३	घस्लु	१	४७१	चकास्तु	२	७४
ग्रथि	१	३०	घिणि	१	२६४	चक्क	१०	५१
ग्रन्थ	६	४६	घुङ्	१	६८१	चानिङ्	२	६
ग्रन्थ	१०	२२६	घुट	१	४६५	चट	१०	१६७
ग्रस	१०	१६४	घुट	६	८७	चडि	१	१८२
ग्रसु	१	४१८	घुण	१	२६५	चडि	१०	४४
ग्रह्	६	६५	घुण	६	४६	चण	१	५३८
ग्रुचु	१	१२१	घुणि	१	२६४	चते	१	६०८
ग्लसु	१	४१८	घुर	६	५४	चदि	१	५६
ग्लह्	१	४३१	घुप	१०	१७२	चदे	१	६०८
ग्ला	१	५५६	घुपि	१	४३२	चन्द्र	१	५४०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
चन्वु	१	१२०	चिञ्	५	५	चुर	१०	१
चप	१	२८४	चिञ्	१०	७६	चुल्ल	१	३५६
चप	१०	७७	चिट	१	२१४	चूण	१०	६१
चम	१	५५७	चित्त	१०	१२४	चूरी	४	४७
चम	१०	७६	चिति	१४	२	चूर्ण	१०	१८
चमु	१	३१५	चिती	१	३४	चूर्ण	१०	६१
चमु	५	३२	चित्र	१०	३०२	चूप	१	४४८
चय	१	३१८	चिरि	५	३३	चृणु	८	५
चर	१	३७१	चिल	६	६२	चृत	१०	२१३
चर	१०	१८३	चिल्ल	१	३५८	चृती	६	३६
चर्च	१	४७२	चीञ्	१	२७०	चेल्	१	३६०
चर्च	६	२१	चीव	१	६१८	चेष्ट	१	१६२
चर्च	१०	१५८	चीव	१०	१६७	च्यु	१०	१८४
चर्छ	६	२२	चीवृ	१	६१८	च्युङ्	१	६८२
चर्व	१	२८६	चुक्क	१	५१	च्युतिर्	१	३५
चर्व	१	३८२	चुच्यी	१	३४१	च्युस	१०	१८४
चल	१	५५५	चुट	६	८२	छ		
चल	१	५६६	चुट	१०	६६	छद	१०	३६
चल	६	६३	चुट	१०	१०६	छद	१०	२१५
चल	१०	६२	चुटि	१०	१०६	छद	१०	३२१
चलि	१	५४६	चुट्ट	१०	२३	छदिर्	१	१५०
चष	१	६२८	चुडि	१	२२२	छपि	१०	७१
चषघ	५	२५	चुडि	१०	१०६	छमु	१	३१५
चह	१	४८२	चुतिर्	१	३६	छर्द	१०	४७
चह	१०	७७	चुद	१०	४६	छष	१	६२६
चह	१०	३५४	चुदङ्	१	२४२	छिदिर्	७	३
चायू	१	६१६	चुप	१	२८७	छिद्र	१०	३१०
चिक्क	१०	५१	चुथि	१	२६०	छुट	६	८२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कृट्	१०	६६	जमि	१०	११४	जृष्	१	५५४
कृप	६	१२३	जसु	४	१०५	जृष	४	२०
कुर	६	७७	जसु	१०	११७	जेष्	१	४०६
कृद्	१०	२१३	जागृ	२	७१	जेहृ	१	४२६
कृदिर्	७	६	जि	१	३७४	जै	१	६५१
क्रेद्	१०	३२०	जि	१	६७६	ज्ञा	१	५४८
क्रो	४	३६	जिसु	१	३१५	ज्ञा	६	३८
कृयुक्	१	६८२	जिरि	५	३३	ज्ञा	१०	१७८
ज			जिवि	१	३८८	ज्ञाप	१०	७५
जक्ष	२	६८	जिपु	१	४६१	ज्या	१	४०२
जज	१	१५३	जीव	१	३७५	ज्या	६	२६
जजि	१	१५३	जुगि	१	६३	ज्युक्	१	६८१
जट्	१	२०५	जुङ्	१	६८२	ज्युति	१	२७
जन	३	२४	जुड	६	३८	जि	१	६७६
जनी	१	५५४	जुड	६	८३	जि	१०	२०६
जनी	४	४०	जुड	१०	६६	ज्वर	१	५२४
जप	१	२८२	जुति	१	२७	ज्वल	१	५४२
जभ	१	२७३	जुतृ	१	२०	ज्वल	१	५५५
जभि	१०	१२६	जुन	६	३८	ज्वल	१	५६८
जमु	१	३१५	जुवी	१	३७८	झ		
जर्ज	१	४७२	जुष	१०	२५३	भट	१	२०५
जर्ज	६	२१	जुपी	६	१०	भसु	१	३१५
जर्त्स	१	४७२	जूरी	४	४४	भर्त्स	१	४७२
जल	१	५७०	जूष	१	४५४	भर्त्स	१	४७२
जल	१०	१०	जू	१	६७६	भर्त्स	१	४७२
जल्य	१	२८२	जूभि	१	२७३	भर्त्स	६	२२
जप	१	४५८	जू	६	२३	भप	१	४५८
जस	१०	१६४	जू	१०	२०६	भप	१	६३०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
भृष्	४	२०	एद	१०	१६७	त		
ट			एभ	१	५००	तक	१	८४
टकि	१०	८८	एभ	४	१३१	तकि	१	८५
टल	१	५७१	एभ	६	५३	तच्छू	१	४३६
टिकृ	१	७५	एम	१	७०६	तांग	१	६१
टिप	१०	१२१	एल	१	५७४	तट	१	२०७
टीकृ	१	७५	एश	४	८५	तट	१०	१३८
टैकृ	१	७५	एस	१	४१५	तड	१०	३८
ट्वल	१	५७१	एह	४	५७	तडि	१	१८४
ड			एसु	१	४१४	तडि	१०	१६७
डपि	१०	१२०	एिन्	१	४३६	तत्रि	१०	१२८
डवि	१०	१२१	एिजि	२	१६	तनु	८	१
डिप	४	१२४	एिजिर्	३	१२	तनु	१०	१२८
डिप	६	७६	एिदि	१	५४	तन्चु	१	१२०
डिप	१०	१२१	एिह	१	६१२	तन्चू	७	२७
डिपि	१०	१२०	एिल	६	६७	तन्जू	७	२७
डिन्	१०	१२१	एिव	१	६१२	तप	१	७१२
डिभि	१०	१२०	एिश	१	४७५	तप	४	४
डीङ्	६	१६३	एिसि	२	१८	तप	१०	२१२
डीङ्	४	२५	गीम्	१	६४०	तमु	४	६५
ढ			गील	१	३४७	तय	१	३१८
ढौकृ	१	७५	गु	२	२७	तर्क	१	१६७
ण			गुद	६	२	तर्ज	१	१४०
एक्क	१०	५२	गुद	६	१३०	तर्ज	१०	१३१
एन्	१	४४०	गु	६	६७	तर्द	१	४८
एख	१	६१	गेह	१	६१२	तल	१०	५३
एखि	१	६१	गेव	१	६१२	तलि	१	४५५
एद	१	४५	गेपृ	१	४०६	तलि	१०	१७५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
तसि	१०	३२५	तुम्प	१	२८८	तृणु	८	५
तसु	४	१०६	तुम्प	६	३०	तृदिर्	७	१०
तायृ	१	३२७	तुम्फ	१	२८८	तृन्फ	६	२६
तिक	५	२४	तुम्फ	६	३०	तृन्हू	६	५७
तिग	५	२४	तुप	१	२८८	तृप	४	८६
तिष	५	२५	तुप	६	३०	तृप	१०	२१३
तिज	१	६६७	तुपि	१०	१०४	तृफ	६	२६
तिज	१०	१००	तुफ	१	२८८	तृष	४	१२१
तिप	१०	१२१	तुफ	६	३०	तृहि	७	२४
तिष्ट	१	२५५	तुवि	१०	१०४	तृहू	६	५७
तिम	४	१५	तुभ	१	५००	तृ	१	६६४
तिल	१	३५६	तुभ	४	१३१	तृष्ट	१	२५५
तिल	६	६१	तुभ	४	५३	तृष्ट	१	३३४
तिल	१०	६१	तुर	३	२१	त्यज	१	७१३
तिल्ल	१	३५६	तुर्वी	१	३७८	त्रकि	१	७५
तीम	४	१५	तुल	१०	५४	त्रगि	१	६१
तीर	१०	२६	तुष	४	७५	त्रदि	१	५७
तीव	१	३७६	तुस	१	४६६	त्रपि	१	५५२
तुज	१	१५४	तुदिर्	१	४७	त्रपूष्	१	२६२
तुजि	१	१५४	तूडू	१	२४५	त्रसी	४	६
तुजि	१०	२७	तूण	१०	६१	त्रस	१०	१६४
तुजि	१०	१६७	तूण	१०	१३७	त्रसि	१०	१६७
तुट	६	८१	तूर	४	४३	तुट	६	८०
तुड	६	८८	तूरी	४	४३	तुट	१०	१४५
तुडि	१	१७६	तूल	१	३५२	तुट	१०	१४८
तुडू	१	२४५	तूल	१०	१३७	तुड	१०	१४५
तुण	६	४३	तूप	१	४४६	तुम्प	१	२८८
तुव	६	१	तृत्त	१	४४०	तुप	१	२८८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
बुफ	१	२८८	दसु	४	६६	दिवु	१०	१५२
बुम्फ	१	२८८	दय	१	३२०	दिवु	१०	१७०
बैङ्	१	६८६	दरिद्रा	२	७२	दिश	६	३
बौकृ	१	७५	दल	१	३६६	दिह	२	६
त्वक्त	१	४४३	दल	१	१६६	दीक्ष	१	४०२
त्वक्त	१	४३६	दल	१	५५२	दीङ्	४	२४
त्वगि	१	६१	दधि	१	३८६	दीधीङ्	२	७७
त्वच	६	२२	दशि	१०	१२६	दीपी	४	४१
त्वन्चु	१	१२०	दशि	१०	१६७	डु	१	६७५
त्वर	१	५२१	दसि	१०	१६७	डु	५	१२
त्विषा	१	७२८	दसि	१०	१२७	डुःख	१०	३१५
त्सन्न	१	३७०	दसु	४	१०७	डुङ	६	६०
त्सर	१	३७०	दह	१	७१८	दुर्वी	१	३७८
थ			दहि	१०	११५	दुल	१०	५५
थुङ	६	८६	दाब्	३	६	दुष	४	७६
थुर्वी	१	३७८	दाण्	१	६६२	दुह	२	५
द			दान	१	७२	दुह	४	८८
दक्त	१	४०१	दाप्	२	५२	दुहिर	१	४८७
दक्त	१	५१८	दायु	१	६२१	दूङ्	४	२२
दध	५	३१	दाश	५	३३	दृ	५	३३
दधि	१	६४	दाशु	६	६१	दृङ्	६	११४
दण्ड	१०	३१२	दाशु	१	६३२	दृम्फ	६	३१
दद	१	१७	दाशु	१०	१२५	दृप	४	८७
दध	१	८	दासु	१	६३२	दृप	१०	२१३
दन्धु	५	२७	दाह	१	४२७	दृफ	६	३१
दन्श	१	७१६	दिभि	१०	१२१	दृभी	६	३५
दभ	१०	१२१	दिवि	१	३८८	दृभी	१०	२१४
दभि	१०	१२१	दिवु	४	१	दृशिर	१	७१५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
हृह	१	४८५	धवि	१	३८६	धोञ्	१	३६६
हृहि	१	४८५	धस	६	५६	ध्मा	१	६५६
हृ	१	५४५	धाञ्	३	१०	ध्वै	१	६४७
हृ	६	२२	धातु	१	३६४	ध्रज	१	१३६
हृङ्	१	६८६	धि	६	१०७	ध्रजि	१	१३६
हृष्ट	१	३३४	धित्त	१	३६६	ध्रस	१०	१६१
हृप्	१	६५६	धिवि	१	३८८	ध्रात्ति	१	४४५
हो	४	३८	धिष	३	२२	ध्राखृ	१	८६
हु	२	३३	धीङ्	४	२६	ध्राष्टृ	१	७६
हुत	१	४६०	धुत्त	१	३६६	ध्राङ्	१	१६१
ह्यै	१	६४४	धुञ्	५	१०	ध्रु	१	६७४
द्रम	१	३१३	धुर्वी	१	३७८	ध्रु	६	१००
द्रा	२	४७	धू	६	६७	ध्रौ	१	६४६
द्रात्ति	१	४४५	धूञ्	५	१०	ध्वज	१	१३६
द्राखृ	१	८६	धूञ्	६	१६	ध्वजि	१	१३६
द्राङ्	१	१६१	धूञ्	१०	२२४	ध्वण	१	३०२
द्रु	१	६७५	धूप	१	२८१	ध्वन	१	३१०
द्रु	५	३३	धूप	१०	१६७	ध्वन	१	५६५
द्रुण	६	४८	धूरी	४	४५	ध्वन	१०	२७५
द्रुञ्	६	१०	धूरा	१०	८६	ध्वनि	१	५५२
द्रैकृ	१	६५	धूप	१०	८६	ध्वन्सु	१	५०१
द्रै	१	६४५	धूस	१०	८६	ध्वान्ति	१	४४५
द्विष	२	४	धृङ्	१	६८४	ध्व	१	६७०
द्व	१	६६६	धृङ्	६	११५	न		
ध			धृष	१०	२३६	नख	१	६१
धक्	१०	५०	धृषा	५	२६	नजी	६	१२
धण	१	३०८	धेकृ	१	६५	नट	१	२०६
धन	३	२३	धेट्	१	६४१	नट	१	५२८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
नट	१०	१२	पठ	१	२२७	पा	१	६५७
नट	१०	१६७	पडि	१	१८५	पा	२	४६
नड	१०	१२	पडि	१०	११८	पार	१०	२६३
नदि	१	५५	पण	१	२६६	पाल	१०	६३
नम	१	५५५	पत्	४	४८	पि	६	१०६
नय	१	३१८	पत	१०	२४६	पिक्च	१०	३५
नर्व	१	४७	परत्तृ	१	५८०	पिछ	६	२०
नर्व	१	२८६	पथि	१०	३४	पिजि	२	२०
नाथृ	१	७	पथे	१	५८३	पिजि	१०	२७
नाथृ	१	७	पद	१	४२	पिजि	१०	१६७
निथास	१०	२७१	पद्	४	६१	पिट	१	२१०
निवि	१	३८७	पद्	१०	२८१	पिट	१	२१५
निष्क	१०	१६४	पन	१	२६७	पिठ	१	२३५
नीव	१	३७६	पय	१	३१८	पिड	१	२१५
नृति	४	८	पर्य	१	३२५	पिडि	१	१७७
नृ	१	५४६	पर्य	१०	१६	पिडि	१०	११८
नृ	६	२४	पर्द	१	२५	पिल	१०	५६
प			पर्ष	१	३८१	पिवि	१	३८७
पञ्	१	४४७	पर्व	१	४०६	पिश	६	१४२
पत्त	१०	१७	पल	१	५७५	पिशृ	१	४७३
पत्त	१०	३२५	पल	१०	६३	पिष्टृ	७	२०
पच्च	१	१०७	परयूल	१०	२६७	पिस	१०	२८
पच्चैव्	१	७२४	पश	१०	१६५	पिसि	१०	१९७
पचि	१	१०७	पश	१०	२५०	पिसृ	१	४७३
पचि	१०	६६	पष	१	६२६	पीङ्	४	३२
पट	१	१६८	पष	१०	१६५	पीड	१०	११
पट	१०	१६७	पष	१०	२५०	पील	१	३४६
पट	१०	२४५	पसि	१०	६८	पीव	१	३७६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
पुंस	१०	८६	पूल	१	३५३	प्यैङ्	१	६८८
पुट	६	७२	पूल	१०	८५	प्रछ	६	११७
पुट	१०	६७	पूप	१	४५०	प्रथ	१	५१२
पुट	१०	१६७		३	४	प्रस	१	५१४
पुट	१०	२३	पृ	५	१४	प्रा	६	५४
पुण	६	४४	पृ	१०	१५	प्रीङ्	४	३४
पुथ	४	११	पृङ्	६	१०४	प्रीञ्	६	२
पुथ	१०	१६७	पृचि	२	२१	प्रीञ्	१०	२२५
पुथि	१	३७	पृची	२	२१	प्रुङ्	१	६८३
पुर	६	५५	पृची	७	३०	प्रुव	६	५६
पुल	१	५७८	पृची	१०	२०२	प्रुषु	१	४६३
पुल	१०	५६	पृड	६	४०	प्रेङ्खोल	१०	५५
पुष	१	४६२	पृण	६	४१	प्रोथ्	१	६०६
पुष	४	७३	पृथ	१०	१६	प्लक्त	१	६३१
पुष	६	६०	पृथु	१	५१३	प्लिह	१	४२५
पुष	१०	१६५	पृषु	१	४६४	प्लुङ्	१	६८३
पुष्य	४	१४	पृ	३	४	प्लुष	४	७
पुस	४	१०६	पृ	६	१८	प्लुष	४	११०
पुस्त	१०	४८	पृ	१०	१५	प्लुष	६	५६
पूङ्	१	६६०	पैलु	१	३६१	प्लुषु	१	४६४
पूज	१०	६२	पेवृ	१	३३५	प्लेवृ	१	३३५
पूञ्	६	११	पेसृ	१	४७३	प्ला	२	४८
पूयी	१	३२३	पै	१	६५४	फ		
पूरी	४	४२	पैण्	१	३०७	फक्क	१	८३
पूरी	१०	१६८	प्यायी	१	३२६	फण	१	५६१
पूर्ण	१०	८५	प्युष	४	१०६	फल	१	३५५
पूर्व	१	३८१	प्युस	४	६	फला	१	३४४
पूर्व	१०	११३	प्युस	४	१०६	फुल्ल	१	३५७

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
फेल्	१	३६१	बुध	१	५६७	भण	१	३०८
ब			बुध	१	६१४	भदि	१	१२
बद	१	४२	बुध	४	६३	भदि	१०	६८
बध	१	६६६	बुधिर्	१	६१४	भन्जो	७	२१
बध	१०	१४	बुन्दिर्	१	६१५	भर्त्स	१०	१३१
बन्ध	६	४०	बुन्धिर्	१	६१५	भर्व	१	२८६
बन्ध	१०	१४	बुल	१०	५७	भर्व	१	३८३
बभ्र	१	३७१	बुल	४	११३	भल	१	३३१
बर्च	१	२८६	बुस्त	१०	४६	भल	१०	१४७
बर्ह	१	४२३	बृह	१	४८५	भल्ल	१	३३१
बर्ह	१०	११०	बृहि	१	४८५	भष	१	४५६
बर्ह	१०	१६७	बृदि	१०	१६७	भस	३	१६
बल	१	५७६	बृहिर्	१	४८६	भा	२	४४
बल	१०	७८	बृहु	६	५६	भाज	१०	२७२
बल्ह	१	४२३	वेदिर्	१	६१५	भाम	१	२६८
बल्ह	१	१६७	ब्रीस	१०	११०	भाम	१०	२५८
बसी	४	११५	ब्रूजू	२	३७	भाष	१	४०५
बस्त	१०	१३२	ब्रूस	१०	११०	भास्त	१	४१२
बहि	१	४२०	ब्लेष्क	१०	२६४	भित्त	१	३६६
बहि	१०	१६७	भ			भिदिर्	७	२
बाधु	१	६	भक्त	१०	२१	भिल	१०	६०
बाह्	१	४२६	भज	१	७२५	भी	३	२
बिदि	१	५३	भज	१०	१७६	भुगि	१	६३
बिल	६	६६	भजि	१०	१६७	भुज	७	२२
बिल	१०	६०	भट	१	२०६	भुजो	६	१२२
बिस	४	१११	भट	१	५२७	भू	१	१
बुक्क	१	८७	भडि	१	१७६	भू	१०	१८५
बुक्क	१०	१५६	भडि	१०	४३	भू	१०	२३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
भूष	१	४५५	म			मय	१	३१८
भूष	१०	१७५	मकि	१	७१	मर्च	१०	६७
भृजी	१	११०	मक्त	१	४४१	मर्व	१	३८१
भृञ्	१	६३८	मख	१	६१	मल	१	३३०
भृञ्	३	५	मगि	१	६१	मल्ल	१	३३०
भृशु	४	११८	मधि	१	७७	मव	१	३६१
भृषु	१	४६६	मच	१	१०५	मव्य	१	३३८
भू	६	२०	मचि	१	१०६	मश	१	४७६
भंषृ	१	६२३	मज	१	१५६	मप	१	४५८
भेषृ	१	४१६	मठ	१	२२६	मसी	४	१६५
भ्यस	१	४१६	मठि	१	१६७	मस्क	१	७५
भ्रण	१	३०२	मडि	१	७५	मस्जो	६	१२०
भ्रन्शु	१	५०१	मडि	१	२१६	मह	१०	२५५
भ्रन्शु	४	११८	मडि	१०	४५	महि	१	४२०
भ्रम	१	५८६	मण	१	३०२	महि	१०	१६७
भ्रमु	१	५८६	मत्रि	१०	१२६	मा	२	५५
भ्रमु	४	६८	मथि	१	३७	मात्ति	१	४४५
भ्रज	६	४	मथे	१	५८४	माङ्	३	६
भ्राजृ	१	१११	मव	१०	१५१	माङ्	४	३२
भ्राजृ	१	५६४	मदि	१	१३	माथि	१	३७
भ्राशृ	१	५६४	मदी	१	५५२	मान	१	६६८
भ्री	६	३६	मदी	४	१०१	मान	१०	२३१
भ्रुड	६	६१	मन	४	६६	मार्ग	१०	२३५
भ्रण	१०	१३८	मन	१०	१५५	मार्ज	१०	६७
भ्रजृ	१	१११	मनु	८	६	माह	१	६३३
भ्रेषृ	१	६२३	मन्थ	१	३७	मिछ	६	२०
भ्लक्त	१	६३१	मन्थ	६	४५	मिञ्	५	४
भ्लाशृ	१	५६४	मभ्र	१	३७१	मिथृ	१	६१०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
मिद	१०	८	मुठि	१	१६८	मृड	६	३६
मिदा	१	४६२	मुडि	१	१७८	मृड	६	४६
मिदा	४	१३३	मुडि	१	२२१	मृण	६	४२
मिदि	१०	८	मुडि	१	२२३	मृद	६	४८
मिह	१	६१०	मुण	६	४५	मृदु	१	६१३
मिल	१	३४५	मुद	१	१६	मृश	६	१२६
मिल	६	६८	मुद	१०	१६०	मृष	४	५४
मिवि	१	३८७	मुर	६	५३	मृष	१०	२३८
मिश	१	४७६	मुर्छा	१	१३१	मृषु	१	४६४
मिश्र	१०	३०७	मुर्वी	१	३८०	मृ	६	१६
मिष	६	५६	मुल	१०	५८	मेङ्	१	६८५
मिषु	१	४६१	मुष	१	४५८	मेट्	१	१६६
मिह	१	७१६	मुप	६	६१	मेथृ	१	६१०
मी	१०	२१७	मुस	४	११४	मेह	१	६१०
मीङ्	४	२७	मुस्त	१०	८७	मेवृ	१	६११
मीञ्	६	४	मुह	४	८६	मेवृ	१	२६०
मीमृ	१	३१३	मूङ्	१	६६१	मेवृ	१	३३५
मील	१	३४५	मूत्र	१०	२६१	मोल	१०	१७६
मीव	१	३७६	मूल	१	३५४	म्ना	१	६६१
मुच	१	१०५	मूल	१०	५८	म्रह	१०	१०८
मुच	१	१६२	मूप	१	४५१	म्रद	१	५१५
मुचि	१	१०५	मृ	६	१०५	मृचु	१	१२०
मुच्ल	६	१३४	मृग	१०	२८३	मृन्चु(पाठा.)	१	१२०
मुज	१	१५६	मृङ्	६	१०५	म्रोह	१	१६६
मुजि	१	१५६	मृज(पाठा०)	१	१५६	म्रोह	१	१६६
मुट	६	७६	मृजि	१	१५६	म्लुचु	१	१२०
मुट	१०	६६	मृजूष	२	६१	म्लुन्चु(पाठा.)	१	१२०
मुटि	१	२५३	मृजूष	१०	२३७	म्लेछ	१	१२५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
स्लेछ	१०	१०६	युप	४	१२८	रभ	१	७००
स्लेट्ट	१	१६६	यूप	१	४५३	रभि	१	२७१
स्लेवृ	१	३३५	यौट्ट	१	१६५	रभ	१	५६२
स्लौ	१	६४३	येष्ट	१	४०८	रय	१	३२१
य				२		रवि	१	३८६
यक्ष	१०	१४०	रक	१०	१८७	रस	१	४६६
यज	१	७२६	रक्ष	१	४३८	रस	१०	३१६
यत	१०	१८१	रख	१	६१	रह	१	४८३
यती	१	२६	रखि	१	६१	रह	१०	७७
यत्रि	१०	३	रग	१०	८७	रह	१०	२४६
यम	१	७०८	रगि	१	६१	रहि	१	४८४
यम	१	५५८	रगे	१	५३२	रहि	१०	२४७
यम	१	७११	रधि	१	७५	रा	२	५०
यम	१०	७६	रधि	१०	१६७	राखृ	१	८६
यसु	४	१०४	रच	१०	२५२	राष्टृ	१	७६
या	२	४२	रट	१	१६६	राजृ	१	५६३
याचृ	१	६०६	रठ	१	२३२	राध	४	७१
यु	२	२५	रण	१	३०२	राध	४	८४
यु	१०	१५६	रण	१	५३७	राध	५	१६
युगि	१	६३	रणि	१	५५२	रासृ	१	४१३
युद्ध	१	१३३	रद	१	४४	रि	६	१०६
युज	४	६७	रन्ज	१	५४४	रिखि	१	६१
युज	१०	२०२	रन्ज	१	७२६	रिगि	१	६१
युजिर्	७	७	रन्ज	४	५८	रिच	१०	२१०
युजु	१०	१५६	रप	१	२८६	रिचिर्	७	४
युञ्	६	७	रफ	१	२८६	रिज	१	१०६
युवृ	१	२७	रफि	१	२८६	रिवि	१	३८६
युष	४	६४	रवि	१	२६४	रिश	६	१२४

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
रिष	१	४४८	रुक्	१०	२६२	लजी	६	१२
रिह	६	२७	रूप	१०	३१६	लञ्ज	१०	२४०
री	६	३१	रेकृ	१	६६	लट	१	२००
रीङ्	४	२८	रेजृ	१	१११	लङ	१	२५०
रु	२	२६	रेटृ	१	६०७	लङ	१०	७
रुक्	१	६८३	रेष्टृ	१	२६०	लङि	१	५५१
रुच	१	४६४	रेभृ	१	२७१	लङि	१०	६
रुज	१०	१६६	रेवृ	१	३३६	लङि	१०	१६७
रुजो	६	१२१	रेषृ	१	४१०	लदि	१०	६
रुट	१	४६६	रै	१	६४८	लप	१	२८६
रुट	१	४६७	रीङ्	१	२४७	लवि	१	२६४
रुट	१०	११६	ल			लभष्	१	७०१
रुट	१०	१६७	लक	१०	१८७	लल	१०	१३५
रुठि	१	२२५	लल	१०	५	लश	१०	१७४
रुठ	१	४६७	लल	१०	१४३	लष	१	६२७
रुठ	१०	११६	लख	१	६१	लष	१०	१७४
रुठि	१	२२५	लखि	१	६१	लस	१	४७०
रुठि	१	२३६	लग	१०	१८७	लस्जी	६	१२
रुठि	१	२४१	लागि	१	६१	ला	२	५१
रुधिरू	२	६२	लगे	१	५३३	लाभृ	१	८६
रुध	४	६५	लधि	१	७५	लाघृ	१	७६
रुधिरू	७	१	लधि	१	१६७	लाछि	१	१२६
रुप	४	१२८	लछ	१	१२६	लाज	१	१५२
रुश	६	१२४	लज	१	५१	लाजि	१	१५२
रुष	१	४५८	लज	१०	१०	लाभ	१०	३२२
रुष	४	१२३	लजि	१	१५१	लिख	६	७०
रुष	१०	११६	लजि	१०	१६७	लिगि	१	६१
रुह	१	५६८	लजि	१०	३०६	लिगि	१०	१८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
लिप	६	१३७	लूष	१	४५१	वठ	१	२२८
लिश	४	६६	लूप	१०	६४	वठि	१	१६६
लिश	६	१२५	लेपृ	१	२६०	वडि	१०	४३
लिह	२	७	लोकृ	१	६३	वण	१	३०२
ली	६	३२	लोकृ	१०	१६७	वण्टि	१०	२४०
ली	१०	२०६	लोचृ	१	१००	वद	१	७३६
लीङ्	४	२६	लोचृ	१०	१६७	वद	१०	२३०
लुजि	१०	२७	लोष्ट	१	१६३	वदि	१	११
लुजि	१०	१६७	लौङ्	१	२४६	वन	१	३०८
लुट	१	२१३	ल्यी	६	३४	वन	१	३११
लुट	१	४६७	व			वनु	१	४४१
लुट	४	११६	वकि	१	७०	वनु	१	४५६
लुट	६	७२	वन्न	१	४४२	वनु	८	८
लुट	१०	१६७	वख	१	६१	वन्चु	१	१२०
लुटि	१	२२५	वखि	१	६१	वन्चु	१	१४९
लुट	१	४६७	वगि	१	६१	वप	१	७३०
लुटि	१	२२५	वधि	१	७७	वम	१	५५६
लुठि	१	२४१	वच	२	५७	वम	१	५८५
लुण्ट	१०	२५	वच	१०	२३३	वसु	१	५८५
लुण्ट	१०	२५	वज	१	१५८	वय	१	३१८
लुथि	१	३७	वज	१०	६६	वर	१०	२४२
लुन्च	१	११८	वट	१	२०२	वर्च	१	६८
लुप	४	१२८	वट	१	५२७	वर्ण	१०	१५
लुप्लु	६	१३५	वट	१०	२४५	वर्ण	१०	३२१
लुवि	१०	१०४	वटि	१	१७४	वर्ध	१०	१०८
लुभ	४	१२६	वटि	१	२२४	वर्फ	१	२८१
लुभ	६	२६	वटि	१०	४३	वई	१	४२१
लुञ्ज्	६	१२	वटि	१०	३०५	वल	१	३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
वल	१	५५२	विज	१	१३६	वृची	७	२६
वल्क	१०	३०	विजिर्	३	१३	वृज	१	१३६
वल्ग	१	६१	विजी	६	११	वृजी	२	२०
वल्भ	१	२७५	विजी	७	२८	वृजी	७	२६
वल्गूल	१०	२६७	विट	१	२१६	वृजी	१०	२०७
वल्ल	१	३२६	विड	१	२१६	वृज्	५	६
वरा	२	८२	वित्त	१०	३१८	वृज्	६	१५
वप	१	४५८	विथृ	१	२८	वृज्	१०	२०८
वस	१	७३३	विद	२	५६	वृत्	१	५०४
वस	२	१६	विद	४	६२	वृत्	४	४६
वस	१०	१८२	विद	७	१७	वृत्	१०	१६७
वसु	४	१०८	विद	१०	१५४	वृधु	१	५०५
वस्क	१	७५	विदूल्	६	१३६	वृधु	१०	१६७
वह	१	७३१	विध	६	३७	वृश	४	११६
वा	२	४३	विल	६	६४	वृष	१०	१५०
वा	१०	२६८	विश	६	१२८	वृपु	१	४६४
वाक्ति	१	४४५	विष	६	५८	वृ	६	२०
वाञ्छि	१	१२७	विषु	१	४६१	वृक्	६	१५
वाङ्	१	१६०	विषु	३	१४	वेञ्	१	७३५
वापश	१०	२४६	विष्लु	३	१४	वेण्	१	६१६
वावृत्तु	४	४६	वी	२	४१	वेथृ	१	२८
वाश	४	५२	वीज	१	११२	वेष्ट	१	२५८
वाश्ट	४	५२	वीज	१०	५५	वेल	१०	२६६
वास	१०	२७०	वीर	१०	२८५	वेस्लु	१	३६०
विचिर्	३	१३	वुगि	१	६३	वेवीङ्	२	७८
वचिर्	७	५	वृक	१	७३	वेष्ट	१	१६१
विछ	६	१२७	वृत्त	१	३६७	वेल	१	४७३
विङ्	१०	१६७	वृङ्	६	४२	वेह	१	४२६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
वै	१	६५४	शट	१०	१३६	शमि	१	४१७
व्यच	६	१५	शठ	१	२३६	शसु	१	४८०
व्यज	६	१६	शठ	१०	२६	शाखृ	१	६०
व्यथ	१	५११	शठ	१०	६४	शाङ्	१	१६२
व्यध	४	७२	शठ	१०	१३६	शान	१	७२३
व्यप	१०	८४	शठ	१०	२४४	शार	१०	२५६
व्यय	१	६२०	शङि	१	१८३	शास	२	१५
व्यय	१०	८४	शण	१	५३८	शासु	१	४१७
व्यय	१०	३१७	शद्लु	१	५६५	शासु	२	१५
व्युदि	१०	८४	शद्लु	६	१३१	शासु	२	७५
व्येन्	१	७३६	शप	१	७२७	शित्त	१	३६८
व्रज	१	१५८	शप	४	५६	शिधि	१	६६
व्रण	१	३०२	शब्द	१०	१६०	शिजि	२	२०
व्रण	१०	३२३	शम	१	५५८	शिन्	५	३
व्रश्च	६	१४	शम	१०	१४२	शिट	१	२०४
व्री	६	३५	शसु	४	६४	शिल	६	६६
व्रीङ्	४	३०	शम्ब	१०	२०	शिष	१	४५८
वीड	४	१६	शर	१०	२५६	शिष	१०	२११
वृड	६	६१	शर्व	१	२८६	शिष्टलु	७	१६
व्लो	६	३०	शर्व	१	३८५	शीक	१०	२१६
श			शल	१	३२८	शीकृ	१	६२
शंसु	१	४८१	शल	१०	१३६	शीकृ	१	६७
शक	४	७८	शल	१	३६७	शीङ्	२	२४
शकि	१	६८	शल	१	५८०	शीभृ	१	२६६
शक्लु	५	१८	शलभ	१	२७४	शील	१	३४८
शच	१	१०१	शघ	१	४७७	शील	१०	२६४
शचि (पाठा.)	१	१०२	शश	१	४७८	शु	१	६७१
शट	१	२०१	शष	१	४५८	शुक	१	८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
शुच	१	११४	शृञ्	६	१७	श्रु	१	६७१
शुचिर्	४	४५	शेल्	१	३६१	श्रौ	१	५५३
शुच्यी	१	३४१	शेवृ	१	३३५	श्रोण्	१	३०५
शुठ	१	२३७	शो	४	३५	श्रुकि	१	६७
शुठ	१०	६४	शोण्	१	३०४	श्रुगि	१	६१
शुठ	१०	६५	शौद्	१	१६४	श्रावृ	१	६०
शुठि	१	२३७	श्चुतिर्	१	३६	श्राघृ	१	८१
शुठि	१	२४०	श्च्युतिर्	१	३६	श्रिष	४	७७
शुठि	१०	८५	श्मील	१	३४५	श्रिष	१०	३३
शुध	४	८२	श्यैङ्	१	६८७	श्रिषु	१	४६३
शुन	६	४७	श्रकि	१	६७	श्लोकृ	१	६४
शुन्ध	१	६०	श्रगि	१	६१	श्लोण्	१	३०६
शुन्ध	१०	२२२	श्रण	१	५३८	श्रकि	१	७५
शुन्ध	१	२६२	श्रण	१०	३७	श्रच	१	१०२
शुन्ध	६	३४	श्रथ	१	५३६	श्रचि	१	१०२
शुभ	१	४६८	श्रथ	१०	१३	श्रठ	१०	२६
शुभ	६	३४	श्रथ	१०	२१६	श्रठ	१०	२४४
शुल्क	१०	७०	श्रथ	१०	२५६	श्रठि	१०	२६
शुल्क	१०	६५	श्रथि	१	२६	श्रभ्र	१०	७४
शुष	४	७४	श्रन्थ	६	४४	श्रल्क	१०	३०
शूर	१०	२८५	श्रन्थ	१०	२१६	श्रल्ल	१	३६७
शूरी	४	४६	श्रन्थ	१०	२२६	श्रस	२	६६
शूर्प	१०	६५	श्रमु	४	६७	श्रि	१	७४१
शल	१	३५१	श्रा	१	५४७	श्रिता	१	४६१
श्ल	१	४५२	श्रा	२	४६	श्रिदि	१	१०
श्लध	१०	१८०	श्रिब्	१	६३६	श्वेताश्र	१०	३२७
श्लघु	१	५०६	श्रीञ्	६	३			
श्लघु	१	६१३	श्रिषु	१	४६३	श्रि	१	५३४

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
पध	४	२५	पिबु	४	२	षट्न्हु	६	५७
पच	१	६६	पु	१	६७२	षट्हु	६	५७
पट	१	२१२	पु	२	३४	षट्पृ	१	२५५
पगा	१	३११	पुञ्	५	१	षट्यै	१	६४६
पगा	८	२	पुट	१०	२४	षट्गो	१	५३४
पद	१०	२२१	पुम्भ	१	२६२	षट्ल	१	५७२
पदलृ	१	५६४	पुर	६	५०	षठा	१	६६०
पदलृ	६	१३२	पुह	४	१८	षिठिबु	१	३७३
पन्ज	१	७१४	पू	६	११०	षणसु	४	४
पम	१	५६६	पूङ्	२	२३	षणा	२	४५
पय	१	२८५	पूङ्	४	२१	षिणह	४	६१
पय	१	२८६	पूद	१	२१	षणु	२	३०
पथ	१	१२२	पूद	१०	१६३	षणुम	४	४
पम	२	८१	पूप	१	४५२	षणुह	४	६०
पम्ज	१	१२२	पेक	१	६७	षणौ	१	६५५
पह	१	५६०	पेवृ	१	३३५	षिबु	१	३७३
पह	४	१८	पो	४	३७	षवक्क	१	७५
पह	१०	२०४	प्रक	१	५३०	षवद	१	१८
पाध	४	१६	प्रभि	१	२७२	षवन्ज	१	७०२
पिच	६	१३८	प्रम	१	५६६	षवप	२	६४
पिञ्	५	२	प्रिध	५	२२	षवद	१०	२००
पिञ्	६	५	प्रिप्	१	२५५	षवर्त	१०	७४
पिट	१	२०४	प्रिम	४	१५	ष्विदा	१	४६३
पिष	१	३८	प्रिम	४	१५	ष्विदा	४	७६
पिधु	१	८३	षटुच	१	१०८	स		
पिधु	४	८३	षटुञ्	२	३६	संग्राम	१०	३०८
पिधू	१	३६	षटुभु	१	२७८	सष	५	२५
पिल	६	६६	षट्क्	१	४४०	सच	१	२८५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
सट्ट	१०	८३	ससु	१	२६१	स्थगे	१	५३४
सत्त्र	१०	२८८	सेकृ	१	६७	स्थल	१	५७२
सभाज	१०	२७३	सेवृ	१	३३५	स्थुड	६	८६
सर्ज	१	१३८	सै	१	६५१	स्थूल	१०	२८६
सर्व	१	२८६	स्कन्दिर्	१	७०७	स्ना	१	५५६
सल	१	३६५	स्कभि	१	५७२	स्निट	१०	३१
साध	५	१६	स्कृञ्	६	६	स्पदि	१	१४
सान्त्र	१०	२६	स्कृदि	१	६	स्पर्ध	१	४
साम	१०	२६	स्वद	१	५१६	स्पर्श	१	६२६
साम	१०	२६५	स्वदिर्	१	५६०	स्पश	१०	१३०
साम्ब	१०	२०	स्वल	१	६३२	स्पुडि	१०	४
सार	१०	२५६	स्वलि	१	५५२	स्पृ	५	१५
सुख	१०	३१५	स्तक	१	५३०	स्पृश	६	१२६
सुट्ट	१०	२४	स्उन	१	३१०	स्पृह	१०	२५७
सुन्मु	१	५०३	स्तन	१	५६५	स्फट	१	२२६
सुर	६	५०	स्तन	१०	२४८	स्फटि	१	२२६
सूच	१०	२५६	स्तिण	१०	१२१	स्फर	६	६२
सूत्र	१०	२६०	स्तुप	४	१२५	स्फल	६	६२
सूर्ष	१	४४४	स्तुप(स्तूप)	१०	१२२	स्फायी	१	३२६
सूक्ष्म	१	३३६	स्तूप	४	१२५	स्फिट	१०	३२
सूक्ष्म	१	४४४	स्तञ्ज	१	४४०	स्फुट	६	७८
सृ	१	६६७	स्तृञ्	५	६	स्फुट	१०	३२५
सृ	३	१७	स्तृहू	६	५७	स्फुटि	१०	४
सृ	१०	६८	स्तृहू	६	५७	स्फुटिर्	१	२२६
सृज	४	६८	स्तृञ्	६	१३	स्फुडि	१	१८१
सृज	६	११६	स्तेन	१०	२७६	स्फुडि	१०	४
सृम्भु	१	२६१	स्तोम	१०	३०६	स्फुर	६	६२
सृप्त	१	७१०	स्त्यै	१	६४६	स्फुर्द्धा	१	१३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
सृज्	६	६२	हठ	१	२३३	हृप	४	१२२
सृज्	१	१४८	हृद	१	७०३	हृषु	१	४६८
स्मिक्	१	६७८	हन	२	२	हेठ	१	१६६
स्मिट	१०	३१	हम्स	१	३१३	हेठ	६	६३
सृज्	१	१३२	हय	१	३४०	हेड	१	२१७
सृ	१	५४४	हय	१	३४२	हेड	१	५२६
सृ	१	६६५	हल	१	५७३	हेड्	१	१८६
सृ	५	१५	हसे	१	४७४	हेषु	१	४१०
स्यन्द्	१	४०७	हाक्	३	८	हौड्	१	२४६
स्यम	१०	१४१	हाड्	३	७	हुङ्	२	८५
स्यमु	१	५६५	हि	५	१३	हल	१	५४३
[सकि]	१	६७	हिक्क	१	६०४	हल	१	५५५
सम्भु	१	२७७	हिडि	१	१७१	हगे	१	५३४
सम्भु	१	४०१	हुडि	१	१७२	हस	१	४६६
सम्भु	१	४०३	हिल	६	६८	ह्वाद्	१	२२
भिवु	४	३	हिवि	१	३८८	ही	३	३
सृ	१	६७३	हिक्क	१०	१३३	हीळ	१	१२६
सृक्	१	६७	हिसि	७	२४	हेष्ट	१	४०६
सृ	१	६५३	हिसि	१०	२२०	हगे	१	५३४
स्वन	१	५५६	हु	३	१	हृप	१०	१०५
स्वन	१	५६५	हुड	६	६०	हृस	१	४६६
स्वर	१०	५२१	हुडि	१	१८०	ह्वादी	१	२३
स्वर्त	१०	७४	हुड्	१	२४६	हरक	१०	३२७
स्वर्द	१	१८	हुड्डी	१	१३०	हल	१	५४३
स्वाद	१	२४	हुल	१	५८०	हल	१	५५५
सृ	१	६६४	हृड्	१	२४६	हृ	१	६६३
हृ	१	२११	हृ	३	१६	हृन्	१	७३७
हृ	१	२११	हृन्	१	६३७			

क्षीरतरङ्गिण्यामुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च वर्णानुक्रमेण निर्देशः

अथर्वः ३२२, २४।	४। ४६, २। ५१, १०। ५३, १६।
अन्ये १८, १४। २५, १२। ३०,	५४, १०। ५६, १। ५६, १२।
१७। ३६, ६। ४७, १६। ५४, १६।	७८, १। ८०, ३। ८३, १६। ८५,
८८, ८। ८६, १०। १०८, ८।	१३; १८। ६१, ८। ६४, ५। ६८,
१२५, १७। २०७, १४; २०। २४६,	१०। १०२, ६। १०३, १८। १०४,
७। २८०, २। २८७, ६। २८८,	१७। १०७, १६। १०६, १०।
१६। ३००, १। ३०५, ८। ३१२,	११०, १६। १११, १३। ११४, १०।
११; १४; १५। ५२१, २। ३२३,	११५, ६। १२३, २०। १२७, ६;
२०॥	१०; १४। १२८, ६। १३६, १०।
अग्रे ३२३, ६।	१६६, २। १७०, ६। १७३, २।
अमरकोषः १४१, २७। २६४,	१८६, १२। १६४, ११। १६८,
१२। (द्र० अमरसिंहः)	१०। २०२, १४। २०७, १६। २०८,
अमरसिंहः ६८, १८। १२५, ४।	१४। २१५, १४। २१७, १८। २१६,
(द्र० अमरकोषः)।	२। २२०, ५। २२८, २। २२६;
अमृततरङ्गिणी (पाठा०) ६, २६।	२। २३०, ३। २३७, १४। २३८,
अष्टाध्यायी १, ११।	११। २४५, १०। २४६, १७। २७०,
अष्टाध्यायीसूत्रम् सर्वत्रोद्धृतानि	६; १५। २८१, ११; १४। २८२,
आचार्याः २६६, २२; २३।	२; ८; २३। २८३, २०; २३। २८४,
आर्याः २५२, ६।	२; ७। २८७, ६; ६। २८८, ३; ६;
आर्हताः १०१, १३।	१२। २८६, ८; १३; १६; २०; २१।
उणादौ २६, ११। ३०, ११। ५६,	२६१, १०; १४। २६२, ७; ११।
१५। ७७, १२। ११८, १६ इत्यादि।	२६४, २१। २६५, १५। ३६६, ६।
उणादिसूत्रम् बहुत्र उद्धृतानि।	२६७, ५। ३००, ११। ३०२, ७।
उपाध्यायाः १८, १।	३०३, ११। ३०४, २। ३०७, १०;
एके १८, १। २४, १७। ३२, ६।	१५। ३०८, ६; १०; १४। ३१४,
३३, ११। ३४, ८। ३५, १०। ४३,	१४। ३१५, ६। ३१६, ११। ३८१,

ॐ एतच्छिद्वाङ्मिती ग्रन्थो ग्रन्थकारो वा न साक्षादिर्दिष्टः। तद्वचनानि नाम-
निर्देशं विनोद्धृतानि।

६; ७। ३२१, १। ३२२, २०।
 कण्ठः २४, ३। ३४, ११। ५५, १७।
 ६५, १२। ६५, १६। २१६, १६।
 कर्मयोगामृततरङ्गिणी ६, १८।
 कर्मिश्चिद् व्याकरणो ३१, ३।
 कातन्त्रम् ७, ४। १५६, १३।
 कात्याः ३६, ३।
 कात्यायनः ३१६, ११।
 कात्यायनवार्तिकम् ११०, १५।
 कामन्दकीतिसारः ४१, १।
 काशकृत्ताः १८५, ५।
 किराताजुनीयम् १०४, २३।
 कुमारसम्भवः १२०, १५। १२७,
 ८।
 काशिकावृत्तिः
 केचित् ६८, ७। २८६, २२। २६६,
 ४। ३००, २। ३१०, १३। ३२०,
 २६।
 कौशिकः १४, ११। १९, ११।
 २२, ७। ३१, १। ३५, १८ पाठा०।
 ५४, १६। ५८, १। ६०, १६। ६५,
 १३। ६६, २२। ८२, १०। ८४, १।
 ६६, ४। १०३, ८। १०७, २।
 १२७, २। १७०, १४; १८। २७६,
 २१। २८५, ५। २८६, ६। २८६,
 ६। २६०, १७। २६४, २३। ३००,
 १३; १७।
 गणपाठः ११०, १५।
 गणसूत्रम् ११०, १५।
 गीता ४०, २०।

गुप्तः ६६, २। ११२, ६। ३२०,
 २२। ३२३, २१।
 चन्द्रः २, ३। १५, १४। २८, ३;
 ८। ३४, ४। ३५, १२। ३७, १५।
 ४६, ३। ६४, १७। ६५, ८। ८४,
 १५। ८५, १। ८६, ६; २२। ६२,
 ४; ५। ६३, १६। ६८, ६। १००,
 ७। १०७, ८। ११०, १। ११५,
 १७। ११६, १२। २२७, ३। २३५,
 ७। २८१, १३; १५। २८२, ३; ४;
 १६। २८४, ३; १२; २०। २८५,
 १७। २८६, ७; १६; १६; २१।
 २८७, ७। २८८, ९; १५; २१।
 २८९, ५; १६; २३। २९१, ७।
 २९२, १०; १६; १६। २९५, २१।
 २९६, १३। २९७, १। २९८, १६।
 ३००, ७। ३०३, १४। ३०३, ३।
 ३०६, ६। ३१२, ५; १४। ३१४,
 २२। ३१८, ६। ३२०, ७; ६।
 चरकः ६४, १६।
 चान्द्रवर्तुपाठः ११०, १५।
 चान्द्रम् २६२, ८। ८७, १६। ३०६, ४।
 चान्द्र २६०, २०।
 चान्द्रः २६१, ६।
 चान्द्राः ५७, १। ७८, ८। ७९, १२।
 ८६, ३। ६३, १०। २८०, ५; ११।
 २८१, ३। ३६३, १६।
 छान्दसम् ६३, १५।
 छान्दोग्योपनिषद् १३१, ३।
 तण्डुः—ताण्डवम् ५०, ८; ६।

तन्त्रवार्तिकम् ८, ३।
 दुर्गाः १७, ११। १६, ६। ३०, ३।
 ३२, ६। ३६, ६। ३७, १८। ५४,
 ५। ५७, १०। ५८, १३। ५६, ८।
 ६२, ६। ६३, १२। ६६, १। ७६,
 ३। ८०, २२। ८२, ५। ६०, ३;
 १२। ६२, ४; ६। ६३, १८। ६४,
 ५; १५। ६५, २। ६६, १४। १००,
 ३; ७। १०६, ६। १०६, ८; १६।
 ११०, १। ११४, ३। ११६, १३।
 १२५, ५। १२६, १५। १२८, ४।
 १४५, १; १६। १५८, १४। २०१,
 ३। २०३, १७। २०७, ७। २१०,
 ३। २१६, २; ६। २२१, १२।
 २३०, २। २३१, ८। २३६, ७।
 २३६, १। २४०, ७। २४१,
 ४। २४२, १५। २४३, ६, २,
 २४५, ३। २७१, ६। २७४, २।
 २७६, ८। २८०, १६। २८१, ७।
 २८२, ५। २८६, २२। २८७, ४;
 ८। २८८, ८। २९०, ७। २९१,
 ३। २९४, १२। २९५, २२। २९६,
 १०। ३००, ४। ३०१, २। ३०२,
 ५; १४। ३०३, ३। ३०४, १।
 ३१३, १३। ३१५, १। ३१६, ७।
 दौर्गन्धातुपाठः ॥ अनेकत्रोद्भूतः।
 दौर्गम् ८७, २०।
 दौर्गाः १८, १। २२, १५। ५२,
 ६। ५७, ५। ८५, १। १७०, १;
 १५। २६०, ११। २७६, १४।

२८०, ४। २८२, २; ४; १०।
 २८७, १६। २८८, १४। २९०,
 २०। २९२, १३। २९८, १८।
 ३१५, २। ३२०, ३।
 द्रुमिडाः २२, ६। ३४, ३। ५४,
 ७। १६१, ११। १६८, ११। २०७,
 १८। २३६, ५। २३७, ८। २५२,
 ६। २६०, ७। ३११, १।
 नन्दिस्वामी ५६, ४; २५ पाठा०।
 नन्दी ४६, ३। ५४, १३। ५६,
 ४। १०१, १३। १०७, ८। १२५,
 १३; १७। १४६, १। १६१, ३।
 २६२, १०। २६८, ११। २७१,
 ६। २८०, ६; १६; २०। २८६,
 १। २८७, १५। २८८, ६। २९१,
 ३। २९२, १५। २९४, २२। २९६,
 ८। २९८, १८। ३०२, १४।
 ३०४, २। ३०५, ११। ३०६, २२।
 ३१२, १६। ३१३, १२।
 निरुक्तम् १३, १०; ११।
 पञ्चिका ५८, ६। ११०, १६।
 पञ्चिकाकारः ५८, २० पाठा०।
 पाठभेदः ३१४, ८।
 पाणिनिः ६२४, ४।
 पारायणम् १०, १४। २६१, १७।
 ३०५, १२।
 पारायणम् (चान्द्रम्) २८८, १०।
 ३०६, ४।
 पारायणिकाः १, १३। २, ३।
 १८२, १। ३२३, २२।

पूर्वाचार्यसंज्ञा १८८, १५ ।
 पूर्वे २६०, ६ ।
 प्रशस्तपादभाष्यः ३, २ ।
 प्राञ्चः १२५, ६ ।
 भगवद्गीता—गीताशब्दं पश्यत ।
 भट्टशशाङ्कधरः ७, ३ ।
 भट्टशशाङ्कधरः ७, १६ पाठा० ।
 भट्टिः ६७, १ । ७६, ६ । ३०७,
 २० ।
 (भल्लटः) ७६, ११ ।
 (भागुरिः) १६३, ४ । २०६, ४ ।
 भाष्यम् ५, १२ । ७१, २० । १३२'
 १७ । २५२, ५ ।
 भोजः—द्र० श्रीभोजः ।
 मल्लः ५४, १४ ।
 महाभाष्यम्—बहुत्रोद्धृतम् ।
 माध्यन्दिनी संहिता २४१, ७ ।
 मालतीमाधवः ६४, ३ ।
 रघुवंशः १०६, १७ ।
 वाक्यकारः ३२२, ८ ।
 वाक्यपदीयः २, १६-१६ ।
 १६-१८ । ३२२, २२ (२८) ।
 वामनः १२७, ८ । २१०, ४ ।
 वामनीयकाव्यालंकारः ३२२, ७ ।
 वृत्तिकृत् (काशिकाकारः) १४६, १ ।
 वृत्तिकृत् (धातुवृत्तिकारः) २०, ५ ।
 वैशेषिकम् ३, १ ।
 व्याघ्रभूतिः २०२, १४ ।

रामायणम् ३२२, २० ।
 (लौकिकः) ३५, ८ । ३७, १८ ।
 शशङ्कधरः—द्र० भट्टशशाङ्कधरः ।
 शाकटायनः ३०३, १७ ।
 शिवः ४१, १ । (द्र० शिवस्वामी)
 शिवस्वामी २२६, २३ ।
 शिशुपालवधः ५५, २ । २४८,
 ४ । ३२२, १८ । ३२३, ८ ।
 श्रीभोजः १४, १६ । ११२, १२ ।
 ११४, ५ । १५४, ८ । ३२२, ६ ।
 षड्वृत्तयः २, ८ । (द्र० एतत्पृष्ठस्था
 टि० २) ।
 सभ्याः १८, २ । ३६, २ । ८७,
 १८ । ६८, १४ । ११६, १ । १६४,
 ६ । २१७, ८ । २७६, ८ । ३२१,
 ११; १६ ।
 सरस्वतीकण्ठाभरणम् ५७, १ ।
 सुभाषितरत्नावली १२५, ४ ।
 सूरयः ७, ८ । १४, १३ । ६६, ३ ।
 सूर्यशतकम् १०४, २२ ।
 सौनागाः ३, ६ । ३२३, ११ ।
 स्मरणम् १८६, १६ । १८७, १ ।
 स्मृतिः ५, २ । १७, ७ ।
 स्वामी ५६, ४ ।
 हर्षचरितम् ६५, १७ ।
 हेवाकिनः (?) १२५, ६ (प्राञ्चो-
 हेवाकिनः) ।

क्षीरतरङ्गिण्याष्टिप्पण्यां प्रमाणत्वेनोद्धृतानां

ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि

अमरकोषः (अमरसिंहस्य)
 अमरकोशटीका (क्षीरस्वामिनः)
 अमरकोशटीका (भानुजीदीक्षितस्य)
 अमरकोशोद्धाटनम् (क्षीरस्वामिनः)
 अमरटीकासर्वस्वकारः (सर्वानन्दः)
 अमरटीकासर्वस्वम् (सर्वानन्दस्य)
 अष्टाङ्गहृदयम् (वाग्भट्टस्य)
 अष्टाङ्गहृदयव्याख्या (हेमाद्रेः)
 अष्टाध्यायी (पाणिनेः)
 आपिशलाः (पृष्ठ ३६)
 आपिशलिः (वैयाकरणः)
 आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
 इन्द्रः (पृष्ठ ३)
 उज्ज्वलदत्तः (उणादिटीकाकारः)
 उणादयः (पञ्चपादी)
 " (दशपादी)
 उणादिकोशव्याख्या (स्वामिदयानन्दस्य)
 उणादिवृत्तिः (श्वेतवनवासिनः)
 " " (नारायणभट्टस्य)
 " " (उज्ज्वलदत्तस्य)
 " " (दुर्गासिंहस्य)
 " " (दण्डनाथस्य)
 " " (पेरुसूरिणः)
 " " (हेमचन्द्रस्य)
 " " (दशपाद्या अज्ञातनामा)
 " " " "

उणादिवृत्तिः (संक्षिप्तसारनामा)
 उणादिवृत्तिकाराः
 उद्द्योतः (भाष्यप्रदीपोद्द्योतो)
 ऋग्वेदः [नागेशस्य]
 ऋग्वेदभाष्यम् (स्कन्दस्वामिनः)
 " " (सायणाचार्यस्य)
 कण्ठाभरणम् (सरस्वतीकण्ठाभरणम्)
 कन्नडटीका (काशकृत्स्नधातुपाठस्य)
 कविकल्पद्रुमः (वोपदेवस्य)
 कविकल्पद्रुमटीका (दुर्गादासस्य)
 कातन्त्रकृद्दयव्याख्यानम् (दुर्गासिंहस्य)
 कातन्त्रम् (व्याकरणम्)
 कातन्त्रधातुपाठः
 कात्यायनः (वार्तिककारः)
 कात्यायनश्रौतसूत्रम्
 कालिदासः
 काव्यप्रकाशः (मम्मटस्य)
 काव्यालंकारः (वामनस्य)
 काशकृत्स्नः (वैयाकरणः)
 काशकृत्स्नधातुपाठः
 काशकृत्स्नधातुपाठकन्नडटीका
 (चन्नवीरस्य)
 काशिकाकारः
 काशिकावृत्तिः
 कैयटः (महाभाष्यप्रदीपकारः)
 कौटल्य-अर्थशास्त्रम् (चाणक्यस्य)

क्षीरतरङ्गिणी (क्षीरस्वामिनः)
 गणरत्नमहोदधिः (वर्धमानस्य)
 गणवृत्तिः (क्षीरस्वामिनः)
 गालवः (पृष्ठ ३)
 गीता (भगवद्गीता)
 गोभलगृह्यम्
 चन्नवीरकविः (काश० धातु० कन्नड-
 टीकाकारः)
 चन्द्रः (त्रैयकारणः)
 चरकसंहिता (वैद्यकस्य)
 चान्द्र-उणादयः
 चान्द्र-धातुपाठः
 चान्द्र-धातुसूत्रम्
 चान्द्रवृत्तिः (धर्मकीर्तः)
 चारायणिसूत्रम् (पृष्ठ २५५)
 जयादित्यः (काशिकाकृतः)
 जाम्बवतीविजयम् (पाणिनेः)
 जैनेन्द्रमहावृत्तिकृतः (अभयनन्दी)
 जैनेन्द्रव्याकरणम् (पूज्यपादप्रोक्तम्)
 जैनेन्द्रव्याकरण और उसका खिल-
 पाठ
 तत्त्वबोधिनी (सि० कौ० व्याख्या)
 तन्त्रवार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)
 ताम्रपत्रम् (भोजदेववर्मणाः)
 तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 त्रिकाण्डशेषः
 दशपादी-उणादयः
 दशपाद्युणादिवृत्तिकारः
 दीक्षितः (भट्टोजिदीक्षितः)
 दुर्गः (कातन्त्रव्याख्याता)
 दुर्गसिंहः (कातन्त्रव्याख्याता)

दुर्गादासः (कविकल्पद्रुमव्याख्या-
 कारः)
 देवः (दैवग्रन्थकृतः)
 देवपालः (लौगाक्षिगृह्यव्याख्याकारः)
 देवराजयज्वा (निघण्टुटीकाकृतः)
 दैवम् (देवकृतो ग्रन्थः)
 दैवतब्राह्मणम्
 धातुपारायणम् (अज्ञातनाम्नः)
 धातुपारायणम् (उज्ज्वलदत्तोद्भूतम्)
 धातुपारायणकारः
 धातुप्रदीपः (मैत्रेयस्य)
 धातुवृत्तिः (सायणस्य)
 धातुवृत्तिकाराः (सायणमैत्रेयादयः)
 नागेशीयोद्घोतः
 नागेशभट्टः, नागोजिभट्टः
 निघण्टुः (यास्कस्य)
 „ (कौत्सव्यस्य)
 निघण्टुटीका (देवराजयज्वनः)
 निरुक्तम् (यास्कस्य)
 निरुक्तकारः (यास्कः)
 निरुक्तटीका (स्कन्दस्वामिनः)
 निरुक्तटीका (दुर्गस्य)
 न्यायमञ्जरी (जयन्तस्य)
 न्यासः (काशिकावृत्तिविवरणम्)
 न्यासकारः (जिनेन्द्रबुद्धिः)
 पञ्चपादी-उणादयः
 पतञ्जलिः (महाभाष्यकारः)
 पदमञ्जरी (हरदत्तस्य काशिकाव्या-
 ख्या)
 परिभाषावृत्तिः (सीरदेवस्य)
 परिभाषाभास्करः (शेषाद्विनाथस्य)

परिभाषेन्दुशेखरः (नागेशस्य)
 पाणिनिः
 पातञ्जलप्रयोगः
 पाल्यकीर्तिः (जैनशाकटायनतन्त्रकृत्)
 पुरुषकारः (दैवव्याख्यानम्)
 पूर्वव्याकरणम् (पृष्ठ ११०)
 पौष्करः (पौष्करसादिः, पृष्ठ ३)
 प्रक्रियाकौमुदी (रामचन्द्रस्य)
 प्रक्रियाकौमुदीटीका (विठ्ठलस्य)
 प्रक्रियासर्वस्वम् (नारायणभट्टस्य)
 प्रक्रियासर्वस्वकारः
 प्रौढमनोरमा (भट्टोजिदीक्षितस्य)
 बृहदेवता (शौनकस्य)
 भट्टोजिदीक्षितः
 भागवृत्तिः (अष्टाध्यायीव्याख्या)
 भागवृत्तिकारः (भट्टहरिनामा
 विमलमतिः)
 भागवृत्तिसंकलनम् (अस्मदीयम्)
 भागुरिः (व्याकरणकारः)
 भानुजिदीक्षितः (अमरव्याख्याकृत्)
 भाषावृत्तिः (पुरुषोत्तमस्य)
 भाष्यकारः (महाभाष्यकारः)
 भीमसेनः (धातुवृत्तिकृत्)
 भोजराट् (सरस्वतीकण्ठभरणस्य
 कर्त्ता)
 भोजीय-उणादयः
 भोजवर्मा
 मद्रासराजकीयसंस्कृतहस्तलेख-
 सूचीपत्रम्
 मनुः (मनुस्मृतिप्रवक्ता)
 मनुस्मृतिः

महामारतम् (वैयासिकम्)
 महाभारत-कश्मीरपाठः (पृष्ठ १००)
 महाभाष्यम् (पतञ्जलेः)
 महाभाष्यकृत् (पतञ्जलिः)
 महाभाष्यप्रदीपः (कैयटस्य)
 माधवीया धातुवृत्तिः (सायणस्य)
 मालविकाग्निमित्रम्
 मीमांसाशास्त्रमाष्यम्
 मुकुटः (अमरव्याख्याकारः)
 मुग्धबोधटीका (दुर्गादासविद्या-
 वागीशस्य)
 मुद्राराक्षसम्
 मैत्रेयः (धातुप्रदीपकारः)
 याज्ञवल्क्यस्मृतिः
 यास्कः (निरुक्तकृत्)
 योगभाष्यम् (व्यासस्य)
 योगसूत्रम् (पतञ्जलेः)
 रमेशचन्द्रमजुमदारः (पृष्ठ २०६)
 रामायणम् (दाक्षिणात्यसंस्करणम्)
 ,, (पश्चिमोत्तरीयम्)
 लिविशः (क्षीरतरङ्गिण्याः पूर्व-
 संपादकः)
 लौगाक्षिगृह्यव्याख्या (देवपालस्य)
 वाक्यपदीयम् (भट्टहरेः)
 वाभनः (काव्यालंकारकृत्)
 वायुपुराणम्
 वार्तिककारः (कात्यायनः)
 शतपथब्रह्मणम्
 शब्देन्दुशेखरः (नागेशस्य)
 शाकटायनः (प्राचीन आचार्यः)

शाकटायनधातुपाठः (जैनशाकटाय- नस्य)	सिद्धान्तकौमुदी (दीक्षितस्य)
शेषाद्रिनाथः (परिभाषाभास्करकृत)	सीरदेवः (परिभाषावृत्तिकारः)
शौनकः (वृहद्देवताप्रवक्ता)	सुधाकरः (वैयाकरणः)
श्लोकधातुपाठः	स्कन्दस्वामी (ऋग्भाष्यकारः)
श्लोकवार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)	स्वामी (क्षीरस्वामी)
श्वेतवनवासी (उणादिवृत्तिकारः)	स्वामिदयानन्दः (उणादिकोषव्या- ख्याकृत)
श्वेतवनवासिवृत्तिः (पञ्चपाद्युणा- दीनाम्)	हरदत्तः (पदमञ्जरीकारः)
संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास (अस्मदीयम्)	हिरण्यकेशीयगृह्यम्
सरस्वतीकण्ठाभरणम् (भोजीय व्याकरणम्)	हेमचन्द्रः (व्याकरणकारः)
सायणः (ऋग्भाष्यधातुवृत्त्यादीनां प्रणेता)	हेमाद्रिटीका (आष्टाङ्गहृदयस्य)
	हैमपारायणम् (हैमधातुव्याख्या)
	हैमशब्दानुशासनम्
	हैमोणादिविवरणम्

संशोधन-पत्रम्

पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः
१ २३ उद्योतं	उद्योते	५६ १६ २५३	३५३
७ ४ ३।१।६	३।३।६	इतोऽप्ये चतुःषष्टिपृष्ठपर्यन्त- मियमशुद्धिरनुवर्तते ।	
१० ११ मितद्रवादित्वात्	मितद्र- वादित्वात्	६६ ३ सूरिभिरत्यह्यम्	सूरिभिर- त्यह्यम्
११ २५ ०त्वष्ट्राध्यायिस्थाः	०त्वष्ट्रा- ध्यायीस्थाः	८० १७ निष्कपः	निष्कपैः
१३ १ अजगाधम्	अगाधम्	८२ ३ यभ्रर्नकुलः	यभ्रर्नकुलः
१६ १६ दद दान	दद दाने	८५ १३ गर्व खर्वः	गर्व खर्व- दपैः
१७ २८ वोरुपधायादीर्घ	उपधायां	९० १ आडः	आडः
इकः (८।२।७६)	च (८। २।७८)	९४ २२ चुषादेर्दीर्घः	चुषादेर्दीर्घः
१८ २ व्याख्यत्	व्याख्यन्	" २५ (उ० १२१)	(पृ० १२१)
" ५ निःस्त्रवणे	निःस्त्रावणे	९६ १५ प्रपु	प्रपु
१६ २० ०राचायैरप्रयो-	०राचायैः	९७ २६ ३३५	६३५
गात्	स्वकालेऽस्या प्रयोगात्	९९ २४ ह्यचत ... श्वसपाठे	ह्यचन्त... शसपाठे
२२ १३ मथे	मथे	१०० ६ (तु० ३।२।३३१)	(तु०- ३।२।३३३)
" २६ मुगभावे	मुगभावे	१०४ ६ (तु० ८।२।१८)	(कातन्त्र- ३।८।६८)
२५ ७ स्वद	खर्द	१०५ १ घटि	हेतौ घटिर्ना- न्ये मितोऽहेतौ
४० ६ वञ्चितस्तु	वञ्चितस्तु	" १३ , शकधृषः	घटा, शकधृषः
४२ १८ उछि	उछी		
४७ १२ (१।१६१)	(१।१६२)		
५६ ६ मैत्रेयस्य	मैत्रेयस्य		

ॐ मुद्रणकाले मात्राणां पदानां वा पतनेन या अशुद्धय उत्पद्यन्ते तासां
निदर्शनाय कानिचिद् ॐ एतेन चिह्नेन संकेतितानि । एतादृशा अशुद्धयो न सर्वेषु
पुस्तकेषु दृश्यन्ते ।

परिषदा	॥ २२ वतना तुल्य	तुल्य
०महोदयेन	इत्यपाठः	इत्यपाठ
०मुपरमते	१८६ ४ पस ने	पस स्व
डुयाचू	१८६ ४ ११, १४	अत्र टिप्पणीति दर्शिका ४, १, ३, ४, ५ संख्या क्रमशः १, २, ३ ४, ५, ६ शोध- नीयाः ।
प्राञ्चो	१६, २१, २६	
ह्यचन्तक्षण		
सूत्रे सह		
पाठात्		
उभयो-		
रुपदेशे	२०४ १४ ०व्यावाये	०व्यावाये
पठन्ति	२०६ ११ दीपि	दीपी
चिन्त्यः	२०७ ५ अन्यतरस्यम्	अन्वतर-
सृष्टु		स्याम्
षन्ज	॥ ७ तुरी	तूरी
डुपचैप्	२०६ ६ रञ्ज	रन्ज
रन्ज	२१२ ६ वृद्धरेन्यत्र	वृद्धरेन्यत्र
गोचर-	२१४ ६ राधपति	रधयति
संचर	२१५ २६ इत्येवं	इत्येकीयं मतं
व्यक्तायां	२१६ ६ प्रेरण	प्रेरणो
वाचि	२३१ १५ ०पाठ व्याख्यात	०पाठव्या-
०ठे काष्ठं		ख्याता
तेन नात्र	२३६ १२ स्पृष्टता	स्पृष्टता
वस्तिर्मे-	२३६ १८ अन्वदायश्च	अन्वदायश्च
दोर्ध्वम		

पिर

घुषिर्

त्र १०३७

अत्र वृष्ठ-

टिप्पणी द्रष्टव्या २८२ स्था

टिप्पणी २

द्रष्टव्या

न गदी

स्तनगदी

॥ १० ५२१ ॥ राच्यदन्त

३१७

७ खेड

३१५

२१ चैकदशे

३१८

११ लोष्ठानव०

३२४

प्रसूतारभ्येयं

दीयम् (प्रथमकाण्डम्)—भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वापराप
प्रभदेवीयव्याख्यायुतं च (अ)

दीयम् (द्वितीयकाण्डे प्रथमं खण्डम्) भगवद्भर्तृहरिविरचितर
वहितं पुण्यराजीयटीकया सनाथीकृतं च (अ)

एन्थोलोजी (Vedic Anthology) श्रीस्वामिभू
विरचितः (अ)

भाष्यविवरणम् (प्रथमो भागः)—ऋषिदयानन्दसरस्व
भाष्यं श्रीपण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुविरचितविवरणोपेतं बृहत्या भूमि
तम् (अप्राप्य) अचिरात् पुनः प्रकाशमेष्यति

निबन्ध-संग्रह—(हिन्दी) अनेकविधुषामनुसन्धानपूर्णानां
ानां संग्रहः (अप्राप्य)

दयानन्द के पत्र और विज्ञापन—चतुश्चत्वारिंशदुत्तराष्ट
ापनादीनां संग्रहात्मकः (परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम्)

**दयानन्द सरस्वती का स्वलिखित और स्वकथित
चरित**

योतिः (वैदिक-अध्यात्म-सुधा) श्रीप्राध्यापकवासुदेवशरणलि
मपरो हिन्दीभाषामयोऽध्यात्मविषयक उत्कृष्टो ग्रन्थः

देक वाङ्मय का इतिहास—(प्रथमो भागः) श्रीपण्डितभ
क्तः । परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम् (हिन्दी)

श्रध्यायी-सूत्रपाठः—महता परिश्रमेण संशोधितः

ार्थ प्रक्रिया के मूलभूत सिद्धान्त—श्रीपण्डितब्रह्मदत्त-
सुलिखितः

-स्थानानि—

११११११ ११११ ११११ ११११ लि० नई सड़क, देहली ।